

SUOMEN KIRKKOHISTORIAL- | FINSKA KYRKO HISTORISKA
LISEN SEURAN TOIMITUKSIA | SAMFUNDETS HANDLINGAR

86

RISTI HAKARISTIN VARJOSSA

Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteet Kolmannen
valtakunnan aikana 1933—1940

Kirjoittanut
EINO MURTORINNE

HELSINKI 1972
SUOMEN KIRKKOHISTORIALLINEN SEURA

Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran julkaisuja

<i>Pöytäkirjat liitteineen:</i> I—X	1892—1910 à 2:—	20:—
<i>Vuosikirjat:</i> I—VI,	1911—1916 à 2:—	12:—
VII—X,	1917—1920 yht. niteenä	5:—
XI—XIV,	1921—1924 » »	5:—
XV—XVIII,	1925—1928 » »	5:—
XIX—XX	1929—1930 » »	5:—
XXI—XXVIII,	1931—1938 à 1:25	10:—
XXIX—XXX,	1939—1940 yht. niteenä	5:—
XXXI—XXXII,	1941—1942 » »	5:—
XXXIII—XXXIV,	1943—1944 » »	5:—
XXXV—XXXVI,	1945—1946 » »	5:—
XXXVII—XXXVIII,	1947—1948 » »	5:—
XXXIX—XL,	1949—1950	
XLI—XLII,	1951—1952 » »	5:—
XLIII—XLIV,	1953—1954 » »	5:—
45—47,	1955—1957 » »	5:—
48—51,	1958—1961 » »	8:—
52—53,	1962—1963 » »	10:—
54—57,	1964—1967 » »	15:—
58—59,	1968—1969 » »	15:—

Toimituksia:

I.	<i>Leinberg</i> , Det odelade finska biskopstiftets herdaminne	5:—
II—III.	<i>Consistorii Ecclesiastici Aboensis protokoller</i> 1656—64, I—II	10:—
	<i>Vallinkoski</i> , Henkilö- ja paikannimihakemisto edelliseen	4:—
IV.	<i>Neovius</i> , Chronographia Scandinaviae (Loppuunmyyty)	
V.	<i>Leinberg</i> , Åbo stifts herdaminne	5:—
VI.	<i>Boëtius Murenius</i> , Acta visitatoria 1637—1666	5:—
VII.	<i>Leinberg</i> , Finlands territoriala församlingar, 2. uppl.	5:—
VIII.	<i>Colliander</i> , Suomen papisto 19. vs:lla (Loppuunmyyty)	
IX.	<i>Österbladh</i> , Turun tuomiokapitulinarhiston luettelo	3:—
X.	<i>Simolin</i> , Petrus Bång	4:—
XI.	Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta	5:—
XII, 1—4.	Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta. Asiakirjoja ja tutkimuksia	
	1. 1700-luvun herännäisyys	5:—
	2. 1800- » »	5:—
	3. 1800- » »	5:—
	4. 1800- » »	5:—
XIII.	<i>Simolin</i> , Urkunder rörande det äldre wiborgska stiftet I	5:—
XIV.	<i>Cederberg</i> , Maamme kirkonarkistot (Loppuunmyyty)	
XV.	<i>Manninen</i> , Liperin seurakunnan historia (Loppuunmyyty)	
XVI.	Lutherin uskonpuhdistus ja Suomen kirkko	3:—
XVII.	<i>Ruuth</i> , Abraham Achrenius (Loppuunmyyty)	
XVIII.	<i>Anthoni</i> , J. Tengström och stiftsstyrelsens i Åbo 1808—32. I—II (Loppuunmyyty)	
XIX.	<i>Alanen</i> , Savonlinna-Säämingin srk. 1721—1812	10:—

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLISTEN SEURAN
TOIMITUKSIA 86

FINSKA KYRKOISTORISKA SAMFUNDETS
HANDLINGAR 86

RISTI HAKARISTIN VARJOSSA

*Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteet Kolmannen
valtakunnan aikana 1933 — 1940*

Kirjoittanut
EINO MURTORINNE

Zusammenfassung:
Die Beziehungen der Deutschen und der skandinavischen
Kirchen im Dritten Reich in den Jahren 1933—1940

HELSINKI 1972
SUOMEN KIRKKOHISTORIALLINEN SEURA

300-109-10-1982

 Vaasa 1972. Vaasa Oy:n kirjapaino

ISBN-951-9021-00-0

SISÄLLYS

Alkusanat	7
SAKSAN JA POHJOISMAIDEN KIRKOLLISET YHTEYDET ENNEN VUOTTA 1933	
I KANSALLISSOSIALISTIEEN VALTAANNOUSUN HERÄTTÄMÄ EPÄTIETOISUUS POHJOISMAIDEN KIRKOISSA	
1. Pohjolan kirkkojen ensimmäiset reaktiot	25
2. Orastavan antisemitismin herättämä epäluulo	30
3. Saksan kirkko asettuu puolustamaan valtion toimenpiteitä	37
II ARJALAISLAIN AIHEUTTAMA RISTIRIITA SAKSAN JA POHJOLAN KIRKKOJEN VÄLILLÄ	
1. Kirkkoon kohdistetun yhdensuuntaistamispolitiikan herättämä levottomuus Pohjolassa	45
2. Saksan kirkon pyrkimykset luottamuksen palauttamiseksi Pohjolan kirkkoissa	59
3. Urheilupalatsin kokouksen aiheuttama hämminki	71
III VALTAKUNNANKIRKON VASTAISET ASEENTEET JYRKKE- NEVÄT POHJOLASSA	
1. Luottamus Müllerin kirkkohallitukseen häviää	81
2. Kirchliches Aussenamtin perustaminen ja sen Pohjoismaihin koh- distama toiminta	94
3. Kohti avointa välikirkkoa	104
a) Nygrenin kritiikki ja Tukholman pappien julkilausuma	104
b) Kriittinen mieliala leviää Pohjoismaissa	116
c) Solidaarisuuden vaatimukset Saksan kirkkoa kohtaan Pohjois- maissa	125
IV TUNNUSTUSKIRKON PUOLESTA VALTAKUNNANKIRKKOA VASTAAN	
1. Pohjoismaisen teologikokouksen ja Fanøn ekumeenisen kokouk- sen kannanotot	131
2. Ristiriita Müllerin kirkkohallituksen ja Pohjoismaiden kirkkojen välillä syvenee	144

3. Saksan kysymyksen aiheuttama erimielisyys Pohjoismaiden kirkoissa	154
V SAKSAN KIRKON UUSI JOHTO JA UUDET YHTEYSPYRKIMYKSET POHJOLAAN	
1. Kirkollisministeriön ja kirkollistoimikuntien perustamisen synnyttämä uusi tilanne	161
2. Zöllnerin kirkollistoimikunnan vai dahlemilaisen tunnustuskirkon puolesta	174
a) Zöllnerin kirkollistoimikunnan herättämä luottamus Pohjo- lassa	174
b) Bonhoefferin vierailukutsu Ruotsiin ja muut myötätunnon- osoitukset tunnustuskirkolle	183
3. Kirchliches Aussenamt etsii Pohjolan kirkkojen tukea	196
a) Heckelin matka Suomeen	196
b) Muibin Pohjolan kirkkoihin kohdistettu mieltentäuspoli- tiikka	203
VI ERISTETTY SAKSAN KIRKKO	
1. Saksan kirkon yhteydet ekumeeniseen liikkeeseen katkeavat ..	216
2. "Luterilaiset" yhteydet Saksan ja Pohjolan välillä jatkuvat	230
3. Toisen maailmansodan varjossa	238
a) Tšekkoslovakian kriisin ja Kristallnachtin herättämä tyrmistys	238
b) Pohjolan kirkot Saksan ja Englannin kirkkojen välisessä ris- tikkäispaineessa	248
VII SODAN PUHKEAMINEN JA POHJOLAN KIRKKOJEN RAUHANAKTIO	
1. Sodan luoma uusi tilanne ja Berggravin rauhanvälityssuunnitelma	262
2. Saksan osoittama kiinnostus rauhanvälityssuunnitelmaa kohtaan	268
3. Suomen uhanalainen asema ja Pohjolan kirkkojen rauhanaloite	274
4. Rauha ja Suomen asia eivät kiinnosta Berliiniä	282
5. "Turhaan rauhan puolesta"	292
LYHENTEET	300
LÄHDE- JA KIRJALLISUUSLUETTELO	301
HENKILÖHAKEMISTO	313
ZUSAMMENFASSUNG	319

ALKUSANAT

Kolmannen valtakunnan luhistumisesta lähtien on historiantutkijoiden mielenkiinto kohdistunut tämän ajanjakson tapahtumien ja ilmiöiden selvittelyyn. Mainittu aihepiiri on kiinnostanut paitsi poliittisen ja aatehistorian kirjoittajia myös lukuisia kirkkohistorian tutkijoita. Pian kansallissosialistien valtaantumisen jälkeen puhjennut kirkkotaistelu Saksassa, kirkkoon kohdistettu yhdensuuntaistamispolitiikka, tunnustuskirkon synty ja toiminta totalitaarisen valtion purituksessa sekä monet näihin tapahtumiin liittyneet yksityiskohdat ovat joutuneet varsin perusteellisen historiallisen selvityksen kohteiksi. Sen sijaan tutkijain mielenkiinto on tähän mennessä kohdistunut vain rajoitetussa määrin Saksan kirkon ja ulkomaisten kirkkojen välisiin suhteisiin kyseisenä ajanjaksona. Lukuunottamatta *Armin Boyensin* v. 1969 julkaisemaa tutkimusta »Kirchenkampf und Ökumene 1933—1939» sekä allekirjoittaneen v. 1968 julkaisemaa suppeahkoa esitystä »Erzbischof Eidem zum deutschen Kirchenkampf 1933—1934» ei mainitusta aihepiiristä ole ilmestynyt erillisiä tutkimuksia. Kuitenkin Kolmannen valtakunnan poliittisten ja kirkollisten tapahtumien vaikutus heijastui jo 30-luvulla kauaksi yli Saksan rajojen ja aiheutti voimakasta jännitystä varsinkin kirkkojenvälisessä toiminnassa.

Nyt ilmestyvä tutkimustyöni, joka kuvaa Saksan evankelisen kirkon ja Pohjoismaiden kirkkojen välisten suhteiden kehitystä Kolmannen valtakunnan synnystä keväällä 1940 tapahtuneeseen Tanskan ja Norjan miehitykseen saakka, pyrkii osaltaan täyttämään edellä mainitsemaani tutkimusaukkoa. Tarkoituksenani on ollut selvittää, miten Kolmannen valtakunnan tapahtumat, erityisesti Saksan kirkkotaistelu, vaikuttivat pohjoismaisten kirkkojen asenteisiin sekä Saksan ja Poh-

joismaiden kirkkojen suhteisiin. Kirkkojenvälisillä suhteilla on tässä yhteydessä ymmärretty paitsi kirkkojen virallisuonteisia yhteyksiä myös yksityisten kirkonmiesten välillä ja eri organisaatioiden puitteissa tapahtunutta vuorovaikutusta ja mielipiteiden vaihtoa. Kun kirkkojenvälisten suhteiden hoitaminen näyttää yleensä jääneen ns. johtavien kirkonmiesten ja teologien osaksi, olen joutunut ensisijaisesti tarkkailemaan näiden asenteita ja kannanottoja sekä niissä tapahtuneita muutoksia. Esim. Kolmannen valtakunnan tapahtumien Pohjoismaiden kirkkojen laajalla kentällä herättämiä reaktioita ja lehdistökeskustelua olen voinut seurata ja kuvata vain sikäli, kuin olen katsonut niillä olleen vaikutusta kirkkojenvälisten suhteiden kehitykseen. Tähän rajoitukseen on pakottanut myös tutkimustyöni laaja-alaisuus.

Tutkimukseni on syntynyt varsin pitkällisen työvaiheen tuloksena. Kun v. 1966 suunnittelin opintomatkaa Saksaan ja etsin itselleni sopivaa tutkimusteemaa, kiinnitti prof. *Kauko Pirinen* huomioni kyseiseen aihepiiriin. Tutkimusaihe osoittautuikin käyttökelpoiseksi, mutta samalla sangen vaativaksi. Eräistä tuolloin Saksasta löytämistäni Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteita valaisevista yhtenäisistä asiakirjasarjoista huolimatta olen joutunut myöhemmin täydentämään työni lähdepohjaa lukuisista saksalaisista ja pohjoismaisista kokoelmista. Erityisen vaikeaksi on osoittautunut Saksan tunnustus-kirkon yhteyksien tutkiminen. Kun tunnustuskirkon yhteydet rajoituivat lähinnä epävirallisiin »maanalaisiin» kosketuksiin ja tiedonantoihin, on näitä koskeva kuva jouduttu konstruoimaan lukuisista eri kokoelmiin jääneistä »sirpaleista». Erityisen kiitollinen olen siitä, että olen saanut käyttää myös eräitä Saksan keskusarkistossa (Deutsches Zentralarchiv) Potsdamissa olevia asiakirjoja, jotka eivät toistaiseksi ole olleet avoinna tämän aihepiirin tutkijoille.

Yhtä vaikean ongelman kuin lähdeaineiston löytäminen on muodostanut tuonaikaisten saksalaisten lähteiden tulkintaan liittyvä lähdekritiikki. Kun Saksan kirkko ja varsinkin sen yhteydet ulkomaisiin kirkkoihin joutuivat 30-luvun kuluessa vuosi vuodelta yhä tarkemman valvonnan alaisiksi, joutuu tutkija ko. tapahtumiin liittyviä asia-

kirjoja käyttäessään erityisen vaikeiden lähdekriittisten ongelmien eteen. Se, mitä Saksan kirkon toimesta ulospäin uskoteltiin, ei suinkaan aina vastannut vakuuttelijansa todellisia ajatuksia. Kirkkojen välisen vuorovaikutuksen ja suhteiden tutkiminen on tuonut tullessaan myös uskomattoman paljon metodisia ongelmia.

Työni valmistuessa tunnen tarvetta kiittää erityisesti Suomen Akatemian, jonka tutkijan toimesta olen voinut saattaa tutkimussuunnitelmani tältä osin päätökseen. Ilman tutkijan toimen luomia tutkimusedellytyksiä työni valmistuminen olisi epäilemättä huomattavasti viivästynyt. Samoin haluan kiittää Luterilaista maailmanliittoa, jonka antaman stipendin turvin saatoin panna tämän ja jo aikaisemmin julkaisemani työn vireille. Niin ikään kiitollisuuteni kohdistuu lukuisiin sekä ulkomaisiin että suomalaisiin kirjastojen ja arkistojen virkailijoihin, joita olen työni aikana runsaasti vaivannut, sekä työ- ja tutkijatovereihini, joitten kanssa olen saanut keskustella aiheeseeni liittyvistä ongelmista. Lopuksi tahdon lausua kiitokseni Kirjayhtymä Oy:lle ja Suomen Kirkkohistorialliselle Seuralle, jotka ovat huolehtineet työni julkaisemisesta.

Helsingissä lokakuussa 1971

Eino Murtorinne

SAKSAN JA POHJOISMAIDEN KIRKOLLISET YHTEYDET ENNEN VUOTTA 1933

Pohjoismaiden kirkkojen suhteet Saksan evankeliseen kirkkoon olivat olleet aina uskonpuhdistuksesta alkaen läheiset. Sen jälkeen kun uskonpuhdistus oli irrottanut Pohjolan Rooman kirkon ylikansallisesta vaikutuspiiristä, yhteydet Saksan protestantteihin olivat muodostuneet pohjoismaisten kirkkojen tärkeimmiksi yhteyskanaviksi Euroopan mantereelle. Saksan kirkko merkitsi pohjoismaisille kirkkoille uskonpuhdistuksen äitikirkkoa, josta ne hakivat tärkeimmät esikuvansa ja vaikutteensa. Saksan protestantit näkivät puolestaan Pohjolan luterilaisuudessa saksalaisen uskonpuhdistuksen aidon perinnön vaalijan ja puolustajan, josta Kustaa II Aadolfin muisto oli konkreettisena todisteena.

Vuosisataiset yhteiset uskonperinteet sävyttivät saksalais-pohjoismaisia kirkollisia suhteita vielä 1900-luvun ensimmäisillä vuosikymmenilläkin. Vaikka pohjoismaiset kirkot saivat varsinkin 1800-luvulta lähtien runsaasti vaikutteita myös anglosaksisesta kristikunnasta ja tunnustustenvälinen vuorovaikutus kasvoi tämän mukana, yhteydet uskonpuhdistuksen äitikirkkoon ja nimenomaan Saksan luterilaisuuteen säilyivät edelleen etusijalla. Pohjoismaisten teologiien ulkomaiset opintomatkat suuntautuivat edelleen ensisijaisesti jo tutuksi käyneisiin Saksan yliopistoihin ja saksalaisen teologian vaikutus löi leimansa Pohjoismaiden yliopistoteologiaan ja kirkolliseen elämään. Niinpä useimmat vuosisatamme ensi vuosikymmenten pohjoismaiset kirkonjohtajat ja johtavat yliopistoteologit olivat opiskelleet Saksassa ja

sikäläisen protestanttisen teologian virtaukset, kuten Erlangenin teologia, ritschliläisyys, Luther-tutkimus, dialektinen teologia jne., saivat runsaasti jalansijaa myös Pohjolassa.¹

Saksan ja Pohjolan kirkkojen perinteistä yhteyttä oli omiaan vahvistamaan luterilaisten kirkkojen tunnustukselliset yhteyspyrkimykset 1900-luvulla. Ensimmäisen vaiheen tässä muodosti yhteistoiminta 1860-luvulla Saksassa toimintansa aloittaneen ja ankarasti tunnustuksellisessa luterilaisessa hengessä toimineen Allgemeine Evangelisch-Lutherische Konferenz'in (AELK) puitteissa. Jo 1800-luvun lopulla eräät pohjoismaiset kirkonmiehet osallistuivat AELK:n järjestämiin kokouksiin Saksassa. Kun AELK vuosisadan vaihteen jälkeen ulotti toimintansa Saksan rajojen ulkopuolelle ja järjesti v. 1901 kokouksensa Lundissa sekä v. 1911 Upsalassa, se sai yhä selvemmin yleisluterilaisen luonteen ja muodostui Saksan ja Pohjolan luterilaisten kirkkojen tunnustukselliseksi yhdyssiteeksi.²

Perinteisen uskonyhteyden ja alkavan tunnustuksellisen luterilaisen yhteistoiminnan synnyttämä yhteydentunne Saksan ja Pohjolan kirkkojen välillä ilmeni mm. ensimmäisen maailmansodan aikaisessa ja sen jälkeisessä kriisitilanteessa. Niinpä esim. Ruotsin ja Suomen kirkkojen piirissä esiintyi maailmansodan aikana varsin voimakasta myötätuntoa uskonpuhdistuksen emämaata kohtaan. Kun Saksa ja keskusvallat joutuivat sodan seurauksena suureen taloudelliseen ahdinkoon, jopa nälänhätään, panivat Ruotsin ja Tanskan kirkot Amerikan luterilaisten kirkkojen ohella toimeen varsin laajasuuntaisen

¹ Ks. esim. *Lindhardt*, Den danske kirkes historie VIII s. 57—60, 146—150, 201—206. *Wisloff*, Norsk kirkehistorie III s. 304—321, 369—372. *Wingren*, Svensk teologi efter 1900 s. 8—21. *Tiilikä*, Sata vuotta suomalaista systemaattista teologiaa s. 22—40. *Brun*, Die ökumenische Mitarbeit der Norwegischen Kirche s. 180—181. *Valkner*, Kirkestriden i Norge s. 24—31. *Ruuth*, Puoli vuosisataa suomalaista teologiaa s. 32—35. *Molland*, Fra Hans Nielsen Hauge til Eivind Berggrav s. 64—68, 84—86.

² AELK:n toiminnasta ks. *Fleisch*, Für Kirche und Bekenntnis s. 38—70. *Wadensjö*, Toward a world Lutheran Communion s. 17—36. *Österlin*, Lutherdomens möte i Lund 1901.

avustustoiminnan etenkin nälkäänäkevien lasten auttamiseksi ko. maissa. Ruotsin ja Tanskan kirkkojen harjoittama humanitaarinen toiminta sekä muu tuki vaikeassa kriisitilanteessa kasvatti puolestaan Saksassa myönteistä ilmapiiriä Pohjolan kirkkoja kohtaan. Tähän oli sitäkin suurempi syy, kun maailmansodan voittajavallat asennoituivat Saksalle annettavaan tukeen varsin penseästi ja sovelsivat esim. sikäläisiin kulttuurielämän edustajiin selvää boikotti-politiikkaa.³

Maailmansotaa seurannut kausi ei kuitenkaan johtanut vain solidaarisuuden tunteen ja käytännöllisen yhteistoiminnan lisääntymiseen mainittujen kirkkojen kesken. Varsin laajaksi paisunut kirkkojenvälinen auttamyö sekä maailmansodan aiheuttama poliittisen tilanteen muutos Keski- ja Itä-Euroopassa loi tarpeen organisoidun tunnustuksellisen yhteistoiminnan kehittämiseksi maailman luterilaisten kirkkojen kesken. Kun Itä-Euroopan uusien valtioiden piiriin syntyneiden pienten luterilaisten vähemmistökirkkojen auttamyö vaati jo sinänsä luterilaisten voimien kokoamista, teki keisarillisen Saksan luhistuminen ja sen Saksan luterilaisuudelle aiheuttama vaikea murros puolestaan sikäläiset luterilaiset entistä alttiimmiksi yhteistoimintaan muiden luterilaisten kirkkojen kanssa. Kasvanut yhteistyön tarve johtikin jo v. 1923 Eisenachissa pidetyssä yleiskokouksessa maailman luterilaisten kirkkojen välisen yhteiselimen, Luterilaisen Maailmankonventin perustamiseen. Maailmankonventin ensimmäiseksi presidentiksi valittiin »itseioikeutettuna» Amerikan luterilaisten kirkkojen auttamistoimintaan Euroopassa keskeisellä tavalla osallistunut prof. John A. Morehead. Maailmankonventin toimeenpanevan komitean jäseniksi päätettiin taas valita kaksi Saksan, kaksi Amerikan ja kaksi Pohjolan luterilaisten kirkkojen edustajaa. Pohjolan luterilaisten kirkkojen edustajiksi tulivat kirkkojenväliseen avustustoimintaan niin ikään aktiivisesti osallistunut tanskalainen teol. tri

³ Avustustoiminnasta ks. *Wadensjö* s. 95—100, 110—115. *Jørgensen*, *Nød-hjælpen til Europas evangeliske Kirker*. Sama, *Filantrop og skribent* s. 120—127.

A. Th. Jørgensen sekä Ruotsin pappisliiton sihteeri, rovasti ja valtiopäivämies Per Pehrsson.⁴

Luterilaisen Maailmankonventin toiminta oli aluksi organisatorisesti hapuilevaa ja varsinkin toimeenpanevan komitean saksalaisten ja amerikkalaisten jäsenten kesken ilmeni ajoittain voimakastakin jännitystä.⁵ Maailmankonventin synty ja toiminta merkitsi kuitenkin maailman luterilaisten kirkkojen muodostaman kokonaisuuden hahmottumista ja tunnustuksellisen yhteistoiminnan vilkastumista ja syvenemistä. Yleismaailmallisesta luonteestaan huolimatta Maailmankonventin synty johti epäilemättä myös Saksan ja Pohjolan luterilaiset kirkot entistä läheisempään yhteistoimintaan keskenään ja lisäsi solidaarisuudentunnetta varsinkin Maailmankonventin toimintaan aktiivisesti osallistuvien kirkonmiesten keskuudessa. Joutuivathan luterilaisuuden eurooppalaisten päähaarojen, Saksan ja Pohjolan edustajat Maailmankonventin välityksellä säännölliseen kosketukseen keskenään. Kun v. 1929 Kööpenhaminassa pidetty Luterilaisen Maailmankonventin toinen yleiskokous onnistui lisäksi pääosin korjaamaan järjestön toimintaa haitanneet organisatoriset heikkoudet, oli tämä omiaan vahvistamaan Maailmankonventin merkitystä luterilaisten kirkkojen välisenä yhdyssiteenä.⁶ Luterilaisen Maailmankonventin paikallisen organisaation vahvistamiseksi myös kaikki Pohjoismaiden kirkot perustivat pian Kööpenhaminan kokouksen jälkeen omat Luterilaisen Maailmankonventin kansalliskomiteat.

Rinnan Luterilaisen Maailmankonventin puitteissa tapahtuneen kehityksen kanssa lisääntyi myös organisoitu teologinen yhteistoiminta luterilaisten kirkkojen, erityisesti Saksan ja Pohjoismaiden kesken maailmansotaa seuranneena kautena. Jo 20-luvun alusta lähtien

⁴ LM:n synnystä ks. esim. *Lutherischer Weltkonvent zu Eisenach ... 1923. Wadensjö* s. 135—160. *Malmeström, Världslutherdomen finner sin form* s. 24—39.

⁵ Ks. *Wadensjö* s. 207—218.

⁶ LM:n Kööpenhaminan kokouksesta ks. *Lutherischer Weltkonvent zu Kopenhagen 26. Juni bis 4. Juli 1929. Wadensjö* s. 270—283. *Malmeström* s. 32—33.

osallistuivat eräät tanskalaiset ja ruotsalaiset tutkijat AELK:n vaikutuspiirissä syntyneen ja Wernigerodessa Saksassa toimineen Apologettisen seminaarin työhön, mikä seikka oli merkinä yhteisen teologisen tutkimustyön tarpeesta luterilaisten kirkkojen välillä. Kun myös Luterilaisen Maailmankonventin piirissä heräsi ajatus tunnustuksellisen yhteistyön syventämisestä yhteisen teologisen tutkimustyön muodossa, johti tämä v. 1932 luterilaisten kirkkojen yhteisen kurssi- ja konferenssikeskuksen, Luther-akatemian perustamiseen Thüringenissä sijaitsevaan Sondershauseniin. Kun monet johtavat pohjoismaiset yliopistoteologit ja kirkonjohtajat osallistuivat alusta lähtien Luther-akatemian vuosittain järjestämille tieteellisille luentokursseille, muodostui Luther-akatemian varsin merkitsevä yhdysside luterilaisten teologien ja aivan erityisesti saksalaisten ja pohjoismaisten teologien välillä. Oman taustansa Luther-akatemian toiminnalle loi maailmansodan jälkeen alkanut Luther-tutkimuksen renessanssi, jonka seurauksena ei vain monien saksalaisten vaan myös pohjoismaisten tutkijain kiinnostus kohdistui Lutheriin ja uskonpuhdistuksen aikaan.⁷

Lisääntyneen tunnustuksellisen luterilaisen yhteistoiminnan ohella näyttelivät saksalais-pohjoismaisten suhteiden kannalta katsottuna varsin merkitsevää osaa eräät yleisprotestanttisella pohjalla toimineet yhteistyöjärjestöt. Vanhin näistä oli jo v. 1832 Kustaa II Aadolfin muiston merkeissä perustettu Gustaf Adolf-Verein, joka toimi Saksan ja Ruotsin kirkkojen välisenä yhteistyöelimenä vaikeuksiin joutuneiden protestanttisten kirkkojen auttamiseksi.⁸ Kustaa II Aadolfin yhdistävää muistoa ylläpiti myös vuosittain Lützenin taistelun merkeissä vietetty muistojuhla, johon Ruotsin ja Saksan kirkot ottivat osaa.

Maailmansotaa seurannut kriisikausi johti myös uusien yleisprotestanttisten avustus- ja puolustusjärjestöjen, kuten Kirkollisen avun

⁷ Murtorinne, Norden och Lutherakademien i Sonderhausen 1932—1943. Nygren, Sanningen om "kyrkonazismen" s. 8—10.

⁸ Brilioth—Karlström, Die ökumenischen Beziehungen der Schwedischen Kirche s. 155.

Euroopan keskuksen (Europäische Zentralstelle für Kirchliche Hilfsaktionen) ja Protestanttisen maailmanliiton (Internationaler Verband zur Verteidigung des Protestantismus) syntymiseen. Näillä järjestöillä oli varsin kiinteät siteet toisaalta Saksan evankeliseen kirkkoon sekä toisaalta Pohjoismaiden kirkkoihin. Kun Kööpenhaminassa v. 1922 perustetun Kirkollisen avun Euroopan keskuksen tehtävänä oli protestanttisten kirkkojen keskinäisen avustustoiminnan järjestäminen sodan runtelemassa Euroopassa⁹, johti v. 1923 perustetun Protestanttisen maailmanliiton syntyyn taas roomalaiskatolisen kirkon vahvistunut asema Euroopassa Versaillesin rauhan seurauksena sekä sen aloittama aktiivinen »lähetystyö» ja kirkkopoliittinen toiminta Keski-Euroopassa. Kun etenkin Hollannissa ja Saksassa sangen voimakkaana ilmennyt Rooman kirkon uusi »vastareformaatio» sai josain määrin jalansijaa myös Pohjolassa, tunsivat eräät sikäläiset kirkonmiehet tarvetta liittyä keskieuropalaisiin uskonveljiinsä uskonpuhdistuksen yhteisen perinnön puolustamiseksi Rooman uusia valloituspyrkimyksiä vastaan. Niinpä eräät ruotsalaiset kirkonmiehet (prof. M. Pfannenstill ja teol. tri L. Wollmer) osallistuivat jo liiton perustavaan kokoukseen Berliinissä ja pohjoismaisten kirkkojen pappisliitot liittyivät 20-luvun kuluessa jäseniksi uuteen yleisprotestanttiseen taistelujärjestöön. Järjestö näki Rooman pyrkimysten vastustamisen ohella tehtäväkseen tukea mm. vaikeuksissa olevia Itä-Euroopan protestanttisia vähemmistökirkkoja.¹⁰ Voimakkaasti roomalaiskatolisen kirkon vastaisen luonteensa vuoksi Protestanttinen maailmanliitto oli omiaan elähdyttämään niitä yhteisiä muistoja, jotka liittyivät Saksan ja Pohjolan yhteiseen taisteluun roomalaiskatolisia vastaan aikaisempina vuosisatoina.

Puhtaasti uskonnollisten ja kirkkopoliittisten seikkojen ohella tai niihin läheisesti liittyen näyttelivät saksalais-pohjoismaisissa kirkollisissa suhteissa varsin merkitsevää osaa myös ideologis-poliittiset te-

⁹ Ks. Keller, Die Europäische Zentralstelle für Kirchliche Hilfsaktionen.

¹⁰ Wadensjö, Internationella förbundet till protestantismens värn. Sama, Romersk-katolska kyrkan i svensk opinion 1920—1923.

kijät. Kuten edellä on jo viitattu, ilmeni varsinkin Ruotsin ja Suomen kirkkojen piirissä maailmansodan aikana varsin voimakasta myötätuntoa Saksaa kohtaan, jonka katsottiin taistelevan länsimaisen kulttuurin puolesta Venäjän itämaista barbarismia vastaan. Saksan voiton toivottiin samalla vapauttavan Pohjolan Venäjän taholta aiemmin koetusta uhasta ja luovan mahdollisuudet Suomen irrottautumiseksi Venäjästä.¹¹ Kun maailmansota päättyi vihdoinkin Saksan tappioon lännessä, pitivät myös monet pohjoismaiset kirkonmiehet Versaillesin rauhassa Saksalle asetettuja raskaita ehtoja kohtuuttomina. Vaikuttihan keisarillisen Saksan luhistuminen ja sitä seuranneet sekasortoiset yhteiskunnalliset olot lamauttavasti myös Saksan evankelisen kirkon toimintaan ja teologiseen tutkimustyöhön, joilla seikoilla oli oma merkityksensä Pohjolan kirkkoille. Niin ikään pohjoismaisten kirkkojen piirissä katsottiin, että Saksan julistaminen yksin sodasta vastuulliseksi oli omiaan myrkyttämään kansainvälistä ilmapiiriä ja vahvistamaan saksalaisten keskuudessa revanššiajattelua.¹² Erityisen voimakasta arvostelua herätti Ranskan Saksaa kohtaan maailmansodan jälkeen harjoittama voimapolitiikka ja varsinkin sen v. 1923 toimeenpanema Ruhrin alueen miehitys, joka synnytti spontaaneja reaktioita paitsi poliitikkojen ja kulttuurielämän edustajien myös kirkkojen piirissä ainakin Ruotsissa ja Suomessa.¹³

Kaikkein voimakkaimpana poliittinen myötätunto Saksaa kohtaan eli epäilemättä Suomen kirkon piirissä, kuten suomalaisten keskuudessa yleensäkin. Keisarillisen Saksan käymä taistelu Venäjää vastaan oli luonut Suomelle mahdollisuuden irrottautua Venäjästä siellä tapahtuneen vallankumouksen jälkeen. Saksa oli antanut myös sotilaallista apua Suomen hallitukselle taistelussa maahan jääneitä venäläisiä joukkoja ja kapinaan nousseita »punaisia» vastaan Suomen

¹¹ *Wadensjö*, *Toward a world Lutheran Communion* s. 50—52. *Ilvessalo*, *Suomi ja Weimarin Saksa* s. 1—2.

¹² Ks. esim. *Nygren*, *Den tyska kyrkostriden* s. 11—13. *Torm*, *Kirkekampen i Tyskland* s. 8—11. *Tingsten*, *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen* s. 16. *Ruuth* s. 53.

¹³ *Tingsten* s. 76. *Ilvessalo* s. 152—153.

itsenäiseksi julistautumisen jälkeen. Nämä tapahtumat loivat uuden tunteenomaisen perustan Saksan nauttimalle myötätunnonle laajoissa suomalaispiireissä. Vaikka Suomen ja Saksan edut myöhemmin 1920-luvulla suhteessa Neuvostoliittoon kävivät osaksi eri suuntiin ja Suomi luopui virallisessa politiikassaan saksalaissuuntauksesta, vaalittiin laajoissa piireissä läpi 20-luvun vuoden 1918 yhteistä muistoa ja uskottiin, että läheiset suhteet Saksaan olivat Suomen vahvin tae Neuvostoliiton taholta mahdollisesti uhkaavaa vaaraa vastaan.¹⁴ Suomalaisen kirkonmiesten poliittisille sympatioille Saksaa kohtaan antoi oman lisäpiirteensä bolševikkien valtaantpääsy Venäjällä, joka sai laajat kirkolliset piirit asennoitumaan kaksinverroin pelokkaammin itäiseen rajanaapuriin. Ateistisen bolševismin pelko ja varsinkin itärajan takaa 20-luvun lopulla kantautuneet tiedot kirkkoon kohdistuneista vainoista olivat epäilemättä eräänä syynä myös siihen, että 20- ja 30-lukujen vaihteessa maassa puhjennut kommunisminvastainen ja kiihkokansallinen poliittinen liikehdintä, johon sisältyi fascis mille ja kansallissosialis mille luonteenomaisia piirteitä, sai varsin voimakasta kannatusta eräissä kirkollisissa piireissä Suomessa. Kasvavaa levottomuutta aiheutti myös uskontopoliittisen tilanteen kehitys ja uskonnonvastaisen kampanjan voimistuminen Saksassa, joka sai osakseen varsin suurta huomiota myös Suomessa.¹⁵

Bolševismin ja bolševistisen maailmanvallankumouksen pelko ei kuitenkaan rajoittunut vain Suomen kirkkoon. Niin kuin monet skandinaaviset poliitikot pitivät edelleen Venäjää päävihollisenaan ja etsivät Venäjän mahdollisia ekspansiopyrkimyksiä vastaan tukea lähinnä Kansainliitosta¹⁶, niin näkivät myös lukuisat skandinaaviset kirkon-

¹⁴ *Ilvessalo* s. 2—4, 53—55, 147—152. *Jutikkala*, Die deutsch-finnischen Beziehungen von 1933 bis 1945 s. 16—17.

¹⁵ Poliittisesta liikehdinnästä Suomessa ks. *Juva—Juva*, Suomen kansan historia V s. 252—264, 275—283. *Korhonen*, Naapurit vastoin tahtoaan s. 198—203. *Hyvämäki*, Sinistä ja mustaa s. 200—205. Ks. myös Kotimaa 19.4. 1918; 25.2., 14. 1930; 19.5., 17.7. 1931.

¹⁶ *Tingsten* s. 35, 39. *Skodvin*, Die deutsch-norwegischen Beziehungen seit 1933 s. 35.

miehet bolšecistisessa Venäjässä ja bolševistisessa maailmanvallankumouksessa peloittavimman poliittisen uhan kristilliselle kirkolle. Jo maailmansodan jälkeen ilmennyttä bolševismiin pelkoa oli omiaan vahvistamaan neuvostovaltion jyrkentynyt uskontopolitiikka 20-luvun lopulla sekä v. 1925 muodostetun Taistelevien Jumalattomien Liiton ekspansio länteen. Nämä seikat herättivät kiihkeitä reaktioita kirkkojen piirissä kautta koko Euroopan.¹⁷

Saksan ja Pohjolan kirkkoja yhdistävistä lukuisista uskonnollisista ja poliittis-ideologisista siteistä huolimatta suhteet Saksaan eivät olleet suinkaan kaikkien pohjoismaiden osalta samassa määrin läheiset. Niinpä Tanskan ja Saksan poliittisten suhteiden ylle heitti varjonsa Etelä-Jyllannin rajakysymyksen aiheuttama vuosisatainen jännitys, josta johtuen myös Tanskan kirkon piirissä ilmeni selvää saksalaisvihamielisyyttä esim. ensimmäisen maailmansodan aikana.¹⁸ Kun Tanska sai Versaillesin rauhan ja suoritetun kansanäänestyksen perusteella takaisin aiemmin Saksalle joutuneet Etelä-Jyllannin tanskalaisalueet, herätti tämä puolestaan pahaa verta nationalistisissa saksalaisissa piireissä. Vaikka tanskalais-saksalaiset poliittiset suhteet normalisoituivat Weimarin tasavallan aikana, vanha rajakiista ja vieraskielistä vähemmistöä koskevat kysymykset pitivät yllä tiettyä jännitystä Tanskan ja Saksan sekä samalla myös sikeläisten kirkkojen välillä.¹⁹

Myös länsivaltojen maailmansodassa saavuttama voitto sekä keisarillisen Saksan sotilaallinen ja poliittinen luhistuminen heikensivät merkittävästi aiemmin varsin voimakkaana tuntunutta saksalaisvaiikutusta Pohjolassa. Niinpä kaikki pohjoismaat orientoituivat maailmansodan jälkeen poliittisesti länsivaltojen »hegemonian» ja ihan-

¹⁷ Ks. esim. *Curtiss*, *The Russian Church and the Soviet State* s. 206—210, 265. *Kolarz*, *Religion in the Soviet Union* s. 183—185. *Lindhardt* s. 125. *Wisloff* s. 412—413.

¹⁸ *Lindhardt* s. 11—12.

¹⁹ *Dybdahl*, *Danmarks historie* XII s. 265—266. *Haestrup*, *Die dänisch deutschen Beziehungen von 1933 bis 1945* s. 5—6. *Lindhardt* s. 125—126. *Mattbiesen*, *Die deutsche Minderheit in Nordschleswig* s. 190—192.

teiden merkeissä toimineeseen Kansainliittoon, jonka katsottiin ainakin osittain korvaavan sen suojan, jonka Saksa oli aiemmin tarjonut.²⁰ Myös kulttuurielämän alalla jo aikaisemmin eräissä Skandinaavian maissa voimakkaana tuntunut englantilainen vaikutus lisääntyi merkitsevästi ja sai esim. Ruotsissa saksalaiselle kulttuurivaikutukselle ennen kuuluneen johtavan aseman.²¹

Samoin kuin kulttuurielämän ja poliittisen elämän aloilla sai läntinen vaikutus lisääntyvästi jalansijaa myös pohjoismaisissa kirkkoissa maailmansodan jälkeen. Kun anglosaksisen kristikunnan vaikutus oli rajoittunut 1800-luvulla lähinnä sikäläisistä vapaakirkoista ja herätystä korostavasta evangelikalismista tullessiin vaikutteihin, joutuivat pohjoismaiset kirkot 1900-luvulla ja varsinkin maailmansodan jälkeisenä kautena entistä läheisempään kosketukseen myös anglikaanisen kirkon kanssa. Eräänä merkinä anglikaanisen kirkon ja pohjoismaisten kirkkojen keskinäisestä lähenemisestä oli Ruotsin kirkon v. 1922 solmima ehtoollisyhteyssopimus anglikaanisen kirkon kanssa sekä englantilaisten ja pohjoismaisten teologienvälillä 20-luvulta alkaen järjestetyt teologikokoukset. Samoin pohjoismaisissa kirkkoissa jossain määrin jalansijaa saanut korkeakirkollisuus sekä kaikissa pohjoismaissa kannattajia saanut Oxford-liike nojautuivat varsin selvästi anglikaanisesta kirkosta ja anglosaksisesta kristikunnasta saatuihin ihanteihin.²² Mannermaisen protestantismin ja Saksan luterilaisuuden vaikutus ei ollut enää samassa määrin hallitseva kuin aikaisemmin.

Ratkaisevimmin uutta pohjoismaisten kirkkojen ulkomaisen orientoitumisen kannalta katsottuna merkitsi kuitenkin tunnustustenvälisen ekumeenisen liikkeen kehitys 1900-luvun ensi vuosikymmenillä. Jo ennen maailmansodan puhkeamista myös pohjoismaiset kirkot oli-

²⁰ *Tingsten* s. 35, 49. *Lönnroth*, Den svenska utrikespolitikens historia s. 143—145. *Skodvin* s. 33. *Broms*, Puolueettomuuskysymys ja Suomi Kansainliitossa s. 145—147.

²¹ *Tingsten* s. 38. *Carlson—Rosen*, Svensk historia II s. 433—444.

²² *Brilioth—Karlström* s. 155—158. *Brun* s. 181—184. *Lindhardt* s. 212—214. *Wisløff* s. 369—372, 382—390, 404—410.

vat ottaneet osaa alkavan ekumeenisen liikkeen ja sen hahmottumassa olleiden työmuotojen toimintaan. Arkkipiispa Söderblomin aloitteesta pohjoismaiset kirkot tekivät myös maailmansodan aikana yrityksen yleiskirkollisen rauhankonferenssin järjestämiseksi antaakseen siten todistuksen kirkollisten yhteyksien jatkumisesta yli sodan luomien erottavien kuilujen. Vaikka mainittu suunnitelma epäonnistui sikäli, että sotaikäyviin maiden kirkkojen edustajat eivät voineet saapua joulukuussa 1917 Upsalassa pidettyyn kokoukseen²³, se loi perustan poliittisia, eettisiä ja sosiaalisia ongelmia käsittelevän yleiskirkollisen rauhankonferenssin järjestämiseksi sodan päätyttyä. Upsalan arkkipiispan väsymättömällä tarmolla ajama ja useiden ekumeenisten kokousten käsittelemä suunnitelma laajan kirkkojen kansainvälistä ja sosiaalista vastuuta käsittelevän maailmankokouksen järjestämiseksi toteutui lopullisesti v. 1925 pidetyssä Tukholman ekumeenisessa kokouksessa. Tähän »yleisen kristillisen elämän ja työn konferenssiin» (Life and Work), jota edelsivät laajasuunnitelmat valmistelutyöt, osallistuivat roomalaiskatolista kirkkoa lukuunottamatta lähes kaikkien kristillisten kirkkokuntien edustajat.²⁴

Pohjoismaisella maaperällä järjestetty kirkkojen ensimmäinen suuri maailmankokous ja osallistuminen ekumeeniseen toimintaan johti pohjoismaiset kirkot — kuten ekumeeninen toiminta kaikkialla — arvioimaan uudelleen suhteensa toisiin uskonnollisiin yhteisöihin sekä pyrkimään irti tunnustuksellisesta ja alueellisesta isolaatiosta. Perinteisten luterilaisten ja yleisprotestanttisten yhteyksien rinnalle tulivat kirkkojenväliset, ekumeeniset yhteydet, joitten painopiste suuntautui ei-luterilaiseen kristikuntaan. Tämä koski erityisesti Tukholman suurkokouksen järjestäjänä toiminutta Ruotsin kirkkoa, joka Söderblomin johdolla osallistui aktiivisesti yleiskirkolliseen toimintaan, mutta myös muita pohjoismaisia kirkkoja, joiden piirissä Tuk-

²³ Upsalan rauhankonferenssista ks. *Karlström*, *Kristna samförståndsstråvan den under världskriget* s. 473—529.

²⁴ Tukholman kokouksesta ks. esim. *Söderblom*, *Kristenhetens möte i Stockholm*. *Deissmann*, *Die Stockholmer Weltkirchenkonferenz*.

holman kokous ja heräävän ekumeenisen liikkeen eri toimintamuodot saivat osakseen aktiivista harrastusta. Niinpä useat pohjoismaiset kirkonjohtajat osallistuivat Söderblomin rinnalla aktiivisesti ekumeeniseen työhön ja joutuivat keskeisiin tehtäviin ekumeenisen liikkeen toiminnassa.²⁵ Toisaalta Tukholman kokous ja osallistuminen ekumeeniseen toimintaan oli omiaan lisäämään pohjoismaisissa kirkkoissa kiinnostusta toisten kirkkojen elämää kohtaan sekä kasvattamaan vastuuntuntoa poliittisesta ja sosiaalisesta kehityksestä maailmassa. Olihan Tukholman kokouksen johtaviin periaatteisiin kuulunut niiden velvollisuuksien tähdentäminen, mitä kirkolla oli maailmaa ja koko inhimillistä elämää kohtaan.

Samalla kun ekumeeninen liike johti Pohjoismaiden kirkot entistä laajempiin yleiskirkollisiin yhteyksiin, se aiheutti toisaalta jännitystä sekä pohjoismaisten kirkkojen omassa piirissä että tunnustuksellisen yhteysliikkeen ja ekumeenisen liikkeen toimintaan osallistuvien välillä. Eräänä merkinä tästä oli Luterilaisen Maailmankonventin amerikkalaisten johtajien poisjääminen Tukholman kokouksesta. Vaikka Luterilaisen Maailmankonventin toimeenpanevan komitean eurooppalaiset jäsenet asennoituivat amerikkalaisia virkaveljiään myönteisemmin yleiskirkolliseen toimintaan, Tukholman kokous ja Söderblomin ekumeeninen toiminta herättivät jossain määrin epäilyjä myös tällä taholla. Sama koski vieläkin suuremmassa määrin eräitä pohjoismaisia kirkollisia piirejä. Voimakkaimman ilmauksensa Tukholman kokouksen aiheuttama sisäinen jännitys Pohjolan kirkkoissa sai siinä, että pietistis-ortodoksisesta käsityksestään tunnettu Suomen arkkipiispa Gustaf Johansson asettui julkisesti vastustamaan Tukholman kokousta pitäen sen ohjelmaa »pinnallisena puuhailuna». Kun arkkipiispa Johansson kieltäytyi nimeämästä kirkkonsa virallista delegaatiota Tukholman kokoukseen, joutui Suomen kirkko osallistumaan kokoukseen piispa Jaakko Gummeruksen johtaman epäviralli-

²⁵ Brun s. 184—188. *Brilioth—Karlström* s. 158—160. *Sparring—Petersen*, Die ökumenische Mitarbeit der Dänischen Kirche s. 180—184. *Aurola*, Die ökumenische Arbeit der Kirche Finnlands s. 188—192.

sen delegaation muodossa. Tukholman yleiskirkollisen kokouksen »luterilaisten» keskuudessa herättämä epäluulo sekä luterilaista yhteistyötä koskevat erilaiset korostukset johtivat myös siihen, että arkkipiispa Söderblomille ei haluttu antaa keskeistä asemaa v. 1929 pidetyssä Luterilaisen Maailmankonventin toisessa yleiskokouksessa. Niin ikään yleiskirkollisiin ja tunnustuksellisiin luterilaisiin yhteyspyrkimyksiin kohdistunut harrastus aiheutti esim. Ruotsin kirkon piirissä määrättyä jännitystä »luterilaisten» ja »ekumeenikkojen» välillä, mikä jatkui vielä Söderblomin kuoleman jälkeenkin.²⁶

Vaikka yleiskirkollisen toiminnan ja Tukholman ekumeenisen kokouksen aiheuttama jännitys ei suoranaisesti koskettanut Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteita, se sivusi osittain myös tätä kysymystä. Merkitsihän ekumeenisen harrastuksen voimistuminen samalla painopisteen osittaista siirtymistä perinteisestä luterilaisesta yhteistoiminnasta yleiskirkollisiin yhteyksiin. Monet saksalaiset samoin kuin pohjoismaiset kirkonmiehetkin kokivat edelleen luterilaisuuden ja saksalaisuuden kytkeytyvän läheisesti toisiinsa²⁷, josta syystä ekumeenisen toiminnan voimistumisen Pohjolassa voitiin katsoa heikentävän myös pohjoismais-saksalaisia suhteita. Toisaalta Saksan evankelisen kirkon piirissä asennoiduttiin ekumeeniseen liikkeeseen läpi 20-luvun jossainmäärin skeptisesti paitsi teologisista myös poliittisista syistä. Varsinkin ratkaisematon sotasyllisyyskysymys, johon kansallisesti asennoituneet Saksan kirkon edustajat kiinnittivät myös monissa ekumeenisissa kokouksissa tuloksetta huomiota, oli omiaan ylläpitämään Saksan kirkon piirissä epäilyä, että anglosaksisjohtoinen ekumeeninen liike toimi osittain Versaillesin rauhan hengessä ja tuki ententevaltojen imperialistista politiikkaa.²⁸

²⁶ *Wadensjö*, Toward a world Lutheran Communion s. 250—258. *Kälvemark*, Lutheraner och ekumener efter Söderblom.

²⁷ Ks. esim. *Dahm*, Pfarrer und Politik s. 162—165.

²⁸ Ks. *Ehrenström*, Die Bewegung für Internationale Freundschaftsarbeit s. 184—195. *Tatlow*, Die Weltkonferenz für Glauben und Kirchenverfassung s. 3—6. *Nygren*, Den tyska kyrkostriden s. 13—44. *Dahm* s. 177—181.

Viimeksi mainitut ongelmat ja epäilyt elivät läpi 20-luvun pääasias-
sa latentteina. Niiden merkitys kasvoi kuitenkin samassa määrin kuin
kansallinen ja kiihkokansallinen ajattelu sai jalansijaa ja voimistui
Saksassa ja Saksan kirkossa.

Jo 30-luvun ensimmäiset vuodet merkitsivätkin ratkaisevaa kään-
nettä viimeksi mainitussa suhteessa. Nouseva kansallissosialistinen
liike, joka saavutti kesällä 1930 pidetyissä valtiopäivävaaleissa en-
simmäisen suurvoittonsa, vahvisti Saksan evankelisen kirkon piirissä
jo aikaisemmin voimakkaana tuntunutta nationalistista perinnettä.
Asettuivathan myös monet evankelisen kirkon papit perinteisen sak-
salais-kansallisen näkemyksensä pohjalta kannattamaan kansallisso-
sialistista liikettä odottaen siltä isänmaalleen ja kirkolleen uutta tule-
vaisuutta sekä Versaillesin rauhan hyvitystä.²⁹

Kansallissosialistinen puolue, joka oli ohjelmassaan julistanut asen-
noituvansa positiivisesti kristinuskoon ja kirkkoihin, mikäli ne eivät
vaarantaneet valtion olemassaoloa tai sotineet germaanisen rodun
moraalikäsitystä vastaan³⁰, ryhtyi puolestaan organisoimaan evanke-
lisiä kannattajajoukkojaan. V. 1932 ne järjestäytyivät lopullisesti
omaksi puolueen kirkolliseksi peitejärjestyksi nimellä Saksalaisten
kristittyjen uskonliike (Glaubensbewegung Deutsche Christen). Oh-
jelmassaan Saksalaisten kristittyjen uskonliike vaati kansallissosialis-
tisen ideologian mukaisesti mm. taistelua kansan- ja uskonnonvas-
taista marxilaisuutta ja katolista Zentrum puoluetta vastaan sekä ko-
rosti rodun, kansallisuuden ja kansakunnan merkitystä Jumalan sää-
tämänä elämänjärjestyksenä. Niin ikään liike leimasi juutalaislähe-
tyksen vaaraksi kansakunnalle ja hylkäsi »kristillisen maailmankan-
salaisuuden», pasifismin jne. Jumalan antaman kansallisen tehtävän
vastaisina. Sen sijaan liike ilmoitti kannattavansa elävää tekojen kris-
tillisyyttä sekä rotutietoista saksalaiseen Luther-henkeen perustuvaa

²⁹ Ks. *Dahm* s. 206—207. *Baumgärtel*, *Wider die Kirchenkampflegeren* s. 24—38. *Buchheim*, *Glaubenskrise im Dritten Reich* s. 48—69.

³⁰ *Hofer*, *Der Nationalsozialismus* s. 120. *Mielcke*, *Dokumente zur Ge-
schichte der Weimarer Republik* s. 42.

sisälähetystyötä sekä vaati johtajuuden periaatteelle rakentuvan yhte-näisen valtakunnankirkon muodostamista.³¹

Antiekumeenisesta, nationalistisesta luonteestaan huolimatta Sak-salaisten kristittyjen uskonliike ja sen ohjelma eivät herättäneet tässä vaiheessa sanottavassa määrin huomiota ulkomaisten kirkkojen pii-rissä. Olihan liikkeen vaikutus Saksassakin toistaiseksi varsin vaati-maton ja rajoitettu.³² Sen, samoin kuin kansallissosialistisen puolueen merkitys kasvoi kuitenkin ratkaisevasti, kun valtakunnanpresidentti Hindenburg nimitti tammikuun 30. päivänä 1933 puolueen johtajan Adolf Hitlerin valtakunnankansleriksi. Se merkitsi uuden vaiheen alkamista myös Saksan evankelisen kirkon ja sen ulkomaisten suh-teiden kannalta katsottuna.

³¹ *Kupisch*, Quellen zur Geschichte des deutschen Protestantismus s. 251—253. *Meier*, Die Deutschen Christen s. 11—16.

³² *Meier*, s. 16—17. *Murtorinne*, Evankelinen kirkko ja kansallissosialismi Saksassa ... s. 209—211.

I KANSALLISSOSIALISTIEN VALTAANNOUSUN HERÄTTÄMÄ EPÄTIETOISUUS POHJOISMAIDEN KIRKOISSA

1. POHJOLAN KIRKKOJEN ENSIMMÄISET REAKTIOT

Hitlerin valtaannousu ja sitä seuranneet tapahtumat talven ja kevään 1933 aikana herättivät voimakasta mielenkiintoa paitsi poliittisissa myös kirkollisissa piireissä Pohjolassa. Koskihan kansallissosialistinen »vallankumous» Lutherin maata ja kansaa, johon Pohjolan kirkkoja yhdistivät vuosisataiset siteet ja lukuisat lähimenneisyyteen ulottuvat suhteet. Kirkkojen kiinnostus kohdistui Saksan yleispoliittisen tilanteen ohella ensisijaisesti siihen, miten kansallissosialistien voitto tulisi vaikuttamaan evankelisen kirkon ja kristinuskon asemaan Saksassa.

Käsitykset Saksan tilanteesta olivat kuitenkin vielä talven ja kevään 1933 aikana selkiintymättömiä ja perustuivat varsin pinnallisiin havaintoihin. Kuten useimmat saksalaiset virkaveljensä, pitivät myös monet pohjoismaiset kirkonmiehet kansallissosialistien voittoa kirkon kannalta merkitseväenä sen vuoksi, että se oli tehnyt tyhjäksi Weimarin tasavallan taustalla vaanineen bolševismin vaaran, jota bolševismia oli totuttu pitämään kristillisen kirkon suurimpana uhkana. Erityisen korostetusti tämä näkökohta tuli esille eräiden Saksassa vierailleitten suomalaisten teologiensa esittämissä kommentaareissa¹,

¹ Kotimaa 4. 4., 25. 4., 5. 5. ja 16. 6. 1933.

joitten sävyyn vaikutti tietenkin Suomessa tuolloin voimakkaana tunnettu bolševistisen raja-naapurin, Neuvostoliiton pelko. Mutta samaa seikkaa korostivat myös monet skandinaaviset kirkonmiehet ja kirkolliset lehdet Saksan tilannetta koskeissa arvioinneissaan kansallissosialistien valtaannousun jälkeen.² Bolševismin ja ateismin vaara oli väistynyt kansallissosialismin synnyttämän kansallisen heräämisen edessä, kuten monet pohjoismaiset, etenkin suomalaiset kirkonmiehet hyväksyvästi selittivät. Tätä kuvaa oli omiaan vahvistamaan kansallissosialistien propagandassaan alusta alkaen ja läpi 30-luvun toistama väite, että Adolf Hitler oli pelastanut Saksan bolševismilta ja luonut Kolmannesta valtakunnasta vahvan suojan ateistista bolševismia vastaan.³ Saksalaisten kirkonmiesten ja kirkollisten lehtien toistamana tämä »legenda» sai sijansa myös eräissä pohjoismaisissa kirkollisissa lehdissä.⁴

Toisaalta kansallissosialistien puolueohjelmassaan ja propagandassaan esittämät vakuuttelut puolueen positiivisesta asenteesta kristinuskoon sekä Hitlerin hallituksensa ohjelmajulistuksessa 31. 1. 1933 ja valtiopäivien avajaispuheessaan 23. 3. 1933 esittämät myönteiset lausunnot kristillisten kirkkojen merkityksestä kansakunnan elämässä⁵, herättivät luottamusta uutta hallitusta kohtaan paitsi Saksan myös Pohjolan kirkkojen piirissä. Uskottiin, että Saksan uusi kansallissosialistinen johto tajusi todella kristinuskon ja kristillisten kirkkojen merkityksen kansan elämässä ja oli valmis antamaan kirkkoille niiden tarvitseman toimintavapauden.⁶ Todisteena kansallissosialistien myönteisestä asenteesta »kristillisiä arvoja» kohtaan monet oli-

² Den indre Missions Tidende 12. 3. 1933 s. 129. Kristeligt Dagblad 2. 2. ja 3. 4. 1933. Ammundsen Eidemille 9. 4. 1933, EEA, B I a:11. Jørgensen Moreheadille, Boelle ja Pehrssonille 13. 6. 1933, EEA, B I a:9.

³ *Jacobsen*, Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938 s. 458—459.

⁴ Ks. esim. Luthersk Kirketidende 27. 5. 1933 s. 226—227.

⁵ *Hofer*, Der Nationalsozialismus s. 120. *Beckmann*, Evangelische Kirche im dritten Reich s. 13.

⁶ Luthersk Kirketidende 29. 4. 1933 s. 173—176. Kristeligt Dagblad 2. 2. ja 25. 3. 1933.

vat valmiit pitämään liikkeen aatesisältöön kuulunutta antimaterialistista korostusta sekä varsinkin sen voimakkaasti tähdentämää itsensä uhraamisen ajatusta, joka sai monesti mystisiä, uskonnollisia piirteitä. Aiheuttihan kansallissosialistien propagandassaan korostama »positiivinen asenne» myös kirkossa käynnin selvää lisääntymistä ja eronneitten uudelleen kirkkoon liittymistä Saksassa. Erityistä huomiota sai osakseen kansallissosialistien toimeenpanema rautainen järjestyksen palauttaminen ja katuelämän puhdistus, jotka seikat tulkittiin tämän liikkeen aikaansaamaksi aidoksi moraaliseksi uudistukseksi. Se, että järjestyksen palauttaminen ja varsinkin Hitlerin 28. 2. julkaisema asetus »kansan ja valtion suojelemiseksi» kommunistien väkivallantehtöjä vastaan⁷ merkitsi samalla kansalaisten perustuslaillisten oikeuksien loppua ja diktatuurin alkua, jäi monien tarkkailijoiden silmissä edellä mainittujen ulkonaisten ilmiöiden varjoon. Pääasia oli, että kansallissosialistit olivat asettuneet vastustamaan sekularistista ajanhenkeä ja sen kielteisiä ilmenemismuotoja sekä pyrkivät luomaan puolue-elämän rikkoman Weimarin tasavallan sijaan itsensä uhraamiseen valmiin, eheän ja yksimielisen kansan.⁸

Ymmärtämystä kansallissosialistista vallankumousta kohtaan piti Pohjolan kirkkojen piirissä aluksi yllä myös vanhat poliittisluonteiset sympatiat Saksaa kohtaan. Olihan Versaillesin rauhan Saksalle asettamia ehtoja ja Saksan julistamista yksin maailmansodasta vastuulliseksi pidetty Pohjolan kirkkojenkin piirissä kohtuuttomina ja katsottu, että nämä toimenpiteet olivat omiaan myrkyttämään ilmapiiiriä ja estämään luottamuksellisen yhteistyön kansojen kesken. Tätä taustaa vasten monet pohjoismaiset kirkonmiehet näkivät kansallissosialistien valtaannousun, Saksan kansan kansallisen itsetunnon herättämisen ja kiivaan agitaation Versaillesin rauhan jälkeisiä »kansallisen häpeän» vuosia vastaan ainakin osittain oikeutetuksi reaktioksi menneisyyden poliittisille tapahtumille. Katsottiin, että voit-

⁷ Hofer s. 51—54.

⁸ Kotimaa 25. 4. ja 5. 5. 1933. Herättäjä 7. 4. 1933. Luthersk Kirketidende 11. 6. 1933 s. 256—257. Den indre Missions Tidende 18. 6. 1933 s. 305—306.

tajavaltujen toimenpiteillään aiheuttama Saksan kansan itsetunnon polkeminen oli syynä ylipursuavaan kansalliseen reaktioon.⁹ Kuvaa-
vaa oli, että myöhemmin kansallissocialismin terävänä arvostelijana
tunnetuksi tullut Berliinin ruotsalaisen seurakunnan kirkkoherra Bir-
ger Forell, joka oli paikanpäällä seurannut kiinteästi tapahtumien
kehitystä, kehotti vielä huhtikuun alussa 1933 Ruotsin arkkipiispa
Erling Eidemille lähettämässään kirjeessä ruotsalaisia kirkonmiehiä
juuri edellämainituista syistä osoittamaan ymmärtämystä Saksan ta-
pahtumia kohtaan. Forellin mielestä oli muistettava, että kysymyk-
sessä oli syvästi onneton kansa, joka kävi epätoivoista taistelua ravis-
taakseen yltään Versaillesin kahleet. Nyt jouduttiin — Forell totesi
— korjaamaan Versaillesin rauhan, Ruhrin alueen miehityksen ja
sotasyyllisyyskysymyksen aiheuttamien vääryyksien hedelmiä.¹⁰

Forellin huomautus on osoituksena siitä, miten vaikea oli myös
niiden, jotka saivat läheltä seurata tapahtumien kulkua, löytää selvät
Saksan tapahtumia koskevat arviointiperusteet kansallissocialistien
valtaannousua seuranneina kuukausina. Forellin kehoitus vaikuttikin
epäilemättä hillitsevästi Ruotsin kirkollisen johdon kannanottoihin.
Sama vaikutus oli arvattavasti myös niillä kirjelmillä, joita Saksan
kirkon johtajat lähettivät esim. Amerikan kirkkoille siellä Saksan tilan-
teesta levitettyjen muka »vääristeltyjen ja valheellisten» tietojen joh-
dosta, ja jotka kirjelmät julkaistiin myös pohjoismaisissa lehdissä.¹¹
Kääntyivätpä eräät saksalaiset kirkonmiehet yksityisesti myös poh-
joismaisten virkaveljiensä puoleen varoittaakseen heitä Saksan tilan-
teen väärinarvioinneista. Mm. Martin Luther-Bundin esimies, pro-
fessori Ulmer huomautti eräässä kirjeessään virkatuttavilleen, että
ulkomaisissa lehdissä esiintyneet vääristelevät tiedot haavoittivat sy-
västi saksalaisia eivätkä vähimmässäkään määrin edistäneet luterilais-
ta yhteyttä. Tosiasiassa asiain käänne oli Saksassa ollut hämmästy-

⁹ *Nygren*, *Det kyrkliga läget i Tyskland* s. 321. *Björkequist*, *Den kristne och nationalismen* s. 5—6.

¹⁰ Forell Eidemille 4. 4. 1933, EEA, B I a:9.

¹¹ Ks. *Boyens*, *Kirchenkampf und Ökumene* s. 38—40.

tävä, josta oli syytä kiittää Jumalaa.¹² Arvovaltaisten saksalaisten kirkonmiesten vetoomukset sekä ulospäin selvästi näkyvä järjestyksen palautuminen Saksassa eivät luonnollisesti jääneet vaikutuksettomiksi.

Kaikkein voimakkaimpana myötätunto uutta Saksaa kohtaan ilmeni niissä suomalaisissa kirkollisissa piireissä, jotka tunsivat poliittis-ideologista myötätuntoa kansallissosialismia ja sen antibolševistista ohjelmaa kohtaan. Niinpä oikeistoradikaalista Isänmaallista Kansanliikettä lähellä ollut tri B. H. Päivänsalo, joka oli tehnyt jo keväen 1933 aikana opintomatkan uuteen Saksaan tutustuakseen sen »sisälähetystyöhön», totesi matkansa jälkeen ihastuneena, miten Saksa oli Hitlerin avulla päässyt irti marxilaisuuden ja kulttuuribolševismin kahleista. Hitler itse piti kristinuskoa tärkeimpänä kansallisen elämän perustana ja antoi täyden arvon kirkon tunnustukselle. Kansallisen nousun yhteydessä oli syntynyt myös kirkollinen Saksalaisten kristittyjen uskonliike, jonka jäsenet käsittivät elämänsä »Kristuksen sotapalvelukseksi» ja taistelivat epäkristillistä humanismia, kansainvälisyyttä, vapaamuurariutta ja materialismia vastaan. Ratkaiseva taistelu käytiin uskon ja epäuskon, kristinuskon ja bolševismin välillä.¹³

Päivänsalo, samoin kuin monet Isänmaalliseen Kansanliikkeeseen lukeutuvat pappismiehet (K. R. Kares, Elias Simojoki, Urho Muroma jne.) sanomalehtikirjoituksissaan^{13a}, jakoi kritiikittömästi saksalaisten ja v. 1932 perustetun kansallissosialistien kirkollisen peitejärjestön Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen (Glaubensbewegung Deutsche Christen) esittämät propagandistiset ja tarkoituksellisen ihannoivat käsitykset Hitleristä ja kansallissosialisteista. Henkisenä liittymäkohtana omien ja kansallissosialistien pyrkimysten välillä hän näki ennen muuta taistelun bolševismia, antikristillistä maailmanlii-

¹² Ulmer MLB:n eksekutiivikomitean jäsenille 31. 3. 1933, Handlingar rör. LV och dess eksekutivkommitté 1933, Svenska landskommitténs av LV arkiv.

¹³ Ajan Suunta 19. 4. 1933.

^{13a} Ks. Ajan Suunta 17. 2., 23. 2., 24. 3. ja 19. 5. 1933. Herättäjä 7. 4. 1933.

kettä ja sekularistista ajan henkeä vastaan, joista varsinkin ensiksi mainitun oli koettu uhkaavan sekä Suomen kansallista olemassaoloa että ennen muuta kristillistä kirkkoa ja kristillisten arvojen säilymistä.

2. ORASTAVAN ANTISEMITISMIN HERÄTTÄMÄ EPÄLUULO

Monista ymmärtämystä osoittavista lausunnoista huolimatta kansallissosialistien valtaannousua seuranneet tapahtumat herättivät jo kevään 1933 aikana myös suurta levottomuutta Pohjolan kirkkoissa. Levottomuuden keskeisenä syynä oli orastava antisemitismi, josta ensimmäisenä koko maailman tietoisuuteen tulleen merkinä oli 1. 4. 1933 juutalaisia toiminimia ja liikkeitä vastaan järjestetty boikotti. Vaikka boikotti selitettiin Saksan taholta vain vastalauseeksi juutalaisten Saksassa ja ulkomailla levittämää kauhupropagandaa vastaan, se oli osoituksena hallituksen omaksuman antisemitistisen politiikan suunnasta. Vain hetkeä myöhemmin 7. 4. annettiin ensimmäinen juutalaisvastainen laki, joka määräsi juutalaiset valtion virkamiehet eräin poikkeuksin siirtymään eläkkeelle.¹⁴

Vaikka erät myönteisimmin Saksan kansalliseen heräämiseen asennoituneet pohjoismaiset kirkonmiehet olivat valmiit pitämään antisemitistisiä ilmiöitä Saksan kansan oikeutettuna reaktiona »juutalaishegemoniaa» ja sen mukanaan tuomaa siveellistä turmelusta vastaan¹⁵, boikotti ja sitä seurannut Saksan juutalaispakolaisten ensimmäinen aalto nähtiin Pohjolan kirkkojen piirissä vakavana ajan oireena. Varsinkin ekumeenisesti valveutuneiden piirien taholta, jotka ilmeisesti tunsivat parhaiten tilanteen, juutalaisiin kohdistettu boikotti aiheutti myös nopeita vastatoimenpiteitä. Niinpä Ruotsin ekumeeninen neuvosto lähetti kohta boikotti-päivän jälkeen arkkipiispa

¹⁴ Hofer s. 269—270.

¹⁵ Näin esim. suomalainen tohtori Yrjö J. E. Alanen. Kotimaa 7. 4. 1933. Ks. myös Herättäjä 7. 4. 1933. Kristeligt Dagblad 27. 3. 1933.

Eidemin johdolla Saksan evankelisen kirkon johdolle ystävällisen varoituksensa antisemitististen ilmiöiden johdosta ja kehotti sitä pitämään kiinni aiemmin julkituomistaan aidosti kristillisistä periaatteista »mitä enemmän vihaa, sitä enemmän rakkautta» (Je mehr des Hasses, desto mehr Liebe!).¹⁶ Tanskan juutalaislähetyksen puheenjohtaja, professori Frederik Torm, joka oli vuonna 1932 valittu arkkipiispa Eidemin ohella Luther-akatemian hallitukseen, uhkasi puolestaan Eidemille lähettämässään kirjeessä jättää paikkansa Luther-akatemian hallituksessa vastalauseeksi juutalaisiin kohdistetuille vainoille Saksassa.¹⁷

Juutalaisiin kohdistunut vaino herätti voimistuvaa arvostelua myös pohjoismaisissa kirkollisissa lehdissä. Kun eräät kirjoittajat näkivät juutalaisvainoissa valitettavan barbaarisen ajan ilmiön¹⁸, katsoivat toiset jo tässä vaiheessa kansallissosialistisen rotuopin ja juutalaisvastaisten ilmiöiden sotivan selvästi kristinuskon etiikkaa ja kristillistä ihmiskäsitystä vastaan.¹⁹ Tästä näkemyksestä lähtien tukholmalainen kirkkoherra J. Källander esitti Ruotsin pappisliiton hallitukselle vetoamuksen, että se esittäisi Ruotsin kirkkokansan nimissä mahdollisimman arvovaltaisen protestin Kristuksen käskyjen selvää polkemista vastaan Saksassa.²⁰

Boikotin herättämä kielteinen reaktio ulottui ilmeisesti varsin laajoihin kirkollisiin piireihin. Niinpä Oslon saksalaisen seurakunnan pappi tri V. H. Günther valitti välittömästi tapahtuman jälkeen kirjeessään Saksan kirkon johdolle, ettei juutalaisiin liikkeisiin kohdistettua boikottia oltu voitu lainkaan ymmärtää Norjassa. Sikäläisissä

¹⁶ Svenska ekumeniska nämnden EKD:lle 3. 4. 1933, Archiv EKD, D 1/29. *Murtorinne*, Erzbischof Eidem zum deutschen Kirchenkampf s. 87.

¹⁷ Torm Eidemille 3. 4. 1933, EEA, B I b:3. *Murtorinne* s. 23.

¹⁸ Kristeligt Dagblad 30. 3. ja 3. 4. 1933. Missions-blad for Israel 1933 s. 102—107.

¹⁹ Kristen Gemenskap 1933 s. 66 (Karlström). Eeg-Olofson, Nasjonalsocialisme og kristendom s. 206—210. Kristeligt Dagblad 29. 5. 1933.

²⁰ Källander Tukholman pappisyhdistyksen hallitukselle 11. 4. 1933, ASP:s arkiv, Vol 17.

kirkollisissa piireissä vallitsi yleisesti se käsitys, että juutalaisvainot olivat kaikissa muodoissaan kristinuskon hengen vastaisia ja vahingoittivat myönteistä kuvaa Saksasta ja Saksan kirkosta.²¹ Myös Tanskassa toimivat rauhanjärjestöt, niiden joukossa »Tanskan kristillinen rauhanliitto» ja »Tanskan antimilitarististen pappien ryhmä» esitti ulkoministeri von Neurathille 29. 4. 1933 vetoomuksensa vangittujen saksalaisten pasifistien vapauttamiseksi.²²

Voimistuvasta kritiikistä huolimatta Pohjolan kirkkojen taholta ei haluttu tässä vaiheessa ryhtyä jyrkkiin toimenpiteisiin juutalaiskysymyksen vuoksi. Tällaisesta oli pidättämässä perinteisesti läheiset suhteet Saksaan ja Saksan kirkkoon. Kuvaavana voidaan pitää Ruotsin pappisliiton johdon asennoitumista kirkkoherra Källanderin vetoomukseen. Kun Källanderin esittämä vetoamus tuli Tukholman paikallisen pappisyhdistyksen välityksellä Ruotsin pappisliiton hallitukselle, kirjoitti pappisliiton sihteeri rovasti Per Pehrsson vetoomukseen omakätisesti: Torjun mitä päättävimmän jokaisen Saksaa vastaan suuntautuvan lausunnon.²³ Pehrsson, jolla Luterilaisen Maailmankonventin eksekutiivikomitean jäsenenä oli läheiset suhteet Saksaan, ei halunnut edes kuulla puhuttavan Saksaa vastaan kohdistuvasta protestista.

Yhtä torjuvasti kuin Pehrsson asennoitui myös eräs Ruotsin pappisliiton äänenkannattajan Svensk Kyrkotidningin kirjoittaja Saksan vastaisiin lausuntoihin ja piti tästä syystä myös Ruotsin ekumeenisen neuvoston lähettämää kirjelmää epäonnistuneena. Kirjoittajan mielestä Ekumeenisen neuvoston kirjelmä ei voinut saada osakseen jakamatonta hyväksymistä sen vuoksi, että se tuki yleistä käsitystä Saksan kansan rikollisuudesta ja vain lisäsi saksalaisten katkeruutta. Kyllin monet tuomitsivat jo perusteettomasti saksalaisia. Ekumeenisen

²¹ Günther DEK:lle 5. 4. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

²² Kristen Gemenskap 1933 s. 116—117.

²³ Pehrsson kirjoitti: »Varje uttalande riktat mot Tyskland kan av mig på det bestämdaste avstyrkts.»

neuvoston oli tarpeetonta lisätä julkisella kirjelmällään heidän lukuun ja yhtyä suurten massojen mielenilmaisuihin.^{23a}

Toisaalta monet pohjoismaiset kirkonmiehet ajattelivat, että antisemitismi ja jyrkkä nationalismi olisivat vain vallankumoukseen liittyvää kuohuntaa, jolla ei olisi pysyvää merkitystä. Sen vuoksi oli viisasta pyrkiä välttämään jyrkkiä kannanottoja, jotka saattaisivat vaikeuttaa Saksan sisäistä tilannetta. Sen asemesta oli koetettava ylläpitää yhteyksiä saksalaisiin kirkonmiehiin heidän tukemisekseen. Tätä tähdensi mm. Luterilaisen Maailmankonventin johtajiin kuulunut tanskalainen teol. tri Alf. Th. Jørgensen, joka oli osallistunut keväällä 1933 Leipzigissä pidettyyn AELK:n kokoukseen. Eräille toisille Luterilaisen Maailmankonventin johtomiehille matkansa jälkeen lähettämässään kirjeessä Jørgensen huomautti, että ulkomaisten kirkonmiesten tuli vallitsevassa tilanteessa osoittaa tahdikkautta saksalaisia uskonveljiään kohtaan ja pyrkiä siten vahvistamaan heitä heidän tunnustuksellisuudessaan.²⁴ Samoihin näkökohtiin vedoten myös arkkiepiopa Eidem kehotti prof. Tormia jäämään edelleen — kaikesta huolimatta — Luther-akatemian hallitukseen.²⁵ Erityisen voimakkaasti alleviivasi varovaisuutta kirkkoherra Birger Forell kirjeissään Eidemille Berliinistä. Monien saksalaisten kirkonjohtajien käsityksiin yhtyen Forell arveli, että ulkomaisissa lehdistä esitetyt jyrkät kannanotot vain kärjistivät tilannetta Saksassa, ja kehotti tästä syystä oman kirkkonsa johtoa välttämään julkisia protesteja.²⁶

Varsinkin Forellin varoitukset vaikuttivat ilmeisen hillitsevästi esim. Ruotsin ekumeenisen neuvoston jäsenten kannanottoihin. Mm. neuvoston sihteeri, pastori Nils Karlström totesi Kristen Gemenskap-lehdessä, että Saksan tapahtumia arvosteltaessa oli syytä muistaa, että maa oli elänyt ja eli edelleen vallankumoustunnelmissa. Sak-

^{23a} Svensk Kyrkotidning 1933 s. 244—245.

²⁴ Jørgensen Moreheadille, Boelle ja Pehrssonille 13. 6. 1933, Handl. rör. LV och dess eksekutivkommitté 1933, Svenska landskommitténs av LV arkiv.

²⁵ Eidem Tormille 6. 4. 1933, FTA.

²⁶ Forell Eidemille 4. 4. ja 26. 4. 1933, EEA, B I a:9.

san kirkon pidättyminen julkisista vastalauseista juutalaiskysymyksen vuoksi johtui taas siitä, että kirkko ei halunnut protesteillaan vaikeuttaa hallituksensa asemaa.²⁷ Käydessään Berliinissä toukokuussa 1933 Ruotsin ekumeenisen neuvoston varapuheenjohtaja, prof. Knut B. Westman huomautti puolestaan sovittellevasti Saksan kirkon johdolle, että Ruotsin ekumeenisen neuvoston lähettämää varoituskirjettä ei saanut käsittää epäluottamuksen osoitukseksi saksalaisia uskonveljiä kohtaan. Neuvosto ja sen puheenjohtaja, arkkipiispa Eidem eivät olleet tarkoittaneet kirjelmää julkiseksi mielenosoitukseksi, jollaisia he halusivat välttää.^{27a}

Näin pohjoismaiset kirkonmiehet halusivat antisemitismin herättämistä epäilyksistä huolimatta osoittaa edelleen solidaarisuuttaan Saksan kirkkoa kohtaan tukeakseen tällä tavoin sitä. Samantapaisen asenteen omaksui myös 5.—6. 5. Lontoossa kokoontunut Life and Work-liikkeen hallintokomitea, jonka kokoukseen mm. tanskalainen piispa Ammundsen osallistui liikkeen varapuheenjohtajana.²⁸

Saksan kirkkoon kohdistuvasta sovittellevasta asenteestaan huolimatta esim. Ruotsin kirkollinen johto halusi kuitenkin torjua ehdottomasti antisemitismin kristinuskon käsityksille vieraana. Niinpä Ruotsin eri kirkkokuntien ja kristillisten järjestöjen edustajat päättivät huhtikuussa 1933 esittää yhteisen vetoomuksen Saksan tapahtumien vuoksi voimistunutta antisemitismia vastaan Ruotsissa. Vetoomuksessa, jonka oli allekirjoittanut 60 kirkkokuntien ja kristillisten järjestöjen edustajaa, antisemitismi leimattiin paitsi fanaattiseksi ja lyhytnäköiseksi nationalismiksi myös selvästi kristinuskon sanoman vastaiseksi.²⁹ Myös arkkipiispa Eidem esitti yksityisesti varoituksensa antisemitismista puhuessaan Ruotsin yleiskirkollisen kokouksen alkajaisissa Tukholmassa toukokuun alussa 1933. Eidem valitti Saksan tapahtumiin viitaten, että primitiivinen rotuviha sai yhä lisääntyvässä

²⁷ *Karlström*, Från den ekumeniska fronten s. 67.

^{27a} Ks. tri Wahlin muistio 12. 5. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

²⁸ *Boyens* s. 52.

²⁹ *Kristen Gemenskap* 1933 s. 70—72.

määrin jalansijaa maailmassa ja levisi kulkutaudin tavoin johtaen laupeuden ja ihmisorjauuden kuolemaan.³⁰

Antisemitismin ohella herätti Pohjolan kirkkojen taholla huolestumista Saksan kirkon piirissä esiintynyt ylikorostunut nationalismi. Monet pohjoismaiset kirkonmiehet ja kirkolliset lehdet ilmaisivat tämän johdosta pelkonsa, että myös Saksan kirkko tulisi natsilaistetuksi.³¹ Tähän pelkoon antoi erityisesti aihetta Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen huhtikuun alussa 1933 pitämä valtakunnankokous, jossa liike toisti kansallissosialistista ideologiaa myötäilevän ohjelmansa ja vaati Saksan evankelisen kirkon hallinnon uudistamista Kolmannen valtakunnan yleisten hallintoperiaatteiden hengessä.³² Mm. eräät suomalaiset kirkonmiehet, jotka asennoituivat muutoin Saksan kansalliseen heräämiseen sangen myönteisesti, katsoivat saksalaisten kristittyjen pyrkimyksiin sisältyvän sellaisen vaaran, että kirkko muuttuisi vain yhdeksi osatekijäksi kansallisessa liikkeessä ja evankeliumi tulisi alistetuksi inhimillisen aatteen palvelukseen.³³ Samaa seikkaa kiinnittivät huomiota myös useat skandinaaviset kirkonmiehet ja korostivat, että voidakseen palvella oikealla tavalla kansaa kirkon tuli julistuksessaan olla riippumaton ja vapaa kaikista maallisista mahdeista (Nils Karlström).³⁴

Jo kevään 1933 aikana kolmimiehinen toimikunta, jonka muodostivat Saksan evankelisen kirkkoliiton presidentti Wilhelm Kapler, Hannoverin maapiispa August Marahrens ja reformoitu pastori Hermann Hesse, laati ehdotuksensa Saksan evankelisen kirkon uudeksi kirkkojärjestykseksi, joka tähtäsi yhtenäisen keskusjohtoisen evankelisen kirkon muodostamiseen aikaisemman hajanaisen kirkkoliiton

³⁰ Sama s. 73.

³¹ Praesteforeningens Blad 31. 3. 1933 s. 161—163. Menighedsbladet 9. 4. 1933 s. 234—235.

³² Gauger, Chronik der Kirchenwirren I s. 69—73. Meier, Die Deutschen Christen s. 15—18.

³³ Kotimaa 15. 4. ja 12. 5. 1933.

³⁴ Kristen Gemenskap 1933 s. 65. Kristeligt Dagblad 10. 4. 1933. Norsk Kirkeblad 28. 4. 1933 s. 208—210. Karlström Ehrenströmille 15. 4. 1933, SENA.

asemesta. Toukokuun lopulla kokoontuivat kaikkien maakirkkojen edustajat Eisenachiin antaakseen yksimielisen hyväksymisensä toimikunnan ehdotukselle ja päättivät samalla toimikunnan ehdotuksen mukaisesti valita Bethel-laitosten johtajan, pastori F. v. Bodelschwinghin monien saksalaisten toivoman, mutta saksalaisten kristittyjen erityisesti ajaman yhtenäisen valtakunnankirkon ensimmäiseksi valtakunnanpiispaksi.³⁵

Saksan kirkon nopeaa uudelleenjärjestelyä seurattiin Pohjolassa ilmeisen jännittyneenä. Tieto siitä, että Bethel-laitosten johtaja oli toimikunnan suosituksesta valittu Saksan yhdistyneen kirkon johtajaksi, otettiin sen vuoksi Pohjolassa vastaan helpotuksen tuntein. Olihan valtakunnanpiispan nimi jo takeena siitä, että uskonpuhdistuksen äitikirKKo tulisi kokemastaan muodonmuutoksesta huolimatta säilyttämään aidon tunnustuksellisen luonteensa.³⁶

Kun Saksalaiset kritityt aloittivat kuitenkin välittömästi vaalin jälkeen hyökkäyksensä von Bodelschwinghiä vastaan ja vaativat hänen asemestaan Hitlerin henkilökohtaisen kirkollisen luottamusmiehen, sotilaspastori Ludwig Müllerin valitsemista valtakunnankirkon johtajaksi, pyrkivät eräät pohjoismaiset kirkonmiehet ulkoapäin vahvistamaan v. Bodelschwinghin asemaa. Tässä tarkoituksessa kiiruhti mm. arkkipiispa Eidem lähettämään henkilökohtaisen onnittelunsa v. Bodelschwinghille hänen valitsemisensa johdosta.³⁷ Ruotsin kirkon nuoret »ekumeenikot» pastori Nils Ehrenström ja pastori Nils Karlström kääntyivät puolestaan saman asian vuoksi eräiden toisten pohjoismaisten kirkonjohtajien (Ammundsen, Berggrav, Lehtonen) puoleen ja kehottivat heitä samantapaisin menettelytavoin tukemaan v.

³⁵ Ks. *Hermelink*, Die Kirche im Kampf s. 35—39. *Kupisch*, Qellen zur Geschichte des deutschen Protestantismus s. 255—258.

³⁶ Norsk Kirkeblad 23. 6. 1933 s. 322—323. Svensk Kyrkotidning 1933 s. 319, 355. Kristen Gemenskap 1933 s. 98—99. Günther EKD:lle 23. 6. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

³⁷ Eidem v. Bodelschwinghille 7. 6. 1933 Hauptarchiv der Bodelschwinghisen Anstalten. *Murtorinne* s. 75.

Bodelschwinghin asemaa Saksan kirkon sisäisen vapauden säilymiseksi.³⁸

Huoli Saksan kirkon itsenäisyyden säilymisestä johti näin myös yhteispohjoismaiseen toimintaan Saksan kirkon tukemiseksi.

3. SAKSAN KIRKKO ASETTUU PUOLUSTAMAAN VALTION TOIMENPITEITÄ

Saksan tapahtumien aiheuttama kritiikki Pohjolan kirkoissa pantiin merkille myös Saksan virallisissa edustustoissa, jotka luonnollisesti tarkkailivat yleistä mielialain kehitystä hallituksen vaihtumisen jälkeen entistäkin kiinteämmin.³⁹ Niinpä Saksan Tukholman lähetystö kiinnitti ulkoministeriönsä huomiota mm. arkipiispa Eidemin Ruotsin yleiskirkollisen kokouksen alkajaisissa pitämään puheeseen ja hänen siinä yhteydessä rotuvihan leviämisestä esittämäänsä lausuntoon.⁴⁰ Saksan ulkoministeriö raportoi asiasta edelleen Saksan evankelisen kirkon johdolle ja kehotti sitä yhteistyössä Saksan virallisen edustuston kanssa toimittamaan asianomaisille Ruotsin kirkollisille piireille tarvittavaa informaatiota.⁴¹

Saksan poliittisten piirien kiinnostus ei kuitenkaan rajoittunut vain tähän. Kun juutalaiskysymys oli herättänyt myös muualla, erityisesti anglosaksisten maiden kirkoissa suurta huolestumista ja vastalauseita, kääntyi ulkoministeriön ja propagandaministeriön palveluksessa toiminut vapaaherra von Reibnitz toukokuun lopulla Saksan evankelisen kirkon kirkollistoimikunnan puoleen ja ehdotti, että se ryhtyisi puolustamaan Saksan etuja erityisesti lännen kirkkojen piirissä juuta-

³⁸ Ehrenström Ammundsenille 7. 6. 1933, Ehrenström Karlströmille 7. 6. 1933, Karlström Berggraville 13. 6. 1933 ja Karlström Ehrenströmille 17. 6. 1933, SENA.

³⁹ Ks. *Thulstrup*, Med lock och pock s. 25—26.

⁴⁰ Meynen AA:lle 9. 5. 1933, Archiv KA, C I Schweden, Bd II. *Murtorinne* s. 24.

⁴¹ AA DEK:lle 17. 5. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

laiskysymyksen vuoksi levinnyttä kielteistä mielialaa vastaan. von Reibnitz perusteli pyyntöään sillä, että juutalaiskysymyksen aiheuttama epäluulo vahingoitti Saksaa ja sen hallituksen toimintaa ja uhkasi saattaa maan eristykseen. Vaikka eroamassa ollut Saksan Evankelisen Kirkkoliiton presidentti tri Kapler asennoitui ehdotukseen epäilevästi, laati ekumeenisten kysymysten esittelijänä kirkollistoimikunnassa tuolloin toiminut tri Wahl ko. tarkoitusta varten muistion.⁴²

Kesäkuun 7 päivänä 1933 päivätyssä, ilman tekijänimeä ilmestyneessä muistiossa »Memorandum über die gegenwärtige Lage in Deutschland, insbesondere die Judenfrage» tri Wahl viittasi aluksi siihen, miten kansallissosialismi oli lyönyt kommunismin, joka Saksassa kuten monissa muissakin maissa oli muodostunut valtiota ja kirkkoa uhkaavaksi vaaratekijäksi. Tämä uuden Saksan suorittama tehtävä ei ollut kuitenkaan saanut ansaitsemaansa tunnustusta ulkomaisessa lehdistössä, vaikka oli sanomattakin selvää, mikä kohtalo olisi kirkkoja odottanut kommunismin voittaessa.

Muistion päähuomio kohdistui kuitenkin juutalaiskysymyksen. Kirjoittaja viittasi juutalaisten saavuttamaan suhteettoman suureen osuuteen Saksan kulttuurielämän eri aloilla ja totesi, että tämä oli herättänyt katkeruutta kansan keskuudessa, samalla kun juutalainen henki varsinkin kirjallisuudessa, teatterissa ja filmissä oli kaivanut maata kristillisen uskon ja etiikan sekä perheen ja kansakunnan elämän alta. Tämä oli johtanut jo aiemmin piilevänä olleen antisemitismin purkautumiseen ja saanut myös maltillisesti ajattelevat vakuuttuneiksi, että jotakin oli tehtävä vielä suuremman vaaran välttämiseksi. Kysymyksessä ei ollut kuitenkaan juutalaisiin kohdistunut vaino, joka olisi tähdännyt taloudelliseen tai muuhun painostamiseen. Ei-arjalaista syntyperää koskevien virkamieslakien tarkoituksena oli vain rajoittaa juutalaisten saamaa ylivaltaa ja taata lukuisille saksalaisille akateemisille työttömille heille kuuluva asema. Sen sijaan taistelua juutalaisten uskontoa tai vapaata kultin harjoitusta vastaan ei ollut esiin-

⁴² *Boyens* s. 54.

tynyt. Saksan evankelinen kirkko, joka tunsi olevansa Jumalan sanaan sidottu, tuomitsi mitä päättävimmän jokaisen toista rotua oleviin kansalaisiin kohdistuvan väkivallanteon ja painostuksen. Se tuli myös tulevaisuudessa kaikessa toiminnassaan esiintymään Jumalan käskyn puolesta ja korottamaan äänensä vihaa ja sen pohjalta nousevia tekoja vastaan.⁴³

Wahlin muistio tähtäsi selvästi kiihtyneen ulkomaisen kirkollisen mielipiteen rauhoittamiseen ja ymmärtämyksen herättämiseen Kolmatta valtakuntaa kohtaan ulkomaisten kirkkojen piirissä. Tässä tarkoituksessa se seurasi varsin pitkälle Saksan propagandaministeriön viitoittamaa suuntaa ja korosti kansallissosialismin merkitystä suojana bolševismia vastaan, jonka seikan voitiin otaksua vetoavan erityisesti länsimaisiin kirkkoihin.⁴⁴ Niin ikään Wahl halusi kiistää juutalaisiin kohdistuneiden vainojen todellisen luonteen ja pyrki esittämään antisemitistiset toimenpiteet vain oikeutettuna kansallisena itse-suojeluna, joka kosketti myös kristinuskon asemaa Saksassa.

Ylikirkkoneuvos, johtaja Hosemannin allekirjoittaman lähetekirjeen saattamana muistio lähetettiin kaikille ekumeenisessa työssä mukana oleville kirkkoille sekä erityisesti niille ulkomaisille kirkonjohtajille, jotka olivat ilmaisseet huolestumisensa juutalaiskysymyksen vuoksi.⁴⁵ Ruotsin ekumeeniselle neuvostolle osoittamassaan kirjeessä Hosemann ilmaisi kiitollisuutensa siitä, että tri Kapler oli jo aiemmin saanut suullisesti keskustella Ruotsin kirkon edustajan, professori Westmanin kanssa asiasta.⁴⁶

Peläten, että muistio menettäisi vaikutuksensa ulkomaisten kirkkojen piirissä, mikäli se nähtäisiin valtiollisista tarkoituseristä syntyneeksi, Wahl esitti toivomuksen, että muistiot ei jaettaisi Saksan

⁴³ Memorandum über die gegenwärtige Lage in Deutschland, insbesondere die Judenfrage 7. 6. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

⁴⁴ Propagandaministeriön toiminnasta ks. *Jacobsen* s. 457.

⁴⁵ Gisevius Saksan ulkomaanpapistolle 15. 6. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

⁴⁶ Hosemann Svenska Ekumeniska Nämndenille (konsepti) 7. 6. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

virallisten ulkomaanedustustojen eikä puolueen elinten välityksellä.⁴⁷ Tästä syystä Saksan ulkomaanedustustot saivat muistion vain informaatioksi. Sen sijaan muistio lähetettiin jo kesäkuun puolivälissä kaikille Saksan kirkon alaisuudessa toimivien ulkosaksalaisten seurakuntien papeille ylikonsistoriaalineuvos Giseviuksen toimesta alunperin suunniteltua käyttöä varten.⁴⁸

Samanaikaisesti kun Saksan evankelisen kirkon johto asettui näin virallisesti puolustamaan Kolmannen valtakunnan toimenpiteitä, pyrkivät eräät Saksalaisiin kristittyihin lukeutuvat tunnetut saksalaiset teologit samaan päämäärään henkilökohtaisten tuttavuuksien tietä. Mm. kansainvälisesti tunnettu Tübingenin yliopiston Uuden Testamentin eksegetiikan professori Gerhard Kittel kääntyi kesäkuussa 1933 eräiden tuntemiensa pohjoismaisten kirkonjohtajien ja teologien puoleen ja lähetti heille kirjasensa »Die Judenfrage», jossa hän juutalaisuuden asiantuntijana asettui puolustamaan juutalaiskysymyksessä tehtyjä ratkaisuja. Monistetussa lähetekirjeessään Kittel totesi, ettei hän halunnut peitellä käsityksiään ulkomaisilta ystävil-tään, joiden ei ollut helppoa nähdä silloisia Saksan kysymyksiä oikeassa valossa. Hän toivoi kuitenkin, että nämä eivät kritiikistään huolimatta tuomitsisi kokonaan häntä, kirjasen kirjoittajaa.⁴⁹

Samoin kuin Kittel yritti myös Luther- ja Kierkegaard-tutkijana maailmanmainetta saavuttanut Göttingenin professori Emanuel Hirsch vaikuttaa pohjoismaisiin ystäviinsä. Tässä tarkoituksessa hän kirjoitti mm. kööpenhaminalaiselle tutkijatoverilleen professori Ed-uard Geismarille kesäkuun alussa omista Saksan kirkkoa koskevista käsityksistään ja kehotti häntä saattamaan ne myös kollegojensa ja lehdistön tietoon. Kansallissosialismin suurena ihailijana ja Saksa-laisten kristittyjen teologisena neuvonantajana tunnettu Hirsch selitti, että hän näki suuren hetken koittaneen todellisen kansanlähe-

⁴⁷ *Boyens* s. 55.

⁴⁸ Gisevius Saksan ulkomaanpapistolle 15.6.1933, Archiv EKD, D 1/29.

⁴⁹ Kittel Eidemille 2.6.1933, EEA, B 1 b: 2. Kittel Tormille 12.6.1933, FTA.

tyksen toteuttamiseksi. Jumalan suomana ihmeenä oli syntynyt valtio, joka oli luonteeltaan sekä kansallinen että sosialistinen. Sen mukana oli kaatunut raja-aita, joka aiemmin oli erottanut kirkon työläisten maailmasta. Siksi kirkon oli uskallettava käyttää syntyntä tilannetta hyväkseen.⁵⁰

Millainen vaikutus kirkollistoimikunnan muistiolla ja yksityisluonteisilla puolustuskirjoituksilla oli näiden pohjoismaisiin vastaanottajiin, on vaikeaa päätellä. Eräät ulkosaksalaisten siirtokuntien papit ottivat joka tapauksessa kirkollistoimikunnan lähettämän muistion innostuneesti vastaan. Mm. Oslon saksalaisen siirtokunnan pappi V. H. Günther pyysi kirkollistoimikuntaa lähettämään hänelle muistiota lukuisan joukon lisää voidakseen jakaa sitä luottamuksellisenä informaationa johtaville norjalaisille papeille ja kirkollisille lehdille.⁵¹ Kirkollistoimikunta täyttikin kernaasti Güntherin sille esittämän toivomuksen.⁵² Siten hallituksen juutalaisvastaista politiikkaa puolustelevalle »kirkollinen» muistio joutui varsin monien pohjoismaisten kirkonmiesten käsiin.

Pohjoismaissa toimivat saksalaisten siirtokuntien papit, jotka Saksan tilannetta yksityiskohtaisesti tuntematta katselivat isänmaansa uutta nousua varsin romanttisessa valossa, asettuivat myös puheis- saan ja kirjoituksissaan julkisesti puolustamaan Kolmatta valtakuntaa. Kansallisen työn juhlapäivän, toukokuun ensimmäisen johdosta seurakuntalehdessään »Deutscher Bote in Norwegen» julkaisemassaan kirjoituksessa tri Günther ylisti kansallissosialistien aikaansaannoksia ja totesi, että tämä liike halusi vapauttaa saksalaisen työläisen marxilaisen »luokkavihan evankeliumista», joka oli ollut järkeyttävimpänä todistuksena länsimaisen kristillisen kulttuurin tuhosta. Jos kansallissosialismi kykeni suorittamaan tämän suurtyön, kaikki kunnolliset ihmiset siunasivat sitä.⁵³

⁵⁰ Hirsch Geismarille 1. 6. 1933, EGA.

⁵¹ Günther DEK:lle 23. 6. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

⁵² DEK Güntherille 14. 7. 1933, Archiv EKD, D 1/29.

⁵³ Deutscher Bote in Norwegen, Mai 1933 s. 33—34.

Samaa aihetta käsittelevässä juhlapuheessaan Helsingin saksalaisen seurakunnan kirkkoherra F. Namenhauer selitti, että Hitler ja kansallissosialismi oli tullut pelastamaan Saksan sekä omaa etuaan ajavasta individualismista että marxilaisuudesta. Kansallissosialistinen vallankumous oli puhujan mielestä verrattavissa Jeesuksen Nikodemukselle esittämään kehotukseen uudestisyntymisestä ylhäältä, koska se vaati asettamaan kansan palvelemisen ja yhteisön edun oman edun edelle.⁵⁴

Kun uuden Saksan tapahtumat herättivät epäilyjä myös saksalaisten siirtokuntien piirissä, Günther asettui seurakuntalehdessään päättävästi vastustamaan niitä. Eräässä kesällä 1933 julkaisemassaan kirjoituksessa hän huomautti mm., ettei pienten yksityiskohtien saanut antaa johtaa harhaan, vaan oli katsottava suuria linjoja. Kansallissosialismi oli synnyttänyt uudentyyppisen maailmankatsomuksen, johon sisältyi voimakkaita siveellisiä voimia. Samalla Günther esitti vetoomuksen, että ulkomailla asuvien saksalaisten tulisi kaikissa tarjoutuvissa tilanteissa torjua Kolmatta valtakuntaa vastaan kohdistuvat epäilyt ja sitä koskevat väärinkäsitykset.⁵⁵

Edellä mainituissa kirjoituksissa ilmeni paitsi naiivi usko kansallissosialismiin, joka oli eräille eristyksessä eläneille saksalaisten siirtokuntien papeille tyyppillistä, ilmeisesti myös kansallissosialistien jo ennen valtaannousuaan aloittama propagandatyö ulkosaksalaisissa siirtokunnissa mielialojen muokkaamiseksi aatteilleen suopeaksi.⁵⁶ Vaikka pappien kirjoitukset ja puheet kohdistuivat ensisijaisesti siirtokunnissa eläviin saksalaisiin, ne tähtäsivät osittain — kuten Güntherin viimeksi mainittu kirjoitus osoittaa — myös Kolmannen valtakunnan vastaisen kritiikin torjumiseen ulkomailla ja ulkomaalaisten keskuudessa.

Myöhemmin kesällä 1933 Saksan evankelinen kirkollistoimikunta ryhtyi myös tietoisesti käyttämään siirtokunnissa toimivaa papistoa

⁵⁴ Deutsch-evangelisch in Finnland, Mai 1933 s. 61—62.

⁵⁵ Deutscher Bote in Norwegen, Juni-Juli 1933 s. 40—41.

⁵⁶ Ks. Jacobsen s. 93—95.

juutalaiskysymyksen ulkomailla herättämän kritiikin torjumiseen ja lähetti heille tässä tarkoituksessa mm. ylikirkkoneuvos Schreiberin johtaville amerikkalaisille kirkonmiehille osoittaman kirjelmän sekä Zieglerin kirjoituksen »Deutschlands Kampf für die abendländische Kultur». Lähetekirjelmässään kirkollistoimikunta valitti, että myös ulkomainen kirkollinen lehdistö ja johtavissa asemissa olevat kirkolliset henkilöt olivat tosiasioita perusteellisemmin tuntematta esittäneet terävää kritiikkiä Saksan tapahtumien, erityisesti juutalaiskysymyksen johdosta, sekä kehotti ulkomaanpapistoa ulkomaisille keskustelutovereilleen selostamaan ko. asiaan liittyviä ongelmia. Heidän tuli varsinkin kirkollisille henkilöille tehdä tiettäväksi, että kirkot vetivät päälleen suuren vastuun arveluttavalla esiintymisellään juutalaisten puolesta kaikkialla maailmassa. Erityisen toivottavana kirkollistoimikunta piti sitä, että ulkomaanpapisto kirjoittaisi — mikäli mahdollista — artikkeleita juutalaiskysymyksestä vaikutusvaltaisiin ulkomaisiin lehtiin.⁵⁷

Näin ulkomaisten saksalaisten seurakuntien papistosta, joka eli suuressa määrin Saksan tilanteen yksityiskohdista tietämättömänä, oli muodostumassa se kanava, jota Saksan kirkollinen johto käytti Kolmannelle valtakunnalle epämieluiden reaktioiden torjuntaan. Tämä koski myös Pohjolassa toimineita saksalaisia pappeja, joille mm. viimeksi mainittu lähetys toimitettiin.

Jo samanaikaisesti eräät pohjoismaiset kirkonjohtajat saivat kuitenkin toisten kanavien välityksellä täysin päinvastaista informaatiota. Mm. Berliinin ruotsalaisen seurakunnan pappi Birger Forell kertoi jo kesäkuun puolivälissä 1933 kirjeessään Eidemille juutalaisten hätätilasta Saksassa sekä kirkkojen heihin kohdistamasta auttamisaktiosta.⁵⁸ Forellin välityksellä esitti myös Pohjolassa hyvin tunnettu Kuurinmaan kenraalisuperintendentti Otto Dibelius jo kesäkuun lopulla 1933 vetoomuksen, että arkkipiispa Eidem ottaisi yhteyttä

⁵⁷ DEK Saksan evankeliselle ulkomaanpapistolle 29.8.1933, Archiv EKD, D 1/30.

⁵⁸ Forell Eidemille 15.6.1933, EEA, B I a: 9.

johonkin Kolmannen valtakunnan poliittiseen johtajaan, esim. Göringiin, Saksan kirkollisen tilanteen vuoksi. Dibelius ilmaisi pelkonsa, että valtion totalitaariset pyrkimykset ulottuisivat myös Saksan kirkkoon ja tekisivät tyhjäksi kirkon mahdollisuudet toimia kansan omanatuntona. Mikäli kirkko kadottaisi itsenäisyytensä ja Saksalaiset kristityt voisivat toteuttaa kirkkopoliittisen ohjelmansa, se johtaisi — niin Dibelius arveli — myös Saksan kirkon eristymiseen muista kirkoista.⁵⁹

Jo lähimmät kuukaudet osoittivat, että Dibeliuksen esittämä huolestuminen oli oikeutettua.

⁵⁹ Forell Eidemille 23.6.1933, EEA, B I a: 9.

II ARJALAISLAIN AIHEUTTAMA RISTIRIITA SAKSAN JA POHJOLAN KIRKKOJEN VÄLILLÄ

1. KIRKKOON KOHDISTETUN YHDENSUUNTAIS- TAMISPOLITIIKAN HERÄTTÄMÄ LEVOTTOMUUS POHJOLASSA

Heinäkuun 11. päivänä 1933 Saksan kaikkien maakirkkojen edustajat hyväksyivät lopullisesti kolmen miehen toimikunnan valmisteleman Saksan evankelisen kirkon uuden kirkkojärjestyksen. Sen mukaan yhdistyneen Saksan evankelisen kirkon johdossa tuli olemaan valtakunnanpiispa. Hänen rinnallaan oli »hengellinen ministeriö», jonka käsiin oli uskottu kirkon lainsäädäntötoimi. Valtakunnanpiispan ja hengellisen ministeriön valitseminen sekä lainsäädäntövalta kuuluivat muodollisesti kerran vuodessa kokoontuvalle kansallissynodille.¹ Näin oli toteutunut useimpien saksalaisten kirkonmiesten toivoma, mutta Saksalaisten kristittyjen erityisen voimakkaasti ajama yhtenäinen ja keskitetyn johdon alainen valtakunnankirkko.

Jo ennen uuden kirkkojärjestyksen lopullista hyväksymistä Saksalaiset kristityt olivat ryhtyneet toimintaan valloittaakseen valtion tuen avulla kirkon johdon. Ensimmäisen vaiheen tässä muodosti Saksan suurimman maakirkon, vanhapreussilaisen unionin johdon miehittäminen kesäkuun lopussa 1933. Kun ylikirkkoneuvoston presidentti tri Kapler päätti vetäytyä syntyneiden ristiriitojen vuoksi tehtävästään

¹ *Beckmann*, Evangelische Kirche im Dritten Reich s. 17—20. *Gauger*, Chronik der Kirchenwirren I s. 69—75.

ja johdon vaihtuminen aiheutti sekaannusta, sai valtiovalta tilaisuuden puuttua kirkon asioihin ja nimitti entisen maa oikeusneuvos August Jägerin »valtionkomissaariksi» Preussin kirkkoon järjestyksen palauttamista varten. Jäger hajoitti puolestaan viipymättä kirkolliset synodit, erotti joukon johtavia kirkonmiehiä ja täytti heidän paikkansa Saksalaisiin kristittyihin lukeutuvilla luottamusmiehillään. Tässä tilanteessa v. Bodelschwingh, joka ei ollut saanut osakseen kansallissosialistisen hallituksen luottamusta, katsoi viisaammaksi jättää valtakunnanpiispan paikkansa. Pari päivää sen jälkeen Hitlerin henkilökohtainen luottamusmies Ludwig Müller miehitti SS-miesten avulla Saksan evankelisen kirkkoliiton huoneiston ja otti omavaltaisesti johdon käsiinsä »järjestyksen säilymisen vuoksi», kuten hän itse perusteli toimenpidettään.²

Uuden kirkkojärjestyksen hyväksymisen jälkeen seurasi Saksalaisten kristittyjen uusi valloitusmarssi. Vain muutamaa viikkoa myöhemmin 23. 7. määrättiin toimeenpantaviksi koko valtakunnan alueella kirkolliset vaalit, joissa valittiin sekä uuden valtakunnansynodin että provinsiaalisynodien jäsenet. Lyhyen vaalivalmistelukauden aikana kansallissosialistinen puolue asettui koko propagandakoneistonsa voimalla tukemaan Saksalaisia kristittyjä, ja mm. Hitler antoi vaalipäivää edeltävänä iltana pitämässään radiopuheessa avoimen tukensa heille. Sen sijaan ns. nuorreformatoriselta liikkeeltä, joka muodosti heikosti järjestäytyneen vastaliikkeen, estettiin vaalipropagandan tekeminen jopa väkivaltaisoin toimenpitein. Tästä oli seurauksena, että Saksalaiset kristityt saivat vaaleissa noin 2/3 annetuista äänistä ja valloittivat Hannoverin, Beyerin ja Württembergin maakirkkojen synodeja lukuunottamatta enemmistön kaikkien maakirkkojen synodeissa.³ Kirkon organisatorinen johto oli luisunut hetkessä kansallissosialistien kirkolliselle peitejärjestölle, Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeelle.

Kirkon organisaation valloitusta seurasi pian kirkon ideologinen

² Gauger I s. 84—91. Conrad, Der Kampf um die Kanzeln s. 7—15.

³ Gauger I s. 93—96. Niemöller, Kampf und Zeugnis s. 54—58.

yhdensuuntaistaminen. Kansallissosialistista rotuoppia seuraten Saksalaiset kristityt vaativat arjalaislakien täytäntöönpanoa myös kirkossa. Edelläkävijänä toimi Vanhapreussilaisen unionikirkon synodi, joka 5. 9. 1933 pitämässään kokouksessa teki päätöksen, että ei-arjalaista rotua oleva tai tällaisen kanssa naimisissa oleva ei saanut toimia pappina tai muuna virkamiehenä vanhapreussilaisessa unionikirkossa. Synodin päätös, jota Saksalaisiin kristittyihin kuulumaton vähemmistö yritti turhaan vastustaa kristillisen kirkon olemukselle vieraana⁴, merkitsi yhdensuuntaistamispolitiikan siirtymistä maailmankatsomukselliselle alueelle. Saksalaisten kristittyjen toimesta kirkko haluttiin myös ideologisesti yhdensuuntaistaa kansallissosialistisen valtion kanssa.

Valtion räikeä sekaantuminen kirkon asioihin ja Saksalaisten kristittyjen toimeenpanema vallankaappaus kirkossa herättivät suurta huomiota ja huolestumista pohjoismaisissa kirkkoissa. Tämä koski myös niitä, jotka vielä kevään 1933 aikana olivat katsoneet toivorikkaina tulevaisuuteen ja tulkinneet epämieluisat ilmiöt vallankumoukseen liittyväksi pintakuohunnaksi. Saksan kirkon itsenäisyys ja sisäinen vapaus näyttivät nyt monien mielestä olevan todella uhattuina.⁵ Vain harvat, kansallissosialistiseen Saksaan ideologisista syistä kaikkein myönteisimmin asennoituneet kirjoittajat, kuten suomalainen rovasti K. R. Kares, jaksoivat nähdä Saksan kirkollisen valankumouksen puhtaasti myönteisessä valossa.⁶

Kirkkoherra Birger Forell, joka oli paikan päällä seurannut tilanteen kehitystä, teki puolestaan parhaansa pitääkseen pohjoismaiset kirkot nopeasti vaihtuvan tilanteen tasalla. Käydessään heinäkuun puolivälissä kotimaassaan hän neuvotteli paitsi eräiden ruotsalaisten kirkonjohtajien ja ekumeenikkojen (Eidem, Rodhe, Aurelius, Westman) myös tanskalaisen piispa Ammundsenin kanssa tarkkailijan lä-

⁴ *Gauger* I s. 98—100. Die Ev. Kirche und die Judenfrage s. 35—36.

⁵ Ks. esim. *Svensk Kyrkotidning* 1933 s. 371, 377, 407—408, 420. Kotimaa 27. 6., 14. 7. ja 21. 7. 1933. *Kristeligt Dagblad* 29. 6. ja 26. 7. 1933. *Norsk Kirkeblad* 18. 8. 1933 s. 366—368. *Luthersk Kirketidende* 8. 7., 22. 7. ja 19. 8. 1933 s. 307—310, 330—332. *Menighedsbladet* 2. 7. 1933 s. 419—421.

⁶ Ks. Herättäjä 4. 8. 1933.

hettämisestä seuraamaan Saksan kirkollisia vaaleja ja niiden synnyttämää tilannetta. Samassa tarkoituksessa hän kääntyi kirjeitse myös suomalaisen piispa Jaakko Gummeruksen puoleen.⁷ Kun Pohjolan piispojen oli määrä kokoontua elokuun lopulla yhteispohjoismaiseen piispainkokoukseen Naantaliin (Suomeen), pyrki Forell saattamaan Saksan kirkollista tilannetta koskevat tosiasiat mahdollisimman monien pohjoismaisten piispojen tietoon kokouksen mahdollisia keskusteluja ja kannanottoja silmälläpitäen. Tässä tarkoituksessa Forell lähetti elokuussa 1933 Saksan kirkollisesta tilanteesta kirjoittamansa selosteen paitsi erälle ruotsalaisille piispoille (Eidem, Rodhe, Aurelius) myös piispa Ammundsenille, piispa Berggraville sekä suomalaisille arkkipiispa Ingmanille ja piispa Gummerukselle.⁸ Vastoin Forellin toiveita Saksan kysymys ei kuitenkaan saanut sijaa pohjoismaisen piispainkokouksen virallisissa keskusteluissa eikä aiheuttanut julkista kannanottoa kokouksen taholta.

Saksan juutalaiskysymys ja erityisesti Saksalaisten kristittyjen voimistuva toiminta arjalaislain toimeenpanemiseksi kirkossa herättivät sen sijaan muilla tahoilla voimakkaita reaktioita pian tämän jälkeen. Niinpä Norjan Israel-lähetys antoi jo elokuun lopulla 1933 Stavangerissa pitämässään kokouksessa julkilausuman, jossa se ilmaisi huolestumisensa siitä tavasta, millä juutalaisia kohdeltiin uskonpuhdistuksen emämaassa. Kokous korosti, ettei se halunnut millään tavoin sekaantua Saksan poliittisiin kysymyksiin. Mutta se halusi periaatteessa arvostella rotuvihaa vedoten Raamatun yksinkertaiseen sanaan, ettei kristillisessä kirkossa voinut olla juutalaista eikä kreikkalaista, ei orjaa eikä vapaata.⁹

Myös Ruotsin vapaakirkollisia piirejä edustanut Svenska Morgonbladet julkaisi jo elokuun lopussa värikkään kuvauksen Brandenburgin paikallissynodin kokouksesta otsikolla »Religiöse barbarei», joka

⁷ Forell Eidemille 17. 7. 1933, BFA. Forell Gummerukselle 30. 6. 1933, JGA.

⁸ Forell Ingmanille 10. 8. 1933, LIA. Forell Aureliukselle 10. 8. 1933, BFA. Forell Eidemille 10. 8. 1933, EEA, B I a: 9. Forell Berggraville 10. 8. 1933, EBA.

⁹ Missions-blad for Israel 10. 9. 1933 s. 203.

herätti huomiota myös Saksan Tukholman lähetystössä.¹⁰ Kokouksessa paikalla ollut lehden toimittaja kertoi järkyttyneenä, miten ruskeisiin paitoihin pukeutuneet Saksalaiset kristityt ottivat vastaan rai-kuvien heil-huudoin ja Hitler-tervehdyksin synodin puheenjohtajan puheen, jossa ylistettiin kansallissosialistista vallankumousta ja julistettiin saksalaista uskoa. Niin ikään kokouksen enemmistö hyväksyi hurraten arjalaislain soveltamisen kirkkoon ja torjui pilkkahuudoin vähemmistön huomautukset lain kristinuskoa loukkaavasta luonteesta. Kirjoittajan mielestä kokousta, joka päättyi Saksan kansallislauluun ja Horst Wesseliin, voitiin kokonaisuudessaan luonnehtia vain uskonnolliseksi barbarismiksi.¹¹

Kun Preussin synodi teki syyskuun alussa päätöksensä arjalaislain täytäntöönpanosta Vanhapreussilaisessa unionikirkossa, herätti päätös entistäkin pelästyneemmän reaktion Pohjoismaiden kirkollisissa lehdissä. Vaikka eräät kirjoittajat olivat valmiit panemaan synodin päätöksen osittain yleisen šovinismin tiliin, oli se monien mielestä selvänä osoituksena siitä, että vanha arjalaisuuden symboli hakaristi oli peittämässä Kristuksen ristin myös Saksan kirkossa. Päätös arjalaispykälän käyttöönottamisesta kirkossa oli luonteeltaan epäkristillistä.¹² Lukuisten kirjoitusten joukossa herätti erityistä huomiota Tromsön piispa Eivind Berggravin Kirke og Kultur-lehdessä syyskuussa 1933 julkaisema kirjoitus »Det tyske hasardspill — og kirken» (Das deutsche Hasardspiel — und die Kirche), jossa hän kesän 1933 kirkollisten tapahtumien ohella kohdisti varsin kärkevää arvostelua Saksan kansallissosialistiseen johtoon ja vertasi heitä Venäjän vallankumousjohtajiin. Vaikka Berggrav osoitti kirjoituksessaan myös ymmärtämystä uutta Saksaa kohtaan, hänen kirjoituksensa oli eräiltä osin siinä määrin kriittinen, että myös Birger Forell katsoi aiheelli-

¹⁰ Meynen AA:lle 29.8.1933, Archiv DKD, D 1/30.

¹¹ Svenska Morgonbladet 29.8.1933.

¹² Dagen 8.9.1933. Praesteforeningens Blad 8.9.1933 s. 486—487. Luthersk Kirketidende 1933 s. 465—470, 508—513. Kotimaa 8.9.1933. Kristeligt Dagblad 8.9. ja 5.10.1933. Kristen Gemenskap 1933 s. 143—144.

seksi huomauttaa henkilökohtaisesti eräistä kirjoituksen yksityiskohdista Berggraville.¹³

Preussin synodin päätös ei aiheuttanut vain voimistuvaa arvostelua Pohjolan kirkollisessa lehdistössä vaan johti myös aktiiviseen toimintaan arjalaislain toimeenpanon estämiseksi Saksan kirkossa. Jo kesällä 1933 Birger Forell oli esittänyt arkkipiispalleen pyynnön tulla henkilökohtaisesti tutustumaan Saksan kirkolliseen tilanteeseen. Tilanteen kärjistyessä Eidem näkikin tarpeelliseksi syyskuun alussa matkustaa Saksaan. Muodollisena matkan aiheena oli 10. 9. 1933 Wittenbergissä järjestetty Luther-juhla sekä Berliinin ruotsalaisessa seurakunnassa pidettävä tarkastus. Todellisena syynä oli ilmeisesti kuitenkin halu tavata Saksan kirkon uusia ja entisiä johtajia sekä tutustua syntyneeseen tilanteeseen. Jo menomatkallaan Eidem osallistui Kööpenhaminassa Kirkollisen auttamistoiminnan eurooppalaisen keskuksen toimesta järjestettyyn neuvotteluun, joka koski Saksan juutalaispakolaisten auttamistyötä. Berliinissä hän kävi virallisen ohjelmansa ulkopuolella tapaamassa Saksan kirkon väliaikaista johtoa sekä »valtakunnanpiispa» Mülleria sekä keskusteli eräiden johtavien saksalaisten kirkonmiesten kanssa, jotka olivat asettuneet julkisesti vastustamaan Preussin synodin tekemää päätöstä ja kuuluivat kirkolliseen vähemmistöön.¹⁴

Matkan aikana käytyjen keskustelujen keskeiseksi aiheeksi muodostui arjalaislaki, joka hetkeä aiemmin pidetyn Preussin synodin päätöksen vuoksi oli noussut kaikkialla etualalle. Tietävästi jo tällöin Eidem varoitti tapaamiaan Saksan kirkon johtajia arjalaislain käyttöönottamisesta kirkossa. Niin ikään hän Wittenbergin Luther-juhlassa esittämässään Ruotsin kirkon tervehdyksessä korosti Lutherin työn uskonnollista luonnetta vastoin eräiden saksalaisten puhujien esittämää Lutherin työn kansallista korostusta.¹⁵ Kirkollisten vastarintapii-

¹³ Kirke og Kultur 1933 s. 415—430. Forell Berggraville 9. 10. 1933, BFA. Günther Berggraville 22. 9. 1933, EBA.

¹⁴ Eidemin matkasta ks. *Murtorinne*, *Erzbischof Eidem zum deutschen Kirchenkampf* s. 26—28.

¹⁵ *Luthersk Kirketidende* 1933 s. 536—542. *Svensk Kyrkotidning* 1933 s. 510.

rien toivomuksesta Eidem kääntyi kuitenkin vielä matkalta palat-
tuaan kirjeitse Saksan kirkon väliaikaisen johdon puoleen ja esitti
sille uudistuvan varoituksensa. Äskeiseen matkaansa ja ulkomaisten
uskonveljien osoittamaan huolestumiseen viitaten Eidem esitti pai-
nokkaasti toivomuksensa, että Saksan kirkon johto tekisi Kristuksen
tähtien kaikkensa syyskuun lopulla kokoontuvassa Saksan kirkon en-
simmäisessä kansallissynodissa estääkseen arjalaislain ja nationalisti-
sen virkamieslain hyväksymisen. Tällaisen lain hyväksyminen, kuten
Eidem totesi, vaarantaisi mitä suurimmassa määrin yhteyksiä muihin
evankelisiin kirkkoihin ja johtaisi Saksan evankelisen kirkon eristyk-
seen.¹⁶

Eidemin kirjeen tarkoituksena oli epäilemättä eristymisuhkaan vii-
taten painostaa Saksan kirkollista johtoa toimimaan arjalaislain hy-
väksymistä vastaan. Tämän taustalla oli tuolloin Saksassa varsin laa-
jalle levinnyt käsitys, että mikäli kansallissynodi ei hyväksyisi arjalais-
lain toimeenpanoa kirkossa, tämä päätös kumoaisi lain toteuttamisen
yksityisten maakirkkojen alueellakin.

Toiminta arjalaislain toimeenpanoa vastaan Pohjolan kirkkojen ta-
holta ei rajoittunut vain Eidemin esittämiin varoituksiin. Arkkipiis-
pan sihteeri, pastori Nils Karlström, joka oli samanaikaisesti ollut
käymässä Saksassa, kirjoitti jo paluumatkallaan 13. 9. samasta asiasta
piispa Ammundsenille, joka osallistui Kirkkojen kansainvälisen ystä-
vyyden edistämisen maailmanliiton (World Alliance) eksekutiiviko-
mitean kokoukseen Sofiassa 14.—21. 9., ja kehotti häntä tekemään
kaikkensa, että Sofian kokous lähettäisi kiireesti oman varoituksensa
Saksan kirkon väliaikaiselle johdolle. Karlströmin kehotuksen mu-
kaan kokouksen tulisi vedota siihen eristymisvaaraan, mikä Saksan
kirkkoa uhkasi, mikäli se tekisi täysin ekumeenisen liikkeen periaat-
teita vastaan sotivan päätöksen arjalaislakia koskevassa asiassa. Karl-
ström ehdotti niin ikään, että Ammundsen ja muut kokouksen osan-
ottajat esittäisivät — mikäli mahdollista — henkilökohtaisesti vastaa-

¹⁶ Eidem Saksan kirkon väliaikaiselle johdolle 15. 9. 1933, Archiv KA, C I
Schweden, Bd 3. *Murtorinne* s. 28—29.

vanlaisen vetoomuksen tuntemilleen saksalaisille kirkonjohtajille.¹⁷

Ammundsen toimikin omalla tahollaan aktiivisesti arjalaislain toimeenpanoa vastaan. Jo ennen Sofian kokousta hän osallistui Novi Sadissa 9.—12. 9. pidettyyn Life and Work-liikkeen eksekutiivikomitean kokoukseen, jossa Saksan juutalaiskysymys joutui vilkkaan keskustelun kohteeksi. Ammundsen osallistui aktiivisesti kysymyksen käsittelyyn ja laati mm. kokouksen puheenjohtajan Chichesterin piispa Bellin toimeksiannosta kirjelmähdotuksen Saksan kirkon johdolle, jossa juutalaisiin kohdistuneet toimenpiteet tuomittiin loukkauksena ensimmäistä käskyä vastaan. Kun Saksan kirkon delegaatio, jonka muodostivat ylikonsistoriaalineuvos Heckel, ylikirkkoneuvos Schreiber sekä tri Wahl, asettui kuitenkin päättävästi vastustamaan puuttumista Saksan juutalaiskysymykseen, päättyi keskustelu lähes tuloksettomaan kompromissiin.¹⁸ Sen sijaan Sofian kokous, jossa Saksan kirkkoa edustivat prof. J. Richter ja lis. Dietrich Bonhoeffer, esitti lausunnon, jossa se protestoi sekä valtion juutalaisiin kohdistamia toimenpiteitä että erityisesti Preussin synodin tekemää päätöstä vastaan ottaa arjalaislaki käyttöön myös kirkossa. Viimeksi mainittu toimenpide merkitsi kokouksen antaman julkilausuman mukaan Kristuksen evankeliumin opin ja hengen selvää kieltämistä.¹⁹

Nils Karlström, joka paluumatkallaan Saksasta oli esittänyt Ammundsenille vetoomuksensa, antoi matkansa jälkeen myös Svenska Dagbladetille haastattelun, jossa hän arvosteli terävästi Vanhapseussilaisen unionikirkon synodin arjalaislakia koskevaa päätöstä. Karlström totesi lausunnossaan, että Saksalaiset kristityt olivat vallantäyteydessään ja vähemmistön kannasta piittaamatta sanelleet päätöksen arjalaislain toimeenpanosta kirkossa, joka päätös oli luonteeltaan epä-kristillinen.²⁰

¹⁷ Karlström Ammundsenille 13. 9. 1933, SENA.

¹⁸ Minutes of the Meeting of the Executive Committee... Novi Sad s. 37—38. Ehrenström Karlströmille 14. 10. 1933, SENA. *Boyens*, Kirchenkampf und Ökumene s. 62—65.

¹⁹ *Boyens* s. 66, 312. *Bethge*, Dietrich Bonhoeffer s. 365—370. *Niemöller*, Die Ev. Kirche im Dritten Reich s. 331.

²⁰ Svenska Dagbladet 27. 9. 1933.

Karlströmin Ruotsin oikeiston pää-äänenkannattajalle antaman haastattelulausunnon ilmeisenä tarkoituksena oli vedota myös Ruotsin yleiseen mielipiteeseen taistelussa arjalaislain toimeenpanoa vastaan Saksan kirkossa. Samaan tähtäsi nähtävästi Birger Forellin yhteispohjoismaisessa ekumeenisessa Kristen Gemenskap-lehdessä samanaikaisesti julkaisema kirjoitus, jossa hän totesi tulevan kansallissynodin päätösten ratkaisevasti vaikuttavan Saksan kirkon ja muiden kirkkojen välisiin ekumeenisiin suhteisiin.²¹ Saksan kirkkoa uhkaavaan eristymisvaaraan vedoten mainitut ruotsalaiset kirkonmiehet pyrkivät tietoisesti vaikuttamaan Saksan kirkon kansallissynodin tuleviin päätöksiin, varsinkin arjalaislain kohtaloon.

Yhdensuuntaistamispolitiikan, erityisesti arjalaislain, aiheuttamat kielteiset reaktiot herättivätkin huolestumista Pohjolassa olleiden saksalaisten tarkkailijoiden keskuudessa. Niin pohjoismaissa toimivat saksalaiset papit kuin Saksan viralliset edustajatkin valittivat kotimaahan lähettämissään tiedonannoissa yhä lisääntyvässä määrin, että Pohjoismaiden kirkkojen asenne Saksan kirkkoon oli muuttunut lähes kauttaaltaan torjuvaksi. Suurimmaksi kompastuskiveksi oli tiedonantajien mukaan muodostunut arjalaislaki, jonka toteuttamista ei Pohjolassa voitu ymmärtää siitäkään syystä, että juutalaiset eivät näissä maissa muodostaneet mitään ongelmaa.²²

Erityisen kiusalliseksi saksalaiset tarkkailijat kokivat sen, että Saksan tapahtumiin kohdistunut arvostelu nousi aiemmin Saksaan myönteisesti asennoituneista kirkollisista piireistä. Mm. tri Günther, joka oli toimittanut aiemmin mainitusta piispa Berggravin artikkelista saksankielisen käännöksen sekä Saksan Oslon lähetystölle että Saksan kirkollisille viranomaisille, katsoi aiheelliseksi vielä jälkikäteen painottaa, että Berggravin esittämä kritiikki ei noussut suinkaan saksa-

²¹ Forell, Den tyska rikskyrkoförfattningen och ekumeniskt samarbete s. 143—144.

²² von Rosenberg AA:lle 27. 9. 1933, Archiv EKD, D 1/31. Günther Heckelille 27. 9. 1933, Archiv EKD, D 1/30. Ohly Heckelille 10. 10. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

laisvastaisista vaikuttimista. Kirjoittaja oli päinvastoin ollut aina uskollinen ja luotettava Saksan ystävä, joka maailmansodan aikana ja sen jälkeen oli sanoin ja teoin toiminut Saksan hyväksi.²³

Entisten »Saksan ystävien» asenteen muutokseen liittyi myös pelko yleisten kulttuuripoliittisten suhteiden heikkenemisestä. Tähän kiinnitti huomiota mm. Ruotsissa vierailulla ollut professori Schubotz Saksan ulkoministeriölle lähettämässään kertomuksessa Ruotsin kirkon asenteesta uuteen Saksaan. Schubotz viittasi arkkipiispa Eidemin Saksan matkansa jälkeen esittämiin kielteisiin arviointeihin, pastori Karlströmin Svenska Dagbladetille antamaan haastatteluun sekä piispa Edv. Rodhen erääseen ylioppilaille Lundissa pitämään esitelmään ja totesi, että Saksan kulttuuripoliittisten suhteitten tärkeimmät asemat Ruotsissa, Ruotsin kirkon perinteiset yhteydet Saksan protestanttiseen kirkkoon, eivät olleet vain pahasti järkkyneet, vaan uhkasivat kokonaan tuhoutua. Muuttuneen asenteen pääasialliseksi syyksi kirjoittaja näki arjalaislain, jonka muutoin saksalaisystävällisesti asennoituva papisto katsoi olevan sovittamattomassa ristiriidassa evankeliumin opin kanssa.²⁴

Suhteiden huononemisen Saksan kirkkoon pelättiin samalla lisäävän anglikaanisen kirkon vaikutusmahdollisuuksia pohjoismaisissa kirkkoissa. Eräänä syynä tähän pelkoon olivat syys-lokakuun vaihteessa 1933 Suomen kirkon ja anglikaanisen kirkon välillä alkavat ehtoollisyhteyttä koskevat neuvottelut. Vaikka mainittujen neuvottelujen alkaminen ei saksalaisten tarkkailijain mielestäkään merkinnyt Suomen kirkon kirkkopoliittista uudelleenorientoitumista, sitä voitiin tässä tilanteessa pitää eräänlaisena oireena englantilaisen vaikutuksen kasvamisesta perinteisellä Saksan kirkon vaikutusalueella.²⁵

Saksan kirkon arvovallan ilmeinen lasku Pohjoismaiden kirkkoissa johti myös siihen, että eräät Pohjoismaissa toimivat saksalaiset papit

²³ Günther Heckelille 20. 9. ja 27. 9. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

²⁴ Schubotz: Die Haltung der schwedischen Kirche zum neuen Deutschland 6. 10. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

²⁵ Sentszke Heckelille 25. 10. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

katsoivat aiheelliseksi omasta puolestaankin varoittaa arjalaislain hyväksymisestä kansallissynodissa. Niinpä tri Günther kääntyi jo syyskuun puolivälissä 1933 tässä tarkoituksessa prof. Hans Michael Müllerin (Jena) puoleen, jonka hän oli tavannut syyskuun alussa Saksaan tekemällään matkalla ja joka toimi tässä vaiheessa eräänlaisena Ludwig Müllerin teologisena neuvonantajana.²⁶ Professori Müllerin välityksellä Günther kehotti Saksan kirkon johtoa vakavasti harkitsemaan suhteellisen harvoja kirkonmiehiä koskevan arjalaislain toimeenpanemisesta koituvan hyödyn ja saman asian ulkomailla aiheuttaman vahingon suhdetta. Güntherin mielestä ei ollut epäilystäkään siitä, että arjalaislain toimeenpano kirkossa ei vahingoittaisi vain myönteistä kuvaa Saksan kirkosta vaan vaikuttaisi haitallisesti myös Saksan ulkopoliittisiin suhteisiin. Tämä koski erityisesti Pohjolaa, jonka kirkollisilla sympatioilla Lutherin maata ja kirkkoa kohtaan oli myös poliittisesti suuri merkitys. Samoin Günther kehotti harkitsemaan, eikö eri kirkollisten suuntien välistä taistelua voitaisi käydä tulevassa kansallissynodissa kulissien takana, eikä koko maailman silmien edessä, kuten Preussin synodin käymä keskustelu oli tapahtunut.²⁷

Günther, joka muutoin asennoitui kansallissosialistiseen Saksaan varauksettoman myönteisesti, koki näin arjalaislain toimeenpanemisen kirkossa vahingoittavan suhteettomasti Saksan nauttimaa arvontoa. Güntherin asenteeseen vaikutti tietenkin myös se henkilökohtainen seikka, että hänen vaimonsa oli juutalaista syntyperää. Siten Günther saattoi omakohtaisistakin syistä yhtyä arjalaislain osalta Pohjolan kirkoissa yleisesti vallitsevaan käsitykseen, kun taas Pohjolan lehdistössä runsaasti tilaa saaneet kuvaukset Preussin synodista tuntuivat hänestä kiusallisilta.

Güntherin varoituskirje joutui Saksan kirkollisen johdon käsiin samanaikaisesti Eidemin kirkon johdolle esittämän vetoimuksen kanssa. Vain muutamia päiviä myöhemmin 22. 9. kääntyi myös ul-

²⁶ Ks. Günther Berggrville 6. 9. ja 22. 9. 1933, EBA

²⁷ Günther prof. Müllerille 16. 9. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

koministeriön valtiosihteeri B. von Bülow luottamuksellisella kirjeellä Saksan kirkon johdon puoleen ja viittasi pohjoismaisista kirkoista saapuneisiin hälyttäviin tietoihin, joiden mukaan etenkin Suomen ja Ruotsin kirkoissa ilmeni myötätunnon lisääntymistä Englannin kirkkoa kohtaan entisen saksalaismyönteisen asenteen sijasta. Mikäli arjalaislaki hyväksyttäisiin pian alkavassa kansallissynodissa, se kiihdyttäisi entisestään tämänsuuntaista kehitystä Pohjoismaissa ja pakottaisi sikäläiset kirkonjohtajat katkaisemaan suhteensa Saksan kirkkoon. Kun Saksa ilmeisesti joutuisi muutenkin Kansainliiton syysistuntokauden alkaessa kiivaiden hyökkäysten kohteeksi juutalaiskysymyksen vuoksi, von Bülow kehotti kirkon johtoa harkitsemaan, eikä arjalaislakia voitaisi kirkossa toteuttaa hallintoteitse lakia säätämättä. Täten voitaisiin välttää Saksaan kohdistuva uusi kiihotusaalto.²⁸

von Bülowin kirjelmässä kuvastui Saksan perinteisten ulkopoliittisten suhteiden ja uuden kansallissosialistisen ideologian mukaisen toiminnan aiheuttama jännitys. Vanhan polven diplomaattikuntaan kuuluvan von Bülowin, joka asennoitui kansallissosialismiin varauksellisesti²⁹, oli vaikea käsittää, että Saksalle perinteisesti myönteinen ilmapiiri Pohjolan kirkoissa hävitettäisiin sinänsä merkityksettömän arjalaislain toimeenpanon vuoksi kirkossa. Asian varomaton käsittely vaaransi Saksan perinteistä ulkopoliittista mainetta.

Eri puolilta samanaikaisesti tulleet varoitukset, jotka koskivat Pohjoismaiden kirkkojen muuttunutta asennetta Saksan kirkkoon, herättivät huolestumista myös Saksan kirkollisen johdon piirissä.³⁰ Jo 18. 9. 1933 Hampurin piispa Schöffel, joka oli ainoa Saksalaiseen kristittyihin lukeutumaton Saksan väliaikaisen kirkkohallituksen jäsen, kääntyi kirjeitse suomalaisen piispa Jaakko Gummeruksen puo-

²⁸ v. Bülow an die Leitung der DEK 22. 9. 1933, Archiv EKD, D 1/30. *Murtorinne* s. 30—31, 89—90.

²⁹ *Jacobsen*, Nationalsozialistische Aussenpolitik s. 33.

³⁰ Mm. Ludwig Müller ilmaisi huolestumisensa prof. Hans Lietzmannille Eidein varoituskirjeen johdosta. Forell Eidemille 22. 9. 1933, EEA, B I a:9.

leen, jonka hän oli tullut tuntemaan luterilaisen yhteysliikkeen toiminnassa, ja tiedusteli häneltä Suomen kirkkoa koskeneiden tietojen todenperäisyyttä. Viitaten Helsingistä saamiinsa tietoihin, joiden mukaan Suomen kirkko aikoi solmia entistä läheisemmät suhteet anglikaaniseen kirkkoon, Schöffel ihmetteli, että niin selvästi luterilainen Suomen kirkko halusi etsiä liittoa anglikaanisen kirkon kanssa ja kääntää selkensä Saksan luterilaisille. Kosketeltuaan Saksan ja Suomen kirkkojen perinteisesti läheisiä suhteita Schöffel tiedusteli lopuksi, olivatko Saksan kirkon sisäiset tapahtumat kenties antaneet aiheen Suomen kirkolle hakea yhteyttä anglikaaniseen kirkkoon.³¹

Välittömästi v. Bülowin kirjeen saavuttua kiiruhti Schöffel vastaamaan myös arkkipiispa Eidemin väliaikaiselle kirkkohallitukselle viikkoa aiemmin lähettämään vetoomukseen. Schöffel esitti myös hänelle huolestumisensa sen johdosta, että Pohjolan luterilaiset kirkot solmivat läheisiä suhteita anglikaaniseen kirkkoon, josta Suomen kirkon ehtoollisyhteyttä koskevat neuvottelut olivat eräänä todisteena. Schöffel tähdensi, että Saksan luterilaiset eivät halunneet vain ylläpitää rikkomattomia suhteita Pohjolan kirkkoihin vaan myös lujittaa niitä. Vastauksena Eidemin Saksan kirkon johdolle esittämään vetoomukseen Schöffel vakuutti, että arjalaislakia ei tultaisi ottamaan esille kansallissynodissa, ja että luterilaiset tulisivat velvollisuutensa mukaan pitämään kiinni tunnustuksestaan. Saksassa oli puhjennut kyllä voimakas maailmankatsomuksellinen taistelu, joka saattoi ulkopuolista näyttää käsittämättömältä. Mutta se kävi ymmärrettäväksi, jos ajateltiin, mistä syvimmältään oli kysymys.³²

Schöffelin kirjeistä kuvastui syvä huoli sen johdosta, että Pohjolan luterilaiset kirkot näyttivät Saksan kirkollisten tapahtumien vuoksi olevan henkisesti irtaantumassa uskonpuhdistuksen äitikirjosta. Schöffelin huoli oli varsin ymmärrettävää jo siitä syystä, että hän kuului Saksan luterilaisten johtajiin ja tunsii Ansgar'in, "Pohjolan apostolin", piispanistuimen haltijana olevansa erityisesti vastuussa

³¹ Schöffel Gummerukselle 18. 9. 1933, JGA.

³² Schöffel Eidemille 23. 9. 1933, EEA, B I b:3. *Murtorinne* s. 32.

Saksan kirkon suhteista Pohjolan luterilaisiin kirkkoihin, kuten hän kirjeessään Gummerukselle viittasi. Vaikka Suomen kirkon ja anglikaanisen kirkon välisten ehtoollisyhteysneuvottelujen alkaminen syyslokakuussa 1933 ei tosiasiallisesti johtunut Saksan kirkollisen tilanteen kärjistymisestä³³, tapahtumien samanaikaisuus loi kuvan, että myös nämä neuvottelut kuuluivat siihen reaktioiden sarjaan, jonka Saksan "kirkollinen vallankumous" ja erityisesti arjalaislaki olivat aiheuttaneet.

Sekä Eidem että Gummerus torjuivat kuitenkin Schöffelin epäilykset Pohjolan kirkkojen suuntautumisesta Englantiin perättöminä. Välittömästi Schöffelille lähettämässään vastauskirjeessä Eidem ilmoitti päinvastoin toivovansa, että yhteydet Saksan kirkkoon säilyisivät ristiriidattomina ja syvenisivät entisestään. Hän ei ollut kuitenkaan voinut vastoin omaatuntoaan vaieta siitä tosiasiallisesta vaarasta, mikä näytti uhkaavan näitä perinteisiä suhteita.³⁴ Gummerus ilmoitti taas myöhemmin Turun saksalaisen seurakunnan papin, lis. Geert Sentzken välityksellä, että suomalais-englantilaisilla neuvotteluilla ei ollut mitään tekemistä Saksan kirkollisten tapahtumien kanssa. Neuvottelujen tarkoituksena oli ollut vain lähentää Suomen ja Englannin kirkkojen keskinäisiä suhteita pyrkimällä ehtoollisyhteyteen kirkkojen välillä.³⁵

Kuten piispa Schöffel oli kirjeessään Eidemille luvannut, kysymystä arjalaislain toimeenpanosta kirkossa ei otettu lainkaan käsiteltäväksi 27. 9. 1933 kokoontuneessa Saksan evankelisen kirkon kansallissynodissa. Ainoa tätä kysymystä koskeva viittaus sisältyi kansallissynodin valtakunnanpiispaksi lopullisesti valitsemien Ludwig Müllerin kokouksessa pitämään ohjelmapuheeseen, jossa hän totesi, että kirkon viranhaltijain ja evankeliumin julistajain tulisi Saksan

³³ Neuvottelujen alkamisesta oli keskusteltu jo v:sta 1930 alkaen. Esikuvana oli Ruotsin kirkon ja anglikaanisen kirkon kesken jo aiemmin tehty sopimus. Neuvotteluista katso: Englannin ja Suomen Kirkkojen välisten neuvottelujen pöytäkirja vv. 1933—1934, SKHS Vuosik. XXIV liite.

³⁴ Eidem Schöffelille 27. 9. 1933, EEA, B I b:3. *Murtorinne* s. 32.

³⁵ Sentzke Heckelille 1. 11. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

maaperällä olla vereltään saksalaisia, koska evankeliset kristityt olivat erottamattomasti sidottuja kansansa kohtaloihin.³⁶

Saksalaisten kristittyjen ohjelmaan kuuluneen arjalaislain lähes täydellinen sivuuttaminen johtui epäilemättä osaksi Saksan kirkon sisäisestä tilanteesta. Uusi kirkollinen johto halusi osoittaa kompromissivalmiuttaan kirkollista vähemmistöä kohtaan, joka oli protestoinut voimakkaasti arjalaislain toimeenpanoa vastaan. Rauhan aikaansaaminen kirkossa palveli Kolmannen valtakunnan poliittisen johdon pyrkimyksiä, joihin tuolla hetkellä kuului kansallissosialistisen järjestelmän sisäinen lujittaminen.³⁷ Yhtä suuressa määrin kuin tämä, vaikutti arjalaislain sivuuttamiseen pyrkimys ulkomaisen kirkollisen mielipiteen rauhoittamiseen, ei vähiten Pohjolan luterilaisissa kirkkoissa. Kun myös Saksan ulkoministeriö oli kiinnittänyt huomiota arjalaislain säätämisen vahingollisiin vaikutuksiin ulkomailla, kirkollinen johto ei katsonut voivansa viedä asiaa Saksalaisten kristittyjen ideologian mukaiseen ratkaisuun. Arjalaislain toimeenpanosta oli Kolmannen valtakunnan yleisen edun nimessä tässä vaiheessa viisasta luopua.

Tämän ”ulkopoliittisen” syyn katsoivat myös paikanpäällä Wittenbergin kansallissynodissa olleet pohjoismaiset tarkkailijat Birger Forrell ja norjalainen stipendiaatti teol.kand. Einar Molland olleen syynä arjalaislain hylkäämiseen tiedottaessaan kansallissynodin kulusta kotimaahansa.³⁸

2. SAKSAN KIRKON PYRKIMYKSET LUOTTAMUKSEN PALAUTTAMISEKSI POHJOLAN KIRKOISSA

Ulkomaisten kirkkojen Saksan tapahtumiin kohdistama kritiikki ei johtanut vain arjalaislain toimeenpanon siirtämiseen vaan pakotti Saksan kirkon johdon myös aktiiviseen toimintaan ulkomaisen kir-

³⁶ Junge Kirche 1933 s. 199.

³⁷ Meier, Die Deutschen Christen s. 28—30.

³⁸ Glenthoj, Dokumente zur Bonhoeffer-Forschung s. 110—111.

kollisen mielipiteen rauhoittamiseksi. Jo Wittenbergin kansallissynodissa pitämässään ohjelmapuheessa valtakunnanpiispa Müller kohdisti rauhan ja sovittelun sanoja paitsi oman kirkkonsa oppositiolle myös ulkomaisille kirkkoille. Müller vakuutti, että luottamus tulisi olemaan Saksan kirkon ulkomaisten suhteiden perustana. Samalla kun Saksan kirkko näki tehtäväkseen kansanlähetyksen toimeenpanemisen oman kansansa keskuudessa, se tahtoi rakentaa suhteensa muiden maiden kirkkoihin todellisen ja mitä syvimmän yhteistyön perustalle.³⁹ Nämä yhteistyön vakuuttelut oli epäilemättä tarkoitettu myös aiemmin Saksaan myönteisesti asennoituneille Pohjolan luterilaisille kirkkoille.

Kuten Schöffel oli jo kirjeessään Eidemille luvannut, lähetti valtakunnanpiispa Müller pian kansallissynodin jälkeen lokakuussa 1933 Saksan kirkon puolesta myös virallisen vastauksen Ruotsin arkkipiispan syyskuussa lähettämään kirjeeseen. Vastauskirjeessään Müller vakuutti Eidemille pyrkivänsä valtakunnansynodissa mainitsemallaan tavalla toimimaan rauhan palauttamiseksi Saksan kirkossa ja esitti toivomuksen, että ulkomaiset uskonveljet säilyttäisivät luottamuksensa heihin silloinkin, kun he eivät hetkellisesti voineet ymmärtää heidän toimintaansa. Müller totesi edelleen, että kansallissynodi ei ollut hyväksynyt arjalaislain toimeenpanoa Saksan kirkossa ja ilmoitti tekevänsä parhaansa välttääkseen lain mekaanista soveltamista vastaisuudessakin. Mikäli Saksan kirkko halusi kuitenkin kantaa vastuunsa Jumalan sille uskomasta tehtävästä kansansa palveluksessa, se ei voinut asennoitua tähän kansalliseen elinkysymykseen täysin välinpitämättömästi. Käsitystensä tueksi Müller vetosi Erlangenin teologisen tiedekunnan professorien Paul Althausin ja Werner Elertin arjalaislain soveltamisesta antamaan lausuntoon, jossa nämä olivat asettuneet puolustamaan arjalaislain osittaista toimeenpanoa kirkossa. Yhteiseen luterilaiseen perintöön vedoten Müller esitti lopuksi toivomuksen, että Saksan ja Ruotsin kirkkojen suhteet muodostuisivat yhä syvemmiksi ja lujemmiksi.⁴⁰

³⁹ Junge Kirche 1933 s. 200—201.

⁴⁰ Müller Eidemille 13.10.1933, EEA, B I b:2. *Murtorinne* s. 34—35, 90—95.

Müllerin kirje tähtäsi selvästi arjalaislain aiheuttaman protestimieli-alan rauhoittamiseen ja suhteiden normalisoimiseen Ruotsin kirkon kanssa. Müller ei halunnut kuitenkaan sanoutua täysin irti arjalaislain toimeenpanosta. Erilaisin perustein hän yritti päivittäin todistella Eidemille lain oikeutusta ja hälventää sen synnyttämiä epäilyjä. Olihan odotettavissa, että kansallissosialistien ja Saksalaisten kristittyjen ajama arjalaislaki tulisi ennemmin tai myöhemmin uudelleen ajan-kohtaiseksi.

Ylihärtäisemmin kuin valtakunnanpiispa toivoi hänen hengellisen ministeriönsä jäsen, piispa Schöffel, pohjoismaisten kirkkojen osoittavan ymmärtämystään Saksan kirkkoa kohtaan. Kun ruotsalainen professori Anders Nygren kävi Berliiniin lokakuussa 1933 tekemänsä matkan aikana tapaamassa Saksan uutta kirkollista johtoa, selitti Schöffel hänelle, että Saksa oli läpikäynyt kaikille elämänohjelmoille ulottuvan vallankumouksen. Tästä syystä ulkomaalaisten tuli osoittaa sitä kohtaan ymmärtämystä ja pitkämielisyyttä. Ulkomaalaiset tarkastelivat Saksan tapahtumia vapaamielisestä valtiokäsityksestä käsin eivätkä tämän vuoksi voineet objektiivisesti arvioida Saksan tykkäämään uudenlaisia oloja. Schöffelin mielestä ulkomaalaiset kirkot tekivät suurimman palveluksen Saksan kirkon sisäiselle kehitykselle osoittamalla myös tulevaisuudessa luottamustaan Saksan evankelista kirkkoa kohtaan. Varsinainen taistelu Saksan kirkon sisällä oli Schöffelin mukaan päättynyt, ja kirkon johto pyrki saattamaan eri leireihin kuuluvat rakentavat kirkolliset ja teologiset voimat yhteistyöhön keskenään.⁴¹

Kirkon johdon ohella myös eräät sitä lähellä olevat piirit kohdistivat mielenrauhoitukseen tähtäävän propagandatoimintansa pohjoismaisiin kirkkoihin. Tätä osaa näytteli osittain 5-miehisen Göttingenin professoriryhmän syys-lokakuussa tekemä matka Ruotsiin, johon heidät oli jo aiemmin kutsuttu Olaus Petri-säätiön toimesta pitämään vierailuluentoja.⁴² Matkansa yhteydessä eräät professoreista

⁴¹ Krummacherin muistio 21.10.1933, Archiv EKD, D 1/31.

⁴² Vierailijaryhmän muodostivat professorit E. Hirsch, J. Hempel, C. Stange, W. Bauer ja G. Wobbermin. Svenska Dagbladet 18.9.1933.

vierailivat myös Tanskassa ja Suomessa. Vaikka matka oli ensisijaisesti tieteellinen luentomatka, käyttivät uutta kirkollista johtoa lähellä olleet professorit tilaisuutta hyväkseen myös kirkkopoliittisten päämääriensä ajamiseen. Nähtävästi tässä tarkoituksessa eräät heistä kävivät matkallaan Ruotsiin tapaamassa Kööpenhaminassa sikäläisiä virkaveljiään, joista monet asennoituivat erittäin kriittisesti Saksan poliittisiin ja kirkollisiin tapahtumiin. Samoin vieraat keskustelivat Saksan tilanteesta Ruotsissa ja Suomessa paitsi sikäläisten yliopistoteologiain myös eräiden kirkonjohtajien, mm. Eidemin kanssa, sekä pitivät yleisöesitelmää Saksan kirkollisesta tilanteesta.⁴³

Vierailijaryhmän päähenkilö oli Kierkegaard- ja Luther-tutkijana suuresti arvostettu Emanuel Hirsch, joka toimi tähän aikaan Saksan uuden kirkollisen johdon teologisena neuvonantajana. Mm. Ruotsin uskontotieteellisessä seurassa ja Helsingin yliopistossa pitämässään Saksan poliittista ja kirkollista tilannetta koskevista yleisöesitelmissä sekä samasta asiasta eräille pohjoismaisille päivälehdille antamisissaan haastatteluissa Hirsch puolusti voimakkaasti Kolmatta valtakuntaa ja sen kirkkoa. Hän tähdensi, että kansallissosialismi oli pelastanut Saksan ja sen kirkon bolševismin tuholta, josta syystä Saksan kirkko tunsu suurta kiitollisuutta Hitleriä kohtaan ja 95 % Saksan teologeista oli kansallissosialisteja. Sosiaaliset raja-aidat, jotka marxilainen propaganda oli aiemmin luonut eri kansanluokkien sekä kirkon ja työväestön välille, olivat kaatuneet kansallissosialismin mukana. Siksi kansallissosialistinen vallankumous ei ollut merkinnyt vain hallitsevan puolueen vaihtumista vaan uuden aikakauden alkamista, joka tarjosi myös kirkon toiminnalle ennen aavistamattomat mahdollisuudet. Kansan sielun sisäinen innostaminen oli vaikuttanut myös uskonnollista elämää uudistavasti, mikä ilmeni kirkollisen aktiivisuuden lisääntymisenä. Ulkomailla esitetyt tiedot Saksan juutalaisvainoista Hirsch leimasi propagandaksi ja selitti uuden Saksan pyrkivän vain siihen, että juutalaisilla olisi valtaa ainoastaan heidän lukumääränsä

⁴³ Ohly Heckelille 10.10.1933, Archiv EKD, D 1/31. Hempel Heckelille 8.11.1933, Archiv EKD, D 1/32.

vastaavassa suhteessa. Saksalaiset kristityt tunnustivat niin ikään, että juutalaiset voivat kuulua Kristuksen kirkkoon. Mutta kansalliskirkolla oli oikeus vaatia, että se oli vain arjalaisia varten.⁴⁴

Hirschin tavoin myös professori Joh. Hempel puolusteli Tukholman saksalaisessa kirkossa pitämässään esitelmässä sekä sen jälkeen käydyssä keskustelussa arjalaislain toteuttamista. Laki koski vain kirkon virkailijoita ja pappeja, mutta ei käännynnäisten maallikkojen seurakuntayhteyttä. Hempel perusteli arjalaislain toimeenpanoa kirkossa sillä, että vain tällä tavoin voitiin kansallissosialistisen liikkeen varsinaiset kannattajat ja SA-miehet saada jälleen kirkon yhteyteen. Kirkko ei voinut olla välinpitämätön siitä ainutlaatuisesta tilaisuudesta, joka sille oli tarjoutunut miljoonien nuorten saksalaisten voittamiseksi evankeliumille. Kansallissosialistinen hallitus ei Hempelin mukaan halunnut puuttua kirkon sisäisiin asioihin, so. kirkon julistukseen. Sen sijaan hallitus halusi varmistua siitä, että kirkkoa ei käytettäisi väärin poliittisiin tarkoituksiin. Eräiden vanhojen kirkonjohtajien erottaminen perustui siihen, että he olivat henkisesti sidottuja vanhaan ruhtinaskuntajärjestelmään ja tätä ajattelua tukeviin oikeistopuolueihin eivätkä kyenneet varauksettomasti hyväksymään nuoren polven eteenpäin pyrkivää kansallista ja kirkollista liikettä.⁴⁵

Hirschin ja Hempelin esitykset edustivat ajankohdalle tyypillistä Saksalaisten kristittyjen propagandaa, jota sävytti usko Kolmannen valtakunnan Saksan kansalle ja kirkolle tarjoamiin uusiin, ennennäkemättömiin mahdollisuuksiin. Mikäli kirkko torjui kansallissosialistisen liikkeen ja asettui esim. juutalaiskysymyksen osalta sitä vastustamaan, se menetti vaikutusmahdollisuutensa suuriin kansanjoukkoihin, jotka elivät mukana tässä liikkeessä. Toisaalta Hirschin ja Hem-

⁴⁴ Dagens Nyheter 14. 9. 1933. Svenska Dagbladet 18. 9. ja 2. 10. 1933. Nya Dagligt Allehanda 26. 9. ja 30. 9. 1933. Kotimaa 29. 9. 1933. Saksan Kööpenhaminan lähetystö AA:lle 15. 9. 1933, Archiv EKD, D 1/31. von Rosenberg AA:lle 3. 10. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

⁴⁵ Ohly Heckelille 10. 10. 1933, Archiv EKD, D 1/31. Schubotz: Die Haltung der schwedischen Kirche zum neuen Deutschland 6. 10. 1933, Archiv EKD, D 1/31. Hempel Heckelille 8. 11. 1933, Archiv EKD, D 1/32.

pelin lausunnot perustuivat siihen teologiseen näkemykseen, että Jumala etsi ihmistä myös kansallisessa elämässä ja oli puhunut Saksan kansalle aivan erityisesti kansallissosialismin aiheuttamassa kansallisessa murroksessa.

Kun Göttingenin professorien »valistusmatka» suuntautui Tanskaan, Ruotsiin ja Suomeen, kutsui Oslon saksalainen pappi tri Günther puolestaan uskonnonfilosofina tunnetun ystävänsä tri Johannes Müllerin (Schloss-Elmau) samassa tarkoituksessa vierailumatkalle Norjaan. Vaikka kutsun muodollisena aiheena oli Oslon saksalaisen seurakunnan marraskuun alussa 1933 järjestämä Luther-juhla, matkan varsinaisena tarkoituksena oli Norjan kirkollisen mielipiteen tyynnyttely. Müllerin valitseminen tähän tehtävään perustui hänen uskonnonfilosofina Pohjoismaissakin nauttimaansa arvostukseen sekä hänen tuttavuuteensa piispa Berggravin kanssa.⁴⁶

Kaksi viikkoa kestäneen Norjan matkansa aikana Johannes Müller piti useita yleisöesitelmiä Saksan poliittisesta ja kirkollisesta tilanteesta Oslissa, Bergenissä ja Stavangerissa sekä keskusteli samoista kysymyksistä johtavien norjalaisten teologien, pappien sekä kristillisen ylioppilasliikkeen edustajien kanssa. Niin ikään Müller sai tavata vanhan tuttavansa piispa Berggravin, joka oli arvostellut varsin kärkevästi uutta Saksaa.

Müller, joka oli vasta keväällä 1933 liittynyt kansallissosialistiseen puolueeseen, esiintyi julkisissa esitelmissään göttingeniläisiä virkaveljiäänkin innokkaampana Kolmannen valtakunnan puolustajana. Hän esitti Hitlerin eräänlaiseksi »poliittiseksi messiaaksi», joka taistelusaan edusti koko Saksan kansan syvimpiä ajatuksia. Müllerin mukaan Hitler oli Jumalan työase, jonka avulla Jumala loi uutta tuonhetkessä Saksassa ja sieltä käsin koko Euroopassa. Muutokset Saksan kirkossa olivat Müllerin mielestä olleet välttämättömiä kirkon toiminnan kannalta uudessa tilanteessa. Luottamusta kirkon uuteen johtoon olivat järkyttäneet lähinnä lehdistön esittämät kauhukerto-

⁴⁶ Günther Heckelille 27.9.1933, Archiv EKD, D 1/30. Günther DEK:lle 9.10.1933, Archiv EKD, D 1/30.

mukset, jotka olivat koskeneet vain pieniä sivuasioita. Valtio ei tosiasiallisesti ollut riistänyt itselleen valtaa kirkossa. Se oli päinvastoin puhaltanut uutta elämää maallistuneeseen kirkkoon. Myös arjalaislailla oli Müllerin mielestä käytännössä vain vähäinen merkitys.⁴⁷

Saksalaisten teologiien Kolmatta valtakuntaa ihannoivat esitykset olivat siinä määrin propagandistisia, että ne herättivät välittömiä reaktioita eräissä pohjoismaisissa lehdissä. Niinpä Uppsala Nya Tidning totesi harmistuneena, että jo ennen Hitlerin valtakautta luennoimiskutsun saaneet Göttingenin professorit olivat välittömästi Ruotsiin saavuttuaan esittäneet julkisen Hitler-ihailunsa ja katsoneet hänen aikaansaaneen myös uskonnollisen uudestisyntymisen Saksassa. Yksikään professoreista ei ollut kuitenkaan Lutherin tavoin noussut uhmaamaan nykyajan keisaria. Ruotsalainen oikeustajunta ei voinut hyväksyä väkivaltaa, painostusta ja juutalaisiin kohdistettua rotuvihaa. Professorien selitykset olivat pelkkää vallanpitäjien ylistelyä ja puhjenneen rotuvihan epäsympaattista puolustelua.⁴⁸ Bergessä ilmestynyt kirkollinen päivälehti Dagen kohdisti taas kärkevän arvostelunsa Johannes Müllerin esittämään käsitykseen Hitleristä »poliittisena messiaana» ja vertasi sitä hänen aiemmin esittämiinsä kriittisiin lausuntoihin kansallissosialismista. Lehden mielestä Müller oli liian kevyesti sivuuttanut eräät uutta Saksaa koskevat tosiasiat, kuten poliittiset murhat, joita ei voitu suinkaan kristilliseltä kannalta pitää epäoleellisina.⁴⁹

Myös Tukholman saksalaisen seurakunnan kirkkoherra Emil Ohly totesi Göttingenin professorien vierailun johdosta antamassaan raportissa, että näiden esitykset eivät olleet voineet vakuuttaa heidän ruotsalaisia virkaveljiään, vaikka keskustelut johtavien kirkonmiesten kanssa olivat ehkä jonkin verran lisänneet ymmärtämystä Saksan tapahtumia kohtaan. Ohly valitti, että entinen ystävällinen asenne Saksaa kohtaan oli muuttunut epäluuloiseksi ja aiemmin myönteisesti

⁴⁷ Günther: Dr. Johannes Müllers Vorträge in Oslo, Archiv EKD, D 1/32.

⁴⁸ Uppsala Nya Tidning 19. 9. 1933.

⁴⁹ Dagen 15. 11. 1933. Ks. myös Arbeiderbladet 7. 11. 1933.

Saksaan asennoituneet lehdet julkaisivat vain epäsuopeita tietoja Saksan kirkon tilasta.⁵⁰

Kun Thüringenin Saksalaisten kristittyjen johtaja Siegfried Leffler ja kiivaana saksalaisena kristittynä niin ikään tunnettu professori Wolf Meyer-Erlach tarjoutuivat hetkeä myöhemmin, lokakuun lopulla 1933 matkustamaan Ruotsiin pitääkseen siellä esitelmiä Saksan kirkollisesta tilanteesta, asennoitui Ohly matkaan sangen pidättyvästi Saksan kirkon johdon tiedusteltua asiaa häneltä. Göttingenin professorien vierailusta saamansa kielteisen kokemuksen vuoksi Ohly arveli, että oli sangen kyseenalaista, voisiko sellainen matka vaikuttaa Ruotsissa edullisesti.⁵¹

Myös Göttingenin professorien matkaan osallistunut prof. Stange antoi eräässä matkan jälkeen lähettämässään kirjeessä ymmärtää, että hänen kollegansa olivat käsitelleet poliittisia asioita tavalla, joka ei vastannut hänen käsityksiään.^{51a}

Ohlyn ja Stangen arviointi oli ilmeisen oikeaanosuva. Saksalaisten teologiien Kolmatta valtakuntaa ihannoiva propaganda ei voinut vakuuttaa ainakaan pohjoismaisten kirkkojen johtajia, jotka asennoituvat Müllerin ja hänen kirkkohallitukseensa ilmeisen pidättyvästi. Tämä tuli ilmi, kun Saksan kirkon taholta esitettiin loka-marraskuun vaihteessa pohjoismaisille kirkonjohtajille epävirallinen tiedustelu, olisivatko nämä valmiit osallistumaan suunniteltuihin valtakunnanpiispa Müllerin virkaanasettajaisiin. Peläten, että Müllerin virkaanastujaisjuhliin osallistuminen tulkittaisiin Saksan uuden kirkollisen johdon ja sen toiminnan tunnustamiseksi, Pohjoismaiden johtavat piispat päättivät arkkipiispa Eidemin aloitteesta kieltäytyä osallistumasta juhlallisuuksiin.⁵² Tällä tavoin Pohjoismaiden kirkolliset johtajat halusivat tietoisesti pidättyä tunnustamasta Saksan kirkon uutta

⁵⁰ Ohly Heckelille 10.10.1933, Archiv EKD, D 1/31.

⁵¹ Leffler Weberille 30.10.1933 ja Krummacherin muistio 21.11.1933, Archiv EKD, D 1/31.

^{51a} Stange prof. Gyllenbergille 14.10.1933, RGA.

⁵² Eidem Ingmanille, Ostenfeldille ja Lundelle 23.10.1933, Ingman Eidemille 25.10.1933 ja Eidem Berggraville 28.10.1933, EEA, B I a:11.

johtoa, vaikka esim. tri Günther yritti taivutella piispa Berggravia lähtemään virkaanasettajaisjuhliin vedoten siihen, että pohjoismaisten sisarkirkkojen apu olisi Saksan kirkon johdolle tarpeen sen toiminnassa radikaaleja voimia vastaan.⁵³

Vielä pohjoismaisia kirkonjohtajiaakin kriittisemmin asennoituivat eräät ekumeeniset piirit uuteen Saksaan. Niinpä Ruotsin kristillisen yhteiskuntaelämän liitto kiinnitti lokakuussa 1933 pitämässään kokouksessa huomiota eräisiin kristillistä oikeustietoutta ja ihmis-oikeuksia selvästi loukkaaviin toimenpiteisiin Saksassa. Tässä tarkoituksessa liitto esitti Ruotsin ekumeeniselle neuvostolle, että se kääntyisi Life and Work -liikkeen puoleen ja kehottaisi sitä vetoamaan asiassa toisaalta Hitleriin sekä toisaalta Saksan kirkon johtoon. Ruotsin ekumeeninen neuvosto asennoitui asiaan myönteisesti ja päätti aluksi esittää omissa nimissään vetoomuksen Saksan kirkon johdolle. Kun arkkipiispa Eidem asettui kuitenkin aikaisempaan yksityiseen vetoomukseensa viitaten vastustamaan tätä päätöstä, Ekumeeninen neuvosto päätti piispa Ammundsenin välityksellä vedota asiassa Life and Work -liikkeen toimeenpanevaan komiteaan.⁵⁴

Monien kirkonjohtajien ja "ekumeenikkojen" kriittisestä asenteesta huolimatta Saksan kirkon toimenpiteet luottamuksen palauttamiseksi herättivät vastakaikua määrättyissä kirkollisissa piireissä Pohjolassa. Mm. Ruotsin kirkon pappisliiton äänenkannattaja Svensk Kyrkotidning, jonka takana olivat eräät tunnustukselliseen luterilaiseen yhteistyöhön aktiivisesti osallistuvat ruotsalaiset kirkonmiehet, kommentoi valtakunnanpiispa Müllerin Wittenbergin kansallissynodissa pitämää puhetta varsin myönteisessä hengessä ja kiinnitti erityistä huomiota Müllerin lausuntoon, ettei Saksan kirkko kansallisesta korostuksestaan huolimatta tahtonut täysin samaistua uuteen Saksaan.⁵⁵ Myös Ruotsin pappisliiton ja Luterilaisen Maailmankonven-

⁵³ Berggrav Güntherille 26. 10. 1933 ja Günther Berggraville 4. 11. 1933, EBA.

⁵⁴ Karlström Ammundsenille 24. 10. 1933 ja Ammundsen Karlströmille 28. 12. 1933, SENA.

⁵⁵ Svensk Kyrkotidning 1933 s. 545—546, 585—586.

tin Ruotsin kansalliskomitean puheenjohtajana toiminut piispa Sam Stadener tunsii siinä määrin suurta myötätuntoa Saksaa ja sen uutta kirkkoa kohtaan, että hän aikoi toisten ruotsalaisten kirkonjohtajien päätöksestä poiketen matkustaa valtakunnanpiispa Müllerin virkaan-asettajaisiin.⁵⁶ Vaikka Stadenerin aie ei toteutunut, se oli merkinä ns. »ekumeenisten» ja »luterilaisten» piirien välillä vallinneesta jännityksestä Saksan kysymyksessä.

Myös toisissa pohjoismaisissa kirkoissa ilmeni kirkonjohtajien kriittisestä asenteesta huolimatta edelleen varsin voimakasta myötätuntoa uutta Saksaa ja sen kansallisesti orientoitunutta kirkkoa kohtaan. Niinpä tri Günther kertoi kotimaahan lähettämissään raporteissa eräiden Saksassa vierailleiden norjalaisten kirkonmiesten antaneen Saksasta ja sen uudistuneesta kirkosta sangen myönteisen kuvan. Saksan kansa ja kirkko olivat kokeneet uudistuksen, joka oli verrattavissa Norjassa v. 1905, Ruotsin ja Norjan unionin purkautumisen jälkeen, vallinneeseen kansalliseen innostukseen.⁵⁷ Günther uskoi niin ikään, että Johannes Müllerin johtavien norjalaisten kirkonmiesten kanssa käymät keskustelut olivat vaikuttaneet osaltaan entistä myönteisemmän kuvan syntymiseen uudesta Saksasta ja sen kirkosta.⁵⁸

Voimakkainta ihailua Saksaa ja sen uutta kirkkoa kohtaan osoittivat julkisuudessa eräät oikeistoradikaaliseen Isänmaalliseen Kansanliikkeeseen lukeutuvat suomalaiset papit. Hirschin esitykseen nojaten mm. liikkeen johtajiin lukeutunut rovasti K. R. Kares arveli eräässä kirjoituksessaan, että Saksan kirkossa puhalsivat uudet, virkistävät tuulet. Vaikka mullistuksen kiihkossa oli tapahtunut myös kielteistä, oli Kareksen mielestä pidettävä selviönä, että saksalaisten ajatus kansallishengen läpitunkemasta kirkosta oli sittenkin oikea. Uskonpuhdistuksen ansioksi oli luettava, että ylikansallisesta kirkosta oli jäl-

⁵⁶ Prof. Anders Nygrenin haastattelu 4.4.1970. Skånska Dagbladet Snällposten 2.11.1935. *Nygren*, Sanningen om »kyrkonazismen» s. 26.

⁵⁷ Günther Heckelille 27.9.1933, Archiv EKD, D 1/31.

⁵⁸ Günther: Dr. J. Müllers Vorträge in Oslo, Archiv EKD, D 1/32.

leen tullut kansallinen, kun taas kirkon ylikansallisen luonteen korostus ja kansallisen halveksinta olivat saaneet myöhemmin ylivallan Englannin ja Amerikan kirkoissa.⁵⁹ — Nationalistisesta näkemyksestä lähtien Kares, kuten eräät muutkin pohjoismaiset kirkonmiehet⁶⁰, katsoi kansallista vallankumousta myötäilevän Saksan kirkon vastaavan paremmin ihanteitaan kuin ekumeenista yhteyttä ja ylikansallista luonnetta korostavien kirkkojen.

Saksan valtakunnankirkkohallituksen ulkomaanosasto pyrki puolestaan vahvistamaan myönteistä kuvaa Saksan uudesta kirkosta ulkomailla toimivien saksalaisten pappien välityksellä. Jo lokakuun lopulla ulkomaanosasto teki ehdotuksen erikoistehtävien antamiseksi eräille oikeudellisesti Saksan kirkon alaisuudessa toimiville ulkosaksalaisten seurakuntien papeille. Ehdotuksen mukaan näiden tuli paitsi pitää silmällä ulkomaisia kirkkoja ja lehdistöä myös pyrkiä entistä läheisempään kosketukseen ulkomaisten kirkkojen kanssa.⁶¹

Mainitun ehdotuksen mukaisesti ulkomaanosaston johtaja, ylikonsistoriaalineuvos Theodor Heckel lähetti eräille ulkomailla toimiville saksalaisille papeille marraskuun alussa 1933 kirjelmän, jossa hän kehotti heitä seurakuntalehdissään, esitelmissään ja mikäli mahdollista myös ulkomaisissa lehdissä puolustamaan Saksan kirkkoa, korostamaan sen uudistuksen positiivista merkitystä ja torjumaan tätä koskevia erheellisiä tietoja.⁶² Kirjelmän ohella Heckel lähetti myös eräänlaisen ehdotusluonnoksen niistä asioista, joihin ulkomailla toimivien pappien tulisi kiinnittää huomiota. Tämän mukaan ko. pappien tuli ensiksikin korostaa sitä, että Saksan kirkollista tilannetta

⁵⁹ Herättäjä 29.9.1933.

⁶⁰ Ks. esim. Lic. A. Gustavs: Bericht über zwei Aufenthalte in Schweden 1932 und 1933, 14. 2. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 2. Günther DEK:lle 4. 11. 1933 ja DEK Güntherille 11. 12. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

⁶¹ Muistio 30.10.1933, Archiv EKD, D 1/31. Pohjolan saksalaisista papeista tämä koski lähinnä tri Güntheriä ja lis. Sentzkeä, jotka olivat oikeudellisesti Saksan kirkon alaisia. Muut Pohjoismaissa toimivat saksalaiset seurakunnat olivat oikeudellisesti sikäläisten kirkkojen alaisia.

⁶² Heckel Saksan ulkomaanpapistolle 7. 11. 1933, Archiv EKD, D 1/31.

ei voitu ymmärtää oikein käsittämättä Saksan kansallisen vallankumouksen luonnetta. Toiseksi Saksan poliittiset tapahtumat olivat luoneet kirkolle mahdollisuudet sekä organisatoriseen että toiminnalliseen uudistukseen. Saksan uudessa kirkossa ei ollut kuitenkaan kysymys valtiokirkosta tai tunnustusten välisestä unionista taikka mekaanisesti sovelletusta johtajuuden periaatteesta, vaan tunnustusten välisestä liitosta sekä viran ja auktoriteetin uudenlaisesta ymmärtämisestä. Saksan kirkkojen yhtyminen yhdeksi evankeliseksi kirkoksi merkitsi satavuotisen unelman toteutumista sekä uuden mahdavan protestanttisen kirkkokunnan syntymistä protestanttisten kirkkokuntien joukkoon. Kolmanneksi kansallinen vallankumous oli asettanut Saksan kirkon ja saksalaisen teologian uusien suurten tehtävien eteen, jotka koskivat erityisesti kirkon ja kansan suhdetta sekä poliittista etiikkaa.⁶³

Kuten Saksan kirkollisen johdon esittämät lausunnot, tähtäsi myös Heckelin ulkomaanpapistolle lähettämä ohjeluonnos niiden epäluulojen hälventämiseen, joita Saksan "kirkollinen vallankumous" oli ulkomailla synnyttänyt. Myös Heckel halusi alleviivata sitä, että kansallisesta korostuksestaan huolimatta Saksan kirkko ei ollut samastunut kansallissosialistiseen valtioon vaan halusi syntyneessä tilanteessa toimia täysin uusista toimintaprinsipeistä lähtien.

Kirkon ulkomaanosaston aloittama toiminta sai lisävirikettä ulkomailla vierailleiden saksalaisten teologien lausunnoista. Niinpä professori Hempel ehdotti pian Pohjolan matkansa jälkeen Heckelille lähettämässään matkaselostuksessa, että Saksan kirkon tulisi ryhtyä kiireisiin toimiin luotettavien tietojen toimittamiseksi pohjoismaisille lehdille sekä propagandatoiminnan lisäämiseksi sikäläisten kirkollisten piirien keskuudessa. Viitaten myötätunnon lisääntymiseen Englantia kohtaan Pohjolan kirkoissa Hempel ehdotti harkittavaksi mm. tieteellisen yhteistyön ja stipendiaattivaihdon lisäämistä pohjoismaisten teologisten tiedekuntien kanssa. Niin ikään hän arveli, että esim.

⁶³ Heckelin muistioluonnos ulkomaanpapistolle 7.11.1933, Archiv EKD, D 1/31.

vasta valitun valtakunnanpiispan vierailumatka Upsalaan vaikuttaisi suotuisasti Saksan ja Pohjolan kirkkojen välisten suhteiden kehitykseen.⁶⁴

Ennen kuin mainitut suunnitelmat luottamuksellisten suhteiden palauttamiseksi Pohjolan kirkkoihin ehtivät toteutumisvaiheeseen, Saksan kirkon sisäiset tapahtumat aiheuttivat kuitenkin jälleen uuden tilanteen.

3. URHEILUPALATSIN KOKOUKSEN AIHEUTTAMA HÄMMINKI

Tuskin oli tri Johannes Müller ehtinyt päättää kaksi viikkoa kestäneen »valistusmatkansa» Norjassa vakuutellakseen norjalaisille virkaveljilleen Saksan kirkon uudistusten positiivista merkitystä, kun tiedot Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen Berliinin urheilupalatsissa 13. 11. 1933 järjestämästä skandaalimaisesta suurokokouksesta kiihivät myös pohjoismaisiin lehtiin. Urheilupalatsin suurokokouksen järjestämisen eräänä syynä oli Saksalaisten kristittyjen äärimmäissuunnan keskuudessa herännyt tyytymättömyys uuden kirkollisen johdon harjoittamaa sovittelupolitiikkaa kohtaan, joka näytti merkitsevän luopumista liikkeen alkuperäisistä tavoitteista. Monet liikkeen radikaalisimmista kannattajista alkoivat kadottaa mielenkiintonsa entistä sovinnoisemmaksi muuttunutta liikettä kohtaan ja hakeutua muihin, jyrkemmin kansallisesti suuntautuneihin ryhmiin. Vahvistaakseen heikentynyttä asemaansa ja tähdentääkseen liikkeen pysymistä alkuperäisten tavoitteittensa takana liikkeen radikaalinen siipi, jonka johtajana toimi berliiniläinen tri Reinhold Krause, päätti panna toimeen koko maata käsittävän kansanlähetyksaktion päämääränään kirkon uudistus rotutietoisien kristinuskon ja kansallissosialismin hengessä. Aktion oli määrä alkaa Berliinin urheilupalatsissa järjestetyllä suurella mielenosoituskokouksella.⁶⁵

⁶⁴ Hempel Heckelille 8. 11. 1933, Archiv EKD, D 1/32.

⁶⁵ Meier, Die Deutschen Christen s. 31—33.

Valtakunnanpiispa Müllerin esittämistä rauhoitteluvetoimuksista huolimatta Saksalaisten kristittyjen oppositio pysyi alkuperäisessä suunnitelmassaan. Berliinin urheilupalatsin suurkokouksessa 13. 11. 1933, johon oli saapunut noin 20.000 henkeä, se saattoi vaatimuksensa julki kaikessa alastomuudessaan. Tohtori Krausen pitämään esitelmään innostuneesti yhtyen kokous vaati mm. arjalaislain johdon mukaista täytäntöönpanoa Saksan kirkossa, ei-saksalaisiin kristittyihin lukeutuvien pappien erottamista, Vanhan Testamentin poistamista käytöstä sekä Uuden Testamentin säilyttämistä vain siltä osin, kuin se vastasi saksalaista henkeä. Kristinusko oli Krausen mukaan puhdistettava juutalaisen rabbinin Paavalin synti-käsityksestä ja luotava sen tilalle saksalaista luonnetta vastaava uskonto, jonka pääsisältönä oli sankarillinen Jeesus-hahmo ja ylvästietoinen ihminen. Juutalaiset oli erotettava Saksan kansalliskirkosta.⁶⁶

Oli luonnollista, että urheilupalatsin kokous, joka nostatti välittömästi vastalauseiden myrskyn syksyn 1933 aikana muodostuneen Saksan kirkollisen opposition, ns. Papiston hätäliiton taholta, herätti suurta huomiota myös Pohjolan kirkoissa. Olihan taistelu Saksan kirkon sisällä muuttunut entistä selvemmin kirkon uskon ja tunnustuksen perusteita koskevaksi kamppailuksi. Krausen puhe ja urheilupalatsin kokouksen kannanmäärittely ei merkinnyt vähempää kuin Raamatun arvovallan kiistämistä kirkon yksinomaisena ja koskemattomana perustana, kuten tanskalainen Kristeligt Dagblad kirjoitti muutamaa päivää myöhemmin.⁶⁷ Samalla saksalaisten teologien äskeisillä vierailumatkoillaan Pohjoismaissa esittämät vakuuttelut kirkollisen tilanteen vaarattomuudesta ja pikaisesta selkenemisestä koettiin urheilupalatsin kokouksen valossa vain tosiasiaa peittelyksi. Mm. norjalainen Dagen-lehti, joka oli tarkastellut Johannes Müllerin Norjassa pitämiä propagandapuheita kriittisesti, sai urheilupalatsin kokouksen jälkeen aiheen viitata siihen ristiriitaan, mikä vallitsi Jo-

⁶⁶ *Gauger*, Chronik der Kirchenwirren I s. 109—111. Junge Kirche 1933 s. 308—309. *Meier* s. 33—34.

⁶⁷ Kristeligt Dagblad 17. 11. 1933.

hannes Müllerin hyväntahtoisten vakuuttelujen ja Saksan kirkon todellisen tilanteen välillä. Berliinin urheilupalatsin kokouksen päätöksiä ja kirkollisen opposition johtajiin kohdistettuja vainotoimenpiteitä oli lehden mielestä vaikea sovittaa yhteen sen kuvan kanssa, mikä Johannes Müller oli tapahtumien kulusta antanut.⁶⁸ Näin Dagen oli valmis leimaamaan Müllerin puheet urheilupalatsin kokouksen valossa pelkäksi propagandaksi.

Urheilupalatsin kokouksen sekä Saksassa että ulkomailla nostattaman reaktion vuoksi valtakunnanpiispa Müller katsoi olevansa pakotettu kohta kokouksen jälkeen erottamaan tri Krausen kaikista hänen kirkollisista tehtävistään. Niin ikään hän antoi julkilausuman, jossa hän tuomitsi Krausen Raamattuun kohdistaman arvostelun ja lupasi kaikin voimin vastustaa tällaisten harhaoppien leviämistä Saksan kirkossa.⁶⁹ Myös Luterilaisen Maailmankonventin eksekutiivikomitean jäsenille, jotka Hannoverissa 8.—16. 11. pitämänsä neuvottelukokouksen jälkeen kävivät Berliinissä tervehtimässä valtakuntapiispaa, Müller vakuutti, että vallankumouksellinen vaihe oli Saksan kirkossa päättynyt. Arjalaislakia, joka oli pantu toimeen eräissä maakirkkoissa, ei tulaisi hyväksymään kirkollisen johdon taholta.⁷⁰

Urheilupalatsin kokous ei kuitenkaan herättänyt epäilyjä Pohjolas-
sa vain kansallissosialistista ideologiaa voimakkaasti myötäilevien kat-
somustensa ja teologisen harhansa vuoksi. Samassa kokouksessa pitä-
mässään alkajaispuheessa Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen val-
takunnanjohtaja ja Müllerin »hengellisen ministeriön» jäsen Joachim
Hossenfelder kohdisti myös avointa kritiikkiä Ruotsin kirkkoon.
Ilmeisesti ärtyneenä siitä, että arkkipiispa Eidemin Saksan kirkolli-
selle johdolle lähettämä vetoamus ja muu Ruotsin kirkon taholta
tullut painostus oli osaltaan ollut estämässä arjalaislain toimeenpanoa
Saksan kirkossa ja pakottanut Saksan kirkollisen johdon kompromis-

⁶⁸ Dagen 18. 11. 1933.

⁶⁹ *Gauger* I s. 110.

⁷⁰ Kristeligt Dagblad 20. 11. 1933 (Jørgensen). Nya Dagligt Allehanda 22.
11. 1933 (Pehrsson). Svenska Morgonbladet 28. 11. 1933 (Wollmer).

sipolitiikkaan Hossenfelder huomautti puheessaan, että ruotsalaiset eivät olleet koskaan pitäneet saksalaisista ja tulivat aina heitä vihaamaan.⁷¹

Hossenfelderin Ruotsin kirkkoon kohdistama avoin solvaus, joka herätti huomiota paitsi Ruotsissa mm. Englannissa, saattoi Saksan kirkon johdon erittäin kiusalliseen asemaan. Olihan se pyrkinyt juuri edeltäneiden viikkojen aikana rakentamaan luottamuksellisia suhteita pohjoismaisiin kirkkoihin ja etsimään näiden tukea ja tunnustusta. Kirkkoherra Ohlyn välityksellä valtakunnanpiispa Müller kiiruhtikin sovittelemaan Hossenfelderin Ruotsin kirkkoon kohdistamaa loukkausta ja kehotti häntä selittämään arkkipiispa Eidemille, että kysymyksessä oli »lipsahdus», jota ei ollut syytä ottaa vakavasti.⁷² Myös myöhemmin Eidemille lähettämässään henkilökohtaisessa kirjeessä Müller totesi sovittlevasti, että Saksan kirkko ei tulisi koskaan unohtamaan sitä apua, mitä Ruotsin kirkko oli antanut saksalaisille uskonveljilleen ensimmäisen maailmansodan aikana ja sen jälkeisessä kriisitilanteessa.⁷³

Samoin kuin Müller kiiruhti myös Wittenberg-Hallen yliopiston teologisen tiedekunnan dekaani Schomerus lähettämään sovittelukirjeen Eidemille, joka juuri edellisenä vuonna oli kutsuttu mainitun tiedekunnan kunniasenaattoriksi. Viitaten ulkomaisissa lehdissä olleisiin kirjoituksiin Schomerus tähdensi, että Saksan kirkko tahtoi säilyttää ystävälliset suhteet naapurimaiden evankelisiin kirkkoihin ja tunsii erityisen läheistä yhteydentunnetta Ruotsin kirkkoon ja kansaan, joka oli osoittanut ystävyyttä Saksaa kohtaan maailmansodan jälkeisessä hätätilanteessa ja toiminut ansiokkaasti ekumeenisessa liikkeessä maailmanrauhan hyväksi.⁷⁴

Valtakunnanpiispa Müllerin ja eräiden muiden saksalaisten kirkonmiesten sovittleva esiintyminen vaikutti siihen, että urheilupalat-

⁷¹ *Murtorinne* s. 40.

⁷² Ohly Müllerille 29. 11. 1933, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3. *Murtorinne* s. 40.

⁷³ Müller Eidemille 15. 12. 1933, EEA, B I b:2. *Murtorinne* s. 44.

⁷⁴ Schomerus Eidemille 30. 11. 1933, EEA, B I b:2. *Murtorinne* s. 40—41.

sin kokous ei sen Pohjolan kirkoissa herättämistä reaktioista huolimatta johtanut kirkkojen välisten suhteiden kärjistymiseen. Kun Müller oli lisäksi välittömästi kokouksen jälkeen erottanut tri Krausen virastaan ja ilmoittanut taistelevansa urheilupalatsin kokouksessa esitettyjä harhaoppeja vastaan, uskoivat monet Pohjoismaissa urheilupalatsin kokouksen vaikuttaneen Saksan kirkon sisäistä tilannetta selkiinnyttävästi. Tätä käsitystä edustivat ennen muita Luterilaisen Maailmankonventin pohjoismaiset johtomiehet, joille Müller oli pian urheilupalatsin kokouksen jälkeen vakuuttanut, ettei arjalaislakia tulisi panemaan täytäntöön Saksan kirkossa. Eri lehdistöille antamis-
saan haastatteluissa Müllerin vieraina olleet »luterilaisuuden» edustajat Per Pehrsson, Lars Wollmer ja Alf. T. Jørgensen antoivat ymmärtää, että vallankumouksellinen vaihe oli tri Krausen mukana väistynyt ja Saksan kirkko oli kulkemassa kriisin kautta selkiintymisvaihetta kohti.⁷⁵

Kun Saksalaisten kristittyjen uskonliike joutui lisäksi urheilupalatsin kokouksen seurauksena täydelliseen hajaannustilaan ja Müller näki viisaimmaksi marras-joulukuun vaihteessa vapauttaa myös Hossenfelderin hengellisen ministeriönsä jäsenyydestä, se lisäsi myös Pohjoismaissa uskoa, että urheilupalatsin kokouksen kriisi oli aiheuttanut Saksassa käänteen parempaan suuntaan. Niinpä suomalainen kirkollinen viikkolehti Kotimaa tulkitsi tapahtumien merkitsevän Saksan kirkon kääntymistä »poliittisesta kirkollisuudesta» takaisin kirkolliseen omaperäisyyteen ja raamatulliseen kristillisyyteen, mikä vastasi uskonpuhdistajain todellisia ajatuksia.⁷⁶

Myös Eidem, johon Hossenfelderin hyökkäys oli omakohtaisesti kohdistunut, ei katsonut tässä tilanteessa tarkoituksenmukaiseksi kärjistää suhteita Saksan kirkolliseen johtoon. Kirkkoherra Ohly, joka oli

⁷⁵ Nya Dagligt Allehanda 22. 11. 1933 (Pehrsson). Svenska Morgonbladet 28. 11. 1933 (Wollmer). Kristeligt Dagblad 20. 11. 1933. Berlingske politiske og Avertissements Tidende 18. 11. 1933 (Jørgensen). Svensk Kyrkotidning 30. 11. 1933 s. 655—667 (Pehrsson).

⁷⁶ Kotimaa 8. 12. 1933.

saanut tehtäväkseen käydä esittämässä valtakunnanpiispan terveiset Eidemille, vakuutti vierailusta antamassaan raportissa, ettei Eidem ollut kokenut Hossenfelderin sanoja persoonallisesti loukkaaviksi eikä ollut tehnyt siihen mennessä mitään, mikä saattaisi kärjistää entisestään tilannetta. Vaikka hengellisen ministeriön jäsenen solvaava lausunto oli Eidemin mielestä ollut kaiken ekumeenisen yhteistyön parodiaa, hän oli vakuuttanut edelleen tuntevansa syvää kiinnostusta Saksan kirkkoa kohtaan. Sen sijaan Hossenfelderin lausunto oli koettu laajoissa piireissä Ruotsissa karkeudeksi, joka Ohlyn mielestä vaikutti vahingollisesti sekä kirkkojenvälisiin että poliittisiin suhteisiin⁷⁷

Samanaikaisesti Müllerille lähettämässään henkilökohtaisessa kirjeessä Eidem ilmaisi niin ikään kiitollisuutensa sen johdosta, että Müller oli asettunut päättävästi vastustamaan Krausen esittämiä »kerrettiläisiä» käsityksiä ja että arjalaislakia ei ollut otettu keskustelun alaiseksi Wittenbergin kansallissynodissa. Eidem toivoi, ettei tämä koskaan tapahtuisikaan. Vaikka Hossenfelderin urheilupalatsin kokouksessa esittämä lausunto oli Eidemin mielestä ollut todellista »kauhupropagandaa», jollaisesta saksalaiset olivat syyttäneet ulkomaista lehdistöä, hän vakuutti Müllerille, että tämä häneen ja Ruotsin kirkkoon kohdistettu negatiivinen lausunto ei tulisi sammuttamaan tai vähentämään hänen maanmiestensä rakkautta Martti Lutherin kirkkoon ja saksalaisiin uskonveljiin. Koko kirkkoa ei ollut syytä arvostella yhden arvovaltaisenkaan miehen lausunnon perusteella. Eidem tähdensi niin ikään, että hän halusi edelleen käyttää persoonallista, luottamuksellista tietä ja välttää toistaiseksi kaikkea, mitä voitaisiin pitää epäystävällisenä menettelynä Saksan kirkkoa kohtaan.⁷⁸

Eidemin sanoista käy ilmi, että hän Hossenfelderin lausunnosta

⁷⁷ Ohly Müllerille 29. 11. 1933, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3. *Murtorinne* s. 93—94.

⁷⁸ Eidem Müllerille 28. 11. 1933, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3. *Murtorinne* s. 95—98.

huolimatta pyrki tietoisesti välttämään suhteiden kärjistämistä Saksan kirkolliseen johtoon. Sen asemesta hän näki tässä tilanteessa taroituksenmukaiseksi tukea Mülleritä Saksalaisten kristittyjen äärimmäisryhmää vastaan. Tämä näytti sitäkin oikeutetummalta, koska Saksan kirkollinen johto oli pidättynyt hänen toivomallaan tavalla toistaiseksi arjalaislain toimeenpanosta koko Saksan kirkossa ja Müller oli asettunut päättävästi vastustamaan Saksalaisten kristittyjen ääriyhmän urheilupalatsin kokouksessa esittämiä käsityksiä. Tämän näkemyksensä mukaisesti Eidem vakuutti myös vastauskirjeessään Schomerukselle ymmärtäneensä, ettei Hossenfelderin epäystävällisiä sanoja ollut aiheellista pitää todistuksena saksalaisten uskonveljien todellisista mielipiteistä.⁷⁹

Näin urheilupalatsin kokous ja sen kristillisen kirkon kannalta pelottavat piirteet lisäsivät Pohjolassa tilapäisesti ymmärtämystä Saksan kirkon johtoa kohtaan. Katsottiin, että todellinen vaara uhkasi kirkkoa Saksalaisten kristittyjen ääriyhmän taholta, jonka vastapainoksi oli syytä tukea kirkon johtoa tai ainakin asennoitua siihen lojaalisti. Toisaalta uskottiin, että ääriyhmän esittämät »kerettiläiset» mielipiteet pakottaisivat Saksan kirkon reaktionomaisesti pysyvään teologiseen rajankäyntiin epämääräisen, kansalliseen ideologiaan perustuvan »uskonnon» kanssa.

Samanaikaisesti kun mielialat Saksan kirkon johtoa kohtaan muuttivat aikaisempaa suopeammiksi, valtakunnankirkkohallituksen ulkomaanosasto jatkoi omalla tahollaan toimintaansa epäluulojen hälventämiseksi ulkomailla Saksan kirkkoa kohtaan. Marraskuun lopulla 1933 ylikonsistoriaalineuvos Heckel uudisti erälle Saksan kirkon alaisuudessa toimiville ulkomaanpapeille lähettämässään luottamuksellisessa kirjelmässä vetoomuksen, että nämä eivät vain seuraisi ulkomaisen kirkollisen mielipiteen kehitystä vaan ryhtyisivät myös »vastahyökkäykseen» omissa ja ulkomaisissa lehdissä niitä kestäättömiä syytöksiä vastaan, joita ulkomailla esitettiin Saksan kirkkoa vastaan. Samassa yhteydessä lähettämässään luottamuksellisessa katsauksessa

⁷⁹ Eidem Schomerukselle 4. 12. 1933, Archiv EE, B I b:2. *Murtorinne* s. 43.

Heckel totesi ulkomaisten kirkonmiesten kanssa käymiinsä keskusteluihin viitaten, että ulkomailla tunnettu huolestuminen Saksan kirkosta ei uhannut vain Saksan kirkon ekumeenisia suhteita vaan vaikutti haitallisesti myös ulkomaisten saksalaisten seurakuntien asemaan. Saksalaisten kristittyjen pääpyrkimyksenä oli Heckelin mukaan kirkon juurruttaminen kansaan. Arjalaislain toimeenpaneminen oli taas tärkeää sen vuoksi, että laajat kansallissosialistiset piirit eivät voineet käsittää kirkon torjuvaa asennetta arjalaislakiin. Mikäli kirkko jatkuvasti torjui sen, se menetti mahdollisuutensa vaikuttaa kansaan.⁸⁰ — Näin Heckel kehotti puolustamaan arjalaislain käyttöönottamista kirkossa samanaikaisesti, kun valtakunnanpiispa vakuutti ulkomaisten kirkkojen edustajille, että arjalaislain toimeenpanosta halettiin luopua.

Heckelin vetoamus tuottikin tuloksia. Hänen kehotuksensa mukaisesti mm. eräät pohjoismaissa toimineet saksalaiset papit julkaisivat Saksan kirkkoa puolustelevia kirjoituksia sekä omissa seurakuntalehdissään että eräissä pohjoismaisissa lehdissä. Kyseiset kirjoittajat alleviivasivat sitä, että Saksan kirkkostaistelussa ei ollut kysymys valtion puuttumisesta kirkon asioihin, kuten monet ulkomaiset lehdet olivat esittäneet, vaan puhtaasti kirkon sisäisestä kiistasta. Saksan uusi kirkko ei ollut valtiokirkko, eikä valtio ollut missään vaiheessa halunnut alistaa kirkkoa valtaansa. Myös kirkon piirissä vaikuttavat eri suunnat tahtoivat palvella uutta Saksaa ja auttaa sen rakennustyössä. Toisaalta kirjoittajat tähdensivät sitä, että Saksalaiset kristityt eivät huolimatta läheisestä suhteestaan kansallissosialismiin pyrkineet muuttamaan kirkon tunnustusta. Erimielisyys koski toiminnan välikappaleita. Saksalaiset kristityt pyrkivät vain uudistamaan kirkkoa ja kristillistä uskoa niin, että se voisi löytää jälleen tiensä saksalaisen ihmisen sydämeen ja johtaa laajat kansallissosialistiset joukot jälleen Jumalan huoneeseen.⁸¹

⁸⁰ Heckel Saksan ulkomaanpapeille 30.11.1933, Archiv EKD, D 1/31.

⁸¹ Deutscher Bote in Norwegen 1933 s. 65—66. Aftenposten 31.1., 1.2. ja 2.2.1934 (Günther). Deutsch-Evangelisch in Finnland 1933 s. 198—201. Herättäjä 8.12.1933. Församlingsbladet (S) 25.1.1934 (Senzke).

Heckelin toivomuksen mukaisesti eräät pohjoismaissa toimineet saksalaiset papit pyrkivät myös henkilökohtaisesti vaikuttamaan sikkalaisiin kirkonjohtajiin sekä kirkolliseen lehdistöön.⁸² Erityisen aktiivisesti toimi tässä työssä tri Günther, joka asennoitui Heckelin antamaan erityistehtävään varsin innostuneesti.⁸³ Niinpä Günther pyrki määrätietoisesti vaikuttamaan vanhaan tuttavaansa, piispa Berggraviin ja vakuutteli hänelle, että se henkinen liikehtiminen, joka vaikutti Saksassa, tulisi muuttamaan perusteellisesti koko Euroopan henkistä tilannetta ja saamaan pian jalansijaa myös muissa maissa. Sen vuoksi pohjoismaisten kirkonmiesten ei ollut viisasta vain arvostella Saksan kirkkoa. Pikemminkin heidän oli syytä tarttua yhdessä saksalaisten uskonveljiensä kanssa ajan suuriin ongelmiin.⁸⁴ Samoin Günther käytti hyväkseen läheisiä suhteitaan Norjan kristilliseen lehdistökeskukseen toimittaakseen sen välityksellä lehdistölle Saksan kirkollisia tapahtumia myönteisesti käsittelevää aineistoa sekä taistellakseen erityisesti Dagen-lehden ulkopoliittisen avustajan, ulkoministeriön lehdistösiihteeri Arne Giverholtin vaikutusta vastaan, joka arvosteli usein sangen terävästi Saksan kirkollisia oloja.⁸⁵

Jo marraskuun lopulla 1933 Günther lähetti Saksan kirkkohallituksen ulkomaanosastolle sekä muille Pohjoismaissa toimineille saksalaisille papeille myös eräänlaisen suunnitelmaluonnoksen Saksan kirkon ulkomaisen edustuksen järjestämiseksi. Muistiossaan, jonka hän oli laatinut myöhemmin pidettävää Pohjolan saksalaisten pappien kousta varten, Günther totesi mm., että Saksan evankelisen kirkon suhteiden suunnitelmallinen hoitaminen ulkomaisiin kirkkoihin ei silloisessa tilanteessa ollut vain kirkollisista vaan myös poliittisista syistä tärkeää. Varsinkin protestanttisessa Pohjolassa tie kansan sydä-

⁸² Ks. esim. Sentzke valtakunnan kirkkohallitukselle 7. 1. 1934, Archiv KA, C I Finland, Bd 1.

⁸³ Günther Heckelille 15. 12. 1933, Archiv KA, C I 24.

⁸⁴ Günther Berggraville 16. 12. 1933 ja 2. 1. 1934, EBA.

⁸⁵ Günther Heckelille 2. 12., 19. 12. ja 30. 12. 1933, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1. Günther Krummacherille 19. 1. 1934 ja Günther Wahlille 26. 1. 1934, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

meen kävi luterilaisen kirkon kautta. Jos sikäläiset kirkot kadottivat luottamuksensa Saksan evankeliseen kirkkoon, tästä oli arveluttavia seurauksia myös kansan poliittiselle asennoitumiselle. Kansalliselta enempää kuin kirkolliseltakaan kannalta katsottuna ei näin ollen ollut samantekevää, säilyttikö Saksan protestantismi vaikutusvaltansa Pohjolassa vai joutuiko se väistymään anglosaksisen vaikutuksen tieltä. Saksan protestanttisen kirkon vaikutuksen turvaamiseksi Günther ehdotti eräänlaisten kirkollisten edustajien asettamista ulkomaisiä kirkkoja varten. Heidän tehtävänään olisi paitsi edustaa Saksan kirkkoa ko. maissa myös huolehtia kirkkojen välisestä propagandatoiminnasta, uusimman saksalaisen kirkollisen ja teologisen kirjallisuuden tunne-
tuksitekemisestä jne.⁸⁶

Kuten eräät saksalaiset jo aiemmin syksyllä 1933, katsoi myös Günther kirkollisten yhteyksien sekä Saksan teologisen ja kirkollisen vaikutuksen säilymisen ja voimistumisen kytkeytyvän läheisesti Saksan poliittisiin etuihin Pohjolassa. Tältä pohjalta Günther, joka lukeutui Kolmannen valtakunnan suuriin ihailijoihin, näki saksalais-pohjoismaisten kirkollisten suhteiden heikkenemisen Saksan ulkopoliittisten etujen kannalta hälyyttäväksi ja toivoi asiointilan korjaamiseksi nopeita toimenpiteitä. Merkitsihän Saksan kirkon arvonvallan lasku Güntherinkin mielestä Euroopan herruudesta kilpailevan toisen suurvallan, Englannin vaikutuksen lisääntymistä Pohjolassa.

⁸⁶ Günther: Ständige Vertretung der deutschen ev. Kirche ... 28.11.1933, Archiv KA, C VI 32 a.

III VALTAKUNNANKIRKON VASTAISET ASEENTEET JYRKKENEVÄT POHJOLASSA

1. LUOTTAMUS MÜLLERIN KIRKKOHALLITUKSEEN HÄVIÄÄ

Kuten edellä on jo kerrottu, aiheutti urheilupalatsin kokous syvän kriisin Saksan kirkossa. Tämä koski ennen muuta Saksalaisten kristittyjen uskonliikettä, joka joutui kokouksen seurauksena lähes täydelliseen hajaannustilaan ja menetti suuren määrän maltillisia kannattajiaan, heidän joukossaan mm. lukuisa joukko tunnettuja yliopistoteologeja. Syksyllä 1933 muodostettu Papiston hätäliitto käytti puolestaan tilannetta hyväkseen luodakseen kirkkokansan rintaman kirkon »tunnustuksen ja itsenäisyyden» puolustamiseksi Saksalaisten kristittyjen harhaoppeja vastaan.

Syntynyt kriisi uhkasi samalla kirkon johdon asemaa. Askele askelelta Müller joutui perääntymään opposition vaatimusten edessä ja sanoutumaan vihdoin irti saksalaisten kristittyjen suojelijan asemasta. Hengellisen ministeriön hajottua kriisin seurauksena Müllerille kävi myös mahdottomaksi saada ministeriöönsä riittävästi uusia laillisia jäseniä, koska näiden tuli uuden kirkkojärjestyksen mukaan olla maakirkkojen johtajien hyväksymiä. Kun kansallissosialistinen puolue pyrki samanaikaisesti vetäytymään sivuun kirkollisesta kiistasta ja

tähdensi johtajiensa suulla valtion puolueettomuutta kirkon sisäisissä asioissa, oli Müller jäämässä entistä selvemmin yksin.¹

Turvatakseen asemansa opposition kiihtyneiden hyökkäysten keskellä Müller päätyi etsimään poliittisen johdon tukea itselleen. Tähän tarjoutui mahdollisuus valtakunnannuorisajohtajan Baldur von Schirachin esitettyä joulukuussa 1933 toivomuksen, että kaikkien valtakunnan nuorisojärjestöjen tulisi vapaaehtoisesti väistyä Hitler-Jugendin tieltä. Valtakunnanpiispa, jonka ylimpään käskyvaltaan evankelinen nuorisotyö oli alistettu, ryhtyi neuvottelemaan von Schirachin kanssa. Vaikka monet kirkon johtomiehet esittivät neuvotte-lujen kuluessa Müllerille vetoomuksensa evankelisen nuorisotyön itse-näisyyden säilyttämisen puolesta, allekirjoitti Müller jo 19. 12. 1933 sopimuksen, jonka nojalla evankelisen kirkon nuorisotyö päätettiin alistaa Hitler-Jugendin toimintaan. Jokainen, joka ei liittynyt jäse-neksi Hitler-Jugendiin, ei sopimuksen mukaan voinut olla evankeli-sen nuorisojärjestön jäsenenäkään.²

Müllerin toimenpide, joka kosketi kirkon toiminnan elinhermoa, herätti huomiota jo asian valmisteluvaiheissa myös ulkomaisten kirk-kojen taholla. Niinpä Sveitsin kirkkoliiton presidentti, tri A. Koech-lin matkusti NMKY-liikkeen kansainvälisenä edustajana Berliiniin tarkkailemaan tilanteen kehitystä, kun taas Ruotsin NMKY:n pu-heenjohtaja prinssi Oscar Bernadotte tiedusteli Birger Forellin väli-tyksellä sähköitse tilanteen kehitystä Berliinissä.³ Mainittujen toimen-piteiden tarkoituksena oli samalla painostaa Müllerä pidättymään so-pimuksesta, jonka katsottiin merkitsevän Saksan evankelisen kirkon nuorisotyön katastrofia.

Kun Müller varoituksista ja painostuksesta huolimatta päätyi kan-sallissosialistisen johdon toivomaan ratkaisuun, päätös herätti välittö-mästi varsin voimakkaita reaktioita myös Pohjolan kirkoissa. Mer-

¹ *Meier*. Die Deutschen Christen s. 44—51. *van Norden*, Kirche in der Krise s. 136—140.

² *Gauger*, Chronik der Kirchenwirren I s. 125—126. *van Norden* s. 140.

³ Forell Eidemille 19. 12. 1933, EEA, B I a:16. *Murtorinne* s. 47.

kitsihän päätös 700.000 jäsentä käsittävän kristillisen nuorisoliikkeen omaleimaisuuden loppua ja tässä mielessä suurta menetystä Saksan kirkolle. Viimeksi mainittuun seikkaan viitaten mm. norjalainen Dagen-lehti totesi, että Ludwig Müller oli pelkkä Hitlerin käsi-kassara eikä mitään muuta.⁴ Piispa Ammundsen, joka oli tapahtuneen johdosta yhteydessä Life and Work-liikkeen johtoon, piti niin ikään Müllerin tekoa kirkon intressien karkeana loukkaamisena sekä osoituksena siitä, ettei häneen voitu lainkaan luottaa.⁵

Birger Forell, joka myös tässä tapauksessa oli toiminut keskeisenä tiedonvälittäjänä, kirjoitti Eidemille päätöksen Saksan kirkossa aiheuttamista voimakkaista reaktioista ja kertoi, että mm. Saksan luterilaiset maapiispat olivat päättäneet kieltäytyä tunnustamasta Müllerin yliherruutta maakirkoissaan. Nuorisotyötä koskevan päätöksen syyksi Forell näki oikeutetusti sen, että Müller oli halunnut kaikin keinoin säilyttää asemansa ja oli sen vuoksi ollut valmis myymään evankelisen nuorison piispantuolistaan. Samalla Forell esitti toivomuksen, että ulkomaisten kirkkojen sekä erityisesti NMKY:n taholta annettaisiin vielä jälkikäteen asianomaisten tietää, mitä otettu askel merkitsi Saksan kansainvälisille yhteyksille ja miten vakavanlaatuisesta päätöksestä oli kysymys.⁶

Forellin toivoma reaktio toteutuikin. Jo ennen kuin hänen kirjeensä ehti saapua Eidemille, ryhtyi arkipiispa oma-aloitteisesti toimintaan. Müllerille lähettämässään henkilökohtaisessa kirjeessä Eidem kertoi ruotsalaisten lehtien välityksellä saaneensa juuri tietää, että valtakunnanpiispa oli lakkauttanut evankelisen nuorisojärjestön ja liittänyt sen Hitler-Jugendiin. Eidem totesi uutisen tyrmistyttäneen häntä, koska hän tiesi, että tällainen päätös oli selvästi nuorisoliiton ilmaiseaman käsityksen vastainen. Kun NMKY ja NNKY olivat lisäksi luonteeltaan kansainvälisiä järjestöjä, tehty päätös heikensi Saksan

⁴ Dagen 20. 12. 1933.

⁵ Ammundsen Karlströmille 28. 12. 1933, SENA. Henriod Ammundsenille 9. 1. 1934, VAA.

⁶ Forell Eidemille 21. 12. 1933, EEA, B I a:16. Murtorinne s. 47.

evangelisen kirkon suhteita muuhun evankeliseen kristikuntaan. Näin katkaistiin siteet, joita vaikeinkaan sota-aika ei ollut kyennyt aiemmin katkaisemaan ja evankelinen nuorisotyö joutui Saksassa politisoitua samanaikaisesti, kun katolinen kirkko sai toimia täysin vapaasti. Eidem totesi, että häntä oli jo aiemmin Ruotsissa kehoitettu esittämään valtakunnanpiispalle varoituksensa. Hän oli kuitenkin siihen saakka pyrkinyt välttämään sekaantumista Saksan sisäisiin asioihin. Kristittynä hän ei ollut kuitenkaan enää voinut vaieta. Hän oli tuntenut velvollisuudekseen tuoda julki sen, mitä Ruotsin kirkon piirissä asiasta ajateltiin.⁷

Eidemin kirjeessä kuvastui syvä pettymys. Useiden muiden ulkomaisten kirkonjohtajien tavoin Eidem oli vain hetkeä aikaisemmin pannut toivonsa valtakunnanpiispaan ja uskonut hänen toimenpiteillään johtavan Saksan kirkon ylikorostuneen nationalismiin harhapoluilta perinteiseen evankeliseen kirkollisuuteen. Evankelisen nuorisotyön alistaminen Hitler-Jugendiin, joka merkitsi ristin alistamista entistä selvemmin hakaristin alle, riisti kaiken pohjan näiltä toiveilta. Usko Mülleriin oli osoittautunut lopullisesti turhaksi.

Samanaikaisesti Eidem kääntyi myös Ruotsin NMKY:n puheenjohtajan, prinssi Oscar Bernadotten puoleen ja valitti, että Müller oli kaikista vastalauseista huolimatta päättänyt alistaa evankelisen nuorisotyön kansallissosialistiseen komentoon. Tilanne ei hänen mielestään ollut kuitenkaan täysin toivoton, mikäli kaikki Saksan NMKY:t ja NNKY:t pysyivät rohkeina vastarinnassaan. Papiston hätäliiton toiminta tarjosi hyvän esimerkin siitä, ettei vastustusta voitaisi nujertaa.⁸ — Kirkon johdon asemesta Eidem pani näin luottamuksensa entistä selvemmin Saksan kirkolliseen oppositioon.

Prinssi Bernadotte yritti puolestaan vielä poliittista tietä vaikuttaa Saksan evankelista nuorisotyötä koskeneeseen päätökseen ja kävi tässä tarkoituksessa Saksan Tukholman lähettilään, ministeri zu Wie-

⁷ Eidem Müllerille 22. 12. 1933, EEA, B I a:2. *Murtorinne* s. 99—100.

⁸ Eidem prinssi Bernadottelle 22. 12. 1933, EEA, B I a:11. *Murtorinne* s. 48—49.

din puheilla. Keskustelun tulokset eivät olleet kuitenkaan rohkaisevia. Ministeri selitti hänelle, että Müller oli hyvä mies ja hänellä oli oikeus päättää kaikesta kirkollisesta nuorisotyöstä. Niin ikään zu Wied, joka itse oli v. 1932 liittynyt kansallissosialistiseen puolueeseen⁹, selitti puolueen propagandassaan viljelemän käsityksen mukaisesti, ettei Saksassa ollut koskaan ilmennyt uskonnollisuutta niin paljon kuin kuluneena vuonna. Prinssi Bernadotte arveli puolestaan kirjeessään Eidemille, että tämä saattoi kyllä olla totta, mutta kysymyksessä ei ollut kristillinen usko. Kun prinssi Bernadotte pyysi lopuksi ministeriä saattamaan mielipiteensä Berliinin tietoon, zu Wied arveli, että hän kirjoittaisi mahdollisesti asiasta valtakunnanpiispalle.¹⁰

Nähtävästi ministeri zu Wied toteuttikin lupauksensa. Tähän viittaa se, että valtakunnanpiispa Müller kiiruhti vain muutamia päiviä myöhemmin lähettämään sähköitse oman uudenvuoden tervehdyksensä Tukholmassa ilmestyneelle Svenska Morgonbladetille.¹¹ Tervehdyksessään Müller selitti, että uusi »hengellinen aalto» ei ollut vielä ehtinyt Saksassa tasaantua. Silloinen tilanne tarjosi kuitenkin uusia tehtäviä Saksan kirkolle, joka oli kutsuttu uusin muodoin ja uusia teitä käyttäen saarnaamaan kokonaista, väärentämätöntä evankeliumia tuon hetken saksalaisille. Saksan evankelinen kirkko eli keskellä hedelmällistä teologista itsetutkistelua ja kävi läpi sisäistä taistelua, johon myös maailman muut evankeliset kirkot tulevaisuudessa joutuisivat. Tästä syystä oli toivottavaa, että ekumeeniset ja veljelliset yhteydet ulkomaisiin kirkkoihin ja etenkin Pohjolan luterilaisiin kirkkoihin säilyisivät kaikesta huolimatta läheisinä tulevanakin vuonna.¹²

Müllerin tervehdyksen tarkoituksena oli vielä kerran yrittää rauhoittaa Pohjolan luterilaisia kirkkoja sekä erityisesti hänen nuorisotyötä koskevan päätöksensä Ruotsissa synnyttämää kiihtymystä. Tä-

⁹ *Jacobsen*, Nationalsozialistische Aussenpolitik s. 27.

¹⁰ Prinssi Bernadotte Eidemille 29. 12. 1933, EEA, B I a: 8. *Murtorinne* s. 49.

¹¹ Müller Svenska Morgonbladetille 30. 12. 1933, Archiv EKD, D 1/33.

¹² Svenska Morgonbladet 2. 1. 1934.

mä yritys ei kuitenkaan enää tuottanut tulosta pohjoismaisten kirkkojen johtajien keskuudessa, vaikka tietyt piirit olivat edelleen valmiit osoittamaan ymmärtämystä Müllerin toimintaa kohtaan.¹³ Kuvaavaa oli, että esim. Suomen arkkipiispa Lauri Ingman katsoi aiheelliseksi uudenvuoden puheessaan varoittaa oman kirkkonsa piirissä vaikuttanutta kiihkonationalistista suuntaa Saksasta haetuista esikuvista, jotka olivat omiaan johtamaan harhaan. Niin ikään suomalainen kirkollinen viikkolehti Kotimaa valitti virastaan erotetun Saksan evankelisen nuorisoliikkeen johtajan Erich Stangen sanoihin viitaten, että Saksan kirkollinen johto oli politisoinut evankelisen nuorisotyön. Toiveita herättävää oli lehden mukaan kuitenkin se, että kirkollinen vastarintaliike vahvistui vahvistumistaan.¹⁴ Tällä tavoin myös Suomen kirkon johtavissa piireissä, jossa Saksan kirkollinen tilanne tunnettiin heikommin kuin muissa Pohjoismaissa, kirkollisen nuorisotyön »politisoiminen» pantiin merkille hälyttävänä oireena.

Tätä korosti myös teol. lis. Sentzke Suomesta lähettämässään raportissa. Arkkipiispan puheeseen viitaten Sentzke huomautti, että evankelisen nuorisotyön kytkeminen Hitler-Jugendiin oli herättänyt suuria epäilyjä. Kansallissosialismia kohtaan osoitetusta ymmärtämyksestä huolimatta monien sympatiat kohdistuivat Saksalaisten kristittyjen asemesta Papiston hätäliittoon. Tämä koski erityisesti Suomen ruotsinkielistä papistoa, joka sai runsaammin informaatiota Ruotsin lehdistön välityksellä Saksan tapahtumista kuin suomenkielinen papisto.¹⁵

Müllerin hyväntahtoinen vakuuttelu jäi tehottomammaksi myös siitä syystä, että hän vain muutamia päiviä tervehdyssähkeen lähettämisen jälkeen turvautui uusiin voimatoimenpiteisiin. Turvatakseen horjuvan asemansa yhä voimistuvia opposition hyökkäyksiä vastaan Mül-

¹³ Ks. esim. Svensk Kyrkotidning 28. 12. 1933 s. 732 (Pehrsson). Herättäjä 15. 12. 1933 ja 5. 1. 1934 (K. R. Kares).

¹⁴ Kotimaa 3. 1. ja 5. 1. 1934.

¹⁵ Sentzke valtakunnankirkkohallitukselle 7. 1. 1934, Archiv KA, C I Finland, Bd 1.

ler antoi 4. 1. 1934 lain, jolla hän kielsi papistoa viraltapanon uhallla puuttumasta puheissaan ja kirjoituksissaan kirkkopoliittiseen kiistaan. Lain vastapainoksi Papiston hätäliitto luki taas saarnatuoleista julistuksen, ettei se voinut omantuntonsa ja seurakuntien tähden vaieta kirkossa vallitsevasta hätätilasta. Niin ikään eräiden maakirkkojen piispat kieltäytyivät noudattamasta Müllerin antamaa lakia omien maakirkkojensa piirissä. Kun Müller tunsii itsensä voimattomaksi vastarinnan edessä, hän turvautui yhä enemmän pakkotoimenpiteisiin ja erotti valtiollista poliisia apunaan käyttäen joukon Papiston hätäliiton johtavia miehiä virastaan.¹⁶

Müllerin uudet voimatoimenpiteet kirkollisen vastarinnan kukistamiseksi, joiden johdosta mm. Life and Work -liikkeen presidentti, Chichesterin piispa Bell sekä Amerikan protestanttisten kirkkojen liitto lähettivät valtakunnanpiispalle huolestuneen vetoomuksensa¹⁷, antoivat myös pohjoismaisille kirkonmiehille aiheen puuttua julkisuudessa Saksan kirkolliseen tilanteeseen. Eräät johtavat pohjoismaiset kirkonmiehet, kuten tanskalainen prof. Jens Nørregaard, ruotsalaiset piispa Edv. Rodhe ja prof. Anders Nygren sekä norjalainen piispa Eivind Berggrav kohdistivat jo tammikuun 1934 aikana lehtikirjoituksissaan ja lausunnoissaan terävää arvostelua Müllerin kirkkohallituksen toimintaan. Mainitut kirjoittajat valittivat, että Müller oli ryhtynyt soveltamaan kirkkoon kansallissosialistisen valtion käyttämiä menettelytapoja ja nostattanut toimenpiteillään sellaisen vastarinnan kirkossa, ettei kyennyt edes täydentämään hengellistä ministeriötään yhteistoiminnassa toisten kirkonjohtajien kanssa.¹⁸ Ei ollut tarpeen kuunnella saksalaisten monesti paheksunaa lehdistön »kauhupropagandaa» nähdäkseen, missä hengessä valtakunnanpiispa hallitsi. Tästä riitti vakuuttamaan hänen julkaisemansa viralliset asetukset, joiden perusteella valtakunnanpiispa saattoi erottaa vastustajansa. Toimen-

¹⁶ *Gauger* I s. 130. *Beckmann*, Evangelische Kirche im Dritten Reich s. 36—38.

¹⁷ Ks. *Gauger* I s. 134.

¹⁸ *Berlingske Tidende* 13., 14. ja 15. 1. 1934. *Svenska Dagbladet* 16. 1. 1934.

piteillään Müller ei kyennyt yhdistämään Saksan kirkkoa. Sen sijaan hän kyllä kompromettoi toiminnallaan Saksan uutta hallitusta ulkomaisten tarkkailijain silmissä.¹⁹

Samalla kun mainitut kirkonmiehet ilmaisivat kadottaneensa lopullisesti uskonsa Mülleriin ja hänen johtamaansa kirkkohallitukseen, he halusivat toisaalta korostaa, että torjuvalla asenteella Saksan kirkon johtoon ei ollut mitään tekemistä politiikan tai saksalaisvihamielisyyden kanssa. Arjalaislain ja brutaalien kirkkopoliittisten toimenpiteiden ohella oli vastenmielisyyttä herättänyt se, että Saksalaiset kristityt olivat kuvitelleet voivansa toteuttaa uskonnollisen uudistuksen ulkonaisin keinoin ja hetken luoman suotuisan tilanteen avulla, kuten Berggrav totesi Kirke og Kultur lehdessä.²⁰

Müllerin väkivaltaiset otteet herättivät myös ajatuksen, että pohjoismaisten kirkkojen tulisi harkita suhteiden katkaisemista Müllerin johtamaan Saksan kirkkohallitukseen. Eräälle ruotsalaiselle viikkolehdellemme helmikuussa 1934 antamassaan haastattelussa prof. Tor Andrae totesi varsin jyrkkäsanaisesti, että kirkollisen opposition väkivaltaisen kukistamisen täytyi ajanoloon johtaa omalla painollaan yhteyksien katkeamiseen. Yhteistyö hengellisissä asioissa Saksan evankelisen kirkon johdon kanssa ei voinut jatkua entisellään. Luterilaisen Pohjolan täytyi orientoitua hengellisesti muualle.²¹

Samassa määrin kuin Müller ja hänen kirkkohallituksensa menetti luottamuksensa pohjoismaisten kirkonjohtajien silmissä, lisääntyi ko. kirkkojen kiinnostus Saksan kirkon sisäisen opposition, Papiston hätäliiton toimintaa kohtaan, jonka katsottiin yhä yleisemmin edustavan todellisen kirkon ääntä.²² Erinäisin toimenpitein pohjoismaiset kirkonjohtajat yhteistyössä eräiden saksalaisten virkaveljiensä kanssa pyrkivät varmistamaan myös pohjoismais-saksalaisten yhteyksien säilymisen ohi Saksan uuden kirkollisen johdon. Eräs näistä toimenpi-

¹⁹ Svenska Dagbladet (Sydsvenska Revy) 12. 2. 1934.

²⁰ Kirke og Kultur 1934 s. 1—2.

²¹ Vecko Journalen 18. 2. 1934.

²² Ks. esim. Sørensen, Karl Barth og Nazikirken. Svenska Morgonbladet 20. 1. 1934. Dagen 17. 1. 1934. Berlingske Tidende 17. 1. 1934. Kotimaa 26. 1. 1934.

teistä oli v. 1932 perustetun Sondershausenin Luther-akatemian hallituksen puheenjohtajakysymyksen järjestäminen.

Luther-akatemian hallituksen puheenjohtaja, maapiispa Ihmels oli kuollut kesällä 1933. Kun Saksalaiset kristityt olivat samanaikaisesti ottaneet vallan Saksan kirkossa, pelättiin, että yhdensuuntaistamispolitiikka ulotettaisiin koskemaan myös Luther-akatemiaa. Monet katsoivat tällöin, että ei-saksalaisen puheenjohtajan valitseminen voisi parhaiten taata Luther-akatemian koskemattomuuden ja sisäisen vapauden. Tässä tarkoituksessa Luther-akatemian teologinen johtaja Carl Stange ja hallituksen toinen pohjoismainen edustaja prof. Frederik Torm kääntyivät jo syksyllä 1933 arkkipiispa Eidemin puoleen ja hallituksen piirissä käytiin keskusteluihin viitaten pyysivät häntä puheenjohtajaksi. Molemmat vetosivat siihen, että vallitsevassa tilanteessa olisi ensiarvoisen tärkeää, että hallituksen esimies olisi ulkomaalainen. Vain siten olisi mahdollista säilyttää Luther-akatemian ekumeeninen luonne ja sisäinen koskemattomuus.²³

Eidem asennoitui ehdotukseen aluksi sangen pidättyvästi ja selitti, että hänellä ei ollut mahdollisuuksia seurata tilanteen kehitystä Saksassa. Toisaalta hän pelkäsi, että asettuminen Luther-akatemian hallituksen puheenjohtajaksi saattaisi vaikeuttaa vallitsevassa tilanteessa suhteiden hoitamista Saksan kirkon uuteen johtoon.²⁴ Kun sekä Hannoverin maapiispa Marahrens että prof. Stange kääntyivät toistamiseen hänen puoleensa, päätti Eidem vihdoinkin tammikuussa 1934 antaa suostumuksensa asialle.²⁵

On ilmeistä, että Eidemin suostumuksen eräänä keskeisenä vaikuttimena oli Saksan kirkon sisäisen tilanteen kärjistyminen vuoden vaihteen tienoilla. Kirkkoon kohdistuvan yhdensuuntaistamispolitiikan jatkuessa Eidem katsoi entistä tärkeämmäksi Luther-akatemian si-

²³ Stange Eidemille 13. 10. 1933, EEA, B I b:2. Torm Eidemille 30. 10. 1933, EEA, B I b:3. Stange Tormille 13. 10. 1933, FTA. *Murtorinne* s. 49—50.

²⁴ Eidem Stangelle 21. 11. 1933, EEA, B I b:2. Eidem Tormille 22. 11. 1933. FTA.

²⁵ Marahrens Eidemille 16. 12. 1933, Stange Eidemille 28. 12. 1933 ja Eidem Stangelle 13. 1. 1934, EEA, B I b:3.

säisen vapauden turvaamisen puheenjohtajuutensa avulla ja asettui tästä syystä käytettäväksi. Toisaalta Müllerin toimenpiteet, jotka olivat närkästyttäneet suuresti Eidemiä, olivat poistaneet hänen aiemmin esittämänsä syyn, että Luther-akatemia puheenjohtajuus voisi vaikeuttaa suhteiden hoitamista Saksan kirkon johtoon. Tämän seikan huomioonottaminen ei kaiken tapahtuneen jälkeen näyttänyt enää tarpeelliselta.

Entistä ajankohtaisemmaksi Saksan kirkollisen opposition tukeminen kävi tammikuun lopussa 1934 Hitlerin luona järjestetyn kirkonjohtajien neuvottelun jälkeen. Taistelun kärjistyttyä tammikuun aikana Müller yritti päästä neuvottelujen tietä tulokseen. Tässä tarkoituksessa järjestettiin tammikuun lopussa Hitlerin luona neuvottelu, johon oli kutsuttu sekä kirkon virallisen johdon että kirkollisen opposition edustajat. Käyttäen hyväkseen erästä Martin Niemöllerin valtakunnanpresidentti Hindenburgin kanssa käymää ja salaisen poliisin nauhoittamaa puhelinkeskustelua, jonka neuvotteluihin osallistunut valtakunnanministeri Göring yllättäen otti esille osoittaakseen kirkollisen opposition toiminnan epälojaaliksi hallitusta kohtaan, Hitlerin onnistui taivuttaa säikähtyneet oppositiojohtajat tunnustamaan Müllerin yliherruuden.²⁶ Müller käytti puolestaan saavuttamaansa voittoa hyväkseen vahvistaakseen horjunutta valta-asemaansa. Pian tämän jälkeen annetuilla uusilla laeilla Saksan maakirkot pyrittiin sulattamaan entistä enemmän valtakunnankirkon johdon alaisuuteen, piispoille annettiin valta erottaa pappeja virastaan, siirtää heitä eläkkeelle tai toisiin tehtäviin jne.²⁷

Oppositiojohtajien alistuminen neuvotteluissa Müllerin komentoon herätti levottomuutta Saksan tilanteesta selvilläolleiden pohjoismaisten kirkonmiestenkin piirissä. Sekä Berliinissä helmikuussa 1934 vie-

²⁶ Neuvotteluista ks. *Hermelink*, *Die Kirche im Kampf* s. 66—71. *Niemöller*, *Hitler und die ev. Kirchenführer* s. 39—46. *Glethøj*, *Hindenburg, Göring und die ev. Kirchenführer* s. 56—64.

²⁷ *Hermelink* s. 71—77. *Gauger* I s. 150. *Meier*, *Die Deutschen Christen* s. 59—60.

raillut Jens Nørregaard että Anders Nygren tulkitsivat alistumisen oppositiota kohdanneeksi katastrofiksi, joka oli verrattavissa Saksalaisten kristittyjen ja Müllerin urheilupalatsin kokouksen johdosta kärsimään tappioon. Kaikkein arveluttavimpana mainitut kirkonmiehet pitivät sitä, että uskollisuus Hitlerille oli sopimuksessa kytketty yhteen uskollisuuden kanssa valtakunnanpiisalle. Siten oli käynyt mahdolliseksi leimata kirkollisen opposition edustajat valtion vihollisiksi.²⁸

Viimeksi mainittu seikka sekä valtakunnanpiispan aloittama diktatorinen politiikka vastarinnan lopulliseksi tukahduttamiseksi johtikin varsin pian kirkollisen opposition ulkomaisille kirkkoille kohdistamiin hätähuutoihin. Jo helmikuun alussa 1934 virastaan erotettu Kuurinmaan superintendentti Otto Dibelius kääntyi kirjeitse arkkipiispa Eidemin puoleen ja arveli hetken tulleen, jolloin arkkipiispan olisi jälleen aika sanoa sanansa Saksan kirkollisesta tilanteesta. Dibelius valitti, ettei kukaan voinut enää Saksassa esittää vastustavaa kantansa ajattelematta sen seurauksia, koska myös kirkollinen vastarinta tulkittiin poliittiseksi ja torjuttiin reaktionarisena. Tämän vuoksi maailman luterilaisten kirkkojen täytyi Dibeliuksen mielestä osoittaa voimansa ja joko avoimella kirjeellä valtakunnankanslerille tai muulla tavoin tehdä tiettäväksi, että taistelu Raamatun ja tunnustuksen arvovallasta ei ollut vain puhdasoppista kinastelua vaan taistelua, josta koko luterilainen maailma oli kiinnostunut.²⁹

Dibeliuksen avunpyyntö liittyi elimellisesti Müllerin Hitlerin luona käydyissä neuvotteluissa saavuttamaan voittoon ja sen kirkolliselle oppositiolle aiheuttamaan varsin tukalaan asemaan. Vastauskirjeessään Eidem yhtyi Dibeliuksen käsityksiin ja totesi sen hetken lähes tyvän, jolloin ulkomaisten kirkkojen oli pakko sanoutua avoimesti irti yhteistoiminnasta Saksan virallisen kirkonjohdon kanssa. Myös Dibeliuksen ehdottamaa luterilaisten kirkkojen yhteisesiintymistä Eidem piti mitä suurimmassa määrin toivottavana. Samalla hän

²⁸ Nørregaard Ammundsenille 21. 2. 1934, VAA. Nørregaard Eidemille 21. 2. 1934, EEA, B I b:4. *Nygren*, Från den tyska kyrkostriden s. 155—157.

²⁹ Dibelius Eidemille 2. 2. 1934, EEA, B I b:5. *Murtorinne* s. 101—102.

valitti kuitenkin sitä, että esim. Ruotsin kirkon piirissä eivät kaikki asennoituneet asiaan samalla tavalla³⁰ — Viimeksi mainittu Eidemin viittaus tarkoitti lähinnä Svensk Kyrkotidningin takana olevia piirejä, jotka vain hetkeä aiemmin olivat lehtensä välityksellä varoittaneet tarpeettomasta sekaantumisesta Saksan kirkon sisäisiin asioihin.³¹

Dibeliuksen toivomuksen mukaisesti Eidem ja Ruotsin ekumeeninen neuvosto ryhtyivät myös aktiivisiin toimiin Saksan kirkollisen opposition tukemiseksi. Jo 20. 2. 1934 pitämässään kokouksessa Ruotsin ekumeeninen neuvosto päätti panna alulle salaisen avustuseräyksen hätäanjoutuneiden saksalaisten auttamiseksi sekä lähettää Birger Forellin toivomuksesta tarkkailijan Berliiniin ottamaan paikanpäällä selkoa Saksan kirkollisesta tilanteesta.³²

Muutamaa päivää myöhemmin Eidem kävi myös Saksan Tukholman lähettilään, ministeri zu Wiedin puheilla ja esitti hänelle syvän huolestumisensa Saksan kirkollisen tilanteen johdosta. zu Wiedin Saksan ulkoministeriölle lähettämän raportin mukaan Eidem totesi mm., että Ruotsin ekumeenisen neuvoston piirissä oli jo kauan vaa-dittu yhteyksien katkaisemista Saksan kirkkoon. Hän oli kuitenkin siihen saakka vastustanut tällaista. Mikäli Saksan kirkollinen tilanne jatkuisi entisellään ja tulevaisuudessakin tehtäisiin vastaavanlaisia päätöksiä, suhteiden ylläpitäminen Saksan kirkkoon ei olisi enää mahdollista. Ministeri kertoi omasta puolestaan vakuuttaneensa Eidemille, että ulkomaisten kirkkojen hälyyttäväksi kokemat tapahtumat olisivat vain pintakuohuntaa, joka menisi pian ohi. Kriittiset lausunnot, jollaisia esim. eräät ruotsalaiset kirkonmiehet olivat julkisuudessa esittäneet, vain vaikeuttivat Saksan kirkollista tilannetta. Mitä enemmän Ruotsin kirkko osoittaisi rakkaut-

³⁰ Eidem Dibeliukselle 23. 2. 1934, EEA, B I b:5. *Murtorinne* s. 54—55.

³¹ Ks. *Svensk Kyrkotidning* 22. 2. 1934 s. 100—101 (Pehrsson).

³² Svenska Ekumeniska Nämndens protokoll 20. 2. 1934 ja Karlström SEN:n jäsenille 22. 2. 1934, SENA. Eidem Nygrenille 26. 2. ja 26. 2. 1934, EEA, B I a:18.

ta Saksan kirkkoa kohtaan, sitä pikemmin se tulisi voittamaan vaikeutensa.³³

Eidemin käynti ministeri zu Wiedin puheilla oli merkinä kirkkojenvälisen tilanteen kärjistymisestä. Kääntymällä Saksan virallisen poliittisen edustuston puoleen Eidem halusi saattaa mielipiteensä Saksan poliittisen johdon tietoon painostaakseen sitä kirkollisissa ratkaisuissa.

Saksan kirkollisten tapahtumien herättämä kiihtymys ei kuitenkaan rajoittunut vain Ruotsin kirkolliseen johtoon. Niinpä kirkkoherra Ohly valitti samanaikaisesti Heckelille lähettämässään kirjeessä, että mielialat Ruotsin kirkon piirissä olivat muuttuneet viimeksi kuluneiden viikkojen aikana oleellisesti epäystävällisemmiksi. Vain vaivoin hän oli saanut määrättyt pappispiirit pidättymään Saksan kirkon vastaisesta demonstraatiopolitiikasta. Toisaalta eräät Saksan kirkkoon myönteisesti asennoituvat ruotsalaiset kirkonmiehet, joihin mm. piispa Stadener ja rovasti Pehrsson lukeutuivat, olivat varsin eristyneitä ja heiltä puuttui laajempi vaikutus Ruotsin kirkossa.³⁴

Ohlyn esittämä tilannearvio oli yhtäpitävä Eidemin zu Wiedille esittämän käsityksen kanssa.

Vaikka Saksan kirkolliset tapahtumat eivät herättäneet muissa pohjoismaisissa kirkoissa siinä määrin voimakkaita reaktioita kuin Ruotsin kirkossa, joka Söderblomin päivistä lähtien oli osoittanut aktiivista harrastusta kirkkojenvälisiin kysymyksiin, varsin monet tanskalaiset ja norjalaiset kirkonmiehet kiinnittivät vakavaa huomiota syntyneeseen tilanteeseen. Niinpä tri Günther valitti samanaikaisesti Saksaan lähettämässään raporteissa norjalaisten lehtien kielteistä asennoitumista Saksan kirkkoon. Güntherin valitukset kohdistuivat erityisesti Bergenissä ilmestyneeseen kirkolliseen päivälehteen Dagen'iin ja sen ulkopoliittiseen avustajaan Arne Giverholt'iin, joka

³³ zu Wied AA:lle 25. 2. 1934, Archiv EKD, D 1/34. *Murtorinne* s. 55—56. Ks. myös Eidem Forellille 19. 2. 1934, EEA, B I a:16. Eidem Rodhelle 12. 3. 1934, ERA.

³⁴ Ohly Heckelille 26. 2. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

oli lukuisissa kirjoituksissaan arvostellut kärkevästi Müllerin kirkkohallituksen toimintaa.³⁵ Barthilaisuuden Tanskassa saaman kannatuksen vuoksi monet tanskalaiset kirkonmiehet kiinnittivät puolestaan huomiota Karl Barthin kirjasissaan »Theologische Existenz heute» Müllerin kirkkohallitukseen kohdistamaan terävään arvosteluun.³⁶

Myös suomalaiset kirkolliset viikkolehdet Kotimaa ja Församlingsbladet kiinnittivät entistä runsaammin huomiota Saksan uuden kirkollisen johdon toimenpiteisiin ja niiden ulkomaisten kirkkojen piirissä aiheuttamaan huolestumiseen.³⁷ Mainittujen lehtien kannasta poiketen kolmas kirkollinen viikkolehti Herättäjä katsoi sen sijaan Saksan evankelisen sanomalehtitoimiston antamiin tietoihin nojaten, että Saksan kirkossa oli todellisuudessa poikettu vain vähän sinänsä oikeasta johtajuuden periaatteesta.³⁸

Viimeksi mainitussa lausunnossa kuvastui lehden ja sen päätoimitajan, rovasti Kareksen ideologinen myötätunto johtajuuden periaatteelle rakentuvaa Saksan kirkon uutta järjestystä kohtaan.

2. KIRCHLICHES AUSSENAMTIN PERUSTAMINEN JA SEN POHJOISMAIHIN KOHDISTAMA TOIMINTA

Saksan kirkkotaistelun ulkomailla osakseen saama suunnaton huomio ei muodostunut vain Saksan kirkollisen vaan myös poliittisen johdon kannalta kiusalliseksi. Müllerin avulla Hitler oli pyrkinyt muodostamaan Saksan evankelisesta kirkosta valtiokirkon, joka ainakin ulospäin edustaisi rauhaa ja järjestystä. Kirkon sisäisen taistelun kiihtyminen vuoden 1934 alussa oli kuitenkin johtanut täysin päinvastaiseen tulokseen ja antanut ulkomaisille kirkkoille ja lehdistölle aiheen

³⁵ Günther Krummacherille 25.1.1934 ja KA:lle 22.2.1934, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

³⁶ Ks. esim. *Søe*, Karl Barth og Nazikirken. Praesteforeningens Blad 1934 s. 161—163, 193—195. *Larsen*, Bekendelsekirken og Nazikirken.

³⁷ Kotimaa 6.2.1934. Församlingsbladet 8.2.1934.

³⁸ Herättäjä 2.3.1934.

kiinnittää entistä enemmän huomiota Kolmannen valtakunnan sisäiseen tilanteeseen. Tämän vuoksi kansallissosialistisen johdon aggressiivisuus kohdistui erityisesti Papiston hätäliittoon, ja Hitler antoi tammikuussa 1934 Göringin tehtäväksi salaisen poliisin avulla tarkkailla kirkollisen opposition johdon yhteyksiä saadakseen todistusaineistoa sitä vastaan. Vaikka Göringin saavuttamat tulokset jäivät sangen laihoiksi, käytti Hitler niitä aiemmin mainitussa neuvottelussa evankelisten kirkonjohtajien kanssa syyttääkseen Papiston hätäliittoa paitsi epälojaalista asenteesta hallitustaan kohtaan myös luvattomista suhteista ulkomaisiin kirkkoihin.³⁹

Kun Müllerin asema Hitlerin luona käytyjen neuvottelujen tuloksena hetkellisesti vahvistui, hän käytti tilannetta hyväkseen paitsi maakirkkojen alistamiseksi kirkon keskusjohdon alaiseksi myös kirkon ulkomaansuhteiden saattamiseksi entistä tarkemman kontrollin alaiseksi. Helmikuun 21. päivänä 1934 valtakunnanpiispa antoi asetuksen kirkollisen ulkomaanviraston (Kirchliches Aussenamt) perustamiseksi Saksan evankelisen kirkon ulkomaantoimintaa varten. Kirkollisen ulkomaanviraston tehtäviin kuului valtakunnanpiispan perustamispäätöksen mukaan pitää yllä ja lujittaa yhteyksiä ulkomailla toimiviin saksalaisiin kirkkoihin, synodeihin ja seurakuntiin sekä hoitaa suhteita Saksan kirkon kanssa ystävyys-suhteessa oleviin ulkomaisiin kirkkoihin. Kirkollisen ulkomaanviraston johtajaksi valtakunnanpiispa nimitti 23. 2. 1934 ylikonsistoriaalineuvos Theodor Heckelin, joka oli siihen saakka toiminut Saksan valtakunnankirkkohallituksen ulkomaanosaston johtajana, ja antoi hänelle piispan arvonimen.⁴⁰

Kirkollisen ulkomaanviraston perustaminen tähtäsi Saksan kirkon ulkomaisten suhteiden alistamiseen kirkon johdon kontrollin alaiseksi sekä ei-toivotun informaation ulkomaille leviämisen ehkäisemiseen. Kun Saksan kirkkوتاistelun ulkomailla herättämä huomio oli heittänyt varjon koko Kolmannen valtakunnan ylle, näki valtakunnanpiispa

³⁹ *Glenthoj*, Hindenburg, Göring und die ev. Kirchenführer s. 60—61, 85—86. *Boyens* s. 96.

⁴⁰ *Gauger* I s. 144.

välttämättömäksi poliittisen johdon toivomusten mukaisesti keskittää ulkomaisten suhteiden hoitamisen välittömään alaisuuteensa kuuluvalle virastolle eliminoidakseen siten Papiston hätäliiton »epäilyksiä herättäneet suhteet» ulkomaisiin kirkkoihin.⁴¹ Toisaalta Kirkollisen ulkomaanviraston perustamisen tarkoituksena oli — kuten perustamispäätöksessä todettiin — tehostaa sekä ulkomaisiin kirkkoihin että ulkosaksalaisiin seurakuntiin kohdistuvaa toimintaa. Olihan valtakunnankirkkohallituksen ulkomaanosasto jo aiemmin pyrkinyt lujittamaan yhteyksiä ulkosaksalaisiin seurakuntiin ja niiden papistoon sekä vaikuttamaan tätä tietä myös ulkomaisiin kirkkoihin. Jotta uusi kansalliskirkko voisi toimia yhtenäisesti ja tehokkaasti myös ulospäin, se tarvitsi toimintansa tueksi yhtenäisen »kirkollisen ulkopoliitiikan», kuten ulkomaanpiispaksi nimitetty Heckel totesi myöhemmin ohjelmakirjoituksessaan.⁴²

Kirkollisen ulkomaanviraston perustaminen herätti epäilyjä myös pohjoismaisissa kirkkoissa, vaikka monet kirkolliset lehdet tyytyivätkin vain julkaisemaan tapahtumaa koskevan uutisen. Niinpä Dagen-lehden nimimerkki "Rag", Arne Giverholt, tulkitsi ulkomaanpiispan asettamisen Saksan kirkkopoliitikalle luonteenomaiseksi toimenpiteeksi, joka tähtäsi niiden huonojen vaikutelmien haihduttamiseen, mitä edellisen vuoden epäilyttävä kirkkopoliitikka oli ulkomailla synnyttänyt. Oikeutetusti Giverholt arveli, että se kansallissosialistinen propaganda, jota myös saksalaiset papit harjoittivat ulkomailla, mm. Norjassa, tulisi Kirkollisen ulkomaanviraston perustamisen tietä vain voimistumaan ja saamaan entistä keskitetymmän luonteen. Heckel pyrki todistamaan ulkomaisille kirkonjohtajille silloisen Saksan kirkollisen johdon luotettavuutta.⁴³

Giverholtin esittämä epäily osoittautui pian paikkansapitäviksi. Vain muutamia päiviä myöhemmin Heckel kääntyi henkilökohtaisella kirjeellään mm. arkipiispa Eidemin ja piispa Ammundsenin puo-

⁴¹ Niemöller, Die Ev. Kirche im Dritten Reich s. 332. Boyens s. 97.

⁴² Heckel, Neue Ziele s. 7—10.

⁴³ Dagen 1. 3. 1934 »En tysk 'utenriksbiskop'».

leen ja esitti uuteen asemaansa viitaten ystävällisen vetoomuksen, että hän voisi jälleen lujittaa niitä siteitä, jotka olivat vanhastaan yhdistäneet Saksan ja Pohjolan kirkkoja toisiinsa.⁴⁴

Ulkomaanpiispan ystävällinen vetoomus herättikin määrättyä vastakaikua. Eidem, joka vain hetkeä aiemmin oli Saksan kirkkotaistelun vuoksi käynyt ministeri zu Wiedin puheilla, lähetti Heckelille vastauskirjeen, jossa hän selitti varsin laajasti asennettaan Saksan kirkkoon. Eidem totesi mm., että hän ei voinut uskoa, että Saksan kirkko voisi voittaa olemassaolevat vaikeutensa sellaisten väkivaltaisten toimenpiteiden avulla, joita sen piirissä oli käytetty. Hän oli kuitenkin halunnut pidäytyä kaikista Saksan kirkkoa vastaan kohdistetuista julkisista kannanotoista ja toimia puhtaasti persoonallista tietä. Näin hän oli halunnut säilyttää luottamukselliset suhteet kirkkojen välillä ja pyrki siihen tulevaisuudessakin.⁴⁵

Eidemin kirje rohkaisi Heckeliä kirjoittamaan uudelleen Ruotsin kirkon primakselle, jonka hän tiesi tarkkailevan kriittisesti Saksan tilanteen kehitystä. Uudessa kirjeessään Heckel asettui määrätietoisesti puolustamaan Saksan kirkkoa vedoten siihen, että se oli joutunut kansallisen vallankumouksen keskelle sisäisesti valmistautumattomana. Sen vuoksi se oli joutunut ristiriitojen pirstomaksi. Heckel halusi kuitenkin alleviivata erityisesti sitä, että ulkomaisten kirkkojen tulisi osoittaa kärsivällisyyttä Saksan kirkkoa kohtaan. Samalla kun hän ilmaisi kiitollisuutensa Eidemille sen johdosta, että hän ei ollut lähtenyt julkisten vastalauseiden ja intervention tielle, hän pahoitteli, että ekumeeninen keskustelu oli lähimmässä menneisyydessä ajautunut tähän ja poikennut aidolta kirkolliselta linjalta. Heckelin mukaan tämä oli vain kärjistänyt Saksan kirkon sisäisiä vastakohtia.⁴⁶

Heckelin kirje tähtäsi Kirchliches Aussenamtin tehtävän mukaisesti ulkomaisen kritiikin hillitsemiseen. Eidemin omaksuma kanta

⁴⁴ Heckel Eidemille 6. 3. 1934, EEA, B I b:5. Heckel Ammundsenille 6. 3. 1934, VAA.

⁴⁵ Eidem Heckelille 13. 3. 1934, EEA, B I b:5. *Murtorinne* s. 80.

⁴⁶ Heckel Eidemille 26. 3. 1934, EEA, B I b:5. *Murtorinne* s. 81.

välttää julkisia protesteja vastasi tässä mielessä varsin pitkälle Heckelin toiveita, josta syystä hän saattoi esittää Eidemille vilpittömän tyytyväisyytensä. Sen sijaan hänen huolensa kohdistui ekumeeniseen liikkeeseen, jonka kannanotoista oli tuoreimpana esimerkkinä Chichesterin piispan tammikuussa valtakunnanpiispalle lähettämä avoin kirje. Kun Heckelin tämän johdosta helmikuussa 1934 Lontoossa käymät neuvottelut olivat jääneet tuloksettomiksi ⁴⁷, oli pelättävissä, että Chichesterin piispan omaksuma kanta saisi kannatusta muidenkin ekumeenisen liikkeen jäsenkirkkojen piirissä.

Samalla kun Heckel ilmaisi tyytyväisyytensä Ruotsin arkkipiispan toimintaa kohtaan, hän pyrki toisaalta määrätietoisesti kontrolloimaan myös hänen yhteyksiään Saksaan ja erityisesti Saksan kirkolliseen oppositioon. Niinpä Heckel vaati pian virkaan astumisen jälkeen Luther-akatemian tieteelliseltä johtajalta, prof. Carl Stangelta selvitystä Eidemin valitsemisesta Luther-akatemian puheenjohtajaksi. Berliinissä käydyissä neuvotteluissa Stange torjui kuitenkin päättävästi Heckelin Eidemin valitsemiseen kohdistamat epäilyt ja selitti, ettei tällä kysymyksellä ollut mitään tekemistä Saksan kirkon sisäisten ristiriitojen kanssa. Akatemian hallitus oli vain halunnut sillä kertaa antaa johtavan paikan ulkomaalaiselle kirkonjohtajalle.⁴⁸

Heckelin Luther-akatemian hallituksen puheenjohtajan vaaliin kohdistama huomio oli selvänä merkinä Saksan kirkon ulkomaisia yhteyksiä koskevan kontrollin lisääntymisestä välittömästi Kirkollisen ulkomaanviraston perustamisen jälkeen. Kun Eidem oli useaan otteeseen puuttunut Saksan kirkkوتاisteluun, Heckel epäili syystä hänen valintansa kytkeytyvän Saksan kirkollisen oppositioon »epäilyttäviksi» katsottuihin ulkomaansuhteisiin.

Peläten kirkkوتاistelua koskevien tietojen leviämistä ulkomaille Kirchliches Aussenamt halusi myös muilla tavoin rajoittaa yhteydenpitoa Saksan ja ulkomaisten kirkkojen välillä. Tästä syystä se

⁴⁷ *Bethge*, Dietrich Bonhoeffer s. 407—409.

⁴⁸ Tri Wahlin muistio 12.3.1934 ja Stange Heckelille 13.3.1934, Archiv KA, C I 18.

asennoitui pidättyvästi mm. erään suomalaisen pappisretkikunnan keväällä 1934 suunnittelemaan Saksan-matkaan. Perusteluissaan Kirchliches Aussenamt totesi, että määrätyistä varotoimenpiteistä huolimatta matkan osanottajat saisivat kenties tietää pinnan alla kytevästä taistelusta, eikä olisi olemassa mitään takeita, miten he tulisivat tietojaan käyttämään.⁴⁹

Samalla kun Kirkollinen ulkomaanvirasto halusi säädellä ei-toivotun informaation leviämistä Pohjoismaihin, se pyrki toisaalta tehostamaan omaa informaatiotoimintaansa Pohjolassa erityisesti sikäläisten saksalaisten seurakuntien papiston välityksellä. Viimeksi mainitun toiminnan tehostamiseksi Kirchliches Aussenamtille tarjoutui erinomainen tilaisuus, kun Pohjolan saksalaisten seurakuntien papit koontuivat 12.—14. 3. 1934 Oslon saksalaisen seurakunnan 25-vuotisjuhlan yhteydessä omaan neuvottelukokoukseensa. Kirkollisen ulkomaanviraston edustajana osallistui kokoukseen kirkkoneuvos, tohtori F-W. Krummacher, joka esitelmöi kokouksessa mm. Saksan kirkon kirkkopoliittisesta ja teologisesta tilanteesta sekä ulkomaisten saksalaisten seurakuntien tehtävästä kirkkojenvälisessä toiminnassa. Viimeksi mainitusta aiheesta puhuessaan Krummacher tähdensi mm., että Kirkollisen ulkomaanviraston perustaminen oli merkinnyt Saksan äitikirkon taholta ulkomaisten saksalaisten seurakuntien työn merkityksen entistä suurempaa arvostamista. Ulkomailla toimivat saksalaiset seurakunnat muodostivat samalla tärkeän kirkkojenvälisen yhdyssiteen, joka vahvisti Saksan kirkon ja ulkomaisten kirkkojen henkistä ja teologista yhteenkuuluvuutta.⁵⁰

Vallinneesta tilanteesta johtuen pappeinkokouksen päähuomio kohdistui Saksan kirkkotaistelun pohjoismais-saksalaisissa suhteissa aiheuttamiin vaikeuksiin sekä tämän Pohjoismaissa toimiville saksalaisille papeille asettamiin erityisvaatimuksiin. Käsitellessään pohjoismaisten kirkkojen asennetta Saksan kirkkoon kokous totesi, että tilanne oli kaikkein kriittisin Ruotsin kirkossa. Mainitun kirkon pii-

⁴⁹ Wahl Sentzelle 9. 3. 1934, Archiv EKD, D 1/35.

⁵⁰ Deutscher Bote in Norwegen 1934 s. 47—48.

rissä oli voimistumassa suuntaus, joka kannatti yhteyksien katkaisemista Saksan kirkkoon ja lähentymistä anglikaanisen kirkon kanssa. Toinen suuntaus, johon myös arkkipiispa lukeutui, piti sen sijaan kriittisestä asenteestaan huolimatta kiinni yhteyksistä uskonpuhdistuksen äitikirkkoon ja asennoitui torjuvasti julkiseen interventio politiikkaan. Vähimmän huolestusta herättävä oli kokouksen mielestä tilanne Norjassa ja Suomessa. Varsinkin monet suomalaiset papit asennoituivat myönteisesti kansallissosialismiin ja anglikaanisen kirkon kanssa aloitetuista neuvotteluista huolimatta Suomen kirkko oli teologisesti täysin riippuvainen Saksasta. Toisaalta Saksan kirkon sisäiset tapahtumat eivät olleet siinä määrin tunnettuja Suomessa kuin esim. Ruotsissa. Arjalaislaki sekä kirkon johdon harjoittamat »kurinpitotoimenpiteet» olivat sen sijaan saaneet torjuvan vastaanoton kaikissa pohjoismaisissa kirkkoissa.

Käytännön toimenpiteinä pohjoismais-saksalaisten kirkollisten suhteiden normalisoimiseksi kokous suositteli entistä läheisempien yhteyksien luomista Saksan kirkon ja Pohjolan saksalaisten seurakuntien välille. Tässä tarkoituksessa kokous toivoi eräiden saksalaisten aikakauslehtien, Saksan evankelisen lehdistöpalvelun tiedonantojen sekä Kirkollisen ulkomaanviraston kiertokirjeiden lähettämistä pohjoismaissa toimiville saksalaisille papeille, jopa kiireisissä tapauksissa puhelimitse tapahtuvaa tiedottamista. Niin ikään kokous pohti oikeudellisesti pohjoismaisten kirkkojen alaisuuteen kuuluvien saksalaisten seurakuntien suhteiden lähentämistä Saksan kirkkoon, saksalaisten seurakuntien nuorisotoiminnan suhdetta Hitler-Jugendiin sekä seurakuntalehtien perustamista Saksan poliittisten ja kirkollisten tapahtumien tiedottamista silmälläpitäen jne.⁵¹

Edellä kerrotun pappeinkokouksen ohella Krummacher sai tilaisuuden osallistua myös paikalliseen Oslon pappisyhdistyksen kokoukseen, jossa hän piti alustuksen Saksan kirkollisesta tilanteesta. Alustuksessaan samoin kuin norjalaislehdille antamissaan haastatte-

⁵¹ Bericht über die Pfarrerkonferenz der deutschen Pfarrer des Nordens am 12.—14. März 1934 in Oslo, Archiv KA, C VI 32a.

luissa Krummacher korosti, että Saksan kirkon piirissä puhjenneella kirkkotaistelulla ei ollut mitään tekemistä politiikan eikä tunnustuksellisten ristiriitojen kanssa. Taistelu koski ensisijaisesti työmenetelmiä, joita Saksalaiset kristityt käyttivät löytääkseen jälleen tien Saksan kansan sydämeen ja uudistaakseen kirkon ajan vaatimuksia vastaavaksi. Toisaalta Saksan kirkossa ilmennyt rauhattomuus oli Krummacherin mielestä merkinä siitä, että kirkossa oli runsaasti henkistä elämää.⁵² Osion pappisyhdistyksen kokouksessa käydyssä keskustelussa Krummacher valitti myös sitä tapaa, millä eräät pohjoismaiset kirkolliset lehdet olivat käsitelleet Saksan oloja ja erityisesti äskettäin tapahtunutta Kirkollisen ulkomaanviraston perustamista. Krummacher vakuutti, että ulkomaanpiispa Heckel oli henkilö, jolta voitiin odottaa tilanteen objektiivista arviointia ja asiain tasapuolista käsittelyä.⁵³

Viimeksi mainittu viittaus koski ennen muuta Dagen-lehteä, joka oli vain muutamaa viikkoa aiemmin kohdistanut terävän arvostelunsa Kirkolliseen ulkomaanvirastoon ja sen päällikköön. Selittäessään kirkkotaistelun koskevan lähinnä vain menettelytapoja ja väistäessään varsinaiset kirkkopoliittiset kiistakysymykset Krummacher syylistyi kuitenkin juuri siihen taktiikkaan, johon Dagen-lehti oli arvellut Kirkollisen ulkomaanviraston perustamisen ja toiminnan tähtäävän.

Kirkkoherra Ohlyn toivomuksesta⁵⁴ Krummacher matkusti Osion kokouksen jälkeen Tukholmaan, jossa hän neuvotteli Ruotsin kirkon ekumeenisesta tilanteesta Saksan sikäläisen lähettilään zu Wiedin ja kirkkoherra Ohlyn kanssa. Samalla matkallaan Krummacher vieraili myös Sigtunassa, jossa hän tapasi Sigtuna-laitosten johtajan tri

⁵² Tidens Tegn 12. 3. 1934. Aftenposten 12. 3. 1934. Morgenbladet 12. 3. 1934.

⁵³ Norsk Kirkeblad 1934 s. 156—157. Krummacher: Oekumenische Aufgaben anlässlich der Reise nach Norwegen vom 10.—14. März 1934, Archiv KA, C I Norw., Bd 1.

⁵⁴ Ohly Heckelille 28. 2. 1934 ja Krummacher Ohlylle 3. 3. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

Manfred Björkqvistin. Lyhyt Ruotsin vierailu, jonka tarkoituksena oli tutustua paikan päällä huolestusta herättäneeseen Ruotsin tilanteeseen, jäi kuitenkin tuloksiltaan laihaksi. Ruotsissa käymiensä keskustelujen pohjalta Krummacher joutui toteamaan sikäläisen kirkon asenteesta saman, minkä jo Oslon kokous oli todennut. Vaikka esim. tri Björkqvist osoitti nuorkirkollisista lähtökohdistaan käsin tiettyä ymmärtämystä kansankirkollisia korostuksia kohtaan ja torjui luterilaisena Karl Barthin tekemät äärimmäiset johtopäätökset, hän ilmaisi samalla syvän huolestumisensa evankeliumin julistusta koskevien rajoitusten ja kirkon johdon harjoittaman väkivalta politiikan johdosta Saksassa.⁵⁵

Kirchliches Aussenamtin ja eräiden yksityisten saksalaisten kirkonmiesten harjoittama vastapropaganda tuotti ainakin jossain määrin tuloksia. Mm. norjalainen Luthersk Kirketidende-lehti tarjoutui julkaisemaan Krummacherin Oslon pappisyhdistyksen kokouksessa pitämän esitelmän, jossa hän oli käsitellyt Saksan senhetkistä teologista tilannetta. Hetkeä myöhemmin Krummacher toimittikin lehdelle varsin laajan kirjoituksen ko. aiheesta, jossa hän korosti toisaalta Saksan kansallisen vallankumouksen merkitystä taistelussa bolševistista jumalattomuusliikettä vastaan sekä toisaalta Saksan kirkon silloisten teologisten ongelmien merkitystä kaikkien protestanttisten kirkkojen kannalta.⁵⁶ Näin Krummacherin Saksan kirkkoa puolustelevat näkemykset saivat entistä enemmän julkisuutta Norjassa.

Samoin perustein kuin Krummacher asettui myös Upsalassa luennotmatkalla samoihin aikoihin ollut prof. Hans Lietzmann Berliinistä puolustamaan julkisesti Saksan kirkkoa. Eräille ruotsalaislehdille antamassaan haastattelussa Lietzmann tähdensi paitsi bolševismin vaaran väistymisen suurta merkitystä myös sitä, että ulospäin näkyvien

⁵⁵ Krummacher, *Oekumenische Aufgaben...*, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

⁵⁶ *Krummacher*, *Kirkelige og teologiske problemer i den tyske evangeliske kirke* s. 374—380.

ristiriitojen taustalla ilmeni Saksan kirkossa uutta vireää elämää.⁵⁷

Lietzmannin lausunto antoi puolestaan eräille pohjoismaisille kirkonmiehille aiheen asettua puolustamaan Saksan kirkkoa lukuisia kriittisiä kirjoituksia vastaan. Niinpä rovasti Pehrsson totesi Svensk Kyrkotidningissä Lietzmannin lausuntoon vedoten, että lyödessään kommunismin uusi Saksa taisteli koko maailman ja samalla myös Pohjolan puolesta. Bolševismi oli uhannut länsimaita tuholla. Pehrsson ilmaisi niin ikään uskovansa, että Saksan kirkon sisäinen taistelu koituisi koko maailman protestanttisten kirkkojen hyväksi ja hedelmöittäisi niiden toimintaa.⁵⁸

Vielä voimakkaammin kuin Pehrsson puolusti uutta Saksaa ja sen kirkkoa suomalainen Herättäjä-lehti. Hans Lietzmannin lausuntoa lainaten mainittu lehti totesi ihastuneena, että hengellinen elämä oli todellisuudessa Saksassa suuresti voimistunut ja kirkot olivat täydempiä kuin koskaan ennen. Ulkomailla oli nähty vain tapahtumien ulkonaiset ääriviivat ja kirkon heikkoudet, mutta ei sitä uskonnollisen elämän elpymistä, joka poikkesi tätä edeltäneelle aikakaudelle luonteenomaisesta uskonnollisesta välinpitämättömyydestä. Kansallissosialistien suuri tehtävä oli niveltää marxilainen työväestö kansaan ja herättää siinä kansallinen yhteydentunne. Tässä työssä oli tärkeää, että kansa oli jälleen löytänyt uskonnon.⁵⁹

Pehrsson ja Herättäjä-lehti tarkastelivat Saksan kirkollista kysymystä ensisijaisesti »bolševismin vaaran» näkökulmasta. Tärkeämpää kuin Saksan kirkon sisällä käynnissä ollut taistelu kristillisen kirkon opista sekä uskon ja tunnustuksen vapaudesta oli näiden käsityksen mukaan se, että kansallissosialistinen Saksa taisteli länsimaita uhkaavaa bolševismia vastaan ja että kirkko erimielisyyksistään huolimatta auttoi valtiota tässä taistelussa kommunismin poistujurittamiseksi kansasta. Tarkastelukulma oli siis ensisijaisesti poliittis-ideologinen, josta katsottuna kysymys kirkon sisäisestä olemuksesta oli toisarvoinen.

⁵⁷ Ks. Nya Dagligt Allehanda 20. 3. 1934.

⁵⁸ Svensk Kyrkotidning 1934 s. 156—157.

⁵⁹ Herättäjä 22. 3. 1934.

Kun Kirchliches Aussenamt käytti mm. edellä mainittua Pehrssonin kirjoitusta hyväkseen ja lainasi katkelmia siitä saksalaisiin lehtiin, herätti tämä pahennusta Ruotsissa. Kirjeessään Krummacherille pastori Karlström katsoi aiheelliseksi huomauttaa, että »Das Evangelische Deutschland» siteerasi mielellään Svensk Kyrkotidningissä esitettyjä sangen epäkriittisiä kirjoituksia, mutta vaiken sen sijaan tyystin muiden Ruotsin kirkollisten lehtien ja päivälehtien kriittisistä kannanotoista.⁶⁰

3. KOHTI AVOINTA VÄLIRIKKOA

a) Nygrenin kritiikki ja Tukholman pappisyhdistyksen julkilausuma

Tammikuun lopulla Hitlerin luona käytyjen neuvottelujen jälkeen valtakunnanpiispa Müller pyrki kahteen päämäärään; palauttamaan kirkon sisäisen yhtenäisyyden sekä vaimentamaan ulkomaisten kirkkojen kritiikin. Edellisen päämäärän saavuttamiseksi hän turvautui aste asteelta koveneviin otteisiin ja julisti helmikuun lopulla Berliinin urheilupalatsissa Saksalaisten kristittyjen kokouksessa pitämässään puheessa, ettei hän tulisi lepäämään, ennen kuin saarnatuoleissa ja kirkon penkeissä olisi vain kansallissosialisteja. Müllerin diktatuurihallinto, joka sai räikeimmät muotonsa Etelä-Saksan maakirkkoihin kohdistetuissa yhdensuuntaistamistoimenpiteissä ja ilmeni lukuisina pappien erottamisina sekä kirkollisen opposition kokousten ja jumalanpalvelusten hajoittamisina, ei johtanut kuitenkaan toivottuun tulokseen. Päinvastoin räikeä ja väkivaltainen sekaantuminen Papiston hätäliiton toimintaan sai myös maallikot tajuamaan kirkon hädän ja johti kevään 1934 aikana maan eri puolilla vapaiden tunnustussynodien järjestämiseen, jotka tuomitsivat kirkkohallituksen toiminnan Raamatun ja tunnustuksen vastaisena. Valtakun-

⁶⁰ Karlström Krummacherille 18.4.1934, Archiv EKD, D 1/35.

nanpiispa yritti turhaan maaliskuun lopulla lähettämässään »pitkäperjantain rauhan sanomassa» vedota vastustajiinsa. Yhtenäisyyden sijasta kirkko oli joutumassa yhä suurempaan hajaannukseen.⁶¹

Myös toisen päämäärän osalta Müllerin politiikka johti epäonnistumiseen. Yhä räikeämpiä muotoja saanut Müllerin kirkkohallituksen toiminta kiinnitti Kirkollisen ulkomaanviraston ehkäisevästä toiminnasta huolimatta ulkomaisten kirkkojen huomion itseensä. Niinpä piispa Bell kääntyi Life and Work-liikkeen presidentin ominaisuudessa jo helmikuun alkupuolella Heckelin puoleen ja tiedusteli häneltä virastaan erotettujen ja keskitysleiriin joutuneiden pappien kohtaloa. Kun Heckel ei vastannut tiedusteluun, saattoi piispa Bell asian maaliskuussa Times-lehden välityksellä julkisuuteen.⁶² Näin piispa Bellin Saksan kirkollisen opposition asemaa koskeva kysely sai tavallaan julkisen intervention luonteen.

Myös pohjoismaisten kirkkojen taholta Saksan kirkollisen opposition ahdistunut asema aiheutti samanaikaisesti erikoistoimenpiteitä. Kuten edellä on jo mainittu, päätti Ruotsin ekumeeninen neuvosto helmikuun lopulla pitämässään kokouksessa lähettää tarkkailijan Saksaan. Tehtävä uskottiin prof. Anders Nygrenille, joka matkusti maaliskuussa 1934 Berliiniin.⁶³ Kun kirkkotaistelu samanaikaisesti kärjistyi äärimmilleen, päätti Nygren Berliinissä ollessaan kääntyä asiassa valtakunnansisäministeriön puoleen, jossa hän sai tilaisuuden keskustella ministeriön päällikön Rudolf Buttmannin kanssa.

Buttmannin kanssa käymässään keskustelussa Nygren tähdensi Saksan kirkkotaistelun maailmankatsomuksellista luonnetta ja totesi, että määrättyt kirkolliset piirit olivat kokeneet lisääntyvät antikristilliset piirteet uhkaksi kristinuskolle. Tämä oli synnyttänyt kirkon sisällä taistelun, jossa ei ollut suinkaan kysymys valtiovihamielisyy-

⁶¹ Mainituista tapahtumista ks. esim. *Gauger* I s. 151—162. *Beckmann* s. 46—57. *Kupisch*, *Durch den Zaun* ... s. 422—428. *Nygren*, *Den tyska kyrkostriden* s. 96—100.

⁶² *Boyens* s. 317—322.

⁶³ *Eidem* Nygrenille 22. 2. 1934 ja *Nygren* *Eidemille* 26. 2. 1934, EEA, B I a:18.

destä. Kirkon virallinen johto oli kuitenkin pyrkinyt tukahduttamaan tämän taistelun väkivaltaisin toimenpitein, vaikka myös kansallisosialistiset johtajat olivat antaneet ymmärtää lausunnoissaan, että hengellistä taistelua voitiin käydä vain hengen ase-in. Toisaalta Nygren korosti sitä, että ulkomaiset kirkot eivät voineet pitää kirkkotaistelua puhtaasti Saksan sisäisenä asiana, koska Saksan evankelisen kirkon kohtalo vaikutti ratkaisevasti koko evankelisen kristikunnan kohtaloon. Se tapa, millä pappeja oli erotettu virastaan heidän kristillisen vakaumuksensa vuoksi, herätti suuttumusta ulkomaisten kirkkojen piirissä.⁶⁴

Nygrenin käynnin ilmeisenä tarkoituksena oli puolustaa Saksan kirkon sisäistä oppositiota, joka oli joutunut yhä selvemmin vainon kohteeksi. Kun oppositio oli pyritty leimaamaan valtiovihamieliseksi, halusi Nygren ulkomaisen kirkon edustajana korostaa erityisesti kirkkotaistelun periaatteellista, kristinuskon olemusta koskevaa luonnetta. Tästä syystä myöskään ulkomaiset kirkot eivät voineet vaieten katsella, mitä Saksan kirkon sisällä tapahtui. Kirkon olemusta koskeva taistelu kosketti koko protestanttisen kristikunnan kohtaloa.

Samassa tarkoituksessa Nygren kääntyi myös Kirkollisen ulkomaanviraston puoleen ja esitti Heckelille ja Krummacherille vastaavasti näkemyksensä Saksan kirkkotaistelusta. Buttmannin tavoin yrittivät myös Heckel ja Krummacher torjua Saksan kirkkotaistelusta ulkomailla esitetyt tiedot liioiteltuina ja vedota teologisiin ym. näkököhtiin tämän vastapainoksi.⁶⁵

Kun mainitut keskustelut olivat jääneet tuloksettomiksi, päätyivät Nygren, Birger Forell ja ekumeenisen tutkimuslaitoksen palveluksessa Genevessä tuolloin ollut ruotsalainen pastori Nils Ehrenström, joka virkamatkallaan oli poikennut Berliiniin, yhteisessä neuvonpidossaan siihen käsitykseen, että ulkomaisten kirkkojen oli

⁶⁴ Nygrenin muistio 19. 3. 1934, Archiv EKD, D 1/35. Prof. Nygrenin haastattelu 4. 4. 1970.

⁶⁵ Krummacherin muistio 22. 3. 1934, Archiv EKD, D 1/35. Nygrenin haastattelu 4. 4. 1934.

hyödytöntä yrittää jatkaa keskusteluja Saksan kirkollisen johdon kanssa. Sen sijaan johtavien ulkomaisten kirkonmiesten, lähinnä Chichesterin piispa Bellin ja arkkipiispa Eidemin, tulisi kääntyä suoraan Saksan poliittisen johdon puoleen ja esittää sille mielipiteensä Saksan kirkollisen johdon menettelytavoista. Asianomaisten mielestä oli olemassa perusteltuja toiveita, että Hitler kieltäisi tämän seurauksena tukensa Mülleriltä ja hänen neuvonantajiltaan, jopa erottaisi heidät.

Kuten tunnettua, mainittu suunnitelma sai kannatusta sekä Saksan kirkollisen opposition että Geneven ekumeenisten piirien taholta. Myös lomamatkalla Meranissa tuolloin ollut arkkipiispa Eidem ilmoitti olevansa valmis suunnitelman mukaiseen toimintaan, mikäli käynti Hitlerin puheilla voitaisiin järjestää hänen paluumatkansa yhteydessä. Sen sijaan piispa Bell asennoitui suunniteltuun »interventioon» pidättyvästi peläten, että kääntyminen Hitlerin puoleen johtaisi tavallaan hänen valtansa tunnustamiseen kirkon asioissa ja tekisi totalitaarisesta valtiomahdista ylimmän auktoriteetin myös hengellisissä kysymyksissä. Kun piispa Bell oli asettunut empivälle kannalle, keskittyivät suunnitelmat Ruotsin arkkipiispaan, jonka toivottiin Meranista kotimaahan palatessaan käyvän yksityisesti Hitlerin puheilla. Tätä tarkoitusta varten sekä Birger Forell että saksalainen tohtori Hans Lilje jättivät arkkipiispalle omat muistionsa. Kun Hitler oli kuitenkin suunniteltuna ajankohtana poissa Berliinistä eikä audienssia voitu järjestää, ajautui suunnitelma tässä vaiheessa myös tältä osin karille.⁶⁶

Müllerin diktatuuri ja hänen Papiston hätäliittoon kohdistamansa häikäilemätön painostus eivät johtaneet vain edellä esitettyihin interventio-suunnitelmiin vaan myös Saksan kirkolliseen johtoon kohdistuvan julkisen kritiikin voimistumiseen ja laajenemiseen Pohjoismaissa. Niinpä kirkkoherra Ohly valitti eräässä kirjeessään Heckelille huhtikuun alkupuolella 1934, että Saksan vastainen mieliala

⁶⁶ Hitlerin puoleen kääntymistä koskevista suunnitelmista katso tarkemmin *Murtorinne* s. 57—68.

oli kirkkotaistelun vuoksi levinnyt Ruotsissa yhä laajempiin piireihin. Lehdistön taitavan propagandan ansiosta kirkollisen opposition johtaja Niemöller oli saavuttanut suunnattoman suosion kansan keskuudessa.⁶⁷

Ohlyn arviointi Saksan vastaisten mielialojen voimistumisesta vastasi tosiasioita. Erityisesti Ruotsissa useat johtavat kirkonmiehet ja kulttuurielämän edustajat, kuten Gustaf Aulén, Manfred Björkqvist, Torsten Fogelqvist, Anders Nygren jne., puuttuivat julkisesti Saksan kirkon sisäiseen taisteluun. Kun Ruotsin akatemian jäsen Torsten Fogelqvist antoi Dagens Nyheterissä julkaisemassaan matkakertomuksessa värikkään kuvan Kolmannen valtakunnan sankarihurskaudesta ja kirkollisen opposition taistelusta⁶⁸, kohdisti tri Björkqvist arvostelunsa kirkon johtoon, joka eli kansallissosialistisen valtiomahdin »babylonialaisessa vankeudessa». Björkqvist totesi mm., että oli valitettavaa, jos yksityinen kristitty kadotti suolansa. Mutta vaara oli monin verroin suurempi, jos koko kirkko muodostui pelkäksi valtiomahdin instrumentiksi. Saksan kirkon johto ei ollut esim. tehnyt mitään estääkseen nuorison kasvatuksen joutumisen Alfred Rosenbergin käsiin, joka toimi selvästi kristinuskonvastaisessa hengessä. Onneksi Saksan kirkossa oli kuitenkin niitä, jotka tahtoivat taistella tällaista järjestystä vastaan. Björkqvistin mielestä ulkomaisten kristittyjen oli osoitettava veljeyttä heitä kohtaan, sillä he eivät taistelleet vain oman kirkkonsa vaan koko kristikunnan puolesta.⁶⁹

Jyrkimmän arvostelun Müllerin kirkkopoliitiikkaan kohdisti tarkkailumatkaltaan Saksasta äsken palannut Anders Nygren. Pian matkansa jälkeen Svenska Dagbladetille antamassaan haastattelussa Nygren totesi, että valtakunnanpiispan valta herätti lisääntyvästi epäilyjä myös poliittisissa piireissä Saksassa. Kun Mülleriltä puuttui hänen asemansa vaatima persoonallinen voima ja arvonanto, oli vain

⁶⁷ Ohly Heckelille 12.4.1934, Archiv EKD, D 1/35.

⁶⁸ Fogelqvistin matkakuvaukset ilmestyivät Dagens Nyheterissä 29.3., 1.4., 5.4., 8.4. ja 11.4.1934.

⁶⁹ Församlingsbladet (R) 16.4.1934 s. 242. Katso myös Vår Lösen 1934 s. 49—51.

ajan kysymys, milloin hänen hallituksensa romahtaisi. Mikäli Hitler omaksuisi passiivisen asenteen Müllerin, valtakunnanpiispan valta olisi lopussa. Nygren viittasi myös siihen mahdollisuuteen, että kirkollinen oppositio eroaisi Müllerin johtamasta kirkosta ja muodostaisi oman kirkon.⁷⁰

Nygrenin antamassa haastattelussa kuvastui hänen Saksan matkaltaan saamansa kielteiset vaikutelmat. Kuten jo Berliinissä käydyissä neuvotteluissa tuli myös Nygrenin haastattelussa ilmi käsitys, että yhteydenpito Müllerin kirkkohallitukseen oli hyödytöntä. Mitä pikemmin Müller kukistuisi, sitä parempi se olisi Saksan kirkolle. Ilmeisesti Nygren halusi viittauksillaan Müllerin horjuttamaan asemaan ja opposition eroamishankkeihin myös tarkoituksellisesti jatkaa sitä toimintaa, jonka suuntaviivat olivat hahmottuneet Berliinissä käydyissä keskusteluissa, ja jotka tähtäsivät Müllerin syrjäyttämiseen.⁷¹

Nygrenin kritiikki ei kuitenkaan kohdistunut vain Müllerin kirkkohallituksen harjoittamaan diktatoriseen kirkkopoliitiikkaan. Useissa lehtikirjoituksissaan, haastatteluläsnäisyyksissään sekä erityisesti Tukholman pappisyhdistyksen kokouksessa 23. 4. 1934 pitämässään esitelmässä »Mistä on kysymys Saksan kirkkotaistelussa?» Nygren kohdisti terävän arvostelunsa Saksan kirkon piirissä vallitsevaan hengelliseen kriisitilanteeseen. Vastatessaan esitelmänsä teemaksi ottamaansa kysymykseen Nygren totesi, että Saksan kirkkotaistelu ei koskenut ensisijaisesti henkilö-, oikeus- tai organisaatiokysymystä. Opposition vastarinnassa ei niin ikään ollut kysymys taistelusta sen itsensä vuoksi tai kansallissosialistista valtiota vastaan kohdistetusta peitetystä reaktiosta liberalistisen vapausihanteen nimessä. Vaikka kaikilla näillä saattoi olla oma osuutensa asiaan, taistelu koski syvimmältään itse kristinuskoa ja sen olemassaoloa. Kristinuskon rinnalle ja sen tilalle oli tunkeutunut uusi uskonto, joka oli luonteeltaan rotuun ja vereen perustuvaa rotuidealismia. Se oli

⁷⁰ Svenska Dagbladet 15. 4. 1934.

⁷¹ Tähän viittaa mm. Forellin lähettämä kirje Karlströmille 8. 5. 1934, SENA.

saanut sijansa ei vain kirkon ulkopuolella toimivien germaanisaksalaisten liikkeiden vaan myös Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen aatesisällössä. Monille oli omasta kansasta ja rodusta muodostunut se jumala, johon uskottiin ja joka sai uskonnollisen palvonnan luonteen. Tämä rotuidealismin aalto oli kulkenut yli Saksan kuin herätys ja saanut sekä kristityt että ei-kristityt polvilleen.

Lukuisat kristityt, jotka olivat tajunneet tämän, olivat katsoneet olevansa pakotettuja asettumaan taisteluun kristillisen vakaumuksen puolesta, jossa taistelussa heidät oli kuitenkin leimattu usein valtion vihollisiksi. Pahinta oli, että Saksan kirkon johto ei tajunnut, mistä oli kysymys, vaan näki asian pelkästään kirkkopoliittisena taisteluna. Kuvaavaa oli, että Saksan nuorison maailmankatsomuksellisen kasvatuksen ylin valvonta oli äskettäin uskottu tri Alfred Rosenbergille. Vaikka Rosenberg edusti kristinuskonvastaista ideologiaa, oli valtakunnanpiispa eräässä puheessaan vakuuttanut täydellistä yhteisymmärrystä hänen kanssaan.⁷²

Nygrenin teologinen analyysi oli johdonmukaisen selvä. Saksan kirkkotaistelussa oli kysymys kristinuskon ja sille vieraan ideologian välisestä kamppailusta. Vaikka viimeksi mainittu oli verhoutunut monesti kristinuskon vaippaan ja esiintyi kristinuskon nimissä, se oli perusteeltaan pakanallista rodun ja veren kvasiuskontoa, jossa kansalliset asiat olivat saaneet kultillisen arvon. Saksan kirkollinen johto ei kuitenkaan tajunnut, mistä taistelussa oli syvimmältään kysymys.

Nygrenin esitelmä, jota olivat saapuneet kuulemaan mm. arkkipiispa Eidem, piispa Aulén, arkkipiispatar Anna Söderblom sekä Ruotsin vapaakirkkojen edustajia, herätti kokouksessa pitkällisen ja vilkkaan keskustelun. Vaikka tilaisuuden toinen alustaja, pastori John Nilsson esitti myönteisen analyysin kansallissosialismista, monet puhujat ilmaisivat Nygreniin yhtyen käsityksensä, että Ruotsin

⁷² Svenska Dagbladet 6. 5. 1934. Dagens Nyheter 6. 5. 1934. Nygrenin muista samansuuntaisista lausunnoista katso: *Nygren*, Från den tyska kyrkostriden 1934 s. 152—164. Svenska Dagbladet 29. 4. ja 2. 5. 1934. Svenska Morgonbladet 26. 4. 1934.

kristityt eivät voineet enää vaieten katsella, mitä Saksassa tapahtui. Kokous päättikin lopuksi saattaa Nygrenin periaatteelliset kannanotot myöhemmin julkisuuteen ja esittää tässä yhteydessä Tukholman pappisyhdistyksen nimissä vastaavansisältöisen julkilausuman.⁷³

Tunnettujen ruotsalaisten kirkonmiesten lausunnot, sikäläisen lehdistön esittämä muu kritiikki⁷⁴ sekä erityisesti Tukholman pappisyhdistyksen kokous herättivät suurta levottomuutta saksalaisten tarkkailijoiden keskuudessa. Välittömästi Tukholman kokouksen jälkeen Heckelille lähettämässään raportissa kirkkoherra Ohly selosti edellä mainittuja lehdistön ja kokouksen kannanottoja ja valitti, että kautta koko Ruotsin lehdistön kohdistui todellinen rumpu-tuli Saksan kirkkoon ja sen johtoon. Ohlyn mielestä tämä aiheutti myös Saksan ulkopolitiikan kannalta katsottuna sängen arveluttavan tilanteen. Kirkkoa koskevat kiihottavat uutiset murensivat vielä jäljellä olevat sympatiatkin Saksaa kohtaan.⁷⁵

Myös Saksan Tukholman lähetystö, joka oli jo aiemmin useaan otteeseen kiinnittänyt huomiota Saksan kirkkoa koskeviin kriittisiin lausuntoihin Ruotsin lehdistössä⁷⁶, ilmoitti Tukholman kokouksen aikoihin prinssi zu Wiedin toimesta Auswärtiges Amtille, että Ruotsin julkinen sana seurasi Saksan kirkkotaistelua yhä kasvavalla mielenkiinnolla ja entistä kriittisemmässä hengessä. Varsinkin valtakunnanpiispan voimatoimenpiteet ja hänen yhteistyönsä kristinuskon viholliseksi leimatun valtakunnanjohtaja Rosenbergin kanssa olivat synnyttäneet kasvavaa levottomuutta ja vihamielisyyttä, jonka myös eräät uutta Saksaa kohtaan ymmärtävästi asennoituvat ruotsalaiset teologit olivat hänelle persoonallisesti ilmaisseet. Johtajaa kohtaan osoitetun ymmärtämyksen sijasta asenne Alfred Rosenbergiin oli yk-

⁷³ Ohly Heckelille 24. 4. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3. Svenska Dagbladet 6. 5. 1934.

⁷⁴ Mm. Svenska Dagbladet julkaisi 22. 4. 1934 pääkirjoituksen, jossa se arvosteli Saksan kirkollisia tapahtumia samassa hengessä kuin Nygren ja Björkqvist.

⁷⁵ Ohly Heckelille 24. 4. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

⁷⁶ Tukholman lähetystö AA:lle 14. 3., 16. 4. ja 20. 4. 1934, Archiv EKD, D 1/35.

simielisen torjuva. Kun kirkolla oli Ruotsissa sangen suuri vaikutus kansaan ja yleiseen mielipiteeseen, teologiin lausunnot oli syytä zu Wiedin mielestä ottaa erittäin vakavasti.⁷⁷

Prinssi zu Wiedin levottomuutta osoittanut raportti, jonka Auswärtiges Amt saattoi välittömästi Kirkollisen ulkomaanviraston tietoon⁷⁸, aiheutti rinnan Ohlyn lähettämän ilmoituksen kanssa nopeita vastatoimenpiteitä Kirkollisen ulkomaanviraston taholta. Jo 27. 4. kääntyi tri Wahl puhelimitse Berliinistä kirkkoherra Ohlyn puoleen ja tiedusteli Kirkollisen ulkomaanviraston puolesta, eikö Nygrenin esitelmän ja Tukholman kokouksen kannanoton julkaisemista voitaisi vielä estää. Ohly ilmoitti kuitenkin, että kokous oli tehnyt päätöksensä erittäin vakavin äänenpainoin ja lähes täydellisen yksimielisyyden vallitessa. Luottamus Saksan evankelisen kirkon korkeimpaan johtoon oli täydellisesti hävinnyt. Toisaalta esim. arkkipiispa Eidem, joka äänestyksen tapahtuessa ei ollut enää paikalla, ei voinut toimia julkaisemista vastaan, koska pappisyhdistys oli täysin itsenäinen.⁷⁹

Nähtävästi samassa tarkoituksessa lähetti tri Krummacher samanaikaisesti kirjeen pastori Nils Karlströmille ja vakuutti, että Saksan kirkon vastuulliset piirit ymmärsivät paremmin kuin ulkomaisten kirkkojen piirissä otaksuttiinkaan, että Saksan kirkkوتاistelussa oli syvimmältään kysymys uskosta ja tunnustuksesta. Krummacher selitti kuitenkin pelkäävänsä, että ulkomaiset kirkot antoivat tuomionsa Saksan kirkon sisäisistä tapahtumista liian kevyesti ajatellessaan, että evankelista vastuuntuntoa ilmeni vain määrätyissä ryhmissä. Saksan kirkollista kehitystä ei ollut syytä arvostella nopeasti vaihtuvien ulkonaisten kirkkopoliittisten tapahtumien valossa. Saksan kirkon johto pyrki siihen, että evankeliumi säilyisi elävänä, vaikka kirkon ulkonaiset muodot vaihtuivat.⁸⁰

⁷⁷ Prinssi zu Wied AA:lle 23. 4. 1934, Archiv EKD, D 1/35.

⁷⁸ AA KA:lle 27. 4. 1934, Archiv EKD, D 1/35.

⁷⁹ Wahlin muistio 2. 5. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

⁸⁰ Krummacher Karlströmille 28. 4. 1934, SENA.

Kirkollisen ulkomaanviraston kuumeinen toiminta oli osoituksena Ruotsin kirkollisen mielipiteen ja varsinkin Tukholman pappisyhdistyksen kokouksen herättämästä pelästyksestä. Kun myös Saksan ulkoministeriö oli kiinnittänyt asiaan huomiota, katsoi Kirkollisen ulkomaanvirasto velvollisuudekseen estää kaikin käytettävissä olevin keinoin Tukholman kokouksen päätöksen julkitulemisen. Olihan Kirkollisen ulkomaanviraston perustamisen keskeisenä vaikuttimena ollut ulkomaisen kirkollisen kritiikin vaientaminen, joka oli muodostunut Kolmannen valtakunnan yleisen maineen kannalta kiusalliseksi.

Kirchliches Aussenamtin ponnistelut eivät johtaneet tulokseen. Rinnan Nygrenin kokouksessa esittämien teesien kanssa Tukholman pappisyhdistys saattoi toukokuun alussa 1934 oman päätöslauselmansa julkisuuteen. Julkilausumassa todettiin, että Saksan kirkkotaistelu koski syvimmältään kristinuskon olemassaoloa. Saksan kirkon johto ei kuitenkaan tätä tajunnut. Se kuvitteli ajavansa kristinuskon asiaa ymmärtämättä, että se oli todellisuudessa luisunut rotu-ideologian tielle. Saksan kirkon piirissä oli kuitenkin runsaasti niitä, jotka ymmärsivät, mistä oli syvimmiltään kysymys, ja että uudella uskonnolla oli kristilliseltä kannalta katsottuna tarjottavanaan vain epäjumalia. Tämä oli pakottanut monet kristityt siihen taisteluun, mitä Saksassa käytiin. Mutta taistellessaan uutta pakanallista henkeä vastaan, joka oli tunkeutunut myös kirkkoon ja valloittanut sen johdon, he olivat tulleet leimatuiksi kirkon vihollisiksi. Siten ne, jotka eivät olleet tahtoneet luopua kristillisestä uskostaan, olivat joutuneet erotetuiksi kirkon johdon toimesta ja salaisen poliisin avulla. Julkilausuma päättyi vetoomukseen: Me evankeliset, läheisen heimokansan kristityt olemme huolestuneina todenneet, että Saksan kirkon johto on tällaisten menettelytapojen vuoksi tahrannut kristityn nimen. Me seuraamme syvästi osaa ottaen sorrettujen kristittyjen sankarillista taistelua, jolla he puolustavat evankelista uskoa ei vain Saksassa vaan koko maailmassa.⁸¹

⁸¹ Svenska Dagbladet 6. 5. 1934. Dagens Nyheter 6. 5. 1934. Svensk Kyrkotidning 1934 s. 247.

Tukholman pappisyhdistyksen julkilausuma merkitsi avointa kannanottoa Saksan kirkollisen opposition puolesta Müllerin kirkkohallitusta vastaan. Julkilausuman tuomio ei kohdistunut vain kirkon johdon käytännöllisiin menettelytapoihin vaan myös sen edustamaan opilliseen näkemykseen. Kuten Nygren, katsoi myös pappisyhdistys Saksan kirkollisen johdon luisuneen kristinuskosta kansalliseen rodun ja veren idealismiin, josta syystä Saksan kirkkotaistelu kosketti läheisesti myös muita kristillisiä kirkkoja.

Tukholman papiston kannanotto herätti ahdistukseen joutuneen Saksan kirkollisen opposition piirissä luonnollisesti tyytyväisyyttä. Näiden piirien ajatuksia tulkiten Birger Forell totesi kirjeessään Nils Karlströmille pian kokouksen jälkeen, että pappisyhdistyksen julkilausuma ja Nygrenin esitelmä olivat tehneet Saksassa erittäin voimakkaan vaikutuksen. Olisi vain toivottavaa, että sellaisia tulisi lisää.⁸² Forell uskoi siis, että ulkomaisten kirkkojen painostus, jollaiseksi Nygrenin esiintyminen ja Tukholman pappien julkilausuma oli epäilemättä tarkoitettukin, helpottaisi kirkollisen opposition asemaa.

Saksan kirkollinen johto ja Kirkollinen ulkomaanvirasto kokivat puolestaan julkilausuman kiusalliseksi. Tilannetta oli omiaan vaikeuttamaan samanaikaisesti julkisuuteen tihkuneet tiedot, että arkkipiispa Eidem oli yksityisessä audienssissa tavannut valtakunnankansleri Hitlerin. Kuten teoksessani »Erzbischof Eidem zum deutschen Kirchenkampf» olen yksityiskohtaisemmin kertonut, sai Eidem Saksan Tukholman lähettilään välityksellä huhtikuun lopussa yllättäen ilmoituksen, että valtakunnankansleri ottaisi hänet 2. 5. 1934 yksityiseen audienssiin, jota ei ollut voitu Hitlerin matkan vuoksi järjestää toivottuna ajankohtana, huhtikuun puolivälissä. Eidem matkustikin tätä tarkoitusta varten Berliiniin ja Hitlerin kanssa käymässään keskustelussa esitti hänelle varsin suorasukaisesti käsityksensä, että Saksan kirkollinen johto ei nauttinut enää ulkomaisten kirkkojen luottamusta. Eidemin yksityiskohtaisesti argumentoimat

⁸² Forell Karlströmille 8. 5. 1934, SENA.

käsitykset eivät kuitenkaan saaneet osakseen Hitlerin ymmärtämystä. Pitkässä ja kiivaassa vastauspuheenvuorossaan hän päinvastoin kiisti kaikki Saksan kirkkoon ja sen johtoon kohdistetut syytökset ja arvosteli voimakkain sanoin sekä kirkollisen opposition johtajia että ulkomaisten kirkkojen asennetta Saksan kirkkوتاisteluun, joka hänen mielestään koski vain organisatorisia kysymyksiä. Näin Eidemin yritys vaikuttaa Saksan poliittiseen johtoon jäi tuloksettomaksi. Eidem saattoi matkansa jälkeen vain todeta, että Saksan poliittisen johdon taholta ei ollut odotettavissa minkäänlaista apua kirkollisen kiistan selvittämiseksi, kuten siihen saakka oli toivottu. Hitlerin luottamus Mülleriin oli edelleen horjumaton.⁸³

Kun Eidem piti audienssin luottamuksellisen luonteen vuoksi Hitlerin kanssa käymänsä keskustelun yksityiskohdat visusti salassa, oli audienssia verhonnut salaperäisyys rinnan Tukholman kokouksen kanssa omiaan hermostuttamaan Saksan Kirkollista ulkomaanvirastoa. Huolestumista lisäsi myös Tukholman lähetystön sekä eräiden muiden saksalaisten tietolähteiden välittämät viestit ruotsalaisten kirkonmiesten uusista Saksan kirkkoa koskevista lausunnoista.⁸⁴ Vain muutamia päiviä Eidemin käynnin jälkeen tri Krummacher kääntyi-kin Kirchliches Aussenamtin nimissä sekä kirkkoherra Ohlyn että prinssi zu Wiedin puoleen ja pyysi tarkempia tietoja Eidemin käynnistä Hitlerin puheilla sekä siitä, millaisen vaikutelman Eidem oli matkaltaan saanut. Krummacher halusi niin ikään kuulla, oliko Ruotsin kirkon taholta mahdollisesti odotettavissa vielä jatkotoimenpiteitä asiassa.⁸⁵

Krummacherin hätääntynyt kysely osoitti, että Kirkollinen ulkomaanvirasto pelkäsi Eidemin käynnin johtavan uusiin demonstraatioihin Saksan kirkkoa vastaan. Huolestuminen olikin aiheellista.

⁸³ Eidemin käynnistä Hitlerin luona katso tarkemmin *Murtorinne* s. 68—78.

⁸⁴ Tukholman lähetystö AA:lle 27. ja 28. 4. 1934, Archiv EKD, D 1/35. Tri Ohling KA:lle 23. 4. 1934, Archiv EKD, D 1/35.

⁸⁵ Krummacher zu Wiedille ja Ohlylle 9. 5. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

Muutamia päiviä myöhemmin puhelimitse antamassaan vastauksessa Ohly valitti, että tilanne Ruotsin kirkossa oli ekumeeniselta kannalta katsottuna muodostunut yhä vaikeammaksi. Hänellä saksalaisena pappina tuskin oli enää mitään mahdollisuuksia vaikuttaa asiain kulkuun. Professori Nygrenin kirjoitukset ja lausunnot olivat vaikuttaneet tuhoisasti mielialoihin paitsi Ruotsissa myös Tanskassa. Sekä eräät puhujat että sanomalehdet olivat jälleen 13. 5. vietetyn reformaatiojuhlan yhteydessä kiinnittäneet kielteistä huomiota uskonpuhdistuksen äitikirkon sisäiseen tilaan.⁸⁶ — Näin Ohly, joka oli paikalla Ruotsissa saanut seurata mielialojen kehitystä, katsoi Ruotsin ja Saksan kirkkojen suhteiden ajautuneen lähelle kriisipistettä. Luottamuskriisi oli muuttunut Müllerin kirkkohallituksen avoimeksi vastustamiseksi.

b) Kriittinen mieliala leviää Pohjoismaissa

Saksan kirkkوتاistelun kärjistyminen kevään 1934 aikana aiheutti voimakkaimman reaktion Ruotsin kirkon piirissä Pohjoismaissa. Tämä johtui osittain Ruotsin kirkon johdon Birger Forellin välityksellä saamasta erinomaisesta informaatiosta sekä osittain Ruotsin ekumeenisen neuvoston valppaasta toiminnasta, joka oli johtanut mm. oman tarkkailijan lähettämiseen Berliiniin. Müllerin kirkkohallitukseen kohdistunut kritiikki sai kuitenkin lisääntyvästi sijaa myös toisissa pohjoismaisissa kirkoissa kevään 1934 aikana. Tämä koski erityisesti Tanskan kirkkoa, jonka piirissä eteläisen rajanaapurin sekä kirkollisen että poliittisen tilanteen kehitystä oli kaiken aikaa seurattu varsin tarkkaavasti.⁸⁷

⁸⁶ Krummacherin muistio 15. 5. 1934, Archiv EKD, D 1/35.

⁸⁷ Ks. esim. *Larsen*, Hedninge-Kirken i det tredje Rige. Berlingske Tidende 15. 4. 1934. Praesteforeningens Blad 1934 s. 64, 104, 267. Nørregaard Ammunsdenille 21. ja 27. 2. 1934, VAA. Bericht über die Reise von Dr Joachim Müller vom 26. März bis 4. April 1934, VAA.

Tukholman pappisyhdistyksen kokouksen saatettua päätöksensä julkisuuteen julkaisivat myös eräät tanskalaiset päivälehdet sen sekä joukon sikäläisten pappien lausuntoja, joissa nämä asettuivat kannattamaan Tukholman pappisyhdistyksen julkilausumaa. Tukholman pappisyhdistyksen julkilausumaan yhtyen mm. tuomiorovasti Fuglsang-Damgaard piti täysin oikeutettuna, että ulkomaiset kirkot tuomitsivat selvin sanoin Saksan kirkossa vallitsevan epäjumalanpalveluksen. Fuglsang-Damgaard perusteli käsitystään sillä, että saksalaiset uskonveljet saattoivat ulkomaisten kirkkojen kannanotoista saada voimaa ja lohdutusta ahdistukseensa ja pakottaa kirkon johdon tunnustamaan erehdyksensä.

Samoin kuin Fuglsang-Damgaard asettui myös teol. tri Paul Brodersen lausunnossaan tukemaan Tukholman pappisyhdistyksen kokouksen päätöstä. Hän vertasi toisiinsa kirkon asemaa Venäjällä ja Saksassa ja totesi, että kansallissosialistit pyrkivät kaikin tavoin alistamaan kirkon toiminnan kansallissosialistiseen järjestelmään, kun taas Venäjällä taisteltiin avoimesti kristillistä kirkkoa vastaan. Brodersenin mielestä ei ollut kuitenkaan itsestään selvää, kumpi menetelytapa oli kristillisen kirkon kannalta vaarallisempaa.

Kaikkein voimakkaimmin tuki ruotsalaisten virkaveljiensä lausuntoa Life and Work-liikkeen nuorisokomission jäsen pastori Sparring-Petersen. Hän vaati, että Tanskan papiston tulisi omasta puolestaan esittää vastaavansisältöinen julkilausuma Saksan kirkollisesta tilanteesta.⁸⁸

Sparring-Petersenin esittämä ajatus, että myös Tanskan papisto esittäisi Saksan tilanteen johdosta oman julkilausumansa, ei kuitenkaan herättänyt vastakaikua Tanskan pappisliiton taholla. Tanskan pappisliiton puheenjohtaja, tuomiorovasti C. I. Scharling asennoitui Berlingske Tidendelle antamassaan lausunnossa asiaan varsin pidättyvästi. Vaikka Tanskan papiston piirissä ilmeni samansuuntaista ajattelua kuin Tukholman pappien julkilausumassa, Scharlingin mielestä ei ollut täysin selvää, ketä vastaan Tukholman pappien julki-

⁸⁸ Berlingske Tidende 7.5.1934.

lausuma syvimmältään kohdistui. Mikäli vastalause kohdistui Rosenbergin ja hänen hengenheimolaistensa pyrkimyksiin vanhan germanisen pakanuuden elvyttämiseksi, ei ollut olemassa mitään epäilyjä ruotsalaisten aktion suhteen. Sen sijaan hän ei uskaltanut ilman muuta soveltaa tätä tuomiota siihen kirkon piirissä vaikuttavaan suuntaan, johon mm. valtakunnanpiispa lukeutui.⁸⁹ — Tohtori Scharling epäili siis, kuten Kirchliches Aussenamt hänen lausuntoaan kommentoidessaan tyydytyksellä totesi, että Nygren ja Tukholman pappisyhdistys olivat yksinkertaistaneet Saksan kirkkotaistelun problematiikan väittäessään myös Saksan kirkollisen johdon luisuneen rotuideologian tielle.⁹⁰ Nähtävästi myös mahdissaan paisuvan Kolmannen valtakunnan rajanaapuruus oli osaltaan pidättämässä tanskalaisia mainituntapaisten jyrkän vastalauseen esittämisestä Saksan kirkollista johtoa vastaan. Olihan tanskalais-saksalaisia suhteita perinteisesti rasittanut Etelä-Jyllannin rajakiista noussut jälleen esille kansallissosialistien valtaannousun jälkeen.⁹¹

Vaikka Tukholman pappisyhdistyksen julkilausuma ei johtanut vastaavansisältöisen lausunnon esittämiseen Tanskan papiston taholta, se lisäsi selvästi Saksan kirkon johdon vastaista mielialaa Tanskan kirkon piirissä. Niinpä Saksan Kööpenhaminan lähetystö joutui toukokuun kuluessa kiinnittämään ulkoministeriönsä huomiota useiden tanskalaisten teologien ja julkisen elämän edustajien kriittisiin lausuntoihin Saksan kirkosta. Kun uskontotieteilijä, tri Ditlef Nielsen totesi Politiken-lehdessä julkaisemassaan kirjoituksessa, että Saksan kansan jumala ei ollut kristillisten kansojen tavoin ylikansallinen rauhanjumala vaan verenheimoinen sodanjumala saksalaisessa uniformussa⁹², vertasi kirkkohistorijoitsija Hal Koch puolestaan Saksan kirkkotaistelua ensimmäisten kristittyjen taisteluun Rooman

⁸⁹ Berlingske Tidende 8. 5. 1934.

⁹⁰ Krummacherin muistio 31. 5. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

⁹¹ Ks. *Haestrup*, Die dänisch-deutschen Beziehungen s. 4—5. *Jacobsen*, Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938 s. 170—172.

⁹² Politiken 9. 5. 1934. Kööpenhaminan lähetystö AA:lle 9. 5. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

valtiomahdin kanssa. Kochin mielestä kirkko sai kyllä Kolmannessa valtakunnassa täyden uskonvapauden, kuten kansallissosialistien taholta oli selitetty, mikäli se tahtoi täysin alistua totalitaarisen valtion komentoon. Päinvastoin kuin monesti aikaisemmin valtio ei halunnut Saksassa tehdä loppua kirkosta vaan käyttää sitä välikappaleena kansan mielialojen hallitsemiseen. Moderni valtio, joka eli riemuvoittoaan senhetkisessä Euroopassa, ei näyttänyt sallivan, että sen kansalainen olisi ensisijaisesti kristitty ja vasta sen jälkeen valtion kansalainen.⁹³

Viimeksi mainittuun seikkaan kiinnitti huomiota myös Berlingske Tidenden toimittaja Franz v. Jessen, joka Saksaan tekemällään matkalla oli ollut mm. Kirchliches Aussenamtin vieraana⁹⁴ ja osoitti kirjoituksissaan muuten varsin suurta ymmärtämystä Saksan tilannetta kohtaan. Jessenin mielestä kansallissosialistinen järjestelmä, joka vaati alistumista valtion kaikkivaltaan, johti loogisella välttämättömyydellä konfliktiin kristillisen kirkon kanssa.⁹⁵ Kööpenhaminalainen pastori O. Rothe viittasi puolestaan samassa lehdessä Rosenbergin ja Ludendorffin esittämiin vanhagermaanisiin pakanallisiin oppeihin ja totesi, että nämä olivat aiemmin herättäneet vain hymyilyä saksalaisten keskuudessa. Senhetkisessä Saksassa ne olivat kuitenkin veristä todellisuutta. Oikea tunnustajanrohkeus ei merkinnyt kirjoittajan mielestä tuonhetkisessä Saksassa kuolemista polttoroviolla vaan todellista elämistä aatteensa puolesta.⁹⁶

Nygrenin tavoin katsoivat edellä mainitut kirjoittajat Saksan kirkkotaistelun koskevan syvimmältään kristinuskon olemassaoloa. Kristillistä kirkkoa ja kristinuskoa ei uhannut vain germaaninen uuspaka-

⁹³ Kööpenhaminan lähetystö AA:lle 14. 5. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

⁹⁴ Krummacherin muistio 10. 4. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

⁹⁵ Berlingske Tidende 17. 5. 1934. Kööpenhaminan lähetystö AA:lle 17. 5. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

⁹⁶ Berlingske Tidende 15. 5. 1934. Kööpenhaminan lähetystö AA:lle 15. 5. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

nuus eri muodoissaan vaan myös totalitaarisen valtion kansalaisilleen asettamat ehdottomuusvaatimukset.

Ruotsin kirkon reaktiot eivät kuitenkaan heijastuneet vain Tanskan vaan myös Suomen kirkkoon, joka toisaalta puuttuvan informaation sekä toisaalta kansallissosialismia suosivan oikeistoradikaalin virtauksen ja bolševistisen Venäjän pelon vuoksi oli siihen saakka asennoitunut varsin pidättyvästi Saksan kirkkoa koskevaan kritiikkiin. Jo huhtikuun alkupuolella 1934 teoll. S. Sentzke totesi raportissaan Kirkolliselle ulkomaanvirastolle, että varsinkin maan ruotsinkieliset kirkolliset piirit olivat suuressa määrin Ruotsin lehdistöstä riippuvia ja asennoituivat sen omaksuman kannan mukaisesti kielteisesti Saksan kirkkoon. Kun Anders Nygren vakuutti Svenska Dagbladetissa, että valtakunnanpiispan valta horjui ja oppositio häntä vastaan kasvoi, kun Tor Andrae vaati Vecko-Journalen'issa, että Ruotsin kirkon täytyi orientoitua muualle, mikäli Saksan kirkon kurssi säilyi ennallaan, ja kun Manfred Björkqvist antoi Vår Lösenissä synkän kuvan Saksan kirkollisista oloista, nämä löysivät otollisen kaikupohjan varsinkin Suomen ruotsinkielisen väestön keskuudessa. Vaikka myös suomenkieliset kirkolliset lehdet lainasivat josain määrin ruotsalaisten kirjoituksia, oli asennoituminen suomenkielillä taholla Saksan kirkkoa kohtaan kuitenkin suopeampaa, koska suomenkieliset piirit tunsivat suurempaa sidonnaisuutta Saksaan kuin Ruotsiin ja olivat heikommin perillä Saksan kirkon uusimmista tapahtumista.⁹⁷

Sentzken esittämä käsitys tilanteesta oli täysin paikkansapitävä. Johtavien ruotsalaisten teologien Saksan kirkkoon kohdistama kritiikki edisti selvästi Saksan kirkon vastaisen mielialan leviämistä varsinkin Suomen ruotsinkielisen väestönosan keskuuteen. Ruotsalaisiin auktoriteetteihin nojaten mm. Suomen ruotsinkielinen kirkollinen lehti Församlingsbladet omaksui kevään 1934 aikana varsin kriittisen

⁹⁷ Sentzke, Bericht über die Haltung der Christenheit Finnlands gegenüber den Ereignissen innerhalb der deutschen Kirche 12. 4. 1934, Archiv KA, C I Finland, Bd 1.

asenteen Saksan viralliseen kirkkoon⁹⁸, kun taas Turussa ilmestynyt suomenkielinen Herättäjä pyrki edelleen eri tavoin puolustamaan Saksan kirkkoa ja uutta Saksaa, joita kohtaan sen toimitus tunsii ilmeisen selvää myötätuntoa.⁹⁹

Herättäjän edustamasta saksalaisystävällisestä suuntauksesta huolimatta kriittiset mielipiteet voimistuivat kuitenkin kevään 1934 aikana selvästi myös suomenkielisellä kirkollisella taholla. Jo maaliskuun lopulla Kotimaa-lehdelle antamassaan haastattelussa Barthin oppilaana Saksassa ollut ja äskettäin matkaltaan palannut pastori K. V. L. Jalkanen totesi, että Saksan kirkon sisäinen tilanne oli muodostunut kestäättömäksi. Saksan kirkossa oli päässyt vallalle suuri käsitteiden sekaannus ja sen piirissä esiintyi virtauksia, jotka tosiasiassa olivat kristinuskon ja germaanisuuden välimuotoja ellei suorastaan kristinuskon värittämää pakanuutta. Vaikka kirkossa vallitsi muodollisesti rauha, Saksan kirkollinen hallitus pyrki tosiasiallisesti kukistamaan ne, jotka puolustivat Jumalan ilmoitusta Raamatussa.¹⁰⁰ Barthin oppilaana Jalkanen asettui siis varauksettomasti tukemaan Saksan kirkollista oppositiota ja katsoi henkilökohtaisten kokemustensa pohjalta, että synkretismin vaara uhkasi sisältäpäin Saksan kirkkoa.

Huoli Saksan kirkon tilasta ulottui myös laajempiin piireihin Suomen kirkossa. Mm. eräässä Helsingissä pidetyssä suomen- ja ruotsinkielisten pappien yhteisessä kokouksessa eräs kokouksen osanottajista ehdotti papiston yhteisen julkilausuman esittämistä Saksan kirkollisen tilanteen vuoksi Tukholman pappisyhdistyksen esimerkin mukaisesti. Ehdotuksen tekijä perusteli käsitystään sillä, että luterilainen tunnustus oli joutunut vaaraan Lutherin omassa maassa, josta syystä ei ollut enää mitään syytä odottaa tilanteen kehittymistä. Ehdotus julkilausumaksi ei kuitenkaan saanut tarvittavaa kannatusta.¹⁰¹

⁹⁸ Församlingsbladet (S) 4. 4., 26. 4., 3. 5. ja 17. 5. 1934.

⁹⁹ Herättäjä 22. 3., 27. 4. ja 18. 5. 1934.

¹⁰⁰ Kotimaa 28. 3. 1934. Ks. myös Uusi Suomi 24. 5. 1934.

¹⁰¹ Sentzke, Bericht über die Haltung... 12. 4. 1934, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

Sen sijaan arkkipiispa Ingman katsoi aiheelliseksi huhtikuussa 1934 hiippakuntansa papiston luentopäivillä kiinnittää julkista huomiota Saksan kirkolliseen tilanteeseen. Myös Ingman totesi esitelmässään, että Saksan kirkkوتاistelussa ei ollut kysymys vain kirkkopoliittisesta ristiriidasta vaan siitä, saiko perinteistä kristillistä käsityskantaa edustava suuntaus toimia vapaasti Saksan kirkossa. Hitler oli kyllä vakuuttanut, ettei valtion taholta loukattaisi kirkon elämää. Mutta hänen avustajansa tekivät kuitenkin tätä. Niin ikään Saksalaiset kristityt olivat vakuuttaneet pitävänsä kiinni Raamatusta ja tunnustuksesta, mutta veri, rotu ja kansallinen herätys olivat muodostuneet heidän uskonsa keskeiseksi sisällöksi. Ne seikat, jotka loukkasivat eniten Saksan kirkossa kristillisen kirkon perinteitä, olivat kirkon yksinvaltainen järjestysmuoto, arjalaislaki ja tunnustuksesta kiinnipitäviin kohdistettu terrori. Jos Saksan kirkko tahtoi päästä jälleen jaloilleen, sen oli rakennettava kristinuskon vanhoille perusteille tai vainottuna mentävä katakombeihin.¹⁰²

Ingmanin esitelmän tarkoituksena oli paitsi kiinnittää julkista huomiota uskonpuhdistuksen äitikirkon vaikeaan tilanteeseen ilmeisesti myös varoittaa papistoa Suomen kirkon piirissä ilmenneistä kiihkokansallisista virtauksista, jotka hakivat esikuvia Kolmannesta valtakunnasta. Sisältönsä puolesta Ingmanin esitys nojautui skandinaavisten kirkonjohtajien jo aiemmin esittämiin tulkintoihin.

Viitaten Tukholman ja Kööpenhaminan papiston aktiiviseen esiintymiseen Saksan kysymyksessä myös piispa Lehtonen teki hetkeä myöhemmin ehdotuksen vastaavanlaisten pappeinkokousten järjestämiseksi Helsingissä sekä Saksan kirkkوتاistelua koskevien kysymysten käsittelemiseksi siinä yhteydessä. Ajatus toteutuikin myöhemmin syksyllä 1934. Samoin Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen johtokunta kiinnitti huomiota kesäkuussa 1934 antamassaan vuosikertomuksessa Saksan kirkon sisäiseen tilaan ja totesi, että kirkosta vieraantuneet oli siellä saatu palaamaan kirkkoon ja kirkot

¹⁰² Ingmanin esitelmä Lapualla 17. 4. 1934, LIA, B 6:6.

täyttymään. Mutta tämä oli tapahtunut evankeliumin vääristämisen kustannuksella. Kristusta julistettiin vain eräänlaisena germaanisena sankarina ja luonnollisen ihmisen käsityksiä miellyttävänä, mutta ei syntisten Vapahtajana.¹⁰³

Samalla tavoin kuin muissa pohjoismaisissa kirkkoissa herätti kirkkotaistelun kärjistyminen myös Norjassa yhä lisääntyvää kritiikkiä. Paikallisen Saksan lähetystön välityksellä lähettämässään raportissa kirkkotaistelun vaikutuksesta yleiseen mielipiteeseen tri Günther valitti, että Saksan kirkolliset tapahtumat olivat muodostuneet kenties keskeisimmäksi argumentiksi uuden Saksan vastaiselle asennoitumiselle Norjassa tai olivat ainakin estämässä ymmärtämyksen ja luottamuksen heräämistä kansallissosialistista Saksaa kohtaan. Iskusanaa »juutalaisvaino» olivat seuranneet käsitteet »kristittyjen vaino» ja »kirkon vaino», jotka vahingoittivat käsitystä Kolmannesta valtakunnasta ja Hitleristä tässä puhtaasti protestanttisessa maassa entistään enemmän. Edellytykset Saksan kirkollisten tapahtumien ymmärtämiseksi olivat vähäiset. Alusta alkaen tapahtumat oli tulkittu valtion kirkkoon kohdistamaksi orjuutukseksi, kristinuskon vääristämiseksi ja luterilaisuuden perusperiaatteiden kieltämiseksi. Otsikot »Kirkon natsilaistaminen», »Natsilainen kirkkodiktatuuri», »Kirkollinen terrori», »Kansankirkosta natsikirkkoon» jne. seurasivat lehdistössä ja kirkossa toisiaan ja oppositiopapit nähtiin ei vain Saksan protestanttisuuden vaan myös Saksan kunnian pelastajina. Eivät vain kirkolliset piirit vaan käytännöllisesti katsoen koko kansa osoitti sympatiaansa näitä »tunnustususkollisia» kohtaan. Selitystä, että valtio ei halunnut sekaantua kirkon sisäisiin asioihin ja tunnustukseen, ei ymmärretty.

Güntherin mielestä Norjan kirkon ja lehdistön kriittinen asenne Saksan kirkkoon nousi osittain poliittisista vaikuttimista. Johtavien kirkollisten lehtien ja henkilöiden osalta se perustui kuitenkin ensisijaisesti siihen huolestumiseen, mitä he tunsivat rakastamansa »us-

¹⁰³ Ks. Lehtonen Bonsdorffille 9. 7. ja 12. 10. 1934, MBA. Kertomus SLEY:n 61. toimintavuodelta 1933 s. 3—4.

konpuhdistuksen äitikirkon» sisäisen tilanteen vuoksi. Tämä puhtaasti uskonnollisista perusteista nouseva kritiikki oli hänen mielestään Saksan kannalta vaarallisinta. Erään norjalaisen papin käsitykseen yhtyen Günther arveli, että yhden tunnetun kirkollisen johtajan kynästä lähtenyt kriittinen lausunto Saksan kirkkohallituksen »väkivalta politiikkaa» vastaan vaikutti kielteisemmin yleiseen mielipiteeseen uutta Saksaa kohtaan kuin sata poliitikkojen ja toimittajien kirjoittamaa artikkelia. Norjalaisten kirkonjohtajien ja papiston asennoituminen poikkesi kuitenkin Güntherin mielestä heidän ruotsalaisten virkaveljiensä asenteesta sikäli, että he eivät halunneet näiden tavoin sekaantua Saksan sisäisiin tapahtumiin julkisten päätösten ja mielenosoitusten muodossa.¹⁰⁴

Günther, kuten muutkin Pohjoismaissa toimivat saksalaiset papit¹⁰⁵, näki siis kirkkotaistelun vahingoittavan paitsi Saksan kirkkopoliittisia myös sen poliittisia etuja ulkomailla.

Saksan kirkkotaistelun Kolmannen valtakunnan maineelle ulkomailla aiheuttama vahinko ja Saksaan kohdistunut eristymisuhka, joihin myös Pohjoismaissa toimivat saksalaiset papit kiinnittivät huomiota, olivat ilmeisiä tosiasioita. Varsinkin Pohjoismaissa, missä Saksaa oli perinteisesti kunnioitettu uskonpuhdistuksen emämaana, Saksan kirkkoon kohdistunut kritiikki merkitsi myös Saksan poliittisen arvostuksen laskua. Tämä asiain tila huolestutti myös Saksan ulkoministeriön korkeinta johtoa. Niinpä ulkoministeri von Neurath lähetti kesäkuun puolivälissä 1934 valtakunnansisäministeri Frick'lle henkilökohtaisen kirjeen, jossa hän kiinnitti tämän huomiota kirkkotaistelun Saksalle aiheuttamiin ulkopoliittisiin haittoihin. von Neurath huomautti, että Saksan evankelisen kirkon sisäiset tapahtumat olivat edellisten kuukausien aikana kehittyneet siihen suuntaan, että ne saattoivat muodostua vakavaksi vaaraksi valtakunnan taloudelli-

¹⁰⁴ Günther, Die Wirkung der deutschen Kirchenkämpfe auf die öffentliche Meinung in Norwegen 25.9.1934, Archiv AA, Gesandtschaft Oslo, KA 1 B I.

¹⁰⁵ Ks. esim. Sentzke, Bericht über die Kirche Finnlands 21.6.1934, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

sille ja poliittisille ulkomaansuhteille. Kielteinen asenne oli muodostunut niin yleiseksi, että voitiin syystä puhua maailman protestantismin sulkeutuneesta rintamasta valtakunnankirkkohallitusta vastaan¹⁰⁶

Vaikka von Neurath viittasi kirjeensä yhteydessä yksityiskohtaisemmin vain Chichesterin piispa Bellin toimenpiteisiin ja hänen käyntiinsä Saksan Lontoon lähettilään puheilla Saksan kirkkوتاistelun vuoksi, hänen huolensa koski epäilemättä myös Pohjoismaiden kirkkoja, joiden reaktioista Saksan ulkoministeriö oli saanut toinen toistaan hälyttävämpiä viestejä edellisten kuukausien aikana. Saksan ulkoministeriön näkökulmasta katsottuna kirkkوتاistelun nostattamat reaktiot uhkasivat mitä suurimmassa määrin Saksan ulkopoliittisia etuja.

c. Solidaarisuuden vaatimukset Saksan kirkkoa kohtaan Pohjoismaissa

Saksan kirkkoon kohdistunut myrskyisä arvostelu kevään 1934 aikana ei tarjonnut Saksan Kirkolliselle ulkomaanvirastolle sanottavia mahdollisuuksia vaikuttaa pohjoismaiseen kirkolliseen mielipiteeseen. Kirchliches Aussenamt ei jäänyt kuitenkaan tässä tilanteessa täysin toimeettomaksi. Kuten edellä on jo käynyt ilmi, se pyrki kaikin keinoin hillitsemään Saksan kirkolliseen johtoon kohdistuneita julkisia mielenosoituksia, jotka vaikuttivat haitallisesti myös sen omaan toimintaan. Samassa tarkoituksessa Kirchliches Aussenamt pyrki osoittamaan myös julkisten vastalauseiden vaikutuksen negatiiviseksi. Niinpä tri Günther selitti toukokuussa 1934 Saksaan tekemänsä matkan jälkeen kirjeessään Berggraville Krummacherin lausuneen hänelle, että Tukholman pappien julkilausuma oli monista positiivisista piirteistään huolimatta vain vahvistanut radikaalisia aineksia Saksan kirkossa. Krummacherin mukaan ulkomaiset kirkot tekivät parhaan

¹⁰⁶ v. Neurath Frickille 18. 6. 1934, Reichskanzlei R 43 II/162, BA. Conrad, Der Kampf um die Kanzeln s. 99.

palveluksen, mikäli ne julkisten mielenosoitusten asemesta kääntyivät luottamuksellisesti Saksan kirkon ulkomaanviraston puoleen.¹⁰⁷

Kirchliches Aussenamt pyrki myös luomaan henkilökohtaisia yhteyksiä eräisiin johtaviin pohjoismaisiin kirkonmiehiin vaikuttaakseen näiden välityksellä sikäläisiä mielialoja rauhoittavasti. Huhtikuun lopussa ulkomaanpiispa Heckel kääntyi kirjeitse mm. tanskalaisen tri Alf. T. Jørgensenin puoleen, joka oli hetkeä aiemmin Berlingske Tidendessa esitellyt myönteisessä hengessä Saksan kirkon uuden ulkomaanpiispan ja viitannut tässä yhteydessä hänen aitoluterilaista saksalaista teologia von Harless'ia koskevaan tutkimukseensa. Käyttäen hyväkseen Jørgensenin viittausta von Harless'iin Heckel huomautti kirjeessään, että Saksan silloisella luterilaisuudella olisi paljon opittavaa von Harless'in asenteesta kirkkopoliittisiin kysymyksiin. Siitä huolimatta, että Saksan luterilaiset vetosivat jatkuvasti tunnustukseen, he poikkesivat ratkaisevasti luterilaisen kirkon perusperiaatteista kirkkopoliittisissa kysymyksissä. Dialektisen teologian vaikutus sekä uudet kirkolliset liittoutumat johtivat luterilaisia sivuun reformatorisista käsityksistä oikeutta, kirkkojärjestystä ja kirkon ulkonaista järjestystä koskevissa kysymyksissä. Niin ikään Heckel valitti, että ulkomaiset uskonveljet eivät olleet arvioineet oikein Saksan kirkollista tilannetta. Heidän huomionsa oli kiintynyt yksityisiin tapahtumiin ilman, että he olisivat kiinnittäneet huomiota suuriin teologisiin selvittelyihin, joita nimenomaan katolisen kirkon aktio Saksassa oli aiheuttamassa.¹⁰⁸

Viitatessaan luterilaisen perinteen syrjäyttämiseen kirkkojärjestystä koskevissa kysymyksissä Heckel halusi kiinnittää »luterilaisen» Jørgensenin huomiota reformoitujen saamaan johtavaan asemaan Papiston hätäliiton piirissä. Kuuluihan dialektisen teologian johtava henkilö, Karl Barth myös Papiston hätäliiton keskeisiin tukijoihin. Korostaessaan taas katolisen kirkon toiminnan aktivoitumista Heckel halusi vedota siihen solidaarisuuden tunteeseen, mikä oli vanhastaan yhdis-

¹⁰⁷ Günther Berggraville 2. 6. 1934, EBA.

¹⁰⁸ Heckel Jørgensenille 27. 4. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

tänyt Saksan ja Pohjolan luterilaisia toisiinsa taistelussa katolisen kirkon ekspansiopyrkimyksiä vastaan. Heckelillä oli sitäkin suurempi syy kiinnittää huomiota viimeksi mainittuun seikkaan, koska pohjoismainen lehdistö oli osoittanut myönteistä huomiota myös katolisen kirkon käymälle taistelulle Saksassa.

Heckelin esittämät perustelut herättivätkin myötätuntoa Luterilaisen Maailmankonventin johtajistoon kuuluneen Jørgensenin taholla. Vastauskirjeessään Heckelille Jørgensen arveli tämän olevan oikeassa todetessaan, että ulkomaiset kirkot eivät kyenneet arvioimaan oikein Saksan kirkollista tilannetta. Jørgensenin mielestä oli merkittävää ei vain Saksan kirkon vaan myös Pohjolan kannalta, että bolševismi oli lyöty Saksassa. Samoin katolisen kirkon aktioon oli syytä kiinnittää vakavaa huomiota. Oli tärkeää, että evankeliset ja ennen muuta luterilaiset löysivät tänä vaikeana aikana toisensa. Jørgensen valitti Heckeliin yhtyen myös sitä, että ulkomaalaiset sekaantuivat liiaksi Saksan sisäisiin asioihin kykenemättä arvioimaan Saksan asemaa ja vaikeuksia.¹⁰⁹

Jørgensenin kirjeessä kuvastui voimakas solidaarisuuden tunne uskonpuhdistuksen äitikirkkoa kohtaan, josta syystä hän koki silloisen Saksan kirkkoon kohdistuvan arvostelun kiusalliseksi ja katsoi sen vaarantavan perinteistä luterilaista uskonyhteyttä. Kuten monet pohjoismaiset kirkonmiehet piti myös Jørgensen erityisen arvokkaana sitä, että uusi Saksa oli lyönyt bolševismin, joka neuvostohallituksen harjoittaman uskontopolitiikan valossa oli koettu suurimmaksi uhkaksi kristilliselle kirkolle.

Jørgensen asettui myös julkisuudessa puolustamaan Heckelin hänelle esittämiä näkemyksiä. Berlingske Tidende'ssä kesäkuun alkupuolella 1934 julkaisemassaan kirjoituksessa Jørgensen selitti, että ulkomailla ei ymmärretty oikein Saksan kirkollisten tapahtumien luonnetta. Selitettiin, että Saksalaisten kristittyjen uskonliike julisti oppia, joka oli lähellä pakanuutta. Taistelu koski kuitenkin ensisijaisesti sitä, mitä tunnustuksella ja erityisesti luterilaisella tunnustuksella

¹⁰⁹ Jørgensen Heckelille 12. 5. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

oli sanottavanaan kirkon järjestysmuotoa koskevista kysymyksistä.¹¹⁰ — Näin Jørgensen omaksui tietoisesti toisen kannan kuin useat hänen pohjoismaisista virkaveljistään Saksan kirkolliseen johtoon. Hänen asenteensa päävaikuttimena oli solidaarisuuden tunne Saksan luterilaisuutta kohtaan.

Jørgensenin tavoin myös Tanskan sisälähetyksen puheenjohtaja, pastori Chr. Bartholdy asettui Saksaan tekemänsä opintomatkan jälkeen keväällä 1934 julkisesti puolustamaan Saksan kirkkoa. Eräässä lehtihaastattelussa, jonka mm. Saksan Kööpenhaminan lähetystö totesi herättäneen suurta huomiota Tanskassa, Bartholdy kuvaili inostuneesti Saksan kirkollisia oloja ja totesi niihin sisältyvän myös Tanskan kirkon kannalta mielenkiintoisia ja herätteitä antavia piirteitä. Evankeliumia julistettiin Saksassa uudella, tuoreella tavalla, josta myös Tanskan kirkko tuli saamaan uusia vaikutteita. Tanskan kirkko oli monien vuosien ajan elänyt Englannin kirkon vaikutteiden alaisena. Mutta Bartholdy lausui uskovansa, että saksalainen vaikutus tulisi jälleen kasvamaan. Kansallissosialismin aate puhutteli myös tanskalaista nuorisoa ja myös Tanskassa saatettiin eräänä päivänä tajuta, että valtio ja kirkko voivat toimia hedelmällisessä yhteistyössä.¹¹¹

Kun Jørgensen halusi osoittaa solidaarisuutta Saksan kirkkoa kohtaan Lutherin kirkkona, kohdistui Bartholdyn ihailu lähinnä kansallissosialismiin ja sen sävyttämään nationalistiseen kristinuskontulkintaan, jonka hän uskoi vetoavan uudella tavalla kansaan. Tältä pohjalta Bartholdy ei asettunut vain vastustamaan monien virkaveljiensä kielteisiä käsityksiä Saksan uudesta kirkosta vaan toivoi saman aatteen elähdyttävän tulevaisuudessa myös hänen omaa kirkkoaan.

Saksan kirkkoon ja samalla uuteen Saksaan kohdistunut voimakas kritiikki synnytti eräissä Kolmatta valtakuntaa ihannoivissa kirkollisissa piireissä reaktionomaista Saksan ja sen kirkon puolustelua. Mm.

¹¹⁰ Berlingske Tidende 11. 6. 1934.

¹¹¹ Politiken 2. 5. 1934. Kööpenhaminan lähetystö AA:lle 3. 5. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

Qvislingin hallituksen kirkollisministerinä myöhemmin sodan aikana tunnetuksi tullut norjalainen pappi Sigmund Feyling asettui Dagen-lehdessä julkaisemassaan kirjoituksessa »Saksan kirkko myrskyssä» määrätietoisesti puolustamaan ei vain valtakunnanpiispa Müllerii vaan myös Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen entistä johtajaa Hossenfelderii. Feyling osoitti kirjoituksessaan siinä määrin suurta ymmärtämystä Saksan kirkkoa kohtaan, että Günther piti sitä myönteisimpänä lausuntona, mitä Saksan kirkosta oli Norjan lehdistössä koko kirkkوتاistelun aikana kirjoitettu.¹¹² Kuten Feylingin eräästä myöhemmästä lausunnosta käy ilmi, hänen kirjoituksensa merkitsi nimenomaan reaktiota sitä tapaa vastaan, jolla Norjan lehdet käsittelevät hänen ihailemansa Kolmannen valtakunnan kirkollisia oloja.¹¹³

Myös suomalainen rovasti Kares asettui samantapaisin perustein puolustamaan Saksan kirkkoa. Eräässä pakinassaan Kares huomautti mm., että viime aikoina oli kirjoitettu paljon Saksan kirkollisista oloista ja yleistetty yksityiskohtia, jotka olivat varsin tavallisia valankumouksellisen kuohunnan keskellä. Saksan kirkko oli kuitenkin ennen tätä vaihetta elänyt repivän vapaamielisen jumaluusopin raatelemana, joka tilanne ei ollut suinkaan ollut yhtään parempi kuin nyt kummitteleva germaaninen pakanuus. Nyt monet huusivat tästä asiasta, mutta silloin ei puhuttu mitään. Ja kuitenkin Saksan kirkot olivat nykyään täynnä väkeä mutta silloin tyhjinä.¹¹⁴

Kares ei halunnut täysin kiistää Saksan kirkkoon kohdistetun kritiikin oikeutta. Sen sijaan hänen epäilynsä kohdistui siihen, että Saksan kirkkoon kohdistettu kritiikki oli samalla tarkoituksellista hyökkäystä kansallissosialistista Saksaa vastaan. Siten poliittis-ideologiset sympatiat Kolmatta valtakuntaa kohtaan johtivat Kareksen solidaarisuuden ilmauksiin Saksan kirkkoa kohtaan.

Toisaalta Saksan kirkkوتاistelun kärjistyminen muodostui kansal-

¹¹² Dagen 19.5. ja 26.5.1934. Günther KA:lle 7.6.1934, Archiv EKD, D 1/35.

¹¹³ Feyling tri Huhnhauserille 9.1.1942, Utrag i offentlig straffesak og Eidsivatrang Lagbok mot Sigmund Feyling.

¹¹⁴ Herättäjä 18.5.1934.

lissosialistiseen Saksaan myönteisesti asennoituneelle Isänmaalliselle Kansanliikkeelle ja siinä mukana olleille suomalaisille kirkonmiehille sangen kiusalliseksi. Kun eräät vasemmisto- ja keskustalehdet huomauttivat Saksan kirkkotaisteluun viitaten, että myös Isänmaallinen Kansanliike pyrki Saksan mallin mukaisesti vetämään kirkon mukaan omaan poliittiseen taisteluunsa, katsoi liikkeen pää-äänenkannattaja Ajan Suunta aiheelliseksi tilittää edustamansa liikkeen suhdetta Saksan tapahtumiin. Pääkirjoituspalstallaan ko. lehti todisteli, ettei Isänmaallisella Kansanliikkeellä ollut mitään yhteistä Saksalaisten kristittyjen eikä kansallissosialistisen liikkeen harjoittaman uskontopoliitiikan kanssa. Isänmaallinen Kansanliike pyrki syventämään kansan uskonnollista tuntoa ja säilyttämään puhtaan luterilaisen opin vapaana kaikista sivuvaikutteista, kun sen sijaan kansallissosialistisen liikkeen asenne kirkkoon oli alunperin ollut välttelevä. Oli valitettavaa, että aatteeseen, joka oli pelastanut maan poliittisesta vararikosta, oli pesiytynyt hengellisesti tuhoavia voimia.^{114a}

Ajan Suunnan kirjoituksessa kuvastui selvästi Saksan kirkkotaistelun Isänmaallisen Kansanliikkeen toiminnalle aiheuttama kiusallinen tilanne. Haluamatta sanoutua irti sympatioistaan kansallissosialistista liikettä kohtaan lehti katsoi kuitenkin olevansa pakotettu tekemään eron kansallissosialistien ja Isänmaallisen Kansanliikkeen uskonnollisten ja kirkkopoliittisten pyrkimysten välillä.

^{114a} Ajan Suunta 4.5. ja 5.5.1934.

IV TUNNUSTUSKIRKON PUOLESTA VALTAKUNNANKIRKON JOHTOA VASTAAN

1. POHJOISMAISEN TEOLOGIKOKOUKSEN JA FANØN EKUMENISEN KOKOUKSEN KANNANOTOT

Müllerin kirkkohallituksen Papiston hätäliittoon ja Etelä-Saksan maakirkkoihin kohdistama häikäilemätön painostus johti kevään 1934 kuluessa kirkollisten vastarintaryhmittymien rintaman tiivistymiseen. Jo huhtikuun lopulla Ulmissa pidetyssä kokouksessa päättivät maan eri puolilla muodostuneet tunnustussynodit yhdessä Müllerin painostuksen kohteeksi joutuneiden Württembergin ja Bayerin maakirkkojen kanssa muodostaa »Saksan evankelisen kirkon tunnustusliiton».

Seurakuntien ja koko kirkon piirissä vallinnut henkinen ja hengellinen sekasorto, kirkkohallituksen harjoittama laittomuus sekä pappien erottamiset ja pidätykset lisäsivät kuitenkin tarvetta kaikkien Saksan evankelisen kirkon piirissä vaikuttaneiden oppositiovaikeuksien kokoamiseksi. Toukokuun 29.—31. päivinä kokoontuikin Barmenissa Wuppertalissa ensimmäinen koko maata käsittävä tunnustussynodi, jossa maan eri puolilla toimineet oppositioryhmittymät päättivät edustajiensa välityksellä liittyä yhdeksi tunnustuskirkoksi. Näin syntynyt Saksan tunnustuskirkko kiisti Müllerin kirkkohallituksen oikeuden Saksan evankelisen kirkon laillisena johtajana ja katsoi oikeudekseen toimia kirkon varsinaisena johtajana, koska valtakunnankirkkohallitus oli tunnustuksen- ja oikeudenvastaisten toimenpiteittensä vuoksi menettänyt tämän aseman. Tunnustuskirkon johtavaksi elimeksi päätettiin muodostaa Saksan evankelisen kirkon vel-

jesneuvosto, jonka puheenjohtajaksi valittiin preses Karl Koch Bad Oeynhausenista.¹

Barmenin synodi ja Saksan tunnustuskirkon muodostuminen aiheuttivat täysin uuden tilanteen. Olihan virallisen kirkon rinnalle muodostunut uusi kansankirkko omine järjestysmuotoineen, joka julisti Müllerin kirkkohallituksen laittomaksi. Kansallissosialistinen valtiovalta halusi kuitenkin tehdä tyhjäksi näin syntyneen tunnustuskirkon toiminnan. Tähän tähtäsi mm. sisäministeri Frickin heinäkuun alussa antama asetus, jolla hän kielsi yleisen turvallisuuden, järjestyksen ja rauhan nimissä kaiken kokouksissa, sanomalehdissä, lentolehtisissä ja lentokirjasissa kirkkotaistelusta käytävän keskustelun. Vain valtakunnanpiispa sai oikeuden virallisten kirkkoa koskevien tiedotusten antamiseen.²

Kun kansallissosialistinen valtiovalta pyrki näin tukahduttamaan alkuunsa tunnustuskirkon toiminnan, kiiruhtivat ulkomaiset kirkot puolestaan antamaan moraalisen tukensa sille. Niinpä Chichesterin piispa Bell päätti erinäisten neuvottelujen jälkeen Life and Work-liikkeen presidentin ominaisuudessa lähettää preses Kochille virallisen kutsun Fanøssa Tanskassa elokuussa 1934 pidettävään ekumeeniseen kokoukseen.³ Siten Saksan tunnustuskirkko sai piispa Bellin esittämän kutsun muodossa eräänlaisen »virallisen» hyväksymisen ekumeenisen liikkeen taholta.

Tunnustuskirkon synty, sen ulkomaisilta kirkoilta osakseen saama myötätunto sekä piispa Bellin veljesneuvoston puheenjohtajalle esittämä kutsu hermostuttivat erityisesti Kirchliches Aussenamtia. Jo heinäkuun puolivälissä, ennen piispa Bellin kutsukirjeen saapumista, Heckel kääntyi huolestuneena mm. arkkipiispa Eidemin puoleen ja

¹ Barmenin synodista ks. esim. *Beckmann*, Evangelische Kirche im Dritten Reich s. 62—67. *G. Niemöller*, Die erste Bekenntnissynode der DEK. *Wolf*, Barmen.

² *Hermelink*, Die Kirche im Kampf s. 116. *Boyens*, Kirchenkampf und Ökumene s. 109—110.

³ Bell Ammundsenille 7.7. 1934 ja Ammundsen Bellille 11.7. 1934, VAA. *Bethge*, Dietrich Pönhoeffter s. 438—440. *Boyens* s. 110.

totesi, että tunnustuskirkon synnystä ja voimakkaasta esiintymisestä huolimatta kirkkotaistelu ei ollut suinkaan päättynyt Saksassa. Heckel luonnehti kirkkonsa senhetkistä tilaa kuolemanvakavaksi ja esitti pyynnön, että hän voisi, mikäli mahdollista, tavata yksityisesti arkkipiispan esim. Fanøn kokoukseen tekemänsä matkan yhteydessä elokuun lopulla. Heckel vakuutti, että hän halusi vain etsiä tietä, joka voisi turvata evankelisen kirkon olemassaolon Saksan maaperällä.⁴ Vaikka Heckel ei selittänyt yksityiskohtaisemmin toivomansa tapaamisen tarkoitusta, se liittyi epäilemättä tunnustuskirkon synnyn aiheuttamaan uuteen tilanteeseen, joka kosketti läheisesti myös Saksan kirkon virallisia ulkomaisia suhteita.

Piispa Bellin esitettyä kutsunsa preses Kochille Kirchliches Aussenamt ryhtyi aktiivisiin vastatoimenpiteisiin. Elokuun alussa piispa Bellille lähettämässään kirjeessä Heckel tiedusteli närkästyneenä mm., mihin ekumeenisen neuvoston säännöksiin piispan preses Kochille esittämä kutsu perustui. Samanaikaisesti Heckel kääntyi asiassa myös Saksan ulkoministeriön puoleen, joka oli ehtinyt myöntää preses Kochille luvan osallistua Fanøn kokoukseen. Auswärtiges Amt, joka sillä välin oli Hindenburgin kuoleman johdosta joutunut Hitlerin valvontaan, asennoituikin preses Kochin matkaa koskevaan asiaan entistä pidättyvämmin. Vaikka ulkoministeriö ei suoranaisesti peruuttanut preses Kochille annettua matkustuslupaa, sen muuttunut asenne ja tunnustuskirkon omassa piirissä herännyt epäily osallistumisen tarkoituksenmukaisuutta kohtaan johtivat siihen, että preses Koch katsoi viisaimmaksi kieltäytyä lähtemästä kokoukseen. Turhaan piispa Ammundsen yritti Life and Work-liikkeen edustajana elokuun 13. päivänä Hampurissa pidetyssä neuvottelussa taivutella tunnustuskirkon johtajia myönteiseen ratkaisuun.⁵ Kirchliches Aussenamt oli saavuttanut ajamansa päämäärän.

Kirchliches Aussenamt ei kuitenkaan tyytynyt vain toimimaan tunnustuskirkon osallistumisen estämiseksi. Se pyrki myös estämään

⁴ Heckel Eidemille 17. 7. 1934, EEA, B I b:5. *Murtorinne* s. 115—120.

⁵ *Boyens* s. 110—111, 333—335. Report of my interview Dr. Koch and his friends 13. 8. 1934, VAA.

Life and Work-liikkeen johdon suunnitelmat Saksan kysymyksen esilleottamiseksi ko. ekumeenisessa kokouksessa. Saatuaan tietää piispa Bellin ja piispa Ammundsenin tätä asiaa koskevista suunnitelmista Heckel kääntyi ensiksi mainitun puoleen ja tiedusteli kiusaantuneena, missä muodossa kokous tulisi ottamaan Saksan kirkkoa koskevan kysymyksen esille. Niin ikään Heckel kysyi, oliko ekumeeninen kokous pätevä käsittelemään jonkin jäsenkirkkonsa sisäisiä asioita. Mikäli Saksan kirkkoa koskeva kysymys tulisi kaikesta huolimatta kokouksessa pohdittavaksi, Heckel katsoi, että keskustelun tulisi tapahtua mahdollisimman salaisena ja rajoittua määrättyyn keskustelu-teemaan.⁶

Kirchliches Aussenamtin »politiikan» mukaisesti Heckel halusi näin kiistää ekumeenisen liikkeen ja ulkomaisten kirkkojen oikeuden puuttua Saksan kirkkotaisteluun, joka hänen mielestään oli Saksan kirkon sisäinen asia. Aivan erityisesti hän halusi välttää asian julkista käsittelyä. Röhmien murhan ja Hindenburgin kuoleman synnyttämässä poliittisesti jännittyneessä ilmapiirissä Heckel ilmeisesti pelkäsi, että Saksan kysymyksen julkinen käsittely ekumeenisessa kokouksessa saattaisi koko Saksan kirkon ja sen ekumeeniset yhteydet valtiollisen johdon epäluulon kohteeksi.

Viimeksi mainittuun seikkaan viittaa mm. se, että myös Life and Work-liikkeen toimintaan aktiivisesti osallistunut berliiniläinen prof. Adolf Deissmann katsoi Heckelin tavoin aiheelliseksi varoittaa Ammundsenia samasta asiasta. Kirjeessään Ammundsenille Deissmann huomautti, että jokainen ulkomaisten kirkkojen yritys puuttua Saksan kirkon sisäisiin asioihin ei tulisi silloisessa tilanteessa helpottamaan vaan päinvastoin vaikeuttamaan Saksan kirkon asemaa ja antamaan ekumeenisen työn vastustajille tekosyyyn kaikkien kirkkojenvälisten suhteiden katkaisemiseen. Tästä syystä hän toivoi, että Saksan kirkollista tilannetta ei käsiteltäisi julkisessa kokouksessa, josta tiedot tulisivat sanomalehtiin, ja että Fanø'n kokouksen tästä asiasta mahdollisesti tekemää päätöstä ei saatettaisi julkisuuteen.⁷

⁶ Boyens s. 335—337.

⁷ Deissmann Ammundsenille 29. 7. 1934, VAA.

Kun Deissmann ja Heckel pelkäsivät Fanøn kokouksen julkisen kannanoton vaarantavan Saksan kirkon asemaa ja vaativat tähän perustuen varovaisuutta, esitti tunnustuskirkon nuoriin ekumeenikoihin lukeutuva Dietrich Bonhoeffer, jonka oli määrä osallistua Fonøn kokoukseen ekumeenisen nuorisosihteerin ominaisuudessa, täysin päinvastaisen käsityksen. Ammundsenille samanaikaisesti lähettämissään kirjeissä Bonhoeffer tähdensi, että Fanøn kokouksen ei tulisi missään tapauksessa vaieta Saksan kysymyksestä vaan esittää asiasta julkinen päätöslauselmansa. Väistäminen oli hyödytöntä. Asiaa oli pyrittävä auttamaan esittämällä siitä koko totuus.⁸

Kun Saksan kirkon sisäinen tilanne kesän 1934 aikana vain paheni ja elokuun alussa pidetty valtakunnansynodi antoi valtakunnanpiispalle diktatorisen vallan Saksan kirkossa ja päätti mm. ryhtyä vaatimaan papeilta uskollisuudenvalan Hitlerille⁹, kaikuivat Heckelin varoitukset kuuroille korville. Tämä ilmeni mm. pohjoismaisten kirkonjohtajien jyrkkenevässä asenteessa Saksan kirkon viralliseen johtoon. Niinpä Eidem, joka oli aluksi asennoitunut myönteisesti Heckelin ehdottamaan tapaamispyyntöön, arveli 18. 8. Heckelille lähettämässään kirjeessä, että tapaaminen silloisessa tilanteessa oli hyödytöntä. Elokuun alussa pidetyn kansallissynodin päätöksiin viitaten Eidem totesi, että Saksan evankelisen kirkkohallituksen taholta ei tämän jälkeen enää ollut mitään hyvää odotettavissa. Rauhan aikaansaaminen oli käynyt mahdottomaksi. Eidem päätti kirjeensä toteamukseen, että Heckel sai edelleen olla vakuuttunut hänen persoonallisesta ystävyystään. Tämän edustamasta kirkkopoliitikasta hänen täytyi kuitenkin ehdottoman päättävästi sanoutua irti, koska hän ei voinut enää löytää mitään tietä ymmärtämykseen.¹⁰ Myös suomalaista virkaveljeään Lauri Ingmania, jolle Heckel oli niin ikään esittänyt vierailutarjouksensa, Eidem kehotti asennoitumaan tapaa-

⁸ Bonhoeffer Ammundsenille 8. 8. ja 18. 8. 1934, *Bonhoeffer*, *Gesammelte Schriften* I s. 205—208. *Bethge*, Dietrich Bonhoeffer s. 442.

⁹ Ks. esim. *Gauger* II s. 276—281.

¹⁰ Eidem Heckelille 20. 7. ja 18. 8. 1934, EEA, B I b:5. *Murtorinne* s. 82—83, 121.

miseen pidättyvästi, koska vierailua saatettiin käyttää todisteena Saksan kirkollisen johdon toiminnan hyväksymisestä.¹¹

Samanaikaisesti kun Eidem sanoutui näin lopullisesti irti yhteistyöstä Müllerin kirkkohallituksen ja sen edustajan Heckelin kanssa, kokoontuivat pohjoismaiset ekumeenikot Ammundsenin luokse Haderslevin piispankartanoon omaan teologikokoukseensa, joka edelsi Fanøn ekumeenista kokousta. Kokous perustui Ruotsin ekumeenisen neuvoston jo aiemmin talvella 1934 Ammundsenille tekemään ehdotukseen, että joukko pohjoismaisia kirkonjohtajia ja teologeja kokoontuisi ennen Fanøn kokouksen alkamista neuvotteluun, jossa nämä voisivat ennakkoon pohtia ekumeenista tilannetta ja sen Pohjoismaiden kirkkoille asettamia velvoitteita.¹² Ammundsen suostui ehdotukseen ja esitti pohjoismaisten kirkkojen edustajille kutsun saapua muutamaa päivää ennen Fanøn kokouksen alkamista hänen piispankartanossaan pidettävään neuvottelukokoukseen. Elokuun 18. päivänä alkaneeseen pohjoismaiseen »esikokoukseen» osallistuivat Tanskasta kokouksen isännän piispa Ammundsenin ohella tuomiorovasti Hoffmeyer, kirkkoherra Høgsbro ja pastori Sparring-Petersen, Ruotsista arkkipiispan rouva Söderblom, piispa Aulén, prof. Runestam, tri Björkqvist, tuomiorovasti Brilioth, dos. Holmström, lähetysjoht. Anderson, pastori Ehrenström (Geneve) ja pastori Karlström sekä Norjasta prof. Brun, kirkkoherra Klaveness, kirkkoherra Martinussen ja past. Christie. Suomen kirkon edustajat olivat sen sijaan estyneet saapumasta ja tulivat vasta virallisen ekumeenisen kokouksen alkaessa.¹³

Pohjoismaisen teologikokouksen keskustelujen pääteemaksi muodostui luonnollisesti Saksan kysymys. Tästä asiasta laatimissaan teesseissä kokous totesi mm., että kansallissosialismi oli kansallisuuden ja rodun absoluuttiselle arvolle rakentuva maailmankatsomus, joka vaati näkemyksilleen totalitaarista herruutta. Kristillisen kirkon vel-

¹¹ Ingman Sentzkelle 27. 8. 1934 ja Eidem Ingmanille 3. 9. 1934, LIA, A:5.

¹² Svenska Ekumeniska Nämnden Ammundsenille 19. 2. 1934, VAA.

¹³ Kristen Gemenskap 1934 s. 134—135.

vollisuus oli korostaa vastoin kansallissosialismin rotukäsitystä, että jokainen kansa ja rotu oli synnin turmelema eikä voinut kelvata Jumalan edessä ilman Kristuksessa maailmaan ilmestynyttä sovitusta. Kirkko kielsi tämän velvollisuutensa, kun se kieltäytyi julistamasta evankeliumia vieraalle rodulle, teki rodullisista rajoista oman toimintansa ja julistuksensa rajat, kielsi Jeesuksen juutalaisen syntyperän, katsoi Jeesuksen ristiinnaulitsemisen tapahtuneen ei koko ihmiskunnan vaan juutalaisten synnin tähden ja teki kansallisuudesta ja rodusta kirkon julistuksen normin ja sisällön.

Valtion totalitaarisia pyrkimyksiä vastaan kirkon velvollisuus oli julistaa, että valtio oli Jumalan säätämä järjestys ihmiselämää varten. Mutta se ei ollut ainoa eikä korkein Hänen järjestyksistään. Kristityn velvollisuus oli totella valtiota Jumalan asettamana järjestyksenä, mutta vain niin kauan kuin tämä ei sotinut Jumalan sanaan si-dottua omaatuntoa vastaan. Kirkko ei toiminut tehtävänsä mukaisesti, jos se alistui täydellisesti valtion tahtoon ja opetti, että valtion ja kansan normit ja ihanteet olivat Jumalan normeja, ja jos se katsoi tehtäväkseen johtaa ihmisiä paitsi sisälle evankeliumin sanomaan myös totalitaarisen valtion järjestelmään. Kirkon johto, joka kielsi tällä tavoin velvollisuutensa, kielsi myös Raamatun ja tunnustuksen arvovallan, eikä voinut vaatia, että se tunnustettiin kirkon työn johtajaksi.¹⁴

Pohjoismaisen teologikokouksen teesit merkitsivät Saksan kirkon johdon ja sen toiminnan päättäväistä tuomitsemista ja varsin selväpiirteistä asettumista tukemaan tunnustuskirkkoa. Kuten eräät yksityiset teologit jo aiemmin katsoi myös mainittu teologikokous, että Saksan virallinen kirkko oli sekä sisäisesti että ulkonaisesti samastunut Kolmannen valtakunnan ideologisiin ja poliittisiin näkemyksiin eikä voinut sen vuoksi enää suorittaa tehtävänsä kristillisenä kirkkona.

Samaa seikkaa korosti myös Anders Nygren eräissä Ruotsin ja Tanskan lehdissä samanaikaisesti julkaisemissaan kirjoituksissa. Ny-

¹⁴ *Høgsbro*, Teser til den tyske Kirkestrid s. 119—123.

gren kohdisti kirjoituksissaan erittäin voimakasta kritiikkiä valtakunnanpiispan ja hänen kirkkohallituksensa harjoittamaa laittomuutta vastaan ja totesi, että Müllerin »kansallissosialistisen» kirkon rinnalla oli Barmenin synodista alkaen toiminut yhtenäinen tunnustus-kirkko, joka kokosi yhä suuremmassa määrin yhteytensä Saksan kirkon todelliset henkiset voimat.¹⁵ Raportoidessaan Nygrenin kirjoituksista ulkoministeriölleen Saksan Tukholman lähettiläs zu Wied arveli syystä, että Nygren oli valinnut kirjoitustensa ajankohdan vaikuttaakseen samanaikaisesti Fanøssa alkavaan ekumeeniseen kokoukseen.¹⁶

Saksan kysymyksen ohella pohjoismainen teologikokous pohti myös pohjoismaisten kirkkojen asemaa ja tehtävää ekumeenisessa työssä. Tästä aiheesta käyttämissään alustuspuheenvuoroissa Aulén, Ammundsen ja Martinussen tähdensivät yksimielisesti sitä, että Pohjolan kirkkojen tuli vallitsevassa tilanteessa pyrkiä erityisesti vaalimaan ja vahvistamaan luterilaista perinnettä, jonka säilymisestä Euroopan silloinen tilanne oli säilyttänyt Pohjolan kirkkoille suuren vastuun. Samalla Ammundsen ja Martinussen viittasivat myös siihen välittävään osaan, mikä Pohjoismaiden kirkkoilla oli sekä maantieteellisen asemansa että kirkkohistoriallisen traditionsa vuoksi Saksan ja lännen kirkkojen välillä. Tätä käsitystä alleviivasi puheenvuorossaan erityisesti tuomiorovasti Brilioth, joka katsoi, että Pohjolan luterilaiset kirkot olivat myös teologisen luonteensa puolesta välittäjän asemassa Saksan uskonpuhdistuskirkon ja anglikaanisen kirkon välillä.¹⁷

Viimeksi mainituissa kannanotoissa kuvastui selvästi Pohjolan kirkkojen uusi suuntautumispyrkimys. Saksan kirkkotaistelun vuoksi Pohjolan »ekumeenikot» olivat yhä selvemmin irtaantumassa uskonpuhdistuksen äitikirkon vaikutuspiiristä ja etsimässä itsenäistä välit-

¹⁵ Svenska Dagbladet 22. 8. ja 23. 8. 1934. Dagens Nyheder 21. 8. ja 22. 8. 1934.

¹⁶ zu Wied AA:lle 23. 8. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

¹⁷ *Christie*, Det nordiske teologemöte i Haderslev og Fanø s. 137.

täjän asemaa Saksan ja lännen kirkkojen väliltä. Siten Müllerin kirkkohallituksen toimenpiteet olivat johtamassa tosiasiallisesti siihen, mitä myös Saksan ulkoministeriön piirissä oli aina syksystä 1933 alkaen pelätty; anglikaanisen kirkon ja englantilaisen vaikutuksen lisääntymiseen Pohjoismaissa perinteisen luterilaisen ja saksalaisen vaikutuksen kustannuksella.

Pohjoismaisen teologikokouksen päätökset vaikuttivat ratkaisevasti välittömästi tämän jälkeen alkaneen Fanøn ekumeenisen kokouksen ratkaisuihin. Niinpä kokouksen pohjoismaiset edustajat Ammundsen, Brun, Aulén, Runestam ja v. Bonsdorff asettuivat eräiden englantilaisten ohella jo kokouksen alussa käydyissä neuvotteluissa sille kannalle, että ekumeenisen neuvoston oli ehdottomasti määriteltävä kantansa Saksan kysymykseen. Heckelin mielestä tämä pohjoismaisten edustajien omaksuma kanta vaikutti ratkaisevasti myös muiden kirkkojen edustajien käsityksiin.¹⁸ Pohjoismaisen teologikokouksen käymän keskustelun pohjalta kokouksen pohjoismaiset osanottajat (Runestam, Geismar, Brun, Björkqvist, Aulén ja Ammundsen) tähdensivät niin ikään valtio ja kirkko -teemasta käydyn keskustelun yhteydessä, että kirkon tehtävä oli viedä evankeliumin sanoma kansan elämään myös silloin, kun tämä sanoma sisälsi kritiikkiä yhteiskuntaa ja valtiota vastaan. Valtion ja kirkon välillä syntyi konflikti, mikäli valtio pyrki rajoittamaan kirkon julistuksen vapautta ja esitti myös hengelliseen elämään kohdistuvia vaatimuksia. Tällöin valtio korotti itsensä ja kansakunnan korkeimmaksi absoluuttiseksi arvoksi, kuten Saksassa oli tapahtunut. Kirkon velvollisuus oli vastoin valtion totalitaarisia vaatimuksia korostaa Jumalan Kristuksessa sekä yksilölle että kansalle ilmoittamaa tahtoa.¹⁹

Saksan kysymyksen käsittely kokouksen lopulla muodostui draamaattiseksi. Kokouksen asettama valiokunta, johon pohjoismaisista edustajista kuuluivat Ammundsen ja Brun, oli saanut tehtäväkseen

¹⁸ Heckel ulkomaanpapistolle 7.9. 1934, AA, Gesandschaft Oslo, KA 1 B I.

¹⁹ Minutes of the Meeting of the Council, Fanø s. 37—42. Kristen Gemenkap 1934 s. 105—115, 139—140. Kristeligt Dagblad 28.8. 1934.

Saksan kysymystä koskevan julkilausuman valmistelun. Kun ehdotus tuli kokouksen lopulla yleisistunnon käsiteltäväksi, se herätti vilkkaan keskustelun. Heckelin johtaman Saksan kirkon delegaation puolustusyritysten osoittauduttua tuloksettomiksi yritti viime hetkellä yksityislentokoneella kokouspaikalle saapunut Müllerin erikoislähettiläs, ylikirkkoneuvos Birnbaum vielä puolustaa Saksan kirkkohallituksen toimintaa ja torjua julkilausuman antamisen. Vastoin Saksan kirkon edustajien puolusteluja kokous päätti kuitenkin 30. 8. antaa päätöslauselman, jossa se hyväksyi Life and Work -liikkeen presidentin, piispa Bellin aikaisemmat toimenpiteet Saksan kysymyksessä sekä tuomitsi kristittyjen vapauteen kohdistuvat loukkaukset Saksan kirkossa. Saksan kirkkohallituksen käyttämät väkivaltaiset menetelmät ja vapaan keskustelun tukahduttaminen olivat, kuten päätöslauselmassa todettiin, sovittamattomassa ristiriidassa Kristuksen kirkon todellisen olemuksen kanssa. Samana päivänä kokous päätti niin ikään valita lis. Dietrich Bonhoefferin ja preses Karl Kochin ekumeenisen neuvoston täydentäviksi jäseniksi.²⁰

Saksan kirkon delegaatio esitti mainittujen päätösten johdosta vastalauseensa, jossa se kiisti evankeliumin julistusta koskevat rajoitukset perättöminä ja selitti, että silloisen Saksan olot tarjosivat evankeliumin julistukselle paljon runsaammin mahdollisuuksia kuin aikaisemmin. Samoin delegaatio tulkitsevi Kochin ja Bonhoefferin valinnan tietyn kirkollisen ryhmän suosimiseksi ja katsoi sen merkitsevän sekaantumista Saksan kirkon sisäisiin asioihin tavalla, joka ylitti ekumeenisen liikkeen tehtävien rajat.²¹

Fanø kokouksen Saksan kirkkoa koskevat päätökset merkitsivät varsin selväpiirteistä kannanottoa tunnustuskirkon puolesta Müllerin kirkkohallitusta vastaan, joskin kokous pyrki päätöslauselmassaan tietoisesti välttämään jyrkkää tuomitsemista ja tähdensi erikseen, että ekumeeninen neuvosto halusi säilyttää edelleen ystävälliset suhteet kaikkiin Saksan evankelisen kirkon ryhmiin.²² Näin haluttiin välttää

²⁰ Minutes ... Fanø s. 50—52. *Betbge* s. 443—444. *Boyens* s. 337—338.

²¹ Minutes ... Fanø s. 75. *Boyens* s. 338—339.

²² Minutes ... Fanø s. 74. Kristen Gemenskap 1934 s. 140—141.

suhteiden täydellistä katkaisemista Saksan viralliseen kirkkoon, mitä Heckel ja Saksan kirkon delegaatio toivoivat.²³

Kokouksen päätökset, joiden syntyyn pohjoismaisilla teologeilla oli nimenomaan ratkaiseva vaikutus, saivat osakseen myös monien pohjoismaisten kirkollisten lehtien hyväksymisen. Mm. tanskalainen Kristeligt Dagblad, joka oli seurannut kokouksen dramaattisia vaiheita erittäin tarkkaavasti, asettui puolustamaan päätösten oikeutta ja katsoi Saksan delegaation vastalauseen olleen osoituksena siitä naiiviudesta, mikä Saksan kirkon johdossa vallitsi. Ellei Saksan kirkko muuttanut kurssiaan, se luisui lehden mielestä väistämättä kirkkojen ekumeenisen yhteyden ulkopuolelle.²⁴ Saman johtopäätöksen teki myös Praesteforeningens Blad, joka piti kokouksen päätöstä sikäli merkitseväenä, että kaikki siinä mukana olleet kirkot olivat tuominneet yksimielisesti natsikirkon ja asettuneet tukemaan tunnustuskirkkoa.²⁵ Norjalainen Dagen -lehti piti puolestaan Fanøn päätöksiä osoituksena lehden aikaisemmin omaksuman linjan oikeudesta. Kun eräs Luthersk Kirketidenden kirjoittaja oli hetkeä aiemmin moitittanut Dagenin kannanottoja subjektiivisiksi ja suositellut niiden vastapainoksi jonkun saksalaisen kristityn lausuntoa, sai Dagen Fanøn kokouksesta tervetulleen aiheen itsepuolustukseen. Kun ekumeenisen liikkeen suurkokous oli antanut yksimielisen tuomion Saksan kirkkohallituksen harjoittamasta kirkkopoliitikasta, Dagen katsoi olevansa hyvässä seurassa osoittaessaan myötätuntoa tunnustuskirkkoa kohtaan.²⁶

Fanøn kokous ja pohjoismaisten edustajien päättävä esiintyminen siellä sai osakseen tunnustusta myös kirkkoon kriittisesti asennoituvassa vapaamielisessä lehdistössä. Kokouksen johdosta julkaisemassaan pääkirjoituksessa mm. vapaamielinen ruotsalainen Dagens Nyheter luki pohjoismaisten edustajien kunniaksi sen, etteivät nämä olleet

²³ Heckel ulkomaanpapistolle 7.9. 1934, AA, Gesandschaft Oslo, KA 1 B I.

²⁴ Kristeligt Dagblad 31.8. 1934. Ks. myös Sama 28.8. ja 30.8. 1934.

²⁵ Praesteforeningens Blad 6.9. 1934 s. 515.

²⁶ Dagen 21.9. 1934.

väistyneet ja kuunnelleet Saksan kirkon virallisten edustajien mielipiteitä. Mikäli näin olisi tapahtunut, he olisivat lehden mielestä osoittaneet oman mitättömyytensä. Erityisen merkitsevänä lehti piti sitä, että kirkkojen edustajat olivat tässä tapauksessa asettuneet päättävästi puolustamaan ajatuksen vapautta.²⁷

Saksan virallisen kirkon taholta Fanøn päätökset saivat luonnollisesti varsin kylmän vastaanoton. Välittömästi kokouksen jälkeen antamassaan virallisessa lausunnossa Müllerin kirkkohallitus torjui Saksan kirkkoa koskevan päätöslauselman sen perusteella, että kokouksen osanottajat eivät tunteneet Saksan oloja. Kuten Heckelin johtama delegaatio kiisti myös kirkkohallitus jyrkästi Fanøn kokouksen päätöslauselmassa todetun kirkon vapauden rajoituksen Saksassa ja syytti ekumeenista kokousta siitä, että se oli toimivaltansa rajat ylittäen sekaantunut Saksan kirkon sisäisiin asioihin.²⁸ Itsepuolustuksen vuoksi myös Saksan kirkollisen opposition äänitorvena toiminut Junge Kirche yhtyi osittain Fanøn päätösten arvostelijoihin ja torjui omasta puolestaan sekaantumisen Saksan kirkon sisäisiin asioihin. Samalla lehti valtion kostotoimenpiteitä peläten selitti, että tunnustuskirkko ei ollut edustettuna Fanøn kokouksessa.²⁹

Nähtävästi Saksan virallisen kirkon reaktiot sekä pelko siitä, että Fanøn päätökset aiheuttaisivat vaikeuksia tunnustuskirkolle, herätti pohjoismaisella taholla ajatuksen neuvottelujen jatkamisesta saksalaisten kanssa. Tässä tarkoituksessa piispa Ammundsen kääntyi syyskuun puolivälissä sekä piispa Bellin että arkkipiispa Eidemin puoleen ja esitti pohjoismaisen tai vielä tätäkin laajapohjaisemman kirkollisen lähetystön lähettämistä Saksaan sikäläisen kirkon johdon (Müller, Jäger) tai poliittisen johdon (Frick, Rust) puheille.³⁰ Ammundsenin ehdotus ei kuitenkaan saanut kannatusta Chichesterin piispan enempää kuin Eideminkään taholta, jotka saivat tilaisuuden keskustella

²⁷ Dagens Nyheter 1.9. 1934.

²⁸ Kristeligt Dagblad 2.9. 1934.

²⁹ Junge Kirche 1934 s. 704—705. *Bethge* s. 444—445.

³⁰ Ammundsen Eidemille 14.9. 1934, EEA, B I b:4.

ehdotuksesta ensiksi mainitun vieraillessa Ruotsissa syyskuun lopulla. Eidem perusteli kielteistä kantaansa sillä, että delegaation matkasta ei tulisi olemaan mitään hyötyä. Kirkon johdon ja hallituksen taholta annettaisiin sille jo tutuksi käynyt selitys, että ulkomaalaiset eivät kyenneet ymmärtämään Saksan tilannetta. Eidem kertoi neuvottelleensa asiasta paitsi piispa Bellin myös arkkipiispa Ingmanin kanssa, joka oli yhtynyt hänen näkemykseensä.³¹ Näin Eidem, joka oli keväällä 1934 käynyt tuloksettoman neuvottelun Hitlerin kanssa ja sittemmin kirjeessään Heckelille sanoutunut irti yhteistoiminnasta Müllerin kirkkohallituksen kanssa, piti ehkä toisia pohjoismaisia kirkkonjohtajia jyrkemmin kiinni käsityksestä, että neuvottelut Kolmannen valtakunnan poliittisen ja kirkollisen johdon kanssa olivat hyödyttömiä. Saatuaan kuulla Eidemin perustelut, myös Ammundsen katsoi, että delegaatiota koskevista suunnitelmista oli siinä vaiheessa syytä luopua.³²

Toisaalta pohjoismaiset kirkkonjohtajat, ennen muita Eidem, halusivat varoa myös julkisia myötätunnonosoituksia Saksan tunnustus-kirkkoa kohtaan peläten sellaisten koituvan vain tunnustuskirkon vahingoksi. Kun norjalainen professori S. Michelet ehdotti Fanøn kokouksen päättymisen aikoihin, että pohjoismaiset kirkot esittäisivät yhteisen onnittelunsa tunnustususkollisille Saksan maakirkoille³³, asennoitui Eidem ehdotukseen pidättyvästi. Hänen käsityksensä mukaan, johon hän kertoi myös Kööpenhaminan piispan Ostenfeldin yhtyneen, onnittelun lähettäminen oli hyödytöntä, koska sitä ei voitaisi Saksassa julkaista. Sen sijaan sitä saatettaisiin käyttää aseena taistelussa tunnustuskirkkoa vastaan.³⁴

Eidemin osoittama varovaisuus oli aiheellista, kuten edellä esitetty Junge Kirchen kannanotto Fanøn päätöksiin osoitti. Varsinkin kesän 1934 poliittisten tapahtumien taustaa vasten oli täysi syy pelätä, että

³¹ Eidem Ammundsenille 8. 10. 1934, EEA, B I b:4. Bell Ammundsenille 1. 10. 1934, VAA.

³² Ammundsen Eidemille 10. 10. 1934, EEA, B I b:4.

³³ Michelet Eidemille 30. 8. 1934, EEA, B I a:18.

³⁴ Eidem Micheletille 4. 9. 1934, SMA.

liialliset suosionosoitukset tunnustuskirkkoa kohtaan ulkomaisten kirkkojen taholta saivat kansallissosialistisen johdon pitämään tunnustuskirkon jäseniä yhä selvemmin valtakunnan vihollisina. Tätä käsitystä vastaan tunnustuskirkko halusi kuitenkin kaiken aikaa taitella.

2. RISTIRIITA MÜLLERIN KIRKKOHALLITUKSEN JA POHJOISMAIDEN KIRKKOJEN VÄLILLÄ SYVENEE

Elokuun 19. päivänä 1934 suoritetussa kansanäänestyksessä Saksan kansan suuri enemmistö vahvisti Hindenburgin valtuuksien siirtämisen Hitlerille, josta tuli näin Johtaja ja valtakunnankansleri. Syyskuun alussa pidetyillä Nürnbergin puoluepäivillä Hitler esiintyi armollisen sovittelevasti ja katsoi kansallissosialistisen vallankumouksen saavuttaneen Saksassa päämääränsä ja päättyneen. Niin kuin maailma ei voi elää sodista, niin eivät voi kansatkaan elää vallankumouksista, kuten Hitler julisti. Myös puheensa kirkkoja koskevassa kohdassa Hitler vakuutti kansallissosialistisen valtion pyrkineen poistamaan vain evankelisen kirkon organisatorisen hajaannuksen ja luomaan yhtenäisen Saksan evankelisen kirkon.³⁵

Hitlerin enteilemä rauhan kausi ei kuitenkaan toteutunut Saksan evankelisen kirkon osalta. Pikemminkin kirkkotaistelu saavutti syyslokakuussa 1934 uuden huippukohtansa. Lukuisista vastoinikäymistään huolimatta yritti Müller yhdessä Saksan kirkon oikeudenvalvojan tri Jägerin kanssa liittää valtakunnankirkkoon Etelä-Saksan luterilaiset maakirkot, jotka olivat uuden kirkkojärjestyksen nojalla voineet siihen saakka säilyttää itsenäisyytensä. Kun tunnustuskirkkoon lukeutuvat Württembergin ja Bayerin piispat Wurm ja Meiser kieltäytyivät kuitenkin päättävästi tästä, turvautui Jäger pakkotoimenpiteisiin ja pani heidät vihdoinkin lokakuun alussa poliisin valvomaan kotiaarestiin.

³⁵ *Gauger* II s. 306—308.

Piispojen väkivaltainen viraltapano ja vangitseminen aiheutti kuitenkin sekä toimeenpanijoilleen että puolueelle vakavan yllätyksen. Muutamaa poikkeusta lukuunottamatta papisto asettui vangittujen piispojensa taakse. Niin ikään tapaukset synnyttivät kansan keskuudessa suuria joukkomielenosoituksia ja mm. kymmeniin tuhansiin nouseva frankkilaisten talonpoikien joukko esitti vastalauseensa Jägerin väkivaltatoimien ja oikeudenloukkausten johdosta. Myös monet paikalliset kansallissosialistit katsoivat että puoluetta oli käytetty väärin, kun sen oli annettu sekaantua kirkkopoliitiikkaan.³⁶

Etelä-Saksan maakirkkoihin kohdistunut väkivalta sekä Jägerin julkisuudessa esittämä selitys, että kirkollisen uudistustyön lopullisena päämääränä oli molempien kristillisten tunnustusten korvaaminen saksalaisella kansalliskirkolla, ei herättänyt vastustusta vain paikallisen väestön keskuudessa vaan myös kaukana maan rajojen ulkopuolella. Mm. lis. Sentzke valitti lokakuussa Kirchliches Aussenamtille lähettämässään raportissa, että suomalaisten kirkollisten piirien asenne Saksaan oli varsinkin äskeisten Württembergin ja Bayerin tapahtumien vuoksi ratkaisevasti muuttunut. Kirkollisten lehtien kuten päivälehtienkin kirjoitukset osoittivat, että kansan sympatiat olivat selvästi kirkollisen opposition puolella. Vaikka lehtien asenne perustui osaksi niiden poliittisiin lähtökohtiin sikäli, että demokraattinen ja varsinkin ruotsinkielinen lehdistö asennoitui muita torjuvammin Saksaan, epäilykset nousivat osittain puhtaasti teologisista ja uskonnollisista käsityksistä. Kysyttiin, saattoiko kirkko säilyä kirkkona läheisen yhteytensä vuoksi valtioon. Samoin pelättiin, että luterilaisuus kadotti oman erityisluonteensa valtakunnankirkon muodostamassa tunnustustenvälisessä liitossa. Varsinkin uutiset kaikki tunnustukset käsittävästä Saksan kansalliskirkosta olivat sen vuoksi olleet omiaan herättämään Suomen kaltaisessa puhtaasti luterilaisessa maassa huolestumista Saksan luterilaisuuden tulevaisuudesta.³⁷

³⁶ *Hermelink*, Kirche im Kampf s. 123—130. *W. Niemöller*, Kampf und Zeugnis s. 179—185.

³⁷ Sentzke, Bericht über die kirchliche Lage in Finnland 26.10. 1934, Archiv KA, C I Finnland, Bd 2.

Sentzken antamassa raportissa kuvastui yhä laajempiin pohjoismaisiin piireihin levinnyt huoli uskonpuhdistuksen äitikirkon tulevaisuudesta. Koskivathan Etelä-Saksan tapahtumat nimenomaan sikäläisiä luterilaisia maakirkkoja ja kansainvälisesti tunnettuja luterilaisia piispoja, joiden voitiin katsoa edustavan ei vain omaa kirkkoa vaan koko maailman luterilaisuutta.

Ehkä vieläkin voimakkaamman reaktion kuin Suomessa kiristynyt kirkollinen tilanne sekä Müllerin ja Jägerin kansalliskirkkoa koskevat kaavailut synnyttivät toisissa pohjoismaisissa kirkkoissa, jotka olivat Suomen kirkkoa paremmin perillä tapahtumien yksityiskohdista.³⁸ Niinpä Saksan Tukholman lähetystö valitti lokakuun alussa, että sikäläinen lehdistö sisälsi lähes päivittäin epäystävällisiä kommentteja Saksan kirkkوتاistelusta.³⁹ Samoin kiinnitti myös Saksan Kööpenhaminan lähetystö useampaankin otteeseen ulkoministeriönsä huomiota Tanskan lehdistön ja sikäläisten teologiien Saksan kirkosta esittämiin huolestuttaviin lausuntoihin.⁴⁰

Kuten Suomessa herätti myös muissa pohjoismaissa erityistä huolta Jägerin esittämät kaavailut Saksan kansalliskirkon muodostamisesta. Kun tri Krummacher oli kirjasessaan »Die evangelische Kirche im neuen Reich» selittänyt, että yhtenäisen Saksan evankelisen kirkon muodostaminen ei merkinnyt tunnustusten sekoittamista enempää kuin 1800-luvulla muodostettu vanhapreussilainen unionikaan, sai pastori Karlström kirjeessään Krummacherille aiheen kysyä, eikö Jägerin Saksan kansalliskirkkoa koskeva suunnitelma merkinnyt paljon pitemmälle menevää askelta kuin vanhapreussilainen unioni. Karlströmin mielestä suunnitelma oli mahdoton ja antoi aiheen kysyä, miten kauan Müllerin—Jägerin hallinto saattoi jatkua. Tämä järjes-

³⁸ Mm. Birger Forell toimitti arkkipiispa Eidemille varsin yksityiskohtaisia selostuksia kirkollisen tilanteen kehityksestä Saksassa. Ks. Forell Eidemille 3. 10. ja 23. 10. 1934, EEA, B I a:16.

³⁹ Tukholman lähetystö AA:lle 27. 9. ja 3. 10. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

⁴⁰ Kööpenhaminan lähetystö AA:lle 18. 9., 27. 9. ja 24. 10. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 2.

telmä väkivallan käyttöineen, jollaisena se oli ilmennyt viimeksi Württembergin ja Bayerin maakirkoissa, oli sovittamattomassa risti-riidassa evankeliumin kanssa.⁴¹

Saksan kirkollisen tilanteen äärimmäinen kiristyminen ei kuitenkaan aiheuttanut vain yksityisiä ja julkisia paheksumislausuntoja vaan johti myös entistä läheisemmän yhteistoiminnan syntymiseen Englannin ja pohjoismaisten kirkkojen välillä tunnustuskirkon auttamiseksi. Syyskuun lopulla piispa Bell teki vierailumatkan Ruotsiin, jolla matkalla hän kävi myös Saksassa tapaamassa tunnustuskirkon johtajia. Jo tällöin keskusteltiin ekumeenisen neuvoston edustajan lähettämisestä lokakuun lopussa Dahlemissa Berliinissä pidettävään tunnustuskirkon toiseen synodiin. Life and Work -liikkeen edustajaksi lupautui tri Koechlin Baselista. Kun tilanne Saksan kirkon sisällä kärjistyi pian tämän jälkeen äärimmilleen, katsoi piispa Bell tunnustuskirkon tukemisen kannalta välttämättömäksi, että myös joku luterilaisen kirkon edustaja osallistuisi ekumeenisen neuvoston puolesta kokoukseen. Tässä tarkoituksessa hän kääntyi ruotsalaisten virkaveljiensä puoleen ja esitti pyynnön, että joku sikäläisistä piispoista osallistuisi tässä vakavassa tilanteessa tunnustuskirkon synodiin.⁴²

Life and Work -liikkeen presidentin ominaisuudessa piispa Bell ryhtyi samanaikaisesti myös diplomatian aseinen taisteluun Müllerin—Jägerin harjoittamaa kirkkopolitiikkaa vastaan. Kuten *Armin Boyens* on teoksessaan »Kirchenkampf und Ökumene» kertonut, kääntyi piispa Bell 12. 10. Canterburyn arkkipiispan suostumuksella Saksan Lontoon lähettilään puoleen ja ilmoitti arkkipiispan nimissä, että mikäli tiedot valtakunnanpiispan toimenpiteistä Etelä-Saksan piispoja vastaan olivat totta, ne tulivat johtamaan väistämättä suhteiden julkiseen ja täydelliseen katkaisemiseen ulkomaisten protestanttisten kirkkojen ja valtakunnanpiispan johtaman Saksan evankelisen kirkon välillä. Piispa Bell vaati Etelä-Saksan piispojen Wurmin ja Meiserin palauttamista takaisin virkoihinsa, tri Jägerin erottamista sekä valta-

⁴¹ Karlström Krummacherille 20. 10. 1934, SENA.

⁴² Bell Aulénille 10. 10. 1934, VAA. Eidem Rodhelle 16. 10. 1934, ERA.

kunnanpiispan lomauttamista. Samalla piispa Bell kääntyi kirjeitse mm. Eidemin puoleen ja pyysi häneltä tukea uhkavaatimukselleen. Jo 17. 10. Canterburyn arkkipiispa saattoikin Bellin uhkaukseen yhtyen ilmoittaa Saksan Lontoon lähettiläälle, että Upsalan arkkipiispa sekä Ranskan protestanttisen kirkon johtaja tri Boegner odottivat vain hänen aloitettaan antaakseen yhtäpitävän julkilausuman Saksan kirkkohallitusta vastaan. Kun Englannin piispat kokoontuivat 24. 10. tavanmukaiseen kokoukseensa, avoin irtisanoutuminen Saksan evankelisesta kirkosta tuskin olisi tällöin vältettävissä, mikäli Saksan tapahtumat jatkuisivat siihen saakka muuttumattomina.⁴³

Kun Fanøn kokous oli vielä Saksan kysymystä koskevasta julkilausumastaan huolimatta ilmoittanut pyrkivänsä ylläpitämään ystävällisiä suhteita Saksan kirkon eri ryhmittymiin, uhkasi protestanttisten kirkonjohtajien yhtynyt rintama nyt julkisesti katkaista suhteensa Müllerin johtamaan Saksan viralliseen kirkkohallitukseen. Kun Saksan poliittinen johto toivoi samanaikaisesti vuoden 1935 alussa järjestettävän Saarín alueen äänestyksen vuoksi sekä Saksan sisäisen että ulkomaisen mielipiteen rauhoittumista, se ei voinut asennoitua tähän »yhteisprotestanttisen koalition» nimissä esitettyyn uhkavaatimukseen ja lukuisiin muihin protestanttisesta kristikunnasta tullessiin hälyyttäviin tietoihin välinpitämättömästi.

Kuten *Boyens* on jo osoittanut, mainittu uhkavaatimus rinnan kirkollisten tapahtumien saaman kielteisen kehityksen kanssa Saksassa aiheuttikin äkillisen kirkkopoliittisen kurssinmuutoksen, jonka takana oli Saksan korkein poliittinen johto. Ensimmäisenä merkkinä tästä oli, että 23. 10. toimeenpantavaksi aiotusta papiston valanteosta Hitlerille päätettiin toistaiseksi luopua. Vain muutamia päiviä myöhemmin 26. 10. tri Jäger joutui jättämään paikkansa Saksan evankelisen kirkon oikeudenhoitajana, piispat Wurm ja Meiser vapautettiin kotiaarestista ja heille esitettiin kutsu saapua yhdessä piispa Marahrensin kanssa 30. 10. Berliiniin keskusteluun Hitlerin kanssa. Lähet-

⁴³ *Boyens* s. 112—113. Bell Eidemille 12. 10. 1934, EEA, B I b:4. Bell Amundsenille 20. 10. 1934, VAA.

tipä Hitler erikoislähettiläänsä von Ribbentropin Englantiin neuvottelemaan piispa Bellin ja Canterburyn arkkipiispan kanssa rauhoittaakseen ulkomaisten kirkkojen piirissä herännyttä kiihtymystä.⁴⁴ Siten ulkomaisten kirkkojen reaktio oli osaltaan pakottanut kansallissosialistisen johdon perääntymään Saksan kirkkoa koskevista suunnitelmistaan.

Samanaikaisesti kun ulkomaiset kirkot asettuivat varsin päättävästi vastustamaan Müllerin—Jägerin kirkkopoliittikkaa ja Saksan kansalliskirkkoa koskevia suunnitelmia, jatkui toisaalta pohjoismaisten kirkkojen piirissä teoreettinen rajankäynti Saksan virallisen kirkon edustamien teologisten käsitysten sekä Saksassa syntyneiden monien kvasiuskonnollisten liikkeiden kanssa. Monet skandinaaviset teologit, kuten Anders Nygren, Frederik Torm, Halfdan Høgsbro, Olof Moe, Manfred Björkqvist, Holger Larsen, Arne Fjellbu ym., käsitelivät kirjoituksissaan ja esitelmissään totalitaarisen valtion heruuspyrkimyksiä sekä kristinuskon ja germaanisen synkretismin välistä taistelua Saksassa.⁴⁵ Ehkä merkittävin teologis-filosofinen rajankäynti tapahtui tanskalaisen professori Eduard Geismarin toimesta, joka syksyn 1934 aikana piti Kööpenhaminan yliopistossa Saksan uskonnollista tilannetta koskevan luentosarjan. Luennoissaan, jotka ilmestyivät vuoden 1934 lopussa kirjana »Religiøse Brydninger i det nuvaerende Tyskland» Geismar kiinnitti huomiota mm. kansallissosialistisen ideologian luonteeseen, germaanisen uskonnon erilaisiin ilmenemismuotoihin, Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen opinsäältöön sekä tämän synnyttämään kirkkotaisteluun.

Kuten Nygren keväällä 1934 julkaisemissaan useissa kirjoituksissa sekä kesällä 1934 julkaisemassaan kirjasessa »Den tyske kyrkostriden» tähdensi myös Geismar kirjassaan sitä, että kansallissosialismin ja kristinuskon elämänkäsitykset eivät olleet yhdistettävissä. Kansallis-

⁴⁴ *Boyens* s. 113—115.

⁴⁵ *Svenska Morgonbladet* 15. 11. 1934. *Kristeligt Dagblad* 10. 10. 1934. *Præsteforeningens Blad* 1. 3. 1933 s. 193. *Luthersk Kirketidende* 8. 12. 1934 s. 686—694. *Kirke og Kultur* 1934 s. 397—412. *Larsen*, *Bekendelseskirken og Nazikirken*.

sosialismi oli maailmankatsomuksena suvaitsematon eikä tyytynyt olemaan vain aatesuunta tai puolue toisten rinnalla. Se vaati itsensä tunnustamista ainoaksi ja absoluuttiseksi arvoksi sekä julkisen elämän alistamista omaan näkemykseensä. Kansallissosialistisen ideologian samoin kuin germaanisten uskonliikkeittenkin perustana olivat kansa, veri ja rotu. Ne olivat arvoja ja ihanteita, jotka jätettiin selviöinä keskustelun ulkopuolelle. Kansasta tehtiin perimmäinen arvo, joka antoi elämälle ainoan tarkoituksen ja sai uskonnon aseman. Yksilön korkein arvo ja ihanne oli olla kansakuntansa jäsen ja uhrautua kokonaisuuden, kansan hyväksi. Saksalaiset kristityt olivat puolestaan pyrkineet sisällyttämään kirkkoon germaanisuuutta niin paljon kuin mahdollista saadakseen aikaan sellaisen kristinuskon muodon, johon kansa tässä tilanteessa uskoi. Siksi kirkko oli päättynyt korostamaan germaaniselle rodulle omaleimaista uskonnollisuutta ja kytkenyt toisiinsa uskon Jumalaan, joka oli ilmestynyt kansallissosialistisessa valankumouksessa, ja Jumalaan, joka on ilmoittanut itsensä Jeesuksessa Kristuksessa. Näin saksalaiset kristityt olivat kytkeneet virheellisesti toisiinsa ne asiat, jotka Kierkegaard oli halunnut erottaa ilmaisulla joko-tai. Kansallissosialismin ja kristinuskon yhteensulattaminen oli taas johtanut kirkossa toteutettuun pakkovaltaan ja juutalaisten erottamiseen, mutta aiheuttanut samalla päättäväistä vastarintaa niiden taholta, jotka näkivät kansallisen uskon epäjumalanpalvelukseksi.⁴⁶

Kun Geismar kiinnitti kirjassaan erityistä huomiota ystävänsä ja tutkijatoverinsa Emanuel Hirschin kirjoituksiin ja esitti hänet Saksalaisten kristittyjen uskonliikkeen tyypillisenä teologisena edustajana⁴⁷, kirja aiheutti varsin voimakkaan reaktion Hirschin taholta. Parissa laajahkossa kirjeessään Geismarille Hirsch kritikoi Geismarin käsityksiä ja katsoi tämän esittäneen väärän tulkinnan hänen maailmankatsomusta ja valtiota koskevista käsityksistään. Hirsch selitti,

⁴⁶ *Geismar*, *Religiøse Brydninger i det nuvaerende Tyskland* s. 7—8, 88—24, 61—66.

⁴⁷ *Geismar* s. 71—76.

että hänen keskeisiin pyrkimyksiinsä kuului vain se, että yhteiskunnan kristillinen perusta oli saatettava jälleen kunniaan ja kirkon tuli kantaa vastuuta kansakokonaisuudesta. Hirschin mielestä Geismarin käsitys valtiosta oli negatiivinen ja sisälsi ajatuksen, että valtio kaikissa muodoissaan oli luonteeltaan demoninen. Kansallissosialistisessa Saksassa ei ollut kysymys valtion pakosta. Hän saattoi tuntea itsensä täysin vapaaksi. Juutalaiset sen sijaan olivat vieras kansa, jolla oli oikeus elää Saksan kansan keskellä. Mutta heillä ei saanut olla määrättömän suurta vaikutusta Saksan kansan elämään ja sen henkeen. Juutalaisten käsittely vieraana kansana oli välttämätöntä. Toisenlainen menettely merkitsisi kansallista itsemurhaa, josta kukaan oikea kristitty ei voinut ottaa vastuuta päälleen.⁴⁸

Geismarin ja Hirschin välinen kiista oli osoituksena siitä, että Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen välinen ristiriita kosketti virallisten suhteiden ohella myös monia perinteisiä henkilökohtaisia suhteita, jotka yhdistivät pohjoismaisia ja saksalaisia teologeja vanhastaan toisiinsa. Saksan evankelisen kirkon todellisen perinteen jatkajana monet pohjoismaiset teologit näkivät tästä alkaen tunnustuskirkon, joka Dahlemin synodissa oli organisoitunut entistä selvemmin omaksi kirkoksi ja kieltänyt alaisiaan pappeja ottamasta enää vastaan käskyjä Müllerin kirkkohallitukselta.

Fanøn kokouksen jälkeen Kirchliches Aussenamt pyrki puolestaan entistä määrätietoisemmin rajoittamaan tunnustuskirkon ulkomaisia suhteita. Tämä ilmeni mm. Heckelin asenteessa tunnustuskirkon johtajiin lukeutuvan pastori Hans Asmussenin suunnittelemaan Tanskan matkaan. Saatuaan piispa Ammundsenilta kutsun luentomatkalle Tanskaan Asmussen teki Saksan ulkoministeriölle joulukuussa 1934 matkustuslupaa koskevan anomuksen.⁴⁹ Kun ulkoministeriö pyysi asiasta Kirchliches Aussenamtin lausuntoa, asennoitui Heckel Asmussenin matkaan torjuvasti. Auswärtiges Amtille lähettämässään vastauksessa Heckel viittasi siihen, että Asmussen kuului preses

⁴⁸ Hirsch Geismarille 2.1. ja 14.1. 1935, EGA, Breve 1933—39.

⁴⁹ Asmussen AA:lle 26.12. 1934, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

Kochin läheisiin työtovereihin ja asennoitui Saksan kirkkoon sangen kriittisesti. Tämän vuoksi hän tuskin oli sovelias henkilö edustamaan Saksan luterilaisuutta ulkomailla. Lisäksi oli pelättävissä, että kirkkostaistelu leviäisi Asmussenin esitelmien välityksellä Pohjois-Schleswigin vapaisiin saksalaisiin seurakuntiin, jotka kuuluivat Schleswig-Holsteinin maakirkkoon, mutta joiden erottamista Saksan kirkon yhteydestä tanskalaiset toivoivat. Heckel arveli, että Ammundsenin kutsu tunnustuskirkkoon lukeutuvalle Asmussenille tähtäsiikin syvimmältään kirkkostaistelun herättämiseen saksalaisuudestaan taistelevien Pohjois-Schleswigin vapaiden saksalaisten seurakuntien keskuudessa.⁵⁰

Heckelin epäluulo kohdistui siis toisaalta Ammundseniin, joka oli keskeisesti vaikuttanut Fanøn kokouksen päätöksiin ja jonka hiippakunnan alueella sijaitsivat kiistanalaiset vapaat saksalaiset seurakunnat. Toisaalta Heckel halusi sulkea portit tunnustuskirkon ulkomaisilta yhteyksiltä, jotka hänen näkökulmastaan katsottuna aiheuttivat vain »häiriötä».

Myös Suomen ja Englannin kirkkojen välillä kesän ja syksyn 1934 aikana jatkuneet neuvottelut ja niiden tuloksena syntynyt luonnos mainittujen kirkkojen väliseksi ehtoollisyhteyssopimukseksi⁵¹ herätti syksyn 1934 jännittyneessä kirkkopoliittisessa ilmapiirissä voimakkaita epäilyjä ja huolestumista Kirchliches Aussenamtissa. Vaikka Suomen ja Englannin kirkkojen väliset neuvottelut oli edellisenä vuonna aloitettu Saksan kirkollisesta tilanteesta riippumattomista syistä⁵², ne kirkkostaistelun kärjistyessä kytkeytyivät sekä asiallisesti että etenkin monien mielikuvissa Saksan kysymyksen aiheuttamaan kirkkopoliittiseen tilanteenmuutokseen. Niinpä Saksan tunnustuskirkko tulkitsi omista lähtökohdistaan käsin Suomen ja Englannin kirkkojen välillä tehdyn sopimuksen uudeksi menetykseksi Saksan

⁵⁰ Heckel AA:lle 21. 1. 1935, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

⁵¹ Mainituista neuvotteluista ks. Englannin ja Suomen kirkkojen välisten neuvottelujen pöytäkirja vv. 1933—1934, SKHS Vuosik. XXIV liite.

⁵² Ks. esim. Sentzke, Bericht über die Kirche Finnlands 11. 1. 1935, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

kirkolle, mikä johtui siitä, ettei ulkomaisten kirkkojen keskuudessa voitu enää luottaa uskonpuhdistuksen äitikirkkoon.⁵³ Kun myös suomalaisten taholla sopimuksella katsottiin muuttuneessa tilanteessa olevan yleispoliittistakin merkitystä⁵⁴, herätti tämä Saksan virallisen kirkon taholla epäilyjä, että sopimus saattaisi muodostua merkityksellisemmäksi kuin alkujaan oli ajateltu.⁵⁵

Saksan kirkon taholla tunnettua pelkoa oli omiaan lisäämään Suomen arkkipiispan istuimella samanaikaisesti tapahtunut henkilönvaihdos. Arkkipiispa Ingmanin kuoleman jälkeen hänen seuraajakseen valittiin Erkki Kaila. Kun uusi arkkipiispa kiinnitti eräässä kirkkonsa ulkomaansuhteita koskevassa lausunnossa huomiota Suomen ja Englannin kirkkojen välillä äskettäin solmittuun sopimukseen sekä Suomen kirkon perinteisesti läheisiin suhteisiin Pohjoismaiden ja Baltian kirkkoihin, mutta vaiken i tyystin Suomen ja Saksan kirkkojen välisistä suhteista, katsoi Saksan Helsingin lähetystö aiheelliseksi kiinnittää tähän ulkoministeriönsä huomiota.⁵⁶

Saksan Helsingin lähetystön huomautus sekä pelko Suomen kirkon luisumisesta läheiseen yhteistoimintaan Englannin kirkon kanssa sai Kirchliches Aussenamtin ryhtymään erikoistoimenpiteisiin. Niinpä Heckel kääntyi henkilökohtaisen kirjeen muodossa arkkipiispa Kailan puoleen ja esitti hänelle onnittelunsa tämän saaman virkanimityksen johdosta. Samalla hän esitti vetoomuksen, että uusi arkkipiispa vahvistaisi toiminnassaan niitä läheisiä suhteita, jotka olivat vanhastaan vallinneet Suomen ja Saksan kirkkojen välillä.⁵⁷ Turussa toimineen teol. lis. Sentzken välityksellä Kirchliches Aussenamt tiedusteli niin ikään, mihin toimenpiteisiin sen olisi ryhdyttävä englantilaisen vaikutuksen mahdollista lisääntymistä vastaan Suomen kirkossa.⁵⁸

⁵³ Der Präses der Bekenntnissynode der DEK, Rundbrief N:o 27, 22. 12. 1934, Archiv LKA Hannover, E II 810.

⁵⁴ Ks. Uusi Suomi 1. 12. 1934. Kotimaa 13. 7. ja 17. 7. 1934.

⁵⁵ Sentzke, Bericht über die Kirche Finnlands 11. 1. 1935, Archiv KA, C I 4. 4. 1935, 1935, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

⁵⁶ Helsingin lähetystö AA:lle 14. 1. 1935, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

⁵⁷ Heckel Kailalle 23. 1. 1935, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

⁵⁸ KA Sentzkelte 1. 2. 1935, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

Vastauskirjeessään Heckelille Kaila ilmoitti pyrkivänsä ylläpitämään edelleen hyviä suhteita Saksan kirkkoon, mutta viittasi samalla ilmeisen tarkoituksellisesti tunnustuskirkon vaikeaan asemaan Saksassa.⁵⁹ Toisaalta Kaila antoi Sentzken välityksellä tietää, että hän olisi valmis keskustelemaan kirkkojen välisistä suhteista, mikäli Heckel kävisi matkoillaan myös Suomessa.⁶⁰ Näin keskusteluyhteys Saksan virallisen kirkon ja Suomen kirkollisen johdon välillä määräytyistä vaikeuksista huolimatta säilyi ainakin muodollisesti.

3. SAKSAN KYSYMYKSEN AIHEUTTAMA ERIMIELISYYS POHJOISMAIDEN KIRKOISSA

Pohjoismaisten kirkonjohtajien ja ekumeenikkojen jyrkän torjuvan asenne Müllerin kirkkohallitukseen syksyn 1934 aikana ei saanut jakamatonta hyväksymistä Pohjolan kirkkoissa. Saksan virallisen kirkon toimenpiteiden päättävä tuomitseminen Fanøn kokouksessa ja kokouksen jälkeen herätti pikemminkin eräissä kirkollisissa piireissä reaktionomaista tarvetta asettua puolustamaan Saksaa ja sen kirkkoa. Erityisen selvänä tämäntapainen asenne ilmeni tietyissä suomalaisissa kirkollisissa piireissä. Pian Fanøn kokouksen jälkeen julkaisemassaan sanomalehtikirjoituksessa mm. rovasti Kares omak-sui kokouksen Saksaa koskevaan päätökseen varsin ivallisen ja torjuvan asenteen. Hänen mielestään Saksan kirkossa oli kyllä tapahtunut paljon sellaista, jota ei voinut sivusta katsoen ymmärtää, vielä vähemmän hyväksyä. Mutta yhtä huonosti kykenivät näitä asioita ymmärtämään jotkut Fanøhön kokoontuneet kirkolliset herrasmiehet, jotka itse yrittivät pohjimmaltaan samaa, mitä he Saksassa moittivat — uskonnollista yhteyttä poliittisiin keinoihin. Viitattuaan niihin vaikeuksiin, jotka silloinen Saksan kirkko oli saanut periä aikaisemmilta sukupolvilta, Kares

⁵⁹ Kaila Heckelille 12.2. 1935, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

⁶⁰ Sentzke KA:lle 15.2. 1935, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

totesi, että Fanøhön kokoontuneet »herrat» puhuivat nyt Lutherin perinnöstä, vaikka heidän olisi pitänyt puhua siitä jo silloin, kun tätä perintöä todella revittiin. Missä olivat Fanøn »diskuteeraavat» herrat ja koko nykyisin hätähuutoja laskeva teologijoukko silloin, kun repivä jumaluusoppi turmeli kristinuskon juuria uskonpuhdistuksen kirkossa. Silloin ei tunnustuksesta puhuttu mitään, vaan muiden kirkkojen edustajat kävivät hakemassa Saksasta oppia. Ja mitä teki edellisen aikakauden hallitus, kun marxilaisuus repi kaiken uskonnollisen uskon Saksan työväestöstä ja pilkkasi pyhiä arvoja. Se oli hiljaa ja antoi kaiken tapahtua vaieten.⁶¹

Kareksen kirjoituksessa kuvastui epäily, että Fanøn kokouksen Saksan kirkkoa koskeva päätöslauselma oli syvimmältään poliittinen ja kohdistui tosiasiallisesti kansallissosialistista Saksaa vastaan. Vaikka Kares ei halunnut kiistää Saksan kirkossa ilmeneviä kielteisiä piirteitä, hänen mielestään Fanøn päätös oli sikäli yksipuolinen, että se kohdisti arvostelunsa vain kansallissosialistisen hallitusperiodin aikaisiin virheisiin ja vaiken i vapaamielis-marxilaisen kauden heikkouksista ja vapaamielisen jumaluusopin erheistä, jotka olivat hänen mielestään ilmeiset. Samoin Kareksen lausunnossa kuvastui Suomen kirkon piirissä voimakkaana elänyt antiekumeeninen ajattelu.

Kares sai epäilyilleen tukea Herättäjä-lehden tanskalaiselta kirjaanvaihtajalta G. H. Olsenilta, joka mainitulle lehdelle lähettämässään kirjoituksessa katsoi niin ikään Saksan kysymyksen käsittelyn Fanøn kokouksessa tapahtuneen poliittisin perustein. Olsenin kirjoituksen mukaan kokouksen osanottajien kannan Saksan kirkkoon oli määrännyt asenne kansallissosialismiin ja Hitleriin, kun sen sijaan kenelläkään ei hänen mielestään ollut täysin varmaa tietoa Saksan tilanteesta.⁶²

Samoin kuin Kares asennoituivat myös eräät muut Isänmaalliseen Kansanliikkeeseen lukeutuvat suomalaiset pappismiehet poliittisista syistä varauksellisesti Saksan kirkkohallituksen tuomitseviin kannan-

⁶¹ Ajan Suunta 8. 9. 1934.

⁶² Herättäjä 21. 9. 1934.

ottoihin. Niinpä lis. Sentzke totesi lokakuussa 1934 Kirchliches Ausenamtille lähettämässään raportissa täysin aiheellisesti Isänmaallisen Kansanliikkeen vaikuttaneen osaltaan siihen, että maan suomenkielinen papisto ja kirkollinen lehdistö halusi kriittisestä asenteestaan huolimatta välttää Saksan kirkon täydellistä tuomitsemista. Rakkaus Saksaan ja sympatiat uutta Saksaa kohtaan pitivät suomenkielisellä taholla yllä toivoa, että kaikki kääntyisi vielä parhain päin. Sen sijaan maan ruotsinkielinen väestö ja sikäläiset kirkolliset piirit, jotka saivat vaikutteita Ruotsista ja pelkäsivät Isänmaallisen Kansanliikkeen vallan voimistuessa joutuvansa samaan asemaan kuin juutalaiset Saksassa, tuomitsivat suomenkielisiä piirejä ehdottomammin Saksan kirkolliset olot.⁶³

Samasta syystä kuin Isänmaalliseen Kansanliikkeeseen lukeutuvat papit halusivat torjua Saksan kirkon jyrkän tuomitsemisen, he asenoituivat pidättyvästi Suomen ja Englannin kirkkojen välillä solmittuun sopimukseen väheksyvästi ja leimasivat sen vain suuren maan pienelle kansalle osoittamaksi kauniiksi eleeksi.⁶⁴

Kirkkوتاistelun kiihtyminen herätti kuitenkin myös epäilyjä Isänmaalliseen Kansanliikkeeseen lukeutuvien pappien joukossa. Niinpä liikkeen nuorisajohtaja, pastori Elias Simojoki, joka oli aiemmin mm. rinnastanut Karjalassa itsemurhan tehneen ylioppilas Bobi Sivénin suoraviivaisesti Saksan kansallissosialismin idoliin Horst Wesseliin⁶⁵, katsoi tässä vaiheessa aiheelliseksi korostaa oman liikkeensä ja Hitler-Jugendin välistä eroa erityisesti näiden suhteessa uskontoon.⁶⁶ Näin esikuvaksi otetun liikkeen jäljet alkoivat herättää seuraajissaan yhä enemmän pelkoa.

Fanøn kokouksen jyrkkä päätös ei kuitenkaan herättänyt epäilyjä

⁶³ Sentzke, Bericht über die kirchliche Lage in Finnland 26. 10. 1934, Archiv KA, C I Finnland, Bd 2. Ks. myös Församlingsbladet 6. 9., 20. 9., 27. 9. ja 11. 10. 1934.

⁶⁴ Ks. esim. Herättäjä 14. 12. 1934.

⁶⁵ IKL:n joulukuun 1933 s. 28—29. Heinonen, Papiston osuus isänmaallisen kansanliikkeen alkuvaiheissa s. 83.

⁶⁶ Sinimusta 1935 s. 220—221. Ks. myös Sama s. 248.

vain Suomen kirkon piirissä. Myös toisten pohjoismaisten kirkkojen piirissä monet pitivät Fanøn kokouksen kannanottoja liian jyrkkinä. Mm. tri Günther mainitsi Kirchliches Aussenamtille lähettämässään kertomuksessa, että monet norjalaiset kirkonmiehet olivat pitäneet oman edustajansa prof. Lyder Brunin esiintymistä Fanøn kokouksessa liian terävänä, kun taas Heckelin samassa kokouksessa esittämä vetoamus, että ulkomaiset kirkot osoittaisivat tuomitsemisen asemesta kärsivällisyyttä Saksan kirkkoa kohtaan, oli saavuttanut runsaasti vastakaikua.⁶⁷

Samantapaiseen lopputulokseen, joskin osaksi erilaisin perustein, päätyivät myös Luterilaisen Maailmankonventin pohjoismaiset johtajat rovasti Pehrsson ja tri Jørgensen, jotka osallistuivat 13.—20. 11. Münchenissä pidettyyn Maailmankonventin eksekutiivikomitean kokoukseen. Vaikka Pehrsson matkalta saamiinsa vaikutelmiin vedoten katsoi, että kirkkotaistelu oli aiheuttanut paljon rauhattomuutta ja omantunnonhätää Saksassa, hänen mielestään oli olemassa toiveita, että taistelu koituisi lopulta siunaukseksi uskonpuhdistuksen äitikirkolle ja sen välityksellä koko kristikunnalle. Vaikka pappien erotaminen ja pakkolomauttaminen oli häirinnyt tunnustususkollisten piirien julistustyötä, Pehrsson halusi korostaa, ettei maassa ilmennyt muutoin evankelisen uskon vainoamista eikä Saksan tilannetta voitu tässä suhteessa verrata lainkaan Venäjän oloihin, kuten jotkut olivat tehneet.⁶⁸ Viitattuaan tunnustusrintaman täydelliseen voittoon ja Müllerin kokemaan takaiskuun Etelä-Saksassa Jørgensen totesi puolestaan, että Fanøn päätös oli herättänyt tyytymättömyyttä kaikkien osapuolten keskuudessa Saksassa. Se oli käsitetty syytökseksi, joka ei kohdistunut vain valtakunnankirkkoon vaan koko Saksaan ja Hitleriin. Esim. luterilaisten piispojen vastustus ei kuitenkaan kohdistunut Hitleriin vaan yksinomaan kirkolliseen johtoon.⁶⁹

⁶⁷ Günther, Die Wirkung der deutschen Kirchenkämpfe auf die öffentliche Meinung in Norwegen, 25. 9. 1934, Archiv AA, Gesandtschaft Oslo, KA 1 B I.

⁶⁸ Svensk Kyrkotidning 1934 s. 762—764.

⁶⁹ Kristeligt Dagblad 29. 11. 1934.

Pehrssonin ja Jørgensenin kannanottoja sävytti kirkkopoliittinen varovaisuus, mikä oli erittäin tunnusomaista Luterilaisen Maailmankonventin johdon ja sen yksityisten jäsenten toiminnalle mainittuna kautena.⁷⁰ Saksalaisten virkaveljiensä tavoin Pehrsson ja Jørgensen pelkäsivät, että ekumeenisen liikkeen ja ulkomaisten kirkkojen jyrkät kannanotot johtaisivat Saksan tunnustuskirkon entistä vaikeampaan konfliktiin valtionvallan kanssa, mikä tilanne oli myös luterilaisen esivaltateologian ja tradition kannalta katsottuna outoa ja vierasta. Toisaalta maailman luterilaisuuden pohjoismaiset edustajat eivät halunneet hylätä toivoa, että luterilaisuuden äitikirkon tilanne vielä kääntyisi parempaan päin ja toisi mukanaan sen uudistuksen, jonka monet saksalaiset kirkonmiehet vakuuttivat kätkeytyvän kirkkotaiseluun.

Suhteet Saksaan ja Müllerin kirkkohallitukseen synnyttivät myös avointa kiistaa eri näkökantoja edustaneiden pohjoismaisten kirkonmiesten välillä. Mm. Müllerin kirkkohallituksen ja Saksalaisten kristittyjen terävänä arvostelijana esiintynyt Anders Nygren joutui Ruotsin kirkolliskokouksessa syksyllä 1934 tästä asiasta sananvaihtoon upsalalaisen kollegansa Emanuel Linderholmin kanssa, jonka asenne kansallissosialistiseen Saksaan oli erittäin myönteinen ja joka lokakuussa 1934 oli tehnyt matkan Saksaan. Kun Nygren erään keskustelun yhteydessä viittasi siihen vaaraan, mikä uhkasi kristinuskoa sisältäpäin Saksassa uuden »veren ja rodun uskonnon» muodossa, asettui Linderholm määrätietoisesti puolustamaan Saksan virallista kirkkoa. Linderholm selitti, että juutalaisilla oli Saksan kirkossa uskonnollisessa suhteessa samat oikeudet kuin arjalaisillakin. Heitä ei vain tahdottu ottaa papeiksi. Saksalaisten kirkonmiesten kanssa käymiinsä keskusteluihin viitaten Linderholm väitti, että juutalaiskysymystä oli ulkomailla tarpeettomasti paisuteltu. Niin ikään Linderholm selitti ymmärtävänsä täysin Saksalaisia kristittyjä, kun he sanoivat toimivansa vanhan tunnustuksen pohjalla ei vain sen muodoista kiinnipitäen vaan pyrkien vastaamaan oman aikansa kysymyksiin luteri-

⁷⁰ Ks. *Boyens* s. 128—130.

laisen hengen ja uskon, mutta ei sen vanhojen muotojen mukaisesti.⁷¹

Aiemmin liberaaliteologina esiintynyt Linderholm ei siis katsonut Saksalaisten kristittyjen poikenneen luterilaisesta tunnustuksesta vaan näki heidän toiminnassaan oikeutetun pyrkimyksen kristinuskon sanoman soveltamiseksi tuonhetkiseen Saksan tilanteeseen. Kun Nygren teki toisessa yhteydessä ehdotuksen esirukousten pitämiseksi uskonsa tähden vainottujen kristittyjen puolesta Venäjällä, Saksassa, Itävallassa ja Espanjassa, asettui Linderholm vastustamaan tätä vedoten siihen, ettei Saksassa valtiovallan taholta vainottu kristittyjä uskonsa tähden. Tähän keskusteluun viitaten Linderholm kääntyi hetkeä myöhemmin erään kansallissosialistisen tuttavansa puoleen Berliinissä ja pyysi häntä toimittamaan itselleen Saksan kirkkoa ja kirkollisia tapahtumia koskevaa aineistoa, koska toiset teologit eivät Ruotsissa tahtoneet ymmärtää Hitlerin kirkkopoliitikkaa.⁷²

Fanön kokouksen ja muiden Müllerin kirkkohallituksen toiminnan tuomitsevien lausuntojen synnyttämä kritiikki oli merkinä siitä, että pohjoismaisten kirkonjohtajien ja ekumeenikkojen käsitykset Saksan kysymyksestä eivät suinkaan saaneet osakseen jakamatonta hyväksymistä heidän omissa kirkoissaan. Lutherin Saksaa kohtaan perinteisesti tunnetut sympatiat sekä poliittinen myötätunto Kolmatta valtakuntaa kohtaan sai monet kavahtamaan ajatustakin suhteiden katkaisemisesta Saksan kirkkoon. Ruotsissa syksyn 1934 aikana oleskellut saksalainen teologi, lis. A. Gustavs oli ilmeisesti oikeassa todetessaan Kirchliches Aussenamtille antamassaan matkakertomuksessa, että sikäläisen lehdistön ja kansan käsityksiä ei ollut syytä samaistaa. Laajat piirit tunsivat kaikesta huolimatta vielä sympatiaa Saksaa kohtaan ja ihailivat Hitleriä.⁷³ Tämä koski todennäköisesti kaikkia pohjoismaisia kirkkoja, vaikka kriittinen asenne nousi lehdistössä

⁷¹ Allmänna kyrkomötets protokoll 1934 s. 64—70.

⁷² Linderholm Alfred Bierschwalelle 23.3. 1935 ja Krummacher Ohlylle 4.4. 1933, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

⁷³ Lis. Gustavs; Über einen Aufenthalt in Schweden 18.10. 1934, Archiv KA, C I Schweden, Bd 3.

selvästi etualalle. Kirchliches Aussenamt pyrki puolestaan omia kanaviaan käyttäen lieventämään jännitystä ja tukemaan niiden käsityksiä, jotka toivoivat suhteiden Saksan kirkkoon kaikesta huolimatta säilyvän.⁷⁴

⁷⁴ Ks. esim. Günther Berggraville 3. 9. 1934, EBA. Günther Krummacherille 17. 10. 1934, Archiv EKD, D 1/36. Sentzke, Bericht über die kirchliche Lage in Finnland 26. 10. 1934, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

V SAKSAN KIRKON UUSI JOHTO JA UUDET YHTEYSPYRKIMYKSET POHJOLAAN

1. KIRKOLLISMINISTERIÖN JA KIRKOLLISTOIMIKUNTIEN PERUSTAMISEN SYNNYTTÄMÄ UUSI TILANNE

Kirkkotaistelun sekä Saksassa että erityisesti ulkomailla aiheuttaneet protestit olivat jo vuoden 1934 lopulla pakottaneet Kolmannen valtakunnan poliittisen johdon luopumaan odottavasta asenteestaan evankeliseen kirkkoon. Vuoden 1935 kuluessa, jolloin Hitlerin politiikka Versaillesin rauhan määräysten kumoamiseksi sai ulkovallat entistä enemmän kiinnittämään huomionsa Saksaan, kiusallista huomiota herättäneen kirkkotaistelun vaientaminen kävi sekä sisä- että varsinkin ulkopoliittisista syistä kansallissosialistiselle johdolle entistä tärkeämmäksi.¹ Olivathan Saksan ulkomaanedustustot ja Auswärtiges Amt joutuneet varsinkin syksyn 1934 aikana toistuvasti kiinnittämään huomiota kirkkotaistelun Kolmannelle valtakunnalle aiheuttamiin ulkopoliittisiin haittoihin.

Kun Müllerin kirkkohallituksen politiikka oli johtanut epäonnistumiseen, katsoi poliittinen johto vuoden 1935 alkupuolelta lähtien tarpeelliseksi puuttua aktiivisesti kirkollisen tilanteen selvittelyyn. Ensimmäisenä merkinä tästä oli 11. 3. 1935 annettu laki ministe-

¹ Schmidt, Dokumente des Kirchenkampfes II:1 s. XXII. Boyens, Kirchenkampf und Ökumene s. 132—133. Beyreuther, Die Geschichte des Kirchenkampfes s. 42—43.

riön alaisten talousosastojen perustamisesta Preussin maakirkkojen virastojen ja konsistorien yhteyteen, jonka lain tietä kirkon taloushallinto siirtyi suureksi osaksi valtion elimille. Tätä seurasi kesäkuun lopulla 1935 annettu laki erityisen osaston perustamiseksi sisäministeriön yhteyteen evankelisen kirkon oikeudellisten asiain käsittelyä varten, jonka osaston tehtäväksi tuli kirkollisten kiistakysymysten lopullinen ratkaiseminen. Kaikkein merkityksellisin oli kuitenkin 16. 7. 1935 annettu laki, jolla päätettiin valtakunnan hallitukseen perustaa erityinen ministeriö kirkollisia asioita varten.²

Kansallissosialistisen johdon taholta mainitut toimenpiteet samoin kuin eräät tunnustuskirkolle tehdyt myönnytykset pyrittiin tulkitsemaan varsinkin ulospäin valtion hyvän tahdon osoituksiksi kirkkoa kohtaan. Valtio ei halunnut toimenpiteillään puuttua kirkon hengelliseen elämään vaan ainoastaan turvata kirkon ulkonaisten järjestyksen sekä välttämättömän uskonnollisen ja tunnustuksellisen rauhan. Tosiasiallisesti ko. toimenpiteet merkitsivät kuitenkin samalla valtion kontrollin lisääntymistä kirkossa ja kirkon joutumista entistä selvemmin valtiokirkon asemaan, mikä seikka muodostui vaaraksi erityisesti tunnustuskirkon toiminnalle.³

Palauttaakseen poliittisen johdon erityisesti ulkopoliittisista syistä toivoman »rauhan ja järjestyksen» Saksan kirkkoon valtakunnan kirkollisministeriksi nimitetty Hans Kerrl, jonka toimintaa sävytti naiivi usko kristinuskon ja kansallissosialismin yhteensovittamisen mahdollisuuksiin, ryhtyi jo elokuussa neuvottelemaan toisaalta valtakunnanpiispa Müllerin ja hänen kannattajiensa sekä toisaalta tunnustuskirkon ja ns. välityslinjan edustajien kanssa. Saatuaan syyskuussa 1935 lähes diktatoriset valtuudet oikeudellisesti sitovien lakien antamiseksi Saksan kirkkoa koskevasta järjestyksestä, Kerrl ryhtyi välittömästi toimiin uuden hallintojärjestelmän luomiseksi. Jo 3. 10. hän antoi asetuksen valtakunnan kirkollistoimikunnan sekä tämän

² Beckmann, Evangelische Kirche im dritten Reich s. 95—97, 101. Schmidt s. 7.

³ Boyens s. 132—133. Pertiet, Das Ringen um Wesen und Auftrag der Kirche ... s. 213—215.

alaisten paikallistoimikuntien perustamiseksi, joiden toimikuntien oli määrä toimia apueliminä ulkonaisen järjestyksen ja rauhan palauttamiseksi kirkkoon. Asetuksen mukaan kirkollistoimikunnat saivat kuitenkin tehtäväkseen myös johtaa ja edustaa Saksan evankelista kirkkoa sekä antaa säädöksiä kirkon sisäisistä asioista.⁴

Kirkollistoimikuntien muodostamisen avulla uusi kirkollisministeri pyrki ennen muuta poistamaan kirkollisten ryhmittymien välisen jännityksen sekä kirkon hallinnossa ja oikeudenkäytössä ilmenneet häiriöt. Tässä tarkoituksessa toimikuntiin kutsuttiin sekä Saksalaisten kristittyjen että tunnustuskirkon ja ns. välittävän suunnan edustajia. Sivuuttaen tyystin valtakunnanpiispa Müllerin, joka säilytti muodollisesti edelleen asemansa, Kerrl kutsui valtakunnan kirkollistoimikunnan johtoon eläkkeellä olleen kenraalisuperintendentti Wilhelm Zöllnerin Düsseldorfista, joka lukeutui vakaumuksellisiin luterilaisiin ja nautti suurta arvontoa kaikissa kirkollisissa piireissä. Preussin kirkollistoimikunnan johtoon asetettiin niin ikään yleistä kunnioitusta nauttinut kenraalisuperintendentti Eger. Valtakunnan kirkollistoimikunnan muut jäsenet olivat joko maltillisia Saksalaisia kristittyjä tai lukeutuivat ns. puolueettomiin tai tunnustuskirkkoa lähellä oleviin piireihin. Välittömästi virkaanastumisensa jälkeen antamassaan julistuksessa valtakunnan kirkollistoimikunta ja vanhapreussilaisen unionin kirkollistoimikunta vakuuttivat Raamatun ja reformatoristen tunnustusten koskemattomuutta Saksan evankelisen kirkon perustana ja kehottivat kaikkia kirkon eri ryhmittymiä toimintaan uskon kuuliaisuudessa ja rakkaudessa. Vain sillä tavoin oli mahdollista poistaa ne häiriöt, joita kirkkotaistelu oli kirkon sisällä aiheuttanut.⁵

Valtion taholta tullut välityshanke herätti alusta alkaen voimakkaita epäilyjä varsinkin tunnustuskirkon piirissä, jossa pelättiin, että evankelisesta kirkosta muodostuisi tätä tietä vain valtion departe-

⁴ Schmidt II:1 s. 16—17. Beckmann s. 101—103.

⁵ Beckmann s. 104—105. Schmidt II:1 s. XXII—XXIII. Klügel, Die lutherische Landeskirche Hannovers... s. 199—200.

mentti, joka ei voisi seurata tunnustuksellisia käsityksiään. Ulkonaista järjestystä ja kirkon hengellistä johtoa ei voitu erottaa toisistaan sillä tavoin, kuin valtiovalta oli suunnitellut. Niin ikään pelättiin, että valtio ja puolue halusivat tätä tietä antaa hallintovallan kirkossa tunnustuksenvastaiselle Saksalaisten kristittyjen ryhmälle ja murtaa sen todellisen kirkkokansan yhteyden, joka oli syntynyt Barmenin ja Dahlemin tunnustussynodien tuloksena. Toisaalta aavisteltiin, että uudesta järjestelmästä oli tarkoitus muodostaa eräänlainen kulissi, jolla verhottaisiin ulospäin kirkon piirissä ilmenevät syvälleikäyvät ristiriidat, ja joka samalla tarjoaisi valtiolle mahdollisuudet taisteluun todellista kirkkoa vastaan.⁶

Epäluuloja oli omiaan vahvistamaan kirkollisministeri Kerrlin julkisuudessa esittämät teologisesti epäilyttävät lausunnot, joissa hän piti itsestään selvänä mm. sitä, että kristinusko ja kansallissosialismi olivat syvimmältään identtiset. Kirkon tehtävänä oli yhdistää Saksalaiset kirstityt ja tunnustuskirkkoon kuuluvat »kolmanneksi ihmiseksi», samalla tavoin kuin kansallissosialismi oli yhdistänyt kansallisen ajattelun ja sosialismin »kolmanneksi valtakunnaksi». Kun Kerrl syksyn 1935 aikana pani toimeen kirkollisen lehdistön kovan sensuurin, kielsi tunnustuskirkon yksityiset kiertokirjeet, esti tunnustuskirkon perustamien pappisseminaarien toimintaa jne., vahvisti tämä tunnustuskirkon piirissä sitä käsitystä, että valtion sovittelutoimet kohdistuivat lähinnä tunnustuskirkkoa vastaan ja tähtäsivät sen ulkonaisen järjestyksen ja sisäisen toiminnan lamauttamiseen. Toisaalta kirkon piirissä monin paikoin vallinnut sekava tilanne sai myös tunnustuskirkkoon lukeutuvat piirit ajattelemaan, että kirkollistoimikuntia ei ollut syytä niihin liittyvistä epäilyttävistä piirteistä huolimatta täysin torjua. Kirkollistoimikuntien avulla voitiin kenties löytää ratkaisu kauan jatkuneeseen kiistaan, josta syystä myös tunnustuskirkkoon lukeutuvien oli tietyin ehdoin asetettava yhteistyöhön kirkollistoimikuntien kanssa.⁷

⁶ Schmidt II s. 12—20. Pertiet s. 215—217. Boyens s. 132—133.

⁷ Schmidt II:1 s. 10—21. Klügel s. 200—203. Niemöller, Kampf und Zeugnis s. 300—304.

Yhtä sekavin tuntein kuin Saksan tunnustuskirkko asennoituivat myös pohjoismaiset kirkot kansallissosialistisen valtiovallan taholta tulleeeseen sovintoehdotukseen. Saksalaisten uskonveljiensä tavoin myös monet pohjoismaiset kirkonmiehet ja kirkolliset lehdet ilmaisivat pelkonsa, että kirkollisministeriön muodostaminen ja sitä seuranneet muut toimenpiteet merkitsivät kenties syvimmältään valtiokirkon uudelleenmuodostamista ja tähtäsivät kirkon vapaaehtoiseen alistamiseen natsidiktatuurin alaiseksi. Uusien lakien turvin ministeri Kerrl saattoi entistä helpommin leimata opposition kansallissosialistisen valtion viholliseksi ja tehdä tunnustuskirkon toiminnan mahdottomaksi.⁸

Toisaalta valtion puuttuminen kirkkostaisteluun ja uuden kirkollisen organisaation luominen herättivät myös pohjoismaisten kirkkojen taholla tiettyä toiveikkuutta. Odotettiin, että Saksan kirkossa jo kauan jatkunut kriisitilanne kyettäisiin kaikista epäilyksistä huolimatta voittamaan valtion luoman organisaation avulla.⁹ Uskoa toimenpiteiden onnistumiseen oli omiaan lisäämään vakaumukselliseksi luterilaiseksi tunnetun Zöllnerin valitseminen valtakunnan kirkollistoimikunnan johtoon sekä toimikunnan virkaanastumisensa yhteydessä antama tunnustuksellisesti vakuuttava julistus. Niinpä suomalainen kirkollinen viikkolehti Kotimaa, joka oli asennoitunut kansallissosialistisen valtion kirkkoa koskeviin toimiin varsin epäilevästi, totesi mainitun julistuksen johdosta, että mikäli Saksan kirkko pyrkisi myös käytännössä noudattamaan tätä ohjelmaa, se tulisi epäilemättä saamaan ulkomaisten kirkkojen taholta kaipaamansa kunnioituksen ja luottamuksen.¹⁰ Kotimaa, kuten eräät muutkin pohjoismaiset kirkolliset lehdet¹¹, asetti näin varsin suuria toiveita kirkollis-

⁸ Ks. esim. Dagen 3. 10. ja 4. 11. 1935. Svenska Dagbladet (Sydsvenska revy) 3. 11. 1935. Kotimaa 3. 5. ja 21. 7. 1935. Svensk Kyrkotidning 1935 s. 662.

⁹ Ks. esim. Stockholms Tidningen 12. 8. 1935 (Aulén).

¹⁰ Kotimaa 18. 10. ja 29. 10. 1935.

¹¹ Ks. esim. Kristen Gemenskap 1935 s. 200. Kristeligt Dagblad 17. 11. 1935. Svenska Morgonbladet 27. 11. 1935. Luthersk Kirketidende 1936 s. 45—47. Herättäjä 22. 11. 1935.

toimikunnan ja varsinkin sen puheenjohtajan Zöllnerin kykyyn ja haluun löytää ratkaisu, joka voisi tuoda rauhan loputtomalta näyttäneeseen kirkkotaisteluun.

Kirchliches Aussenamt, jonka asema oli uudistusten yhteydessä säilynyt ennallaan, käytti puolestaan tilannetta hyväkseen vahvistaakseen ulkomaisten kirkkojen uskoa Saksan kirkollisen tilanteen paranemiseen ja torjuakseen valtion aloitteesta toimeenpantuun uudistukseen ulkomailla kohdistuneet epäilyt. Välittömästi kirkollistoimikuntien perustamista koskevan asetuksen julkaisemisen jälkeen Heckel kääntyi eräiden ulkomailla toimivien saksalaisten pappien puoleen ja lähetti heille Saksan kirkkoa koskevat uusimmat asetukset sekä kehotti heitä toimimaan ulkomaaisessa lehdistössä esiintyneiden virheellisten iskusanojen, kuten »kirkon valtiollistaminen» ja »valtiokirkollisuus», oikaisemiseksi. Kirkollisministeriön muodostaminen ei Heckelin selityksen mukaan ollut merkinnyt suinkaan valtiokirkon syntymistä. Uuden ministeriön alaisuuteen oli alistettu vain aiemmin Preussin kulttuuriministeriön ja sisäministeriön alaisuudessa toimineet osastot. Kuluneiden viikkojen tapahtumat olivat Heckelin mielestä olleet pikemminkin todisteena valtion evankelista kirkkoa kohtaan tuntemasta vastuuntunteesta kuin pyrkimyksestä päästä määräämään kirkon sisäisistä asioista.¹² Krummacher toimitti puolestaan Saksan kirkkoa koskevat uudet lait joko suoraan tai saksalaisten pappien välityksellä eräille pohjoismaisille kirkonjohtajille ja viittasi lähetekirjelmässään siihen, että Saksan kirkko oli monien erehdystensä jälkeen aloittamassa uutta vaihetta.¹³

Saksan poliittisen johdon tavoin¹⁴ pyrki myös Kirchliches Aussenamt luomaan kirkko- ja ulkopoliittisista syistä entistä valoisamman kuvan Saksan kirkollisesta tilanteesta ja korostamaan valtion »hyvää tahtoa» evankelista kirkkoa kohtaan. Samassa tarkoituksessa Kirchliches Aussenamt ryhtyi myös entistä laajasuuntaisempiin toimiin uut-

¹² Heckel ulkomaanpapeille 9.10. 1935, Archiv EKD, D 1/37.

¹³ Krummacher Karlströmille, Sentzkelle ja Güntherille 19.10. 1935, Archiv EKD, D 1/37. Heckel Ammundsenille 19.10. 1935, VAA.

¹⁴ Ks. *Boyens* s. 132.

ta kirkollista tilannetta koskevan informaation levittämiseksi ulkomaille. Niinpä Kirchliches Aussenamtin edustajat neuvottelivat marras-joulukuussa 1935 Hampuri-Bremenin tiedotuspalvelun kanssa, joka toimitti lehdistölle tarkoitettua informaatiomateriaalia Saksasta lukuisiin maihin, ja sopivat Saksan uutta kirkollista tilannetta koskevien artikkelien toimittamisesta ulkomaiselle lehdistölle sen välityksellä.¹⁵ Niin ikään Heckel teki Saksan evankelisen lehdistöpalvelun johtajalle, professori Hinderer'ille ehdotuksen erityisen tiedotuspalvelun perustamiseksi ulkomailla ilmestyviä evankelisia saksalaisia lehtiä varten.¹⁶

Kirchliches Aussenamtin toimenpiteet ulkomaille suuntautuvan informaation lisäämiseksi Saksan kirkosta tähtäsivät epäilemättä ulkomaisen kirkollisen mielipiteen rauhoittamiseen, mihin seikkaan myös Kolmannen valtakunnan poliittinen johto oli joutunut kiinnittämään vakavaa huomiota. Kirchliches Aussenamtin vetoamukset johtivat myös osittain tulokseen. Varsinkin tri Günther, joka oli syksyn 1935 aikana tehnyt matkan Saksaan ja tavannut eräitä sikäläisiä kirkonjohtajia, toimi varsin määrätietoisesti Kirchliches Aussenamtin toivomusten mukaisen käsityksen levittämiseksi Pohjolassa. Norjan kristillisen lehdistökeskuksen välityksellä lokakuun lopulla 1935 antamassaan haastattelulausunnossa Günther korosti mm., että Saksan kirkko-taistelussa oli tapahtunut täydellinen käänne kirkollisministeriön perustamisen jälkeen. Valtion puuttuminen kirkon asioihin ei ollut tapahtunut sen vuoksi, että se olisi halunnut hallita kirkkoa, vaan siksi, että se voisi yhdistää kirkon sisällä taistelevat suunnat. Günther selitti edelleen, että pääosa valtakunnan kirkollistoimikunnan jäsenistä oli tunnustuskirkkoa lähellä olevia henkilöitä, ja että valtakunnanministeri Kerrl oli persoonallisesti kristitty, jota kohtaan tunnettiin yleistä luottamusta.¹⁷

¹⁵ Krummacherin muistio 6.12. 1935, Archiv DEK, D 1/37.

¹⁶ Heckel Hinderer'ille (päiväämätön), Archiv DEK, D 1/37.

¹⁷ Interview von Pfarrer Günther mit Redakteur Kirkebo 29.10. 1935, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1. Günther oli jo aiemmin luonut suhteita Norjan lehdistökeskuksen johtajaan Kirkebo'hön, joka Saksan matkallaan 1934 kävi Güntherin kehotuksesta myös Kirchliches Aussenamtissa.

Myös omassa seurakuntalehdessään »Deutscher Bote in Norwegen» Günther antoi runsaasti palstatilaa selostaakseen Saksan kirkollisessa tilanteessa tapahtunutta muutosta ja esitteli uutta kirkollista lainsäädäntöä ja kirkollistoimikunnan työtä laajasti lukijakunnalleen.¹⁸ Günther kääntyi henkilökohtaisesti myös piispa Berggravin puoleen ja tarjoutui pitämään esitelmän Norjan piispainkokoukselle kirkollisen tilanteen uusimmasta kehityksestä Saksassa.¹⁹

Valtion kirkkoa kohtaan osoittamat ystävälliset »eleet» ja Kirchliches Aussenamtin tätä säestävä propagandatoiminta johtivat ainakin osittain tulokseen. Vaikka monet pohjoismaiset kirkonmiehet ja kirkolliset lehdet kiinnittivät vielä vuoden 1935 jälkipuoliskollakin varsin runsaasti huomiota Saksan kirkossa vallitsevaan sekavaan tilanteeseen ja etenkin Saksassa esiintyneisiin uuspakanallisiin virtauksiin²⁰, Saksan kysymys sai Pohjoismaiden kirkollisessa ja muussakin lehdistössä osakseen entistä vähemmän kriittistä huomiota. Valtion sovittelleva esiintyminen ja avoimen, ulospäin näkyvän kirkkotaistelun vaimeneminen vaikuttivat arvostelua ja kannanottoja hillitsevästi, jopa synnyttivät osittain myönteistä ilmapiiiriä Saksan kirkkoa kohtaan.²¹ Siten Saksan poliittinen johto saavutti kirkkoon kohdistamansa toiminnan tietä ainakin osittain sen päämäärän, mihin se ulkopoliittisista syistä oli ilmeisesti tähdännytkin. Ulkomaisten kirkkojen kritiikki vaimeni.

Edellä sanotusta huolimatta monien pohjoismaisten kirkonmiesten ja lehtien asenne valtion taholta tulleeseen sovitteluhankkeeseen oli kuitenkin odottavan kriittinen. Mm. tri Günther valitti marraskuussa

¹⁸ Deutscher Bote in Norwegen 1935 s. 57—60, 67—68.

¹⁹ Günther Berggraville 19. 10. 1935, EBA.

²⁰ Ks. esim. Svenska Dagbladet 15. 5. 1935 (Nygren). Stockholms Tidningen 15. 8. 1935 (Aulén). Församlingsbladet (S) 18. 7., 25. 7. ja 1. 8. 1935 (W. Schmidt). Kirken og tiden 1935 s. 161—168 (Frode Beyer). Berlingske Tidende 22. 9. 1935 (H. Høgsbro). Luthersk Kirketidende 1935 s. 425—428 (Moe). Jyllandsposten 30. 9. 1935 (J. P. Bang). Politiken 6. 7. 1935 (Sparring—Petersen). Tidens Tegn 3. 6. ja 11. 6. 1935 (K. Schjelderup). Herättäjä 10. 5. ja 17. 5. 1935.

²¹ Ks. esim. Svensk Kyrkotidning 1935 s. 771, 848. Kotimaa 29. 10. 1935. Herättäjä 22. 11. 1935. Luthersk Kirketidende 18. 1. 1936 s. 45—47 (Moe).

1935 eräässä kirjeessään Krummacherille, että sikäläinen lehdistö asennoitui kirkkotaistelun rauhoittumiseen osittain skeptisesti. Epäluulo valtiota ja puoluetta kohtaan oli juurtunut siinä määrin syvälle, että se ei ollut hetkessä voitettavissa.²²

Güntherin mainitsemaa epäluuloa kansallissosialistista valtiota ja puoluetta kohtaan oli omiaan ylläpitämään ja vahvistamaan mm. kansallissosialistien kiristynyt juutalaisvastainen politiikka, erityisesti 15. 9. 1935 Nürnbergin puoluepäivien yhteydessä annettu laki »saksalaisen veren ja Saksan kunnian suojaksi», joka pakotti juutalaiset lopullisesti väistymään julkisen elämän palveluksesta, kielsi avioliitot saksalaisten ja juutalaisten välillä sekä saksalaisia toimimasta juutalaisten palvelijoina.²³ Juutalaisten kansalaisoikeuksia entistä selvemmin rajoittava laki, johon myös pohjoismainen kirkollinen lehdistö kiinnitti jossainmäärin huomiota,²⁴ lisäsi osaltaan epäilyjä myös kansallissosialistisen valtion kirkkopoliittisia pyrkimyksiä kohtaan.

Jo lokakuussa 1935 Wienissä juutalaislähetysten työssä toiminut juutalaissyntyinen saksalainen pastori F. I. Forell kirjoitti pastori Nils Karlströmille ja viittasi valtion kirkkoon kohdistaman »rauhanaktion» ja uusien juutalaislakien väliseen ristiriitaan. Forell huomautti, että Zöllnerin kirkollistoimikunnan antama julistus saattoi kuulostaa hurskaan kirkkokansan korvissa kauniilta ja herättää toiveita, että kirkko vapautuisi nyt Saksalaisten kristittyjen harhaopeista. Valtakunnanpiispan ja hänen kannattajiensa vaikutus saattoikin vähetä. Mutta sen sijaan oli vaara, että lojaalisuus valtiota kohtaan sai kirkon vaikenemaan siitä oikeudettomuudesta ja sydämettämyydestä, mitä valtio harjoitti ei-arjalaisia kristittyjä kohtaan. Forellin mielestä kirkollisministeriön perustaminen oli tapahtunut siitä syystä, että valtio halusi väistää kirkon virheiden ulkomailla aiheuttamat reaktiot.

²² Günther Krummacherille 19. 11. 1935, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

²³ Meier, Kirche und Judentum s. 27—31, 66—67.

²⁴ Ks. esim. Kristeligt Dagblad 25. 10. 1935. Kristen Gemenskap 1935 s. 199. Kirke og Kultur 1935 s. 605—608. Kotimaa 19. 7. ja 20. 9. 1935. Människovännen 22. 8. 1935.

Saksan hallitus toivoi mahdollisimman hyviä suhteita varsinkin Euroopan protestanttisiin maihin. Se tiesi suhteiden näihin maihin vaikeutuneen juutalaiskysymyksen vuoksi, mutta uskoi selviytyvänsä tästä selittämällä juutalaisten protestit kauhupropagandaksi ja kommunistien työksi. Sen sijaan sen täytyi asennoitua paljon vakavammin kristillisten kirkkojen taholta tuleviin vastalauseisiin, koska se halusi esiintyä Euroopan suojelijana jumalatonta bolševismia vastaan. Kerrlin kirkollisministeriön perustaminen ja pyrkimys kirkollisten olojen normalisoimiseen tähtäsi näin ollen siihen, että ulkomaiset kirkot hyväksyisivät kansallissosialistisen valtiovallan toiminnan ainakin vaieten.²⁵

Forellin kirje ja erät muut tunnustuskirkon taholta tulleet yksityisluonteiset »häätähuudot»²⁶, joissa kiinnitettiin huomiota juutalaisten vaikeutuneeseen asemaan ja uuden kirkkopoliitiikan taustalla oleviin ulkopoliittisiin syihin, vahvistivat Pohjoismaissa jo entuudestaan tunnettuja epäluuloja Kerrlin ministeriön toimintaa kohtaan. Vielä näitäkin voimakkaammin vaikutti kuitenkin Kerrlin joulukuun 2. päivänä 1935 antama uusi asetus, jolla hän kielsi käytännöllisesti katsoen kaiken tunnustuskirkon harjoittaman kirkollishallinnollisen toiminnan, kuten papinvirkojen täyttämisen, tutkintojen suorittamisen ja virkaanasettamisen, tarkastukset, säädösten ja ilmoitusten lukemisen saarnatuoleista, kolehtien ja kirkollisverojen kantamisen sekä kirkollisten synodien koollekutsumisen.²⁷

Kerrlin tunnustuskirkon toimintaan entistä avoimemmin kohdistama isku, jota vastaan tunnustuskirkon jyrkin siipi protestoi välittömästi järjestämällä seuraavana päivänä pappisvihkimyksen Berliini-Dahlemin kirkossa sekä kieltäytymällä Kerrlille lähettämässään kir-

²⁵ F. I. Forell Karlströmille 18. 10. 1935, SENA.

²⁶ F. I. Forell kääntyi myöhemmin samassa asiassa mm. Eidemin puoleen (Forell Eidemille 24. 11. 1935, EEA, B I b:6), kun taas Kööpenhaminan saksal. seurakunnan pappi Görnand välitti juutalaisten avunpyyntöjä Frederik Tormille (Görnand Tormille 12. 11. 1935, FTA).

²⁷ Schmidt II:1 s. 103—104. Beckmann s. 105—106.

jeessä tottelemasta hänen antamaansa säädöstä²⁸, herätti myös Pohjoismaiden kirkkoissa syveneviä epäluuloja kirkollisministeriön toiminnan tarkoituksia ja onnistumismahdollisuuksia kohtaan. Lukuisissa kirjoituksissaan johtavat pohjoismaiset teologit ja kirkolliset lehdet ilmaisivat Kerrlin uuden asetuksen johdosta käsityksenään, että kirkollisministerin toiminnan täytyi hyvästä tahdostaan huolimatta johtaa epäonnistumiseen. Kerrl ei kyennyt ainakaan pakkokeinoin yhdistämään tunnustuskirkkoa kirkollistoimikuntien työhön. Vaikka tunnustuskirkon ulkonainen organisaatio voitiinkin hajoittaa, hengellistä hallintoa ei voitu ylläpitää pakottein. Uusi asetus antoi myös monille perustellun aiheen otaksua, että Kerrlin politiikka tähtäsi vanhaan päämäärään, tunnustuksestaan kiinnipitävän kirkon alistamiseen Kolmannen valtakunnan ideologisiin katsomuksiin, joskin entistä viekkaammin menetelmin.²⁹

Aivan erityistä huomiota sai kuitenkin osakseen Karl Barthin Svenska Morgonbladetille Kerrlin uuden asetuksen johdosta antama haastattelu. Barth, joka oli aiemmin samana vuonna erotettu virastaan Saksassa ja siirtynyt Baseliin, totesi Svenska Morgonbladetin hänelle sähköitse esittämien kysymysten johdosta, että Kerrlin antama uusi asetus merkitsi hyökkäystä kirkon sisintä olemusta vastaan, koska kirkon organisaatiota ja julistusta ei voitu erottaa toisistaan. Myös Zöllnerin kirkollistoimikunnan edustama teologia oli Barthin mukaan samansisältöistä Saksalaisten kristittyjen käsitysten kanssa. Toisaalta kirkollisministerin toimenpide vaikutti Barthin mielestä sikäli tervehdyttävästi, että se poisti väärän rauhan kuvitelmat ja osoitti kansallissosialistien todellisen tarkoituksen. Edellisten vuosien kokemus oli osoittanut, että kirkkoa ei voitu hävittää. Tunnustuskirkko tulisi kaikesta huolimatta jatkamaan toimintaansa. Ulkomaisten kirk-

²⁸ Niemöller, Kampf und Zeugnis... s. 304

²⁹ Dagen 4. 12. 1935. Kotimaa 3. 12. 1935. Politiken 6. 12. 1935 (Sparring-Petersen). Svenska Dagbladet 2. 12. 1935 (Nygren). Aftenposten 18. 1. 1936. Stockholms Tidningen 4. 12. 1935. Oslon lähetystö AA:lle 7. 12. 1935 ja Tukholman lähetystö AA:lle 5. 12. 1935, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

kojen tuli puolestaan esirukouksin ja julkisin solidaarisuuden osoituksin koettaa tukea Saksan tunnustuskirkkoa.³⁰

Barthin kirkollisministeriöön ja Zöllnerin kirkollistoimikuntaan kohdistama selväpiirteisen jyrkkä tuomio, jonka Svenska Morgonbladet julkaisi erittäin näkyvästi, herätti Saksan kirkon taholta voimakkaan reaktion Kirchliches Aussenamtin saatua asiasta tietää Saksan tietotoimiston ja propagandaministeriön palveluksessa toimineen tri Bernhard Ohlingin välityksellä.³¹ Sveitsin evankeliselle kirkkoliitolle osoitetussa, Kirchliches Aussenamtin toimesta laaditussa kirjelmässä valtakunnan kirkollistoimikunnan puheenjohtaja Zöllner ilmaisi syvän paheksumisensa sen johdosta, että sveitsiläinen reformoitu teologi (Barth) oli tällä tavoin julkisesti puuttunut Saksan kirkon sisäisiin asioihin ja katsonut oikeudekseen koko maailman edessä halventaa toisen kirkon johtoa. Zöllner huomautti, että hän oli vastuullisella paikallaan toiminut kirkon ja varsinkin luterilaisen tunnustuksen puolesta sanoin ja teoin jo paljon aikaisemmin kuin Barth oli esiintynyt julkisuudessa tunnustuksen puolustajana. Siksi oli hämmästyttävää, että Barth oli samaistanut hänen johdollaan toimivan kirkollistoimikunnan teologisesti Saksalaisiin kristittyihin ja yrittänyt leimata kirkollistoimikunnan sovittelupyrkimykset vain houkutteluksi väärrään rauhaan. Lopuksi Zöllner esitti toivomuksen, että muiden kirkkojen johtajat jättäisivät omaan arvoonsa Barthin esittämän vetoimuksen julkisista solidaarisuuden ilmauksista tunnustuskirkolle ja osoittaisivat ymmärtämystä Saksan kirkon johdon ponnisteluja kohtaan tien löytämiseksi kirkolliseen yhteyteen.³²

³⁰ Svenska Morgonbladet 4. 12. 1935.

³¹ Krummacherin muistio 9. 12. 1935, Archiv EKD, D 1/37. Tri B. Ohling oli v. 1933—34 oleskellut Ruotsissa ja toiminut paitsi Saksan tietotoimiston myös propagandaministeriön ja Nordische Gesellschaftin edustajana. Vuoden 1934 alussa hänet karkotettiin poliisin toimesta Ruotsista. Myöhemmin Ohling toimitti Saksan tietotoimistosta käsin tietoja Ruotsista mm. Kirchliches Aussenamtille. Ks. *Thulstrup*, Med lock och pock s. 157.

³² Zöllner Sveitsin evankeliselle kirkkoliitolle (prof. Choisy) 9. 12. 1935 (konsepti), Archiv EKD, D 1/37.

Zöllnerin kirjelmässä kuvastui paitsi aito suuttumus Barthin valtakunnan kirkollistoimikunnan teologiaan kohdistaman suoraviivaisen arvostelun johdosta myös Kirchliches Aussenamtin närkästys sen vuoksi, että Barthin lausunto suuntautui sen suhteiden normalisoimiseen tähtäävää politiikkaa vastaan Pohjolassa. Kun Kirchliches Aussenamt oli pyrkinyt kansallissosialistisen valtiovallan toiveiden mukaisesti luomaan kuvan »tilanteen rauhoittumisesta» ja »uuden vaiheen alkamisesta» Saksan kirkossa, leimasi Barth saman asian vain »houkutukseksi väärrään rauhaan» ja kehotti ulkomaisia kirkkoja osoittamaan solidaarisuuttaan Kerrlin järjestelmää vastaan asettuneelle tunnustuskirkon ryhmälle. Barthin haastattelun mahdollisiin ulkopoliittisiin seuraamuksiin viitaten Kirchliches Aussenamt kääntyikin Saksan ulkoministeriön puoleen ja esitti sille toivomuksen, että Barthin sekaantumisesta Saksan sisäisiin asioihin tehtäisiin ilmoitus sekä Bernin että Tukholman lähetystöille. Samansisältöisen toivomuksen esitti myös Zöllner valtakunnan kirkollistoimikunnan nimissä Auswärtiges Amtille.³³

Barthin haastattelun Kirchliches Aussenamtin ja valtakunnan kirkollistoimikunnan taholla herättämä varsin kiivas reaktio näyttäisi osaltaan tukevan sitä monien kirkkotaistelun tutkijain esittämää olettamusta, että valtion omaksuman uuden kirkkopoliitiikan ja kirkollistoimikuntien perustamisen taustalla näytelivät merkittävää osaa ulkopoliittiset syyt.³⁴ Kirchliches Aussenamt ja sitä myötäillen myös Zöllner kokivat Barthin antaman haastattelun sotivan ennen muuta valtion uudelle kirkkopoliitiikalle asettamia ulkopoliittisia tavoitteita vastaan ja asennoituivat siihen tästä syystä erittäin aggressiivisesti.

³³ Kirchliches Aussenamt AA:lle 10. 12. 1935 ja Zöllner AA:lle 9. 12. 1935, Archiv EKD, D 1/37.

³⁴ Ks. esim. *Schmidt* II:1 s. XXII. *Pertiet* s. 217. *Boyens* s. 132—133.

2. ZÖLLNERIN KIRKOLLISTOIMIKUNNAN VAI DAHLEMILAISEN TUNNUSTUSKIRKON PUOLESTA

a. *Zöllnerin kirkollistoimikunnan herättämä luottamus Pohjolassa*

Jo syksyn 1935 kuluessa kävi ilmeiseksi, että Kerrlin toimenpiteet kirkon hajaantuneiden rivien kokoamiseksi eivät johtaisi nopeasti tulokseen. Peläten, että valtion toimesta asetetut kirkollistoimikunnat eivät rajoittuisi toimimaan vain apueliminä ulkonaisen järjestyksen palauttamiseksi vaan muodostuisivat kirkon koko elämää ja toimintaa johtaviksi laitoksiksi, tunnustuskirkon jyrkempi ns. dahlemilainen suunta, joka sai nimensä Berlinin Dahlemissa järjestetyn kokouksen ja sikäläisen oppositiojohtajan Martin Niemöllerin mukaan, asennoitui yhteistyöhön kirkollistoimikuntien kanssa sangen pidättyvästi. Epäilyksiä oli omiaan erityisesti vahvistamaan edellä mainittu Kerrlin 2. 12. 1935 antama asetus, joka kielsi tavallaan kaiken tunnustuskirkon harjoittaman kirkkohallinnollisen toiminnan. Tunnustuskirkon jyrkempi suunta piti tätä lopullisena todisteena siitä, että koko kirkollinen elämä haluttiin alistaa valtion pakkohallintaan, ja kieltäytyi yhteistoiminnasta kirkollistoimikuntien kanssa. Kehitys tulisi johtamaan — niin ajateltiin — puhtaaseen valtiokirkkojärjestelmään.³⁵

Kysymys yhteistoiminnasta kirkollistoimikuntien kanssa johti kuitenkin samalla tunnustuskirkon piirissä sisäisiin ristiriitoihin liikkeen maltillisen siiven asettuessa kannattamaan ehdollista yhteistyötä kirkollistoimikuntien kanssa. Viimeksi mainittua suuntaa edustivat lähinnä ns. koskemattomien luterilaisten maakirkkojen^{35a} Hanno-

³⁵ Schmidt II:1 s. 104—106, 165—175. Klügel s. 202—203. Pertiet s. 219—222.

^{35a} Nimitys koskemattomat kirkot (die intakten Kirchen) johtui siitä, että ko. maakirkoissa Saksalaiset kristityt eivät olleet saavuttaneet vuoden 1933 vaaleissa enemmistöä ja näiden kirkkojen hallinto oli säilynyt siten »koskemattomana».

verin, Bayerin ja Württembergin edustajat, joiden piirissä kirkko-taistelu ei ollut aiheuttanut yhtä suuria ristiriitoja kuin muualla. Tunnustuskirkon luterilainen siipi, erityisesti piispa Marahrens, edusti myös perinteisestä luterilaisesta esivaltakäsityksestä lähtien totalitaarista valtiota ja puoluetta kohtaan myöntyväisempää politiikkaa kuin tunnustuskirkon dahlemilainen johto ja oli valmis tiettyyn määrään saakka hyväksymään kirkollisministeriön taholta tulleet suunnitelmat kirkon sisäisten vastakohtien tasoittamiseksi.

Kun piispa Marahrens, joka oli toiminut syksyllä 1934 perustetun tunnustuskirkon »väliaikaisen kirkonjohton» (die Vorläufige Kirchenleitung der DEK) puheenjohtajana, asettui joulukuussa 1935 valtakunnan kirkollistoimikunnalle lähettämässään kirjelmässä avoimesti tukemaan kirkollistoimikunnan työtä »kirkon sisäisen luhistumisen estämiseksi», aiheutti tämä varsin voimakkaan reaktion tunnustuskirkon dahlemilaisen suunnan taholta. Lukuisissa lausunnoissaan tunnustuskirkon jyrkempi siipi asettui vastustamaan Marahrensin päätöstä pitäen sitä kirkon kannalta kohtalokkaana. Myöntyminen kompromissiin, joka kyllä lopettaisi kirkon sisäisen taistelun mutta uhraisi taistelun lopullisen päämäärän, merkitsi heidän mielestään katastrofia tunnustuskirkolle.³⁶

Kirkollistoimikuntien työn hyväksymistä koskeva kiista huipentui avoimeksi ristiriidaksi 3. 1. 1936 pidetyssä tunnustuskirkon valtakunnan veljesneuvoston kokouksessa, jossa veljesneuvosto päätti 17 äänellä 11 vastaan hylätä ehdotuksen yhteistyöstä kirkollistoimikuntien kanssa. Kun ns. koskemattomien luterilaisten maakirkkojen (Hannover, Bayer, Württemberg) edustajat kannattivat rajoitettua yhteistyötä kirkollistoimikuntien kanssa, asettuivat niiden maakirkkojen piiristä tulevat edustajat, joiden alueella häiriöt olivat ilmenneet suurimpina, päättävästi sitä vastustamaan. Tunnustuskirkon sisäinen hajaannus sinetöitiin lopullisesti helmikuun puolivälissä 1936 pidetyssä Oeynhausenin 4. tunnustussynodissa, joka päätti valita

³⁶ Schmidt II:1 s. 107—115, 131—137. Niemöller, Kampf und Zeugnis s. 305—306. Pertiet s. 226—232.

entisen Marahrensin johdolla toimineen tunnustuskirkon »väliaikaisen kirkonjohdon» tilalle uuden pastori Fritz Müllerin johtaman toisen »väliaikaisen kirkonjohdon».³⁷ Vuoden 1934 lopulla yhtenäiseltä ja vahvalta näyttänyt tunnustuskirkko oli näin sisäisesti pirstoutunut.

Tunnustuskirkon hajaannus perustui ensisijaisesti kirkkopoliittisiin näkemyseroavuuksiin. Kun tunnustuskirkon dahlemilainen siipi pelkäsi, että Zöllnerin kirkollistoimikuntaa käytettäisiin vain välikappaleena kirkon alistamiseksi valtion holhousvaltaan, tunnustuskirkon luterilaiset johtajat näkivät tärkeämmäksi rauhan palautumisen kirkkoon. Kirkkopoliittisen kiistan yhteydessä tuli kuitenkin entistä selvemmin esille myös tunnustuskirkon eri suuntien välillä ilmennyt piilevä teologinen jännitys. Kun reformoituihin ja unioituihin kirkkoihin lukeutuva tunnustuskirkon dahlemilainen johto asennoitui ehdottoman torjuvasti totalitaarisen valtion herruuspyrkimykseen ja tähdensi osaksi barthilaisin korostuksin inhimillisen ja jumallaisen järjestyksen eroa, luterilaisten kirkonjohtajien, etenkin Marahrensin, asenne valtioon oli paitsi kirkkopoliittisista myös teologisista syistä jossainmäärin myönteisempi. Kirkollisesta sekasorrosta ei voitu päästä eteenpäin vain kiinnittämällä huomiota valtion erehdyksiin.

Tunnustuksellisten ryhmien välinen jännitys johti myös ulospäin näkyvään organisatoriseen hajaannukseen tunnustuskirkon sisällä. Pian Oeynhausenin synodin jälkeen, maaliskuussa 1936, perustettiin Marahrensin, Meiserin ja Wurmin johdolla Saksan evankelis-luterilaisten kirkkojen neuvosto, jonka kanssa myös eräiden muiden maakirkkojen, lähinnä Sachsenin, Mecklenburgin ja Thüringenin alueella toimivat tunnustuskirkon veljesneuvostot asettuivat toiminnalliseen yhteyteen. Luterilaisten kirkkojen neuvosto, joka näki tehtäväkseen koota hajaantuneet luterilaiset voimat yhteen ja avata

³⁷ Beckmann s. 108—111. Niemöller s. 315—324. Klügel s. 204—206, 219—220.

tietä yhtenäisen Saksan evankelis-luterilaisen tunnustuskirkon muodostamiseksi, asennoitui Zöllnerin johtaman kirkollistoimikunnan työhön varsin myönteisesti. Sen sijaan ns. dahlemilainen tunnustuskirkko, jonka johto oli Marahrensin eron jälkeen jäänyt lähinnä reformoituihin ja unioituihin kirkkokuntiin lukeutuvien kirkonmiesten käsiin, katsoi yhteistyön Zöllnerin kirkollistoimikunnan kanssa edellä mainituista syistä mahdottomaksi. Sen mielestä kirkolla oli vain yksi laki: sen tuli totella enemmän Jumalaa kuin ihmisiä.³⁸

Tunnustuskirkon sisäinen hajaannus ja siihen kytkeytynyt tunnustustenvälinen jännitys heijastui luonnollisesti myös Saksan kirkon ulkomaansuhteisiin. Kun Saksan johtavat luterilaiset piispat asettuivat tukemaan Zöllneriä ja tunnustuskirkon johto jäi ensisijaisesti reformoitujen ja unioitujen käsiin, muodostui kysymys suhteesta Saksan kirkkoon ja sen eri ryhmittymiin mm. pohjoismaisten kirkkojen piirissä uudella tavalla problemaattiseksi. Ongelma pelkistyi kysymykseen; Zöllnerin kirkollistoimikunnan vai dahlemilaisen tunnustuskirkon puolesta.

Saksan luterilaisten piispojen omaksuma myönteinen asenne kirkollistoimikuntiin lisäsi myös pohjoismaisten kirkkojen piirissä selvästi uskoa kirkollistoimikuntien sovittelutyötä kohtaan, vaikka monet sikäläiset kirkonmiehet olivat Kerrlin joulukuun alussa antaman uuden asetuksen valossa ehtineet tuomita valtion taholta tulevat sovitteluyritykset toivottomiksi. Niinpä Marahrensin joulukuussa 1935 Zöllnerille lähettämä kirjelmä, jossa hän ilmaisi myönteisen kantansa kirkollistoimikuntien työhön, sai myös eräillä tahoilla Pohjolassa osakseen positiivisen vastaanoton. Mm. ruotsalainen Svensk Kyrkotidning totesi Marahrensin kirjelmän johdosta ilmeisen ihastuneesti, että kirjeen sävy oli ollut kokonaan toinen kuin niiden päätösten, joita Niemöllerin johdolla hetkeä aiemmin pidetty Dahlemin synodi oli tehnyt. Lehti viittasi siihen, että Marahrens oli aina kuulu-

³⁸ Ks. *Klügel* s. 219—222, 266—268. *Niemöller*, Die vierte Bekenntnissynode s. 115—125. *Beckmann* s. 117—130. *Schmidt* II:1 s. 165—175.

nut tunnustuskirkon maltilliseen siipeen ja joutunut tämän vuoksi tunnustuskirkon radikaalisten aineiden arvostelun kohteeksi.³⁹

Näin Svensk Kyrkotidning, jonka asenne tunnustuskirkkoon oli kaiken aikaa ollut pidättyvä, oli valmis varauksettomasti tukemaan Marahrensin sovittlevaa kantaa ja hyväksymään valtion taholta tulevan sovittelutyön kirkollistoimikuntien muodossa. Samantapaiseen lopputulokseen kuin Svensk Kyrkotidning päätyivät hetkeä myöhemmin myös ruotsalainen tuomiorovasti M. Pfannenstill Kyrkor under Korset -lehdessä sekä suomalainen Kotimaa -lehti. Pfannenstill samoin kuin Kotimaakin katsoi vallanpitäjien pyrkivän toimenpiteillään todella luomaan edellytykset rauhan aikaansaamiseksi Saksan kirkossa ja kirkollistoimikuntien tunnustuskirkon äärimmäisryhmän vastustelusta huolimatta onnistuneen tehtävässään. Tästä oli osoituksena se, että kirkollistoimikunnat olivat saaneet kannatusta myös tunnustuskirkkoon lukeutuvien piirissä ja johtavat luterilaiset piispat asettuneet tukemaan niiden työtä.⁴⁰

Samalla kun Saksan luterilaisten johtajien omaksuma asenne lisäsi ratkaisevasti myös pohjoismaisten kirkkojen piirissä myötätuntoa kirkollistoimikuntia kohtaan, lisääntyivät sikäläisten kirkkojen piirissä epäilyt tunnustuskirkon jyrkempää suuntaa ja sen tulevaisuutta kohtaan. Niinpä esim. tanskalainen pastori Jens Hold tulkitsi Praesteforeningens Blad'issa tapahtuneen tilanteenmuutoksen valtion saavuttamaksi neuvottelutaktiseksi voitoksi tunnustuskirkosta⁴¹, kun taas Svensk Kyrkotidning katsoi hajaannuksen merkitsevän vaikeaa takaiskua dahlemilaiselle tunnustuskirkolle ja ennusti tunnustuskirkon lopullista romahdusta.⁴²

Kirchliches Aussenamt ja sen pohjoismaiset yhdysmiehet pyrkivät omasta puolestaan Saksan »virallisen politiikan» mukaisesti vahvistamaan pohjoismaisten kirkonjohtajien uskoa kirkollisministeriön ja

³⁹ Svensk Kyrkotidning 1935 s. 866.

⁴⁰ Pfannenstill, Den tyska evangeliska kyrkans återuppbyggande s. 94—99. Kotimaa 10.1. ja 14.2. 1936.

⁴¹ Praesteforeningens Blad 1936 s. 207, 222—225.

⁴² Svensk Kyrkotidning 1936 s. 161.

kirkollistoimikuntien työhön sekä horjuttamaan heidän luottamustaan tunnustuskirkon dahlemilaiseen suuntaan. Jo joulukuun alkupuolella 1935 tri Günther selitti eräissä kirjeessään Berggraville, että hälyttävistä tiedoista huolimatta kirkollisministeri Kerrl oli hänen käsityksensä mukaan oikeassa. Samoin Günther kertoi saaneensa Berliinistä kuulla, että kirkon piirissä vaikuttavat rauhoittavat voimat eivät ottaneet jyrkintä dahlemilaista suuntaa vakavasti. Dahlemissa pidetty kokous leimattiin vain piikiksi sovintopyrkimyksiä vastaan.⁴³

Kun Günther myöhemmin Oeynhausenin tunnustussynodin jälkeen pyysi Kirchliches Aussenamtilta informaatioapua voidakseen oikaista mm. Dagen-lehden esittämiä kielteisiä käsityksiä⁴⁴, esitti Krummacher Kirchliches Aussenamtin puolesta varsin laajan selvityksen Saksan kirkollisesta tilanteesta. Krummacherin mukaan Oeynhausenin tunnustussynodissa oli käynyt entistä selvemmin ilmi, että tunnustuskirkon piirissä vallitsi suunnaton jännitys ja suuria mielipideeroavuuksia. Synodin päätökset edustivat vain erään kokouksessa läsnäolleen radikaalin ryhmän käsityksiä, jonka ryhmän kannatus papiston ja seurakuntien piirissä oli epäselvä. Tunnustuskirkon taistelu ei jatkunut entisessä merkityksessä, sillä yhä laajemmat tunnustuskirkon piirit olivat valmiit yhteistoimintaan kirkollistoimikuntien kanssa. Marahrensin johtaman tunnustuskirkon »tilapäisen kirkonjohton» tilalle oli astunut uusi johto, joka ei edustanut edeltäjänsä tavoin tunnustuskirkon kokonaisuutta. Erottava juopa ei niin ikään kulkenut enää selvästi Saksalaisten kristittyjen ja tunnustuskirkon välillä, koska kirkollistoimikunnissa oli mukana myös Saksalaisia kristittyjä, vaan ristiriita vallitsi kirkollistoimikuntien ja niitä vastaan taistelevan tunnustuskirkon radikaaliryhmän välillä. Kirkollistoimikuntien takana oli laaja kirkollinen rintama, joka oli aiemmin ollut jakaantuneena erilaisiin ryhmiin. Mikäli ulkomaiset kirkot osoittaisivat jatkuvasti kiinnostustaan vain yhä pienemmäksi käyvää, oppimastonta ja radikaalia tunnustuskirkon dahlemilaista ryhmää kohtaan, ne

⁴³ Günther Berggraville 9.12. 1935, EBA.

⁴⁴ Günther KA:lle 19.3. 1936, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

joutuisivat eräänä päivän hämmästyksekseen havaitsemaan, että ne olivat sulkeneet silmänsä Saksan protestantismin elävältä kokonaisuudelta.

Pohjoismaisissa kirkkoissa ilmennyt mieltymys tunnustuskirkkoa kohtaan perustui Krummacherin mielestä myös Saksan teologisen tilanteen väärinarviointiin. Radikaaleissa tunnustuskirkollisissa piireissä ilmeni varsin selvänä kalvinistinen vaikutus. Kirkon ulkonainen järjestys kytkettiin kalvinistisella tavalla evankeliumin sanomaan ja valtio nähtiin luterilaiselle perinteelle vieraalla tavalla epäilyttävässä valossa. Barthin dialektisen teologian, joka vaikutti kauttaaltaan tunnustuskirkon ääriyhmän käsityksiin, täytyi olla pohjoismaiselle konservatiiviselle luterilaisuudelle yhtä vieras kuin liberaalteologisten käsitystenkin. Vaikka Zöllner ei ollut aiemmin esiintynyt luterilaisen tunnustuksen ehdottomana puolustajana, hän oli todennäköisesti lähempänä pohjoismaista luterilaisuutta kuin monet hänen radikaalit vastustajansa. Merkitsevää oli edelleen, että piispa Marahrens, joka oli tullut tunnetuksi mm. Luterilaisen Maailmankonventin työssä, oli asettunut yhteistoimintaan valtakunnan kirkollistoimikunnan ja ministeri Kerrlin kanssa.⁴⁵

Krummacherin kirjeessä kuvastui selvästi Kirchliches Aussenamtin tunnustuskirkon vastainen politiikka. Korostaessaan tunnustuskirkon hajaannusta ja dahlemilaisen suunnan kalvinistisia piirteitä Krummacher halusi tietoisesti lyödä kiilaa Pohjolan luterilaisten kirkkojen ja tunnustuskirkon dahlemilaisen suunnan väliin. Tunnustuskirkko ei ollut enää sama, jota kohtaan pohjoismaiset kirkot olivat aiemmin osoittaneet myötätuntoaan, vaan päinvastoin kalvinistisesti väritetty separativistiryhmä. Sen asemesta oli muodostunut laajapohjainen yhteisrintama valtakunnan kirkollistoimikunnan johdolla, johon Pohjoismaissakin tunnetut Saksan luterilaiset johtajat olivat tunnustautuneet.

Lisätäkseen luottamusta Zöllnerin johtamaa kirkollistoimikuntaa kohtaan Kirchliches Aussenamt ryhtyi myös muihin toimenpiteisiin

⁴⁵ Krummacher Güntherille 24.3. 1936, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

asian hyväksi Pohjolassa. Tässä tarkoituksessa se lähetti mm. valtakunnan kirkollistoimikunnan työtä koskevan kertomuksen sekä Zöllnerin kirjoituksen »Die Neuordnung der Kirche» lukuisille pohjoismaisille kirkonjohtajille ja teologeille.⁴⁶ Günther julkaisi puolestaan katkelmia edellä mainitusta Krummacherin kirjeestä seurakuntalehdessään ja toimitti sitä useille norjalaisille kirkonmiehille.⁴⁷

Kirchliches Aussenamtin ponnistelut luottamuksen herättämiseksi Zöllnerin johtaman kirkollistoimikunnan työtä kohtaan johtivat myös osittain tulokseen. Mm. suomalainen piispa Aleksi Lehtonen, jolle Kirchliches Aussenamt oli lähettänyt kirkollistoimikuntien työtä koskevaa informaatiomateriaalia, totesi Zöllnerille lähettämässään kiitoskirjeessä, että valtakunnan kirkollistoimikunnan johto ja sen toimenpiteet olivat herättäneet suurta luottamusta Pohjolassa. Sekä Suomessa että myös Ruotsissa eräät johtavat kirkolliset lehdet olivat omaksuneet varsin positiivisen asenteen Saksan kirkon uuteen keskusjohtoon.⁴⁸

Lehtosen esittämä toteamus oli paikkansapitävä paitsi Suomen ja Ruotsin myös muiden pohjoismaisten kirkkojen osalta. Vastoin aikaisempaa kriittistä kantaansa monet pohjoismaiset kirkonmiehet ja kirkolliset lehdet asennoituivat talven 1936 aikana Saksasta tulleiden tietojen perusteella Zöllnerin kirkollistoimikunnan työhön joko myönteisesti tai ainakin neutraalin odottavasti ja katsoivat sen joka tapauksessa merkinneen uuden vaiheen alkamista Saksan kirkossa.⁴⁹

⁴⁶ KA lähetti kirkollistoimikuntien työtä käsittelevää aineistoa mm. seuraaville pohjoismaisille kirkonmiehille: Ammundsen, Aulén, Berggrav, Björkqvist, Brilioth, Ehrenström, Eidem, Jørgensen, Kaila, Lehtonen, Lunde, Nørregaard.

⁴⁷ Deutscher Bote in Norwegen 1936 s. 36—38. Günther Krummacherille 27. 4. 1936, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

⁴⁸ Lehtonen Zöllnerille 21. 4. 1936, Archiv EKD, D 1/38.

⁴⁹ Praesteforeningens Blad 1936 s. 153—156, 207 (Jens Hold). Luthersk Kirketidende 1936 s. 45—47, 61—64 (Olof Moe). Församlingsbladet (S) 20. 2. 1936. Svensk Kyrkotidning 1936 s. 17—18, 108. Kotimaa 14. 2. ja 23. 2. 1936. Kristeligt Dagblad 18. 2. 1936.

Ehkä kaikkein selvimpänä myötätunto Zöllnerin kirkollistoimikuntaa kohtaan ilmeni luterilaisuutta korostavissa pohjoismaisissa piireissä, jotka Kirchliches Aussenamtin informaatioon perustuen tarkastelivat tunnustuskirkon sisäistä hajaannusta perinteisten opillisten vastakohtien valossa. Niinpä esim. Svensk Kyrkotidning katsoi Saksan luterilaisten piispojen sovittelevan asenteen valtioon ja valtion asettamiin kirkollistoimikuntiin vastaavan luterilaisuuden opillista perinnettä, kun taas dahlemilaisen suunnan jyrkkä asenne perustui sen mukaan reformoituun käsitystapaan.⁵⁰

Perinteisistä opillisista käsityksistä nouseva epäily dahlemilaista tunnustuskirkkoa kohtaan kuvastui voimakkaimpana eräässä tri Jørgensenin lausunnossa, jonka hän antoi Berliiniin Luterilaisen Maailmankonventin eksekutiivikomitean eurooppalaisten jäsenten kokoukseen tekemänsä matkan jälkeen. Jørgensen antoi ymmärtää, että hajaannuksen jälkeen uudelleen järjestäytynyt tunnustuskirkko ei suhteessaan valtioon edustanut puhtaasti luterilaista näkemystä vaan oli saanut voimakkaita vaikutteita reformoidusta, barthilaisesta teologiasta. Tunnustuskirkon uudet johtajat olivat taipuvia pitämään valtiota antikristillisenä ja pyrkivät luomaan kirkon, joka rakentui reformoidun teologian näkemykseen. Jørgensenin mukaan luterilaiset piispat eivät olleet voineet hyväksyä ajatusta, että tiettyä kirkon ulkonaista järjestystä pidettiin jumalalliseen säädökseen perustuvana. He vaativat kiinnipitämistä reformatorisista tunnustuskirjoista ja pyrkivät niiden mukaisesti asennoitumaan valtioon myönteisesti.⁵¹

Berliinistä saamaansa informaatioon nojaten Jørgensen oli näin valmis jakamaan Kirchliches Aussenamtin asiasta esittämän käsityksen ja näkemään luterilaisten piispojen sovittelevassa asenteessa »aidon» luterilaisen esivaltakäsityksen mukaisen ratkaisun. Kun Zöllner esitti lisäksi maaliskuussa 1936 kaikkien kansojen kristityille osoitetun vetoomuksen, jossa hän viittasi ilmeisen tarkoituksellisesti maailmaa

⁵⁰ Svensk Kyrkotidning 1936 s. 17—18, 160, 181—182.

⁵¹ Jørgensen, Lutherdommens geografi 1936 s. 285—290. Herättäjä 17. 4. 1936.

uhkaavaan bolševismin vaaraan ja Saksan asemaan muurina bolševismin jumalattomuutta vastaan, tämä herätti myös Pohjoismaissa lisääntyvää myötätuntoa hänen kirkkohallitustaan kohtaan.⁵²

b. Bonhoefferin vierailukutsu Ruotsiin ja muut myötätunnonosoitukset tunnustuskirkolle

Samassa määrin kuin Zöllnerin ja Saksan luterilaisten piispojen toiminta herätti luottamusta etenkin perinteisesti »luterilaisissa» piireissä, se kohtasi epäilyjä ja vastustusta eräillä muilla tahoilla Pohjolassa. Kirjoittaessaan Saksan kirkollisesta tilanteesta Norsk Kirkebladissa tammikuussa 1936 norjalainen pastori Alex L. Johnson arveli, että kieltäytyessään yhteistyöstä valtion asettamien kirkollistoimikuntien kanssa tunnustuskirkon dahlemilainen siipi oli syystä epäillyt, että totalitaarisen valtion uusi kirkkopoliitiikka merkitsi vain uutta viikasta yritystä käyttää kirkkoa poliittisiin tarkoituksiin. Kun hallitusvalta tiesi, että kirkkotaistelu saattoi sen toiminnan omalaatuiseen valoon ei vain saksalaisten vaan ennen muuta ulkomaalaisten silmissä, se halusi saada aikaan rauhan kirkossa. Tunnustuskirkon radikaalinen suunta taisteli taas sen puolesta, että Jumalan sana yksin saisi määrätä kirkossa. Luterilaiset piispat olivat alistuneet valtion harjoittamaan kirkkopoliittikkaan siinä pelossa, että kirkko menettäisi muutoin kaiken vaikutuksensa kulttuurielämään ja valtioon ja että jatkuva riita vahingoittaisi kirkon työtä. Kaikki toiveet kirkon vaikutuksen turvaamiseksi yleiseen kulttuurielämään olivat kuitenkin Johnsonin mielestä senhetkisessä Saksassa turhia.⁵³

Johnsonin kuten useiden muidenkin pohjoismaisten kirkonmies-

⁵² Svensk Kyrkotidning 1936 s. 248—250. Praesteforeningens Blad 1936 s. 386—387. Kotimaa 1.4. 1936.

⁵³ Norsk Kirkeblad 1936 s. 33—37. Ks. myös Aftenposten 16. 1. 1936. Günther KA:lle 21. 1. 1936, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

ten⁵⁴ epäily kohdistui oikeutetusti siihen, että valtion taholta tulleet sovittelupyrkimykset tähtäsivät syvimmältään poliittisiin päämääriin. Näinollen luterilaisten kirkonjohtajien omaksuma sovitteleva kanta palveli todellisuudessa vain hallitusvallan tarkoituspieriä, kun taas dahlmilainen tunnustuskirkko taisteli kirkon todellisen olemuksen säilymisen puolesta.

Viimeksi mainittua käsitystä edusti ennen muita Birger Forell, joka »vartiopaikallaan» Berliinissä oli läheisessä kosketuksessa dahlmilaisen tunnustuskirkon johtajiin. Eräässä kirjeessään Eidemille maaliskuussa 1936 Forell totesi närkästyneenä, että jos hän voisi toteuttaa sydämensä syvimmän toiveen, hän ehdottaisi, että Marahrens ja Meiser suljettaisiin jälleen kotiaarestiin, niin kuin heille oli joskus aiemmin valtion toimesta tehty. Forellin mielestä mainittujen piispojen toimesta tapahtunut luterilaisen blokin muodostaminen sisälsi sinänsä kauniin pyrkimyksen tunnustuksellisten linjojen selkiennyttämiseksi. Silloisessa tilanteessa se vaikutti kuitenkin ensisijaisesti sen, että esim. jotkut Ruotsin kirkon »profeetat» saivat aiheen puhua tunnustuskirkon romahtamisesta. Saksan luterilaiset itse selittivät kuitenkin tahtovansa seistä edelleen tunnustuskirkon rinnalla. Forellin mielestä luterilaisten johtajien menettely oli todisteena vain heidän suuresta uskollisuudestaan valtiota kohtaan. Kun valtiolla oli sillä hetkellä erityinen syy osoittaa ystävällisyyttä kirkkoa kohtaan, saivat luterilaiset todellisia omantunnontuskia ja halusivat tehdä pesäeron »mahdottomista äärimmäisyysmiehistä». Valtiovalta otti puolestaan tämän mahdollisuuden vastaan mielihyvin ja käytti hyväkseen näin syntynyttä tunnustuskirkon sisäistä ristiriitaa.⁵⁵

Forell, joka oli paikanpäällä seurannut tilanteen kehitystä, asenoitui näin Johnsonin tavoin sangen kriittisesti luterilaisten kirkonjohtajien »sovittelupoliittikkaan» ja näki siinä osoituksen luterilaisten

⁵⁴ Ks. esim. *Menighedsbladet* 1936 s. 371—374. Kirken og tiden 1936 s. 201—214 (H. Sandback). *Svenska Morgonbladet* 7.2. 1936. *Dagen* 3.3. ja 25.5. 1936. Günther KA:lle 19.3. 1936, *Archiv KA, C I Norwegen*, Bd 1.

⁵⁵ Forell Eidemille 17.3. 1936, BFA. v. *Koenigswald*, Birger Forell s. 114—115.

perinteisestä herkkyydestä myötäillä esivaltansa tahtoa. Erityisesti Forellia huolestutti kuitenkin se, että luterilaisten kirkonjohtajien asenne oli aiheuttamassa vääriä tulkintoja tunnustuskirkon tilasta ulkomailla, mm. hänen omassa kotimaassaan.

Eräiden pohjoismaisten kirkonmiesten tunnustuskirkosta esittämät negatiivissävuiset kommentit herättivätkin polemiikkia dahlemilaiseen tunnustuskirkkoon edelleen myönteisesti asennoituvien kirkonmiesten taholta. Tanskalainen Frederik Torm, joka oli vierailut helmikuussa 1936 Berliinissä ja tavannut mm. Birger Forellin⁵⁶, asettui Praesteforeningens Blad'issa julkisesti vastustamaan maanmiehensä Jens Holdin samassa lehdessä esittämiä käsityksiä. Torm huomautti, että oli aivan liian aikaista puhua tunnustuskirkon kärsimästä kirkkopoliittisesta tappiosta, kuten Hold oli tehnyt. Saksasta saamiinsa tietoihin viitaten Torm totesi, että yhdeksänkymmentä prosenttia Oeynhausenin synodin osanottajista oli todellisuudessa kannattanut taistelun jatkamista Kerrlin järjestelmää vastaan. Myös luterilaiset piispat olivat kieltäneet yhteistyönsä kirkollistoimikuntien kanssa, mikäli ne ulottivat toimintansa hengellisiin asioihin, koska Kerrlin puheet olivat osoittaneet, ettei hänellä ollut mitään tietoa kristinuskosta.⁵⁷ — Forellin tavoin Torm halusi näin kiistää tiedot tunnustuskirkon rintaman täydellisestä hajaannuksesta sekä siitä syntyneet epäluulot tunnustuskirkon dahlemilaista suuntaa kohtaan.

Selvimmäksi myötätunnonosoitukseksi tunnustuskirkon dahlemilaista suuntaa kohtaan pohjoismaisten kirkkojen taholta muodostui kuitenkin Dietrich Bonhoefferin ja hänen johtamansa Finkenwalden tunnustuskirkon pappiseminaarin tekemä matka Ruotsiin maaliskuun alussa 1936. Kuten aikaisempi tutkimus on jo selvittänyt, esitti Bonhoeffer ilmeisesti Birger Forellin neuvosta helmikuussa 1936 Ruotsin ekumeenisen neuvoston sihteerille Nils Karlströmille toivomuksen, että hänen johtamansa pappiseminaari voisi tehdä 10 päivää kestävän

⁵⁶ Ks. Forell Eidemille 27. 2. 1936, EEA, B I a:27.

⁵⁷ Praesteforeningens Blad 1936 s. 250—251, 315—316. Ks. myös Hold Tormille 11. 3. ja 15. 3. 1936, FTA.

opintomatkan Ruotsiin. Neuvoteltuaan asiasta ja saatuaan sille mm. arkkipiispa Eidemin suostumuksen Karlström esitti 22. 2. Ruotsin ekumeenisen neuvoston sihteerin ominaisuudessa Bonhoefferille ja hänen pappisseminaarilleen kutsun saapua 1.—10. 3. opintomatkalle Ruotsiin. Saatuaan asiaan kuuluvat passit ja matkustusluvat Bonhoeffer matkusti yhdessä seminaarilaisten kanssa jo helmikuun lopussa Pohjolaan. Ilmeisesti Tanskan kirkon ekumeenisen sihteerin, pastori Sparring-Petersenin toivomuksesta matka suuntautui ensiksi Kööpenhaminaan, missä Bonhoeffer oppilaineen tapasi useita Tanskan kirkon johtajia (mm. Ammundsen, Nørregaard, Torm, Sparring-Petersen). Kööpenhaminasta matka jatkui Lundin kautta Upsalaan, Sigtunaan ja Tukholmaan.

Ruotsissa Finkenwalden seminaari sai sangen ystävällisen vastaanoton ja oli mm. Upsalan teologisen yhdistyksen, Kristillisen ylioppilasyhdistyksen, Sigtuna-säätiön, NMKY:n, Tukholman pappisyhdistyksen jne. vieraana sekä tapasi lukuisan joukon Ruotsin kirkollisia johtajia ja johtavia teologeja (mm. Nygren, Brilioth, Björkqvist, Westman, Runestam, Beskow). Myös arkkipiispa Eidem osoitti erityistä huomiota vierailevia tunnustuskirkon pappisseminaarilaisia kohtaan ja järjesti heille virallisen vastaanoton. Samoin Ruotsin lehdistö kiinnitti varsin näkyvästi huomiota seminaarin vierailuun sen eri vaiheissa ja mm. prinssi Oscar Bernadotte osallistui Tukholmassa Bonhoefferin ja hänen seminaarinsa tervetuliaisjuhlaan.⁵⁸

Tunnustuskirkon dahlmilaista suuntaa edustavan Finkenwalden pappisseminaarin ulkomaille suuntautuva opintomatka ja sen Ruotsin kirkollisen johdon ja »ekumeenikköjen» taholta osakseen saama näkyvän suopea vastaanotto herättivät varsin kiivaan reaktion Kirchliches Aussenamtin ja Saksan kirkollisministeriön taholla. Kun Bonhoeffer matkalle lähtiessään kääntyi Saksan ulkoministeriön puoleen

⁵⁸ Bethge, Dietrich Bonhoeffer s. 575—578. *Glenthoj*, Dokumente zur Bonhoeffer Forschung s. 158—161, 170—180. Uppsala Nya Tidning 3. 3. 1936. Svenska Morgonbladet 4. 3. 1936. Dagens Nyheter 4. 3. 1936. Svenska Dagbladet 6. 3. 1936.

ja pyysi sitä tekemään matkastaan asiaan kuuluvan ilmoituksen Saksan Tukholman lähetystölle, jossa hän aikoi käydä, tuli asia tätä tietä Kirchliches Aussenamtin ja kirkollisministeriön tietoon. Molemmat viimeksi mainitut reagoivat välittömästi asiaan. Jo 29. 2. lähettiläs von Twardowski Saksan ulkoministeriöstä tiedotti Saksan Tukholman lähetystölle, että sekä kirkollisministeriö että Kirchliches Aussenamt halusivat varoittaa pastori Bonhoefferista ja esittää mitä vakavimpia epäilyjä hänen ulkomaanmatkastaan. Samalla von Twardowski pyysi lähetystöä tiedottamaan Bonhoefferin esiintymisestä matkalla sekä Ruotsin lehdistön mahdollisista kannanotoista vierailuun. Edellä mainittu ennakkovaroitus aiheuttikin sen, että Bonhoeffer sai osakseen varsin »viileän» vastaanoton ministeri zu Wiedin taholta käydessään Saksan lähetystössä Tukholmaan saavuttuaan.⁵⁹

Saksan kirkon virallisesta »ulkopolitiikasta» vastaava Kirchliches Aussenamt ei kuitenkaan tyytynyt varoittamaan vain ulkoministeriötä Bonhoefferista. Maaliskuun alussa Heckel kääntyi henkilökohtaisesti asianomaisen maakirkon kirkollistoimikunnan puoleen ja Bonhoefferin matkaan viitaten huomautti, että hän oli tällä teollaan saattanut itsensä julkisuuden valokeilaan. Kun Bonhoeffer saattoi joutua syytteen sen johdosta, että hän oli pasifisti ja valtion vihollinen, oli kirkollistoimikunnan syytä pysytellä hänestä erillään ja ryhtyä toimenpiteisiin, että hän ei enää kauemmin saisi toimia saksalaisten teologien kasvattajana.

Samanaikaisesti Kirchliches Aussenamt laati myös Zöllneriä varten luonnoksen kirjeeksi arkkipiispa Eidemille, jonka kirjeen Zöllner lähetti kuitenkin vasta viikkoa myöhemmin Ruotsin arkkipiispalle. Kirjeessään Zöllner viittasi siihen, että Bonhoeffer kuului niihin tunnustuskirkon piireihin, jotka olivat torjuneet jyrkästi yhteistyön Saksan evankelisen kirkon johdon kanssa. Näin ollen Ruotsin ekumeenisen neuvoston pastori Bonhoefferille esittämä vierailukutsu saattoi synnyttää väärinkäsityksen, että Ruotsin ekumeeninen neuvosto halusi tällä tavoin ottaa kantaa Saksan kirkon sisäisiin kiistoihin ja aset-

⁵⁹ Bethge s. 579. Glenthoj s. 183—184.

tua Saksan kirkon vastuunalaista johtoa vastaan. Zöllnerin mielestä tämä ei ollut kuitenkaan uskottavaa, vaan kysymyksessä oli pikemminkin yksityisluonteinen kutsu. Mikäli tällaisesta ei ollut kuitenkaan kysymys, hän toivoi, että arkkiepiispa selittäisi ystävällisesti hänelle kutsun tarkoitusta.⁶⁰

Kirchliches Aussenamtin ja Zöllnerin varsin ärtynyt reaktio Bonhoefferin ja hänen seminaarinsa Ruotsin matkan johdosta käy »historiallisesti ymmärrettäväksi» Kirchliches Aussenamtin pohjoismaisiin kirkkoihin kohdistaman politiikan yleistä taustaa vasten. Syksystä 1935 lähtien Kirchliches Aussenamt oli etsinyt määritetysti pohjoismaisten kirkkojen hyväksymistä Saksan kirkon uudelle keskusjohdolle ja pyrkinyt poliittisen johdon toiveiden mukaisesti sikäläisen kirkollisen mielipiteen rauhoittamiseen. Kuten edellä on käynyt ilmi, Kirchliches Aussenamtin politiikka johti myös osittain tulokseen. Tunnustuskirkon jyrkimpään siipeen lukeutuvan Bonhoefferin saama vierailukutsu, hänen osakseen saama ystävällinen vastaanotto sekä vierailun Ruotsin lehdistössä herättämä huomio olivat mitä syvimmin ristiriidassa Kirchliches Aussenamtin tavoitteiden kanssa ja merkitsivät sen harjoittaman »ulkopolitiikan» vakavaa epäonnistumista. Tätä matka merkitsi sitäkin suuremmalla syyllä, mikäli se perustui Ruotsin ekumeenisen neuvoston virallisesti esittämään kutsuun.

Finkenwalden pappisseminaarin matka ja sen saaman kutsun luonne aiheuttivatkin edellä mainituista syistä pitkällisen kirkkopoliittisen jälkiselvittelyn. Zöllnerille lähettämässään vastauskirjeessä Eidem selitti, että seminaarin saama vierailukutsu oli ollut luonteeltaan yksityinen eikä ollut suinkaan sisältänyt kirkkopoliittista kannanottoa Saksan kirkon sisäisiin kiistoihin. Kun matkan osanottajat — asian aiheuttamasta taustapelistä tietämättöminä — selittivät kuitenkin sekä Saksan ulkoministeriölle pian matkansa jälkeen jättämässään virallisessa raportissa että Junge Kirchessä julkaisemassaan matkakertomuksessa saaneensa nimenomaan Ruotsin ekumeeniselta neuvostolta vierailukutsun, katsoi Eidem tarpeelliseksi vielä uudestaan pa-

⁶⁰ *Bethge* s. 580—581. *Glentboj* s. 184—185.

rissakin kirjeessä Zöllnerille toukokuussa 1936 selostaa tarkemmin kutsun taustaa sekä omaa ja Ruotsin kirkon asennetta Saksan kirkkoon. Selostettuaan yksityiskohtaisesti tapahtumien kulun Eidem vakuutti edelleen, ettei kutsu ollut suinkaan ollut siinä määrin virallinen, kuin seminaarin matkaselostuksessa oli annettu ymmärtää, ja että hän ei ollut halunnut tätä tietä sekaantua Saksan kirkkotaisteluun. Samalla Eidem katsoi kuitenkin aiheelliseksi huomauttaa, että Ruotsin kirkon ja kansan sympatiat olivat voittopuolisesti tunnustus-kirkon puolella. Tähän oli syynä se, että Ruotsin kirkko oli kokenut täysin vieraaksi Saksalaisten kristittyjen toiminnan luonteen ja menettelytavat sekä nähnyt kansallisten näkökohtien ylikorostuksessa kristillisen jumaluskon vääristelyä.⁶¹

Eidemin antama selvitys herätti tiettyä tyydytystä etenkin Kirchliches Aussenamtissa. Niinpä Heckel totesi asian johdosta Saksan kirkollisministeriölle hetkeä myöhemmin antamassaan raportissa ilmeisen tyytyväisenä, että Finkenwalden seminaari ei todellisuudessa ollut saanut Ruotsin kirkon virallista kutsua. Pikemminkin se itse oli tiedustellut Ruotsin ekumeenisen neuvoston sihteeriltä, voitaisiinko seminaari ottaa vastaan vierailulle. Niin ikään Heckel selitti, että Ruotsin arkkipiispa oli useissa henkilökohtaisissa kirjeissään vakuuttanut, että kysymyksessä ei ollut Ruotsin arkkipiispan halu sekaantua Saksan sisäiseen kirkolliseen kiistaan. Eidem oli tietyllä vastenmielisyydellä todennut, että Finkenwalden seminaarilaisten matkakertomuksessa oli jälkikäteen painotettu seminaarin saaman kutsun virallista luonnetta. Näin ollen vastuu siitä, että seminaarin matka oli saanut kirkkopoliittisen luonteen, ei langennut Ruotsin kirkolle vaan matkan saksalaisille osanottajille.⁶²

Heckelin ilmeinen halu vapauttaa Ruotsin kirkko vastuusta ja vierittää syy Bonhoefferin ja hänen seminaarinsa päälle viittaa siihen, että

⁶¹ Eidem Zöllnerille 18. 3., 15. 5. ja 18. 5. 1936, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4. *Glentboj* s. 185—189. *Bethge* s. 582. *Junge Kirche* 1936 s. 420—421.

⁶² Heckel kirkollisministeriölle 21. 7. 1936, *Bonhoeffer*, *Gesammelte Schriften* II s. 473—474.

Heckel pelkäsi tapahtuman heittävän varjon myös Kirchliches Aussenamtin toiminnan ylle ja halusi tästä syystä kirkollisministeriöön päin peitellä Ruotsin kirkon tunnustuskirkkoa suosivaa asennetta. Kuuluihan vastuu Saksan kirkon ulkomaansuhteista ja ulkomaille suuntautu- vasta kirkollisesta propagandasta Kirchliches Aussenamtille, joka epäilemättä tiesi hyvin valtiovallan tähtäävän uuden kirkkopoliitiikkansa tietä ulkomaisen kirkollisen mielipiteen rauhoittamiseen. Tästä syystä Heckel halusi myös tiedonannossaan kirkollisministeriölle visusti vaieta Eidemin kirjeeseen sisältyneestä toteamuksesta, että Ruotsin kirkon sympatiat olivat edelleen voittopuolisesti tunnustuskirkon puolella.

Vaikka Kirchliches Aussenamt ei halunnut saattaa viimeksi mainit- tua seikkaa kirkollisministeriön tietoon, se otti tämän seikan omassa toiminnassaan tarkasti huomioon. Niinpä Kirchliches Aussenamtin toi- mesta valmistetussa vastauskirjeessä Eidemille Zöllner kiinnitti varsin suurta huomiota juuri mainittuun Eidemin lausuntoon. Kun Eidem oli viitannut kirjeessään Saksalaisten kristittyjen toiminnan Ruotsissa herättämiin epäilyihin, totesi Zöllner sen johdosta, että valtakunnan- piispa Müllerin ja hänen ystäviensä aika oli jo syksystä 1935 alkaen ollut Saksan kirkossa ohi. Silloinen Saksan kirkon johto ei lukeutunut mihinkään kirkolliseen suuntaan, vaan tunsii olevansa sidottu yksin- omaan reformatoriseen tunnustukseen. Tunnustuskirkon dahlemi- laisen osan jatkuva taistelu kirkollistoimikuntia vastaan ei johtunut ensisijaisesti sen sidonnaisuudesta Raamattuun ja tunnustukseen vaan siitä, että tähän suuntaan lukeutuvat eivät halunneet tunnustaa, ettei kirkkoa voitu rakentaa tyhjän päälle. Myös kirkollisessa organisaatiossa suuret valtiolliset ja poliittiset tosiasiat oli otettava huomioon. Valtakunnan kirkollistoimikunta, joka oli joutunut ottamaan hoitaak- seen valtakunnanpiispan entiset tehtävät, ei koostunut valtion vaan kirkon miehistä. Kuluneiden kuukausien aikana se oli sisäisesti ja ulkonaisesti onnistunut myös vahvistamaan kirkon asemaa ja estä- mään uskonpuhdistuksen äitikirkon pirstoutumisen yhä pienempiin ja voimattomampiin ryhmiin. Tunnustuskirkko käsitti tosiasiallisesti enää vain erään osan aikaisemmasta tunnustuskirkosta ja mm. luteri-

laiset kirkot olivat muodostaneet sitoutumattoman luterilaisen neuvoston, joka toimi yhteistyössä valtakunnan kirkollistoimikunnan kanssa. Vaikka dahlemilainen tunnustuskirkko vaati edelleen itselleen julkisen kirkon asemaa, oli selvää, että vain valtakunnan kirkollistoimikunta saattoi tosiasiallisesti toimia Saksan evankelisen kirkon johtajana.⁶³

Kuten Kirchliches Aussenamt jo aikaisemmin pyrki myös Zöllner Kirchliches Aussenamtin toimesta laaditussa kirjeessään lyömään kiihlää pohjoismaisten kirkkojen ja tunnustuskirkon väliin. Kun Eidem oli viitannut tunnustuskirkon nauttimaan luottamukseen Ruotsin kirkon piirissä, Zöllner halusi osoittaa, ettei tunnustuskirkkoa sen entisessä merkityksessä ollut enää olemassa. Samoin Saksalaisten kristittyjen uskonliike, jonka toimintaan ulkomaisten kirkkojen epäluulo pääasiassa kohdistui, oli Zöllnerin selityksen mukaan Müllerin mukana menettänyt merkityksensä.

Ilmeisesti Heckelin toivomuksesta⁶⁴ kääntyi myös Eidemin vanha tuttava, professori Hans Lietzmann vielä elokuussa saman asian vuoksi kirjeitse Eidemin puoleen ja selosti hänelle laajasti Saksan kirkon sisäistä tilannetta. Lietzmann vakuutti, että Zöllner nautti suurta arvontoa ja luottamusta kansan ja papiston keskuudessa, kun taas tunnustusrintama oli Zöllnerin sovittelutyön vuoksi menettänyt merkityksensä. Uudelleen järjestäytyneen tunnustuskirkon johdossa olivat radikaalisen dahlemilaisen suunnan miehet, jotka eivät rakentaneet yhteisten vanhakirkollisten ja reformatoristen tunnustuskirjojen perustalle. Päätunnustuksena oli heillä Barmenin julistus, jota hallitsi Karl Barthin henki, ja jonka eräisiin kohtiin hän enempää kuin monet muutkaan eivät voineet yhtyä, koska ne sotivat Raamatun käsitystä vastaan. Tämän uuden tunnustuskirkon sisällä oli muodostunut äärimmäisen suvaitsematon ortodoksia, jonka eräänä edustajana esiin-

⁶³ Zöllner Eidemille 7.7. 1936, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4. *Glenthoj* s. 190—191.

⁶⁴ Ks. Lietzmann Heckelille 17.8. 1936, Archiv EKD, D 1/38. Lietzmann oli mm. v. 1934 ollut Olaus Petri-säätiön kutsumana luentomatalla Upsalassa.

tyi lahjakas, mutta fanaattinen lis. Bonhoeffer. Bonhoeffer oli mm. torjunut kaiken yhteistyön kirkollistoimikuntien kanssa ja julistanut tunnustuskirkon ainoaksi todelliseksi kirkoksi sanoin: »Extra ecclesiam nulla salus». Lietzmannin mielestä radikaalin dahlmilaisen ryhmän kannatus ei ollut niin suuri, kuin yleensä otaksuttiin. Myös sen johdon aikaisemmalta tunnustuskirkolta ottama nimike oli maailman yleistä mielipidettä harhaanjohtava. Tämän uhriksi oli Lietzmannin mielestä joutunut mm. Chichesterin piispa Bell eräässä äskettäin antamassaan julkisessa lausunnossa tunnustuskirkon puolesta.⁶⁵

Lietzmannin kirje, joka sisälsi tarkoituksellisen karkean hyökkäyksen tunnustuskirkkoa, sen tunnustuksellista pohjaa sekä erityisesti äsken Ruotsissa vierailulla ollutta Bonhoefferia vastaan, sai Eidemin taholta osakseen varsin viileän vastaanoton. Vastauskirjeessään Lietzmannille Eidem totesi muodollisen kohteliaasti, että oli arvokasta saada informaatiota näin pätevältä taholta, ja vakuutti haluavansa luoda mahdollisimman asiallisen kuvan Saksan tilanteesta. Vaikka Lietzmann oli lähettänyt kirjeensä luottamuksellisesti, Eidem sanoi pitävänsä sitä siinä määrin merkitsevänä tiedonantona, että aikoi lähettää siitä kopiot Chichesterin piispalle, piispa Ammundsenille ja piispa Berggraville.⁶⁶ Eidem toteuttikin aikeensa ja toimitti Lietzmannin kirjeen informaatioksi mm. Berggraville. Samalla Eidem totesi kuitenkin omana käsityksenään, ettei hän voinut yhtyä Lietzmannin ajatuksiin. Lietzmannin mielipiteet tuskin olivat läheskään kaikessa oikeita.⁶⁷

Vaikka Eidem asennoitui näin Saksan kirkon »virallisten piirien» informaatioon sangen pidättyvästi ja säilytti myönteisen asenteensa tunnustuskirkkoon, Bonhoefferin seminaarin vierailun aiheuttama pitkälinen jälkikiista teki hänet myös tunnustuskirkkoa tukevilla kannanotoissa entistä varovammaksi. Tästä syystä Eidem asennoitui pidättyvästi mm. Bonhoefferin keväällä 1936 tekemään ehdotukseen,

⁶⁵ Lietzmann Eidemille 17.8. 1936, EEA, B I b:6.

⁶⁶ Eidem Lietzmannille 5.9. 1936, EEA, B I b:6.

⁶⁷ Eidem Berggraville 19.8. 1936, EEA, B I a:26.

että Ruotsin arkkipiispa kesäkuussa 1936 Danzigiin tekemänsä virkamatkan yhteydessä vierailisi myös Finkenwalden seminaarissa.⁶⁸ Bonhoefferin Ruotsin matkan aiheuttaman kirkkopoliittisen jälkiselvitteilyn vuoksi Eidem tunsii entistä suurempaa halua pysyä Saksan kirkon sisäisen kiistan ulkopuolella.

Finkenwalden pappisseminaarin vierailumatka Ruotsiin, jonka Heckel vielä jälkikäteenkin tulkitsi täysin aiheellisesti Ruotsin kirkon johdon avoimeksi myötätunnonosoitukseksi dahlmilaista tunnustus-kirkkoa kohtaan⁶⁹, ei jäänyt ainoaksi tunnustuskirkkoa suosivaksi kannanotoksi. Kevään ja kesän 1936 aikana eräät pohjoismaiset kirkonjohtajat ja »ekumeenikot» asettuivat varsin aktiivisesti eri yhteyksissä tukemaan Kirchliches Aussenamtin opillisesti epäilyttäväksi leimaamaa tunnustuskirkkoa. Mm. Norjan piispojen ja kristillisten yhdistysten johtajien kokous päätti kesäkuun alussa 1936 esittää julkisen esirukousvetoomuksen uskonsa tähden vainottujen evankelisten kristittyjen puolesta. Lehdistön välityksellä julkaisemassaan vetoomuksessa kokous ilmaisi syvän myötätuntonsa niitä Saksan evankelisia uskonveljiä kohtaan, jotka olivat joutuneet vaikeuksiin uskollisuutensa tähden Jumalan sanaa ja evankelista tunnustusta kohtaan sekä kehotti kaikkia Norjan kristittyjä ahkeraan esirukoukseen heidän puolestaan.⁷⁰

Vaikka esirukousvetoomuksessa ei suoranaisesti mainittu tunnustuskirkkoa, viittaus uskonsa tähden vainottuihin tarkoitti epäilemättä sitä. Tällaiseksi asian tulkitsi myös Günther, joka kirjeessään Berggraville valitti hetkeä myöhemmin, että vetoomus oli vahvistanut Norjan kirkkokansan keskuudessa sitä erheellistä käsitystä, että vain Niemöller ja tunnustuskirkon radikaalinen suunta edustivat todellista tunnustususkollisuutta. Todellisuudessa Zöllner ja Marahrens olivat kuitenkin, kuten Günther Krummacherin antamia ohjeita seuraten

⁶⁸ Ks. *Bethge* s. 582—583. *Glenthoj* s. 192—193.

⁶⁹ Ks. Günther Berggraville 11.9. 1936, EBA.

⁷⁰ Dagen 6.6. 1936. Ks. myös Günther KA:lle 15.6. 1936, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 2.

selitti, tunnustuksellisesti pohjoismaista luterilaisuutta paljon lähempänä kuin kalvinismista vaikutteita saaneet dahlemilaisen suunnan radikaalit.⁷¹

Myös kesällä 1936 julkisuuteen »vuotanut» tunnustuskirkon salainen kirjelmä Hitlerille, jossa se esitti jyrkän vastalauseensa keskitysleirien, salaisen poliisin toiminnan, hallituksen harjoittaman kristinuskonvastaisen kasvatuspolitiikan, julkisen elämän pakanallistamisen jne. johdosta, ja joka sai osakseen suunnatonta huomiota koko maailman lehdistössä juuri Berliinin olympialaisten kynnyksellä⁷², herätti myötätuntoa tunnustuskirkkoa kohtaan myös Pohjolassa. Niinpä Norsk Kirkeblad totesi kirjelmän johdosta, että tunnustuskirkko oli ainoa, joka uskalsi nousta myös valtakunnankansleria vastaan ja puuttua taktisista näkökohdista välittämättä tapahtuneisiin väkivallante-koihin.⁷³ Näin lehti näki monien muiden ulkomaisten tarkkailijain ta-voin⁷⁴ tunnustuskirkon kirjelmässä aidon kirkollisen protestin kansallissosialistisen järjestelmän vääristymiä vastaan.

Kun kirjelmän julkitulo johti valtiollisen poliisin taholta väkival-taisiin toimenpiteisiin tunnustuskirkkoa vastaan⁷⁵, kiiruhtivat myös eräät pohjoismaiset kirkonmiehet puolustamaan tunnustuskirkkoa. Mm. tanskalainen pastori Sparring-Petersen kääntyi ekumeenisen nuorisokomission presidentin ominaisuudessa Zöllnerin puoleen ja huomautti, että tunnustuskirkon lähettämä kirjelmä ei sisältänyt muuta kuin sen, mikä kuului kristillisen kirkon velvollisuuksiin sanoa valtiovallalle, mikäli se halusi toimia kansan omanatuntona. Sparring-Petersen totesi edelleen, että ulkomaiset kirkot olivat suuressa mää-

⁷¹ Günther Berggraville 19. 6. 1936, EBA.

⁷² Mm. Saksan Oslon lähetystö raportoi Auswärtiges Amtille, että kirjelmä oli herättänyt suunnatonta huomiota sikäläisissä lehdistä. Oslon lähetystö AA:lle 18. 7. 1936, AA, Gesandtschaft Oslo, KultA, Bd. 1 B I.

⁷³ Norsk Kirkeblad 1936 s. 387—389.

⁷⁴ Ks. esim. Aftenposten 27. ja 28. 7. 1936 (A. Fjellbu). Praesteforeningens Blad 1936 s. 582. Kirken og tiden 1936 s. 212—214.

⁷⁵ Jo välittömästi kirjelmän julkitulon jälkeen ilmaisi Forell tästä pelkonsa Eidemille. Ks. Forell Eidemille 21. 7. 1936, BFA.

rin valmiit yhtymään tunnustuskirkon kirjelmässään esittämään protestiin nuorison epäkristillistä kasvatusta, julkisen elämän pakanallistamista, keskitysleirejä, salaisen poliisin toimintaa jne. vastaan. Ne olivat kristillisen etiikan piiriin kuuluvia kysymyksiä, joista kristillisten kirkkojen tuli kaikissa maissa esittää päättävä vastalauseensa.⁷⁶

Vahvistaakseen tunnustuskirkon asemaa Saksan »virallisen» kirkon rinnalla esiintyivät myös tanskalaiset teologit Eduard Geismar ja Aage Bentzen puhujina tunnustuskirkon järjestämissä tilaisuuksissa Berliinissä olympialaisten aikana kesällä 1936. Kun Saksan virallinen kirkko päätti järjestää olympialaisten ajaksi uskonnollisia tilaisuuksia olympiavieraita varten ja kutsua näihin eräitä ulkomaisia puhujia, herätti tämä tunnustuskirkon taholla pelkoa, että valtakunnan kirkollistoimikunnan johtama kirkko tunnustettaisiin näin välillisesti ulkomaisten kirkkojen taholta ainoaksi todelliseksi Saksan kirkoksi. Tämän vuoksi tunnustuskirkko päätti järjestää omia tilaisuuksiaan Berliinin Apostoli Paavalin kirkossa ja pyytää näihin tilaisuuksiin niin ikään eräitä ulkomaisia teologeja puhujiksi. Dibeliuksen, Asmussenin, Niemöllerin, Jacobin, Iwandin ja Bonhoefferin rinnalla esiintyivätkin tanskalaiset professorit Geismar ja Bentzen ulkomaisina puhujina tunnustuskirkon väkikirikkaiksi muodostuneissa tilaisuuksissa.⁷⁷

Myönteistä asennetta taistelevaa tunnustuskirkkoa kohtaan oli omiaan ylläpitämään juutalaispakolaisten Kolmannen valtakunnan ylle heittämä varjo. Kun juutalaisten asema syksyllä 1935 annettujen Nürnbergin lakien vuoksi oli käynyt Saksassa entistä tukalammaksi ja yhä suuremmat ei-arjalaisten joukot etsivät kotipaikkaansa Saksan rajojen ulkopuolelta, joutuivat myös ulkomaiset kirkot kiinnittämään varsin suurta huomiota ei-arjalaisten pakolaisten auttamistoimintaan. Eräiden ekumeenisten järjestöjen aloitteesta panivat myös Tanskan, Ruotsin ja Norjan kirkot vuoden 1936 alkupuoliskolla toimeen julki-

⁷⁶ Sparring-Petersen Zöllnerille 20.7. 1936, Archiv EKD, D 1/38.

⁷⁷ Ks. Vortragsreihe anlässlich der Olympischen Spiel, Berlin 1936; Schnell Geismarille 3. 8. 1936; Kurtz Geismarille 6. 8. 1936, EGA. *Bethe* s. 609—610.

sen keräyksen ei-arjalaisten kristittyjen pakolaisten auttamiseksi ja vetosivat tässä tarkoituksessa julkisesti kansaan.⁷⁸

Juutalaisten vaikeaan asemaan ja pakolaisten auttamistoimintaan näin kohdistunut julkinen huomio tuki väistämättä sitä käsitystä, että tunnustuskirkon kriittinen asenne kansallissosialistiseen valtiovaltaan ja sen kanssa yhteistyötä harjoittaviin kirkollistoimikuntiin oli oikea ja kirkon todellisen olemuksen mukainen. Sen sijaan Saksan virallisen kirkon lojaalinen asenne kansallissosialistista valtiota kohtaan pakotti sen vaikenemaan myös siitä oikeudettomuudesta, mitä valtio harjoitti ei-arjalaisia kohtaan.

3. KIRCHLICHES AUSSENAMT ETSII POHJOLAN KIRKKOJEN TUKEA

a) Heckelin matka Suomeen

Kesäkuun lopulla 1936 ulkomaanpiispa Heckel teki virkamatkan Suomeen. Matkan muodollisena syynä oli Helsingissä 23.—26. 6. järjestetty pohjoismaisten saksalaisten pappien tavanomainen neuvottelukokous, jossa hänen oli määrä pitää pari luentoa ja neuvotella saksalaisten ulkosaksalaisten pappien kanssa ajankohtaisista ekumeenisista kysymyksistä.⁷⁹ Matkan todellisena vaikuttimena oli kuitenkin Heckelin halu etsiä kosketusta suomalaisiin kirkonjohtajiin ja tunnustella heidän asennettaan Saksan kirkkoon. Kuten sekä Heckel itse että Saksan Helsingin lähettäjä von Blücher perustelivat jo keväällä 1936 asiaa Saksan ulkoministeriölle, entistä läheisempien suhteiden solmi-

⁷⁸ Svenska Ekumeniska Nämndens protokoll 3. 3. 1936 5 § ja 26. 5. 1936 4 §. *Karlström*, Den tyska flyktingsfrågan och kyrkan s. 22—29. Luthersk Kirke-tidende 1936 s. 367—368. Til De kristne Menigheder i Danmark. Ks. myös Församlingsbladet 30. 1. ja 19. 3. 1936. Kotimaa 20. 3. 1936.

⁷⁹ Namenhauer Heckelille 2. 2., 1. 3. ja 5. 6. 1936 ja Heckel Namenhauerille 22. 1. ja 22. 2. 1936, Archiv KA, C VI 32 a. Sentzke Heckelille 29. 4. 1936 ja Heckel Sentzkelle 18. 5. 1936, Archiv KA, C VI 32 a.

minen Suomen kirkkoon oli tarpeen myös Suomen ja Englannin kirkkojen välillä edellisenä vuonna tehdyn sopimuksen ja sen seurauksena lisääntyneen englantilaisen vaikutuksen vuoksi Suomen kirkossa.⁸⁰

Vielä entistäkin merkitsevämmäksi kosketuksen saaminen suomalaisiin kirkonjohtajiin muodostui Kirchliches Aussenamtin kannalta katsottuna Finkenwalden seminaarin Ruotsiin tekemän matkan valossa. Kun Ruotsin ja Tanskan kirkkojen johtajat olivat Bonhoefferin matkan yhteydessä osoittaneet varsin avoimesti myötätuntonsa dähle-milaista tunnustuskirkkoa kohtaan, oli Heckelillä täysi syy pelkoon, että epäluulo Zöllnerin johtamaa kirkollistoimikuntaa kohtaan leviäisi myös suomalaisten kirkonjohtajien keskuuteen, jotka siihen saakka olivat osoittaneet ymmärtämystä Zöllnerin toimintaa kohtaan ja neuvottelualttiutta Kirchliches Aussenamtin kanssa.⁸¹

Ennakolta laaditun ohjelman mukaisesti Heckel tapasikin matkansa yhteydessä yksityisesti sekä arkkipiispa Kailan että piispa von Bonsdorffin ja piispa Lehtosen ja keskusteli heidän kanssaan usean tunnin ajan. Niin ikään hän sai tilaisuuden Suomen pappisliiton sak-salaisten vieraiden kunniaksi järjestämällä päivällisillä tavata pappisliiton puheenjohtajan, rovasti Virkkusen sekä joukon muita johtavia suomalaisia kirkonmiehiä.

Sekä yksityisissä neuvotteluissa että julkisissa lausunnoissaan Heckel pyrki määrätietoisesti herättämään myötätuntoa ja luottamusta Saksan virallista kirkkoa ja sen uutta johtoa kohtaan. Jo välittömästi Suomeen tulonsa jälkeen erälle lehdille antamassaan haastattelussa Heckel tähdensi, että valtio oli kirkollistoimikuntien perustamisen avulla halunnut rakentaa sillan, jota kulkien Saksan kirkko voisi päästä yli taistelujen virran. Kirkollisministeri Kerrlin ja kenraalisu-perintendentti Zöllnerin johtama kirkollinen rauhanaktio olikin tuot-

⁸⁰ Heckel AA:lle 4.5. 1936, Archiv KA, C VI 32 a. von Blücher AA:lle 26.5. 1936, Archiv KA, C I Finland, Bd 1.

⁸¹ Arkkipiispa Kaila oli jo aiemmin ilmaissut halunsa keskustella Heckelin kanssa, kun taas piispa Lehtonen oli kirjeessään Zöllnerille osoittanut tiettyä myötätuntoa Saksan kirkon uutta keskusjohtoa kohtaan.

tanut jo merkittäviä tuloksia. Vakaumuksellisena luterilaisena tunnettu Zöllner nautti suurta luottamusta erilaisten kirkollisten ryhmittymien keskuudessa ja Saksan luterilaisten muodostama luterilainen neuvosto oli asettunut tukemaan hänen työtään.⁸² Tietoisena siitä, että bolševismin pelko piti nimenomaan Suomen kirkon piirissä yllä luottamusta Saksaan ja tarjosi keinon yhteistyöhengen korostamiseen⁸³, Heckel tähdensi haastattelussaan, että Suomella oli tärkeä tehtävä muurina itää ja sieltä levitettävää jumalattomuutta vastaan.⁸⁴

Samalla kun Heckel esitti kirkollisministeriön ja kirkollistoimikuntien työn varsin ihanteellisessa valossa, hän pyrki toisaalta selvästi vahvistamaan barthilaisen teologian ja sitä kautta myös tunnustuskirkon vastaisia asenteita Suomessa. Tässä tarkoituksessa hän vieraili jo tulomatkallaan Helsinkiin Turussa tuomiorovasti Ahtolan luona, jonka hän tiesi tutkivan Barthia, mutta asennoituvan kriittisesti hänen teologiaansa.⁸⁵

Myös pappisliiton tarjoamilla päivällisillä suomalaisille ja saksalaisille papeille pitämässään esitelmässä Saksan protestantismin silloisesta tilasta Heckel kohdisti arvostelunsa nimenomaan barthilaiseen teologiaan. Heckelin mukaan ensimmäisen maailmansodan jälkeen Saksassa tapahtunut reformaationajan tutkimuksen renessanssi oli Saksan luterilaisten keskuudessa synnyttänyt uuden Luther-tutkimuksen, kun taas dialektinen teologia oli kohdistanut huomionsa kalvinismin peruskäsityksiin. Karl Barthin ja Emil Brunnerin vaikutuksesta reformoitu teologia ja kalvinistiset ajatukset olivat kuitenkin saaneet suhteettoman suuren osuuden saksalaisessa teologiassa. Kansallissosialistinen vallankumous oli taas Heckelin esityksen mukaan merkinnyt Saksan

⁸² Åbo Underrättelser 23. 6. 1936.

⁸³ Mm. Propagandaministeriön palveluksessa toiminut tri Bernhard Ohling totesi eräässä propagandatoimintaa koskevassa muistiossaan v. 1935 Kirchliches Aussenamtille Suomea koskevalta osalta: "Die Furcht vor dem Bolschewismus bietet in gewissen Grenzen eine Handhabe für unsere Werbearbeit".

⁸⁴ Uusi Aura 23. 6. 1936.

⁸⁵ Heckel: Bericht über den Besuch Finnlands Juni 1936, 9. 7. 1936, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1.

kirkolle todellista koetinkiveä. Myös monet kirkonmiehet olivat vaatineet, että kirkon tulisi olla eräs valtion funktio ja tukea Kolmatta valtakuntaa sisältäpäin. Reformaatioajan tutkimukseen perustuva tietoisuus tunnustuksen arvovallasta oli kuitenkin tehnyt tyhjäksi tällaisen yrityksen. Kun tämän taisteluvaiheen päätyttyä oli ryhdytty organisoimaan uudelleen Saksan kirkkoa ja määrittelemään sen suhdetta valtioon, olivat vanhat tunnustukselliset vastakohdat astuneet jälleen etualalle. Erilaisista teologisista lähtökohdista käsin luterilaiset ja reformoidut olivat päätyneet erilaiseen käytännölliseen ratkaisuun. Näin perinteinen luterilaisten ja reformoitujen välinen kontroverssi oli Heckelin mukaan aktualisoitunut senhetkisessä Saksan kirkon sisäisessä ristiriidassa.⁸⁶

Asettumatta enää puolustamaan Saksalaisten kristittyjen uskonliikettä Heckel halusi siis todistaa suomalaiselle kuulijakunnalleen sangen yksinkertaistetussa muodossa, että dahlemilainen tunnustuskirkko oli kalvinistisen teologian tuote, jonka käsitys esivallasta ja valtiosta ei vastannut luterilaisuuden opillista perinnettä. Silloisen Saksan kirkollisen vastakohdan tulkitseminen perinteisin teologisin argumentein Suomen kaltaisessa puhtaasti luterilaisessa maassa palveli tietenkin parhaiten Kirchliches Aussenamtin tarkoituksperiä, luottamuksen hälventämiseksi tunnustuskirkkoon.

Heckelin osakseen saama vastaanotto ei kaikesta päätellen ollut kuitenkaan Suomessa täysin varauksettoman myönteinen. Niin piispa von Bonsdorff Helsingin saksalaisessa kirkossa vieraille esittämässään tervehdyspuheessa kuin rovasti Paavo Virkkunen pappisliiton tarjoamilla päivällisillä pitämässään puheessa viittasivat siihen, että Suomen kirkon piirissä oli seurattu ja seurattiin edelleen levottomina Saksan evankelisen kirkon kehitystä. Monet ilmiöt sen piirissä edellisten vuosien aikana olivat jääneet käsittämättömiksi, vaikka myös suomalaiset kristityt näkivät luterilaisessa uskossa parhaan puolustusaseen vapautensa ja kansallisen kulttuurinsa säilyttämiseksi. Me rukoilemme — kuten von Bonsdorff totesi puheessaan — että saksa-

⁸⁶ Församlingsbladet (S) 13. 8. 1936 "Tysk biskop på besök i Finland".

laiset uskonveljet voisivat kaikkien vaikeuksiensa keskellä pysyä uskollisina evankeliumin totuudelle ja samalla rakentaa evankelisen kirkon, joka todellisena kansankirkkona voisi vaikuttaa ratkaisevasti koko kansan kasvatukseen ja kehitykseen.⁸⁷

Suomalaisten kirkonmiesten esittämistä tietyistä epäilyksistä huolimatta Heckel saattoi olla Suomen matkaan ja sen tuloksiin tyytyväinen. Auswärtiges Amtille esittämässään matkakertomuksessa Heckel totesi Suomessa käymiinsä keskusteluihin vedoten, että kiinnostus Saksan kirkkostaistelua kohtaan oli Suomen kirkon piirissä laimentunut ja kirkollisministeriön ja kirkollistoimikuntien työ sai osakseen ymmärtämystä. Sekä arkkipiispa Kaila että piispa Lehtonen olivat osoittaneet varsin suurta kiinnostusta kenraalisuperintendentti Zöllnerin toimintaa kohtaan ja ilmaisseet luottamuksensa häneen. Sikäli kuin kirkkostaistelu näytteli jotain osaa suomalaisen papiston keskuudessa, se johtui Heckelin mukaan lähinnä Ruotsin lehdistön ja Junge Kirchen harjoittamasta kiihotuksesta. Kiinnostus barthilaista teologiaa kohtaan oli varsin vähäistä, joskin eräät nuoren polven teologit halusivat esiintyä sen lipunkantajina. Eniten ymmärtämystä uutta Saksa kohtaan herätti sen taistelu bolševismia vastaan. Tästä syystä Zöllnerin maailman kristillisille kirkkoille maaliskuussa 1936 osoittama vetoamus taistelusta bolševistista jumalattomuutta vastaan oli saanut myös Suomen kirkollisen johdon piirissä suopean vastaanoton. Runsas joukko pappeja osallistui kansallissosialismia muistuttavan Isänmaallisen Kansanliikkeen toimintaan ja ihaili Hitlerin työtä Saksan kansan, sen kunnian ja vapauden palauttamisen hyväksi. Eniten epäilyjä herätti sen sijaan juutalaisten asema ja kysymys julistuksen vapaudesta Saksassa sekä Rosenbergin ja germaanisten uskonliikkeiden esittämät käsitykset.

Suomen kirkon ekumeenisista suhteista Heckel kertoi saaneensa sen vaikutelman, että korostetusti luterilaisen luonteensa vuoksi Suomen

⁸⁷ Bischof v. Bonsdorffs Grusswort beim Gottesdienst den 25.6. 1936, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1. Virkkusen puhe saksalaisille vieraille 26. 6. 1936, PVA, Vol. 21.

kirkko tyytyi suhteessaan ekumeeniseen liikkeeseen »ystävällisen» tarkkailijan asemaan, kun sen sijaan yhteispohjoismaiset kokoukset olivat sen kannalta merkityksellisempiä. Myös suhteessaan anglikaaniseen kirkkoon Suomen kirkko halusi säilyttää luterilaisen omintakeisuutensa. Se ei halunnut missään tapauksessa seurata Englannin kirkon katolisoivaa suuntaa, mutta ei myöskään torjua kokonaan yhteyksiä tähän kirkkoon. Teologisesti Saksan kirkko oli edelleen Suomelle varsinainen äitikirkko ja yhteyksiä Englannin kirkon kanssa pyrittiin Suomen kirkon johdon toimesta viljelemään vain varovasti. Onnistuiko Suomen kirkko säilyttämään riippumattomuutensa Englannin kirkosta tulevaisuudessakin, oli toinen asia.⁸⁸

Vaikka Heckel ehkä tunsu tarvetta esittää matkansa vaikutelmat ja tulokset jossainmäärin kaunisteltuina ulkoministeriölleen, hänen antamansa raportti suomalaisen kirkollisen johdon silloisista asenteista oli pääpiirteissään oikea. Kansainvälisen tilanteen kärjistyessä selvästi 30-luvun puolivälistä alkaen sävytti suomalaisten asenteita varsin yleisesti vapaussodan ajoilta saakka periytynyt käsitys Saksasta ainoana vastavoimana bolševistisen Neuvostoliiton kasvavaa mahtia ja offensiivisiä pyrkimyksiä vastaan. Vaikka kansallissosialismin ihailu rajoitui sinänsä vähäiseen oikeistoradikaalien joukkoon, kansallissosialistisen Saksan ja sen kirkon esittämä taisteluhaaste bolševistista Venäjää vastaan herätti myötätuntoa laajoissa kansalaispiireissä Suomessa. Koettiin, että bolševistisen Venäjän vihollisen täytyi aina syvimmältään olla Suomen ystävä.⁸⁹ Tämä koski erityisesti Suomen kirkkoa, jonka piirissä tiedot itäisen rajan takana kristinuskoon kohdistuneista vainoista herättivät jatkuvasti voimakasta pelkoa koko bolševistista järjestelmää kohtaan. Osaksi tästä sekä osaksi puutteellisesta informaatiosta johtuen suomalaiset kirkonjohtajat asennoituivat läntisiä

⁸⁸ Heckel: Bericht über den Besuch Finnlands Juni 1936, 9. 7. 1936, Archiv KA, C I Finland, Bd 2.

⁸⁹ Jakobson, Diplomaattien talvisota s. 30—32. Jutikkala, Die deutsch-finnischen Beziehungen von 1933 bis 1945 s. 19. Paasivirta, Suomen diplomaattiedustus ja ulkopoliittikan hoito s. 91—93.

virkaveljiään suopeammin myös Saksan kirkon uuteen keskusjohtoon, joka ainakin ulkonaisesti katsoen näytti takaavan kirkon tunnustuksellisen luonteen säilymisen, mutta asennoitui samalla bolševismiin edeltäjänsä tavoin tietoisesti torjuvasti. Huolimatta anglikaanisen kirkon kanssa tehdystä sopimuksesta uskonpuhdistuksen äitikirkon ja saksalaisen teologian vaikutus oli edelleen Suomen kirkossa määräävä, kuten Heckel totesi.

Vahvistaakseen edelleen Suomen kirkon myönteistä asennetta Saksan uutta kirkollista keskusjohtoa kohtaan Heckel kääntyi pian matkansa jälkeen Suomen pappisliiton puheenjohtajan, rovasti Virkkusen puoleen ja ehdotti, että suomalainen pappisryhmä tulisi jo seuraavana vuonna hänen johdolla vierailumatkalle Saksaan. Mikäli tämä ajatus saavuttaisi vastakaikua, Kirchliches Aussenamt esittäisi mielellään virallisen kutsun ja panisi vireille valmistelut tutustumiskäynnin järjestämiseksi esim. Luther-kaupunkeihin.⁹⁰

Virallisen kutsun hyväksyminen tässä tilanteessa olisi tietenkin merkinnyt Saksan kirkon johdon ja Kirchliches Aussenamtin moraalista tunnustamista.

Heckelin ehdotus ei kuitenkaan johtanut siinä vaiheessa hänen toivomaansa tulokseen. Sen sijaan hänen Suomen matkallaan Saksan teologisesta ja kirkkopoliittisesta tilanteesta esittämänsä käsitykset vaikuttivat ainakin jossain määrin suomalaisten kirkonjohtajien näemyksiin Heckelin toivomalla tavalla. Niinpä piispa Lehtonen esitti — Kirchliches Aussenamtin saamien tietojen mukaan — Oslossa kesällä 1936 pidetyn pohjoismaisen pyhäkoulukokouksen yhteydessä myönteisen lausunnon Heckelin vierailumatkasta. Arkkipiispa Kaila kohdisti puolestaan eräässä Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran kokouksessa myöhemmin pitämässään puheessa kriittistä huomiota nimenomaan barthilaisen teologian käsityksiin ja katsoi niissä ilmenevän luterilaisuudelle vieraita piirteitä.⁹¹ — Näin Heckel oli päässyt

⁹⁰ Heckel Virkkuselle 15.7. 1936, PVA.

⁹¹ Krummacher Sentzkelle 24.8. 1936, Archiv KA, C I Finnland, Bd 1. Ruuth, Puoli vuosisataa suomalaista teologiaa s. 92—95.

suomalaisten kirkonjohtajien osalta osittain toivomaansa tulokseen ja löytänyt pohjoismaisten kirkonjohtajien rintamasta sen heikoimman kohdan.

Jatkaen Heckelin aloittamaa mieltenvaltauspolitiikkaa lis. Sentzke julkaisi syksyllä 1936 *Församlingsbladet*issa oman vetoomuksensa Zöllnerin kirkollistoimikunnan puolesta. Viitaten Saksan kirkon johdossa edellisenä vuonna tapahtuneeseen muutokseen ja Zöllnerin kirkollistoimikunnan suorittamaan sovittelutyöhön Sentzke huomautti, että ulkomaisten luterilaisten kirkkojen tulisi tajuta, mikä merkitys oli luterilaisuuden kannalta sillä, että Saksan luterilainen kirkko saattoi jälleen astua yhtenäisenä maailman luterilaisten kirkkojen joukkoon. Jo tästä syystä oli ulkomaisten luterilaisten kirkkojen velvollisuus antaa moraalinen tukensa kirkollistoimikuntien ja Saksan uuden kirkollisen johdon työlle. Oli valitettavaa, jos päivälehdet ja kirkolliset lehdet suuntautuivat yksinomaan radikaaliin kirkolliseen oppositioon lukeutuvien avustajiensa mukaisesti, joiden informatio oli yksipuolista, jopa harhaanjohtavaa.⁹²

Sentzken vetoamus *Kirchliches Aussenamtin* ja Zöllnerin kirkkohallituksen puolesta oli kohdistettu paitsi Suomen kirkolle myös toisille pohjoismaisille kirkkoille. Kirjoituksessa kuvastui samalla syvä huoli Saksan kirkon joutumisesta eristettyyn asemaan.

b) Muihin Pohjolan kirkkoihin kohdistettu mieltenvaltauspolitiikka

Heckelin ponnistelut myötätunnon ja tuen löytämiseksi Zöllnerin kirkkohallitukselle eivät rajoittuneet vain Suomen kirkkoon. Helsingin kokouksen yhteydessä Heckel kävi pohjoismaissa toimivien saksalaisten virkaveljiensä kanssa neuvotteluja yhteyksien löytämiseksi myös toisten pohjoismaisten kirkkojen johtajiin. Niinpä tri Günther kääntyi välittömästi Helsingin kokouksen jälkeen

⁹² *Församlingsbladet* (S) 1. 10. 1936.

piispa Berggravin puoleen ja selosti hänelle Heckelin kanssa Helsingissä käymiänsä luottamuksellisia keskusteluja. Günther kertoi Heckelin selittäneen, että kirkollistoimikuntien onnistuneesta toiminnasta huolimatta Saksan kirkossa vallitsi edelleen varsin suuri hajaannus. Mikäli kirkollistoimikunnat eivät onnistuisi palauttamaan rauhaa, oli pelättävissä, että valtio jättäisi kirkon lopullisesti oman onnensa nojaan. Kirkollistoimikunnat olivat viimeinen modus vivendi rauhan saavuttamiseksi valtion kanssa. Tässä vaikeassa tilanteessa hän (Heckel) toivoi apua erityisesti Pohjolan luterilaisilta kirkoilta. Tämä oli kuitenkin vaikeaa lähinnä arkkipiispa Eidemin omaksuman asenteen vuoksi, koska hän piti jatkuvasti yllä yhteyksiä pieneen, mutta paljon häiriötä aiheuttaneeseen tunnustuskirkon dahlemilaiseen ryhmään ja asennoitui varauksellisesti myös Zöllneriin. Heckel toivoi voivansa selvittää asiat Eidemin kanssa, koska kysymyksessä ei ollut henkilökohtainen ristiriita hänen ja Eidemin välillä, vaan Ruotsin arkkipiispan torjuva asenne johtui syvimältään hänen kokemastaan pettymyksestä v. 1934 Hitlerin luokse tekemänsä matkan yhteydessä.

Selostettuaan Heckelin kanssa käymäänsä keskustelua Günther tiedusteli Berggravilta, eikö tämä voisi suostua tapaamaan yksityisesti Heckeliä ja keskustelemaan luottamuksellisesti hänen kanssaan kyseisestä asiasta. Sopivimpana tapaamisajankohtana Günther piti syyskettä, jolloin Berggravin oli määrä matkustaa kaukaisesta Tromsøsta Tanskaan pohjoismaiseen piispainkokoukseen. Tällöin voisi joko Heckel tulla Tanskaan tai Berggrav matkustaa jollekin lähipaikkakunnalle Saksaan. Pääasia oli, että nämä kaksi saisivat tilaisuuden keskustella luottamuksellisesti ko. asiasta. Keskustelun pohjalta Berggrav voisi kenties löytää keinon, millä tavoin Pohjolan kirkot voisivat efektiivisesti auttaa Saksan kirkkoa tässä tilanteessa. Mikäli Saksan kirkko ei saisi Pohjolan kirkoilta mitään apua, se joutuisi käymään raskaan tiensä yksin.⁹³

⁹³ Günther Berggraville 1. 7. 1936, EBA.

Güntherin selostuksesta käy ilmi, että Heckelin huolen perussyynä oli toisaalta kansallissosialistisen valtiovallan asenne kirkkoon sekä toisaalta pohjoismaisten kirkkojen, erityisesti Ruotsin kirkon omaksuma epäilevä asenne Zöllnerin kirkollistoimikuntaan, mikä oli tullut ilmi Bonhoefferin ja hänen seminaarinsa tekemän matkan yhteydessä. Heckel pelkäsi, että kirkollistoimikunnat olivat viimeinen mahdollisuus rauhan aikaansaamiseksi kansallissosialistisen valtiovallan kanssa. Mikäli näiden avulla ei onnistuttaisi palauttamaan valtiovallan toimomaa sisäistä ja ulkonaista rauhoittumista, seurauksena olisi avoin konflikti kirkon ja valtion välillä. Estääkseen tämän pohjoismaisten kirkkojen tuli Heckelin mielestä tunnustuskirkon asemesta antaa tukensa Zöllnerin kirkollistoimikunnalle ja auttaa siten Saksan kirkkoa vaikeassa tilanteessa. Kun Ruotsin kirkollinen johto oli Heckelin suureksi pettymykseksi omaksunut päinvastoin avoimen myönteisen asenteen dahlemilaiseen tunnustuskirkkoon, toivoi Heckel »välitysapua» Berggravilta. Olihan Berggrav osoittanut jossain määrin suurempaa ymmärtämystä Kirchliches Aussenamtia kohtaan kuin Eidem ja Güntherin toivomuksesta vieraillut keväällä 1935 lomamatkalta Italiasta palatessaan Berliinissä Kirchliches Aussenamtissa.⁹⁴

Güntherin esittämä välitystarjous sai kuitenkin Berggravin taholta varsin vaisun vastaanoton. Lyhyessä vastauskirjeessään Güntherille Berggrav totesi, että tämän esittämä asia oli erittäin monimutkainen ja vaikea, jota hänen täytyi perusteellisesti harkita. Hän lupasi kuitenkin suorittaa välittömästi vähäisiä valmistavia toimenpiteitä asian hyväksi ja palata sen jälkeen asiaan.⁹⁵

Samanaikaisesti Berggrav kääntyikin kirjeitse Eidemin puoleen ja kertoi — välikäsien kautta — olleensa yhteydessä Heckeliin, joka oli ilmaissut halunsa keskustella tilanteesta pohjoismaisten kirkonjohtajien kanssa. Berggrav tiedusteli, voisiko Eidem ajatella, että he yh-

⁹⁴ Berggravin käynnistä KA:ssa ks. Günther Heckelille 14. 3. 1935; Krummacher Berggraville 16. 3. 1935; Krummacherin muistio 1. 4. 1935 ja Günther Krummacherille 30. 4. 1935, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

⁹⁵ Berggrav Güntherille 21. 7. 1936, EBA.

dessä ja mahdollisesti Ammundsen heidän lisäksi keskustelisivat puhtaasti informaatiomielessä Heckelin kanssa. Berggrav itse ilmaisi olevansa valmis tähän, vaikka totesikin samalla tuntevansa jatkuvasti suurempaa myötätuntoa dahlemilaista tunnustuskirkkoa kuin Zöllnerin järjestelmää kohtaan.⁹⁶

Eidem omaksui kuitenkin ehdotukseen täysin torjuvan asenteen. Vastauskirjeessään Berggraville hän ilmoitti kyllä mielihyvin keskustelewansa asiasta Berggravin ja Ammundsenin kanssa. Sen sijaan hän ei halunnut, että Heckel kutsuttaisiin yhteiseen neuvottelupöytään.⁹⁷

Eidemin kielteisen asenteen syynä oli paitsi hänen henkilökohtaisesti saamansa negatiiviset kokemukset äskeisen Bonhoefferin matkan aiheuttamasta selkkauksesta myös tunnustuskirkon taholta hänelle ja eräille muille kirkonjohtajille tulleet varoitukset. Niinpä tunnustuskirkkoon lukeutunut pastori Hans-Herbert Kramm, joka toimi hetken aikaa kirkkoherra Görnandin viransijaisena Kööpenhaminan saksalaisessa seurakunnassa ja kävi sen jälkeen tekemällään kiertomatalla tapaamassa monia tanskalaisia ja ruotsalaisia kirkonjohtajia, mm. Eidemiä, valitti, että Saksan virallisen kirkon harjoittama propaganda oli saanut tilaa monissa pohjoismaisissa kirkollisissa lehdissä. Useat lehdet asennoituivat tunnustuskirkkoon pidättyvästi ja antoivat kuvan, että esim. Marahrens oli täysin Zöllnerin takana. Sen sijaan ne vaikenivat varsinaisista pääkysymyksistä, kansallissosialistisesta maailmankatsomuksesta ja vainoista. Tosiasiassa kansallissosialistinen maailmankatsomus oli saamassa yhä totalitaarisemman ja antikristillisemmän luonteen ja muuttumassa vaikutuksiltaan yhä hirvittävämmäksi. Zöllnerin pyrkimystä rauhan aikaansaamiseksi oli pidettävä oikeana, mikäli katsottiin, että kansallissosialismi ja kristinusko olivat yhteensovittettavissa. Tunnustuskirkko lähti siitä, että kompromissi ei ollut mahdollista, ja että kirkko ei voinut vaieta syyttömiin kristittyihin veljiinsä kohdistuvasta rotuvainosta ja oikeudenloukkauksista,

⁹⁶ Berggrav Eidemille 21. 7. 1936, EEA, B I a:26.

⁹⁷ Eidem Berggraville 6. 9. 1936, EBA.

mikäli se ei halunnut taktisista syistä kieltää kaikkia periaatteitaan.⁹⁸

Kun Birger Forell oli lisäksi Berliinistä lähettämissään raporteissa esittänyt vastaavanlaisia käsityksiä⁹⁹, oli ymmärrettävää, että Eidem ei halunnut asettua minkäänlaiseen neuvottelukosketukseen Heckelin kanssa. Hän samoin kuin Ammundsenkin pelkäsi, että Heckel käyttäisi tapaamista hyväkseen vain Saksan viralliselle kirkolle myönteisen propagandan levittämiseksi, johon Kramm oli kiinnittänyt huomiota.

Saatuaan Eidemin kielteisen vastauksen Berggrav ilmoitti siitä Güntherille ja viittasi siihen mahdollisuuteen, että pohjoismaiset kirkonjohtajat asettuisivat Heckelin asemesta yhteyteen Zöllnerin itsensä kanssa. Günther piti tätä ehdotusta hyvänä, mutta arveli Heckeliltä saamiinsa tietoihin viitaten, että Eidem asennoitui myös Zöllneriin torjuvasti, vaikka hänen pyrkimyksensä päästä yhteisymmärrykseen valtion kanssa olisi pitänyt ottaa vakavasti ja tukea häntä tässä. Niin ikään Günther viittasi jälleen Eidemin käyntiin Hitlerin luona keväällä 1934 ja kertoi Heckelin selittäneen, että ajankohta oli tuolloin ollut käyntiin täysin soveltumaton. Mikäli Eidem olisi ollut ennakolta yhteydessä Heckeliin tai johonkin muuhun asioita tuntevaan henkilöön, matkan epäonnistuminen olisi voitu välttää. Nähtävästi myös toisentyyppinen henkilö kuin Eidem olisi soveltunut paremmin edustamaan siinä tilanteessa Pohjolan kirkkoja.¹⁰⁰ — Näin Günther samoin kuin Heckelkin arveli Eidemin torjuvan asenteen Zöllnerin sovittelupolitiikkaan johtuvan syvimmältään hänen Saksan korkeimmasta poliittisesta johdosta saamastaan kielteisestä käsityksestä.

Eräisiin Norjan lehdistössä esiintyneisiin kirjoituksiin viitaten Günther valitti samanaikaisesti myös Kirchliches Aussenamtille, että epäluulo valtiota ja puoluetta kohtaan oli sikäläisissä piireissä niin suuri, että Zöllnerin toimintaankin asennoiduttiin tästä syystä skept-

⁹⁸ Kramm Eidemille 30. 8. 1936, EEA, B I b:26. Kramm Ammundsenille 12. 9. 1936, VAA. Kramm Geismarille 6. 7. 1936, EGA.

⁹⁹ Forell Eidemille 21. 7. 1936, BFA, Bd 8.

¹⁰⁰ Günther Berggraville 9. 9. ja 11. 9. 1936, EBA.

tisesti. Epäily ei kohdistunut hänen hyvään tahtoonsa eikä hänen tunnustuskolliisuuteensa. Sen sijaan epäiltiin yleisesti, että hänen työnsä ei tulisi onnistumaan ja että hänen tiensä ei ollut oikea.¹⁰¹

Keskusteltuaan pohjoismaisen piispainkokouksen yhteydessä toisten kirkonjohtajien kanssa myös Berggrav asennoitui entistä pidättävämmiin Güntherin hänelle esittämään välitystarjoukseen ja antoi tämän ymmärtää, ettei hän voinut siinä vaiheessa ajatella tapaamista Heckelin kanssa. Günther oli omasta puolestaan valmis »hyväksymään» Berggravin kielteisen päätöksen tähdentäen kuitenkin samalla sitä, että Pohjolan kirkkoilla saattoi juuri sillä hetkellä olla käsillä erityisen vastuun ja mahdollisuuksien hetki.¹⁰²

Vaikka Heckelin ja Güntherin yritykset tuen ja tunnustuksen saamiseksi Saksan viralliselle kirkolle raukenivat näin skandinaavisten kirkonjohtajien osalta tuloksettomina, vastaavat yritykset johtivat sen sijaan eräillä muilla tahoilla tulokseen. Kuten pastori Kramm kirjeessään Ammundsenille valitti¹⁰³, asettuivat eräät ruotsalaiset ja tanskalaiset lehdet vastoin kirkonjohtajiensa kantaa varsin avoimesti tukemaan Saksan virallista kirkkoa. Mm. ruotsalainen kirkkoherra Herman Neander, joka elokuun puolivälissä oli vieraillut Berliinissä Zöllnerin luona, esitti Nya Dagligt Allehanda -lehdessä matkansa jälkeen Zöllneriä ja hänen kirkollista johtoaan avoimesti puolustavan vetoomuksen. Neander selitti, miten Saksan kaikki luterilaiset piispat olivat asettuneet tukemaan Zöllneriä ja hänen sovittellevaa kantaansa tuntien vastuunsa kristillisen kulttuurin säilymistä ja valtiota kohtaan. Toinen osa tunnustuskirkkoa, joka oli torjunut yhteistoiminnan kirkollistoimikuntien kanssa, ei sen sijaan noudattanut Lutherin vaan Calvinin ja Barthin opillisia käsityksiä.¹⁰⁴

Erityisen selvänä Saksan virallista kirkkoa puolustava asenne ilmeni Svensk Kyrkotidningin sekä sen takana olevien »luterilaisten» piirien

¹⁰¹ Günther KA:lle 12. 9. 1936, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 1.

¹⁰² Günther Berggraville 29. 9. 1936, EBA.

¹⁰³ Kramm Ammundsenille 12. 9. 1933, VAA.

¹⁰⁴ Nya Dagligt Allehanda 31. 8. 1936.

kannanotoissa. Lukuisissa kirjoituksissaan ja Saksan kirkollista tilannetta selostavissa artikkeleissaan Svensk Kyrkotidning osoitti myötätuntoaan Kerrlin ja Zöllnerin kirkollista yhdistämistyötä kohtaan ja piti luonnollisena, että Saksan luterilaiset olivat asettuneet Marahrensin johdolla tukemaan sitä. Luterilaisen »ekumenian» näkökulmasta lehti iloitsi erityisesti siitä, että Lutherin maa oli saamassa yhtyneen luterilaisen kirkon, kun taas tunnustuskirkon protesti oli lehden mielestä käynyt tarpeettomaksi. Oppositioon jääneellä tunnustuskirkon osalla ei ollut enää mitään, mitä vastaan se olisi taistellut, eikä marttyyriutta, johon se olisi vedonnut. Siksi se oli päätnyt puhtaasti negatiiviseen asenteeseen, jonka sisältönä oli vain kieltäytyminen kaikesta yhteistyöstä kirkollistoimikuntien kanssa.¹⁰⁵

Samalla kun Svensk Kyrkotidning puolusti Saksan virallista kirkkoa Kirchliches Aussenamtin odottamalla tavalla, se yhtyi myös eräisiin ekumeenisista liikettä arvosteleviin lausuntoihin Saksan kysymyksessä. Lehti lainasi mm. erään sveitsiläisen lehden kirjoitusta, jossa arvosteltiin Chambyssa Sveitsissä elokuussa 1936 pidettyä ekumeenisen neuvoston valmistavaa kokousta sekä Fanøn kokouksen päätöstä, jonka nojalla tunnustuskirkon edustajat oli kutsuttu ekumeenisen neuvoston jäseniksi. Kirjoituksen mukaan Fanøn kokouksen sekaantuminen Saksan sisäisiin asioihin oli osoittautunut tarpeettomaksi, koska valtakunnankirkko oli vakiintunut Zöllnerin johdolla ja tunnustuskirkko joutunut puolestaan hajaannustilaan. Myös Life and Work-liikkeen presidentin, piispa Bellin Times'issa esittämä lausunto, jonka mukaan tunnustuskirkon kuolema merkitsi kuoliniskua koko kristikunnalle, oli kirjoituksen mukaan tässä valossa muodostunut arveluttavaksi.¹⁰⁶ — Näin Svensk Kyrkotidning asettui »nationalis-luterilaisesta» näkökulmasta arvostelemaan niitä päätöksiä, joita nimenomaan toiset pohjoismaisten kirkkojen edustajat olivat Fanøn kokouksessa olleet ajamassa.

Svensk Kyrkotidningin omaksuma »linja» perustui sen takana olleen

¹⁰⁵ Svensk Kyrkotidning 1936 s. 301, 375, 425, 577—578.

¹⁰⁶ Svensk Kyrkotidning 1936 s. 643.

Ruotsin kirkon pappisliiton ja luterilaisen kansalliskomitean johtoryhmän (Stadener, Pehrsson, Wollmer) käsityksiin, jotka olivat kaiken aikaa olleet Kolmatta valtakuntaa ja sen virallista kirkkoa puolestustavia ja poikenneet varsin selvästi Ruotsin ekumeenisen neuvoston käsityksistä ja kannanotoista. Niinpä piispa Stadener valitti syyskuussa 1936 Ruotsissa opintomatalla olleelle lis. Sentzelle, että Ruotsin lehdet julkaisivat usein Saksaa kohtaan epäsuopeita kirjoituksia ja yksipuolisia tietoja Saksan kirkollisesta tilanteesta. Stadener esitti epäilynsä, että myös Ruotsin hallitus olisi tällaisen takana. Saksan kirkkoa koskevien kielteisten tietojen Stadener arveli taas tulevan Ruotsiin kirkkoherra Forellin välityksellä.¹⁰⁷ — Stadenerin valitus oli osoituksena hänen arkipiispa Eidemiä ja Ruotsin ekumeenista neuvostoa selvästi vastustavasta käsityskannastaan.

Ruotsin pappisliiton johdon Saksan virallista kirkkoa tukevat pyrkimykset ilmenivät myös syyskuussa 1936 Visbyssä pidetyssä, Ruotsin pappisliiton toimesta järjestetyssä yhteispohjoismaisessa pappeinkokouksessa. Järjestäjien kutsumana osallistui kokoukseen Saksan luterilaisten sovittelijan linjan pääedustaja, piispa Marahrens, jonka osallistumisella haluttiin ilmeisen tarkoituksellisesti korostaa luottamuksellisten suhteiden palautumista Saksan ja Pohjolan luterilaisten kesken. Kokous ei niin ikään kiinnittänyt mitään huomiota ajankohdaiseen Saksan kirkkotaisteluun, vaikka kristittyihin kohdistuvat vaiheet muualla, etenkin Neuvostoliitossa, tulivat kokouksen ohjelmassa voimakkaasti esille. Arvelipa Svensk Kyrkotidning eräässä samoihin aikoihin julkaisemassaan kirjoituksessa juutalaisuuden saaneen Saksassa »luonnollisen ratkaisun».¹⁰⁸

Svensk Kyrkotidningin Saksaa ja Saksan virallista kirkkoa selvästi

¹⁰⁷ Sentzke: Bericht über eine Studienreise durch Schweden 5. 2. 1937, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4. Stadenerin asenteesta Saksan kirkkotaisteluun ks. myös *Nygren*, Sanningen om "kyrkonazismen" s. 26.

¹⁰⁸ Svensk Kyrkotidning 1936 s. 552, 629—632. Marahrens Rundbrief 1. 9. ja 9. 9. 1936, Archiv LKA, Hannover R. Labi M 36, 37. Stadener Pehrssonille 2. 7. 1936, ASP:s arkiv, Vol. 20. Tukholman lähetystö AA:lle 11. 9. 1936, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4. Kyrkans självbesinning s. 32—34, 137—145.

puolustava ja tunnustuskirkkoa väheksyvä asenne herätti voimakasta paheksumista ns. ekumeenisten piirien taholla Ruotsissa. Niinpä tuomiorovasti Yngve Brilioth, joka oli osallistunut Chambyssa pidettyyn kokoukseen, puuttui Svensk Kyrkotidningin tätä aihetta koskevaan kirjoitukseen. Samalla kun Brilioth osoitti kirjoituksen Chambyn kirkousta koskevat tiedot paikkansapitämättömiksi, hän kiisti myös siihen sisältyneen kannanoton, jonka mukaan tunnustuskirkko olisi menettänyt merkityksensä. Briliothin mielestä tunnustuskirkko oli edelleen Saksan evankelisen kristikunnan valvovana omanatuntona sangen merkitsevä. Samoin piispa Bell ei ollut Briliothin mielestä suinkaan erehtynyt toimenpiteissään vaan ansaitsi päinvastoin Saksan kirkkوتاistelua koskevista lausunnoistaan koko evankelisen kristikunnan kiitoksen.¹⁰⁹

Kun Ruotsin kirkon pappisliitto joutui syksyn 1936 kuluessa Stadenin ja Pehrssonin välillä puhjenneen ristiriidan vuoksi kriisiin, kohdistui arvostelu samalla kertaa myös Svensk Kyrkotidningin omaksumaan linjaan Saksan kirkkوتاistelua koskevissa kysymyksissä. Lehden ympärillä käydyin kiistan yhteydessä myös monet Ruotsin kirkon johtajat arvostelivat sen yksipuolista esiintymistä Saksan kysymyksessä ja katsoivat lehden kirkkوتاistelua kommentoineen toimittajan (Wollmer) valinneen uutisaineistonsa yksipuolisesti saksalaisista lähteistä. Kiista johtikin määrättyihin henkilövaihdoksiin lehden toimistuskunnassa.¹¹⁰

Samalla tavoin kuin Ruotsissa Saksan virallisen kirkon lähentymispyrkimykset ja propaganda herättivät tiettyä vastakaikua myös Tanskassa. Tämä ilmeni mm. Tanskan pappisliiton äänenkannattajan Praesteforeningens Blad'in kirjoituksissa. Mainittu lehti selitti mm., että silloinen Zöllnerin hallitus muistutti maailmansotaa edeltänyttä valtiokirkkoa luterilaisessa muodossa, mikä seikka teki ymmärrettäväksi

¹⁰⁹ Svensk Kyrkotidning 1936 s. 683.

¹¹⁰ Protokoll fördd vid sammanträde med ASP:s centralstyrelse i Visby 3.9. 1936 ja Pehrssonin muistio 20.1.1937, ASP:s arkiv, Vol. 20. Lindberg Pehrssonille 15.11.1936, ASP:s arkiv, Vol. 21.

konservatiivisten luterilaisten johtajien liittymisen sen kannattajiin. Zöllnerin tarkoituksena oli luoda moderaattien yhteenliittymä, joka teki tyhjäksi äärimmäisyyksien toiminnan. Se pyrki osoittamaan saksalaisten kristittyjen thüringeniläiselle äärimmäisryhmälle, että heidän oppinsa ei ollut todella kansallista, sekä barthilaisille, että heidän jatkuva oppositionsa ei ollut kristillistä. Zöllner ja luterilainen neuvosto halusivat restauroida vanhan valtiokirkon, kun taas dahlemilainen tunnustuskirkko näki barthilaisen kirkkonäkemyksen pohjalta Barmenin synodin päätöksen uutena tunnustuskirjana. Konservatiivisille luterilaisille Barth oli kuitenkin vain narri. Zöllner oli onnistunut kokoamaan sen, minkä Müller oli hävittänyt, ja saanut keskenään kiistelevät ryhmittymät osittain positiiviseen työhön.¹¹¹

Näkyväksi merkiksi perinteisten tanskalais-saksalaisten suhteiden jatkumisesta, jopa elpymisestä muodostui myös se, että piispa Marahrens ja prof. Carl Stange osallistuivat lokakuun lopussa 1936 Kööpenhaminassa vietettyyn Tanskan uskonpuhdistuksen 400-vuotisjuhlaan, joskaan ei Saksan kirkon vaan Luterilaisen Maailmankonventin ja Luther-akatemian edustajina. Niinpä Saksan Kööpenhaminan silloinen lähettiläs von Renthe-Fink alleviivasi juhlan johdosta *Auswärtiges Amt*ille antamassaan raportissa mainittujen saksalaisten edustajien läsnäolon merkitystä koko Saksan pohjoismaisen politiikan kannalta ja esitti ulkoministeriölleen toivomuksen perinteisten kirkollisten suhteiden jatkuvasta tukemisesta. Luterilaisuus muodosti — kuten von Renthe-Fink raportissaan totesi — myös yleisten tanskalais-saksalaisten suhteiden kannalta katsottuna siinä määrin tärkeän yhdyskanavan, että sitä ei ollut syytä päästää tulevaisuudessakaan tukkeutumaan. Koska tie yhteyteen oli saavutettavissa nimenomaisesti luterilaisuuden välityksellä, tuli ulkoministeriön tukea Saksan luterilaisia, erityisesti piispa Marahrensia, suhteiden rakentamiseksi pohjoismaisiin kirkkoihin, mikäli hän oli Saksan kirkon virallisen politiikan takana. Jos Saksan kirkko etääntyisi Pohjolan kirkoista, olisi vaarana, että Saksa menettäisi vaikutusmahdollisuuksiaan myös muil-

¹¹¹ *Praesteforeningens Blad* 1936 s. 631, 801—803, 1045—46.

la sikäläisen kulttuurielämän alueilla ja tilalle tunkeutuisi englantilainen vaikutus.¹¹²

Kuten eräät Saksan ulkomaanedustustojen ja Auswärtiges Amtin virkamiehet jo aiemmin, näki myös von Renthe-Fink kirkkojenvälisten suhteiden ylläpidon tärkeäksi sillaksi Saksan Pohjoismaihin suuntautuvassa politiikassa. Kirkollisten yhteyksien ennalleenpalauttaminen Saksan ja Pohjolan luterilaisten kirkkojen kesken oli askel kohti kulttuuripoliittisten suhteiden normalisoitumista, jotka suhteet näytelivät varsin keskeistä osaa Saksan Pohjoismaihin suuntautuvassa politiikassa näinä vuosina.¹¹³

Asian poliittisesta ja kirkkopoliittisesta merkityksestä tietoisena teki myös Kirchliches Aussenamtin yhdysmiehenä toiminut Günther vielä vuoden 1936 lopulla uudistuneen yrityksen pohjoismaisten kirkkonjohtajien tuen ja tunnustuksen saamiseksi Zöllnerin kirkkohallitukselle. Tässä tarkoituksessa Günther kääntyi joulukuun alussa 1936 jälleen Berggravin puoleen ja ehdotti, että tämä matkustaisi yksin Saksaan tapaamaan Heckeliä. Hänen saamiensa tietojen mukaan myös suomalainen piispa Lehtonen tekisi mahdollisesti samoin. Samalla Günther kertoi ehdottaneensa Heckelille, että joko Kirchliches Aussenamt tai valtakunnan kirkollistoimikunta esittäisi kaikille pohjoismaisille kirkkoille kutsun edustajansa lähettämiseksi Saksaan.¹¹⁴

Nähtävästi Heckelin vastauksen sillä välin saatuaan Günther palasi muutaman päivän kuluttua jälleen asiaan ja ehdotti, että Berggrav sovittaisi matkansa yhteen Lehtosen kanssa ja yrittäisi saada, mikäli mahdollista, myös jonkun Ruotsin ja Tanskan kirkon edustajan mukaansa. Matka tulisi kuitenkin olemaan luonteeltaan epävirallinen, koska sellainen hyödyttäisi toistaiseksi enemmän asiaa kuin virallinen matka.¹¹⁵

Berggravin asenne Güntherin ehdotukseen oli tälläkin kertaa pi-

¹¹² von Renthe-Fink AA:lle 3. 11. 1936, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1.

¹¹³ Ks. *Jacobsen*, Nationalsozialistische Aussenpolitik s. 490—492.

¹¹⁴ Günther Berggraville 1. 12. 1936, EBA.

¹¹⁵ Günther Berggraville 3. 12. 1936, EBA.

dättyvä, joskaan ei täysin kielteinen. Güntherin kirjeet saatuaan Berggrav kääntyi ruotsalaisen virkaveljensä piispa Rodhen puoleen, jonka kanssa hän oli kirjeestä päätellen neuvotellut jo aiemmin yhteistä Saksan matkaa koskevista mahdollisuuksista, ja tiedusteli, olisiko tämä valmis yhdessä hänen kanssaan matkustamaan Saksaan. Omasta puolestaan Berggrav totesi, että häneltä puuttui sekä halu että taloudelliset mahdollisuudet tähän. Hän ei ollut kuitenkaan voinut täysin vapautua eräänlaisesta velvollisuudentunteesta tässä asiassa. Mikäli Rodhe tai Aulén ei lähtisi, hänkään ei katsonut voivansa matkustaa Berliiniin. Berggrav mainitsi myös kuulleen, että Lehtonen oli kesästä saakka pitänyt yhteyttä Heckeliin ja aikoi uudenvuoden jälkeen matkustaa Saksaan. Berggrav ilmaisi epäilynsä Lehtosen yksin suorittamaa matkaa kohtaan ja arveli, että hän saattaisi joko tahtoen tai tahtomattaan joutua väärinkäytetyksi pohjoismaisten kirkkojen edustajana.¹¹⁶

Kuten Berggravin kirjeestä käy ilmi, pelkäsivät skandinaaviset kirkkonjohtajat edelleen sitä, että heidän tapaamisensa Heckelin kanssa tulkittaisiin Saksan virallisen kirkon hyväksymiseksi. Tältä pohjalta he asennoituivat myös Heckelin ja suomalaisten kirkkonjohtajien välillä kesällä 1936 solmittuihin suhteisiin jossainmäärin kriittisesti. Güntherin esittämä tieto Lehtosen aikeesta matkustaa Berliiniin lieinee kuitenkin ollut perätön. Vaikka Lehtonen oli syksyn 1936 aikana yhteydessä Heckeliin ja osoitti muullakin tavoin ymmärtämystä Saksan virallista kirkkoa kohtaan Heckelin tapaamisen jälkeen, hänellä ei näytä säilyneistä asiakirjoista päätellen olleen mitään tarkoitusta matkustaa Berliiniin.¹¹⁷

Myös Berggravin ja muiden skandinaavisten kirkkonjohtajien osalta suunniteltu matka jäi toteutumatta. Vielä tammikuussa 1937 Günther antoi Heckelille tiettyjä toiveita Berggravin matkasta, mutta

¹¹⁵ Berggrav Rodhelle 16. 12. 1936, ERA.

¹¹⁷ Ks. Lehtonen Heckelille 23. 12. 1936 ja Heckel Lehtoselle 22. 1. 1937, Archiv KA, C I Finland, Bd 2. Krummacher Sentzkelle 24. 8. 1936, Archiv KA, C I Finland, Bd 1.

ilmoitti hetkeä myöhemmin hänen palanneen alkuperäiseen ajatukseensa, että hän olisi valmis lähtemään vain yhdessä jonkun ruotsalaisen tai tanskalaisen kirkonjohtajan kanssa.¹¹⁸ Heckel toivotti puolestaan Berggravin sydämellisesti tervetulleeksi Berliiniin, mutta ilmoitti olevansa itse matkoilla helmikuun puoliväliin saakka. Samalla Heckel arveli, että oli täysin tuntematonta, millaiseksi Saksan kirkon sisäinen tilanne siihen mennessä kehittyisi.¹¹⁹

Heckelin pahat aavistukset osoittautuivatkin pian todeksi. Jouduttuaan ristiriitoihin kansallissosialistisen valtiovallan kanssa Zöllner pyysi 12. 2. 1937 eroa valtakunnan kirkollistoimikunnan puheenjohtajan tehtävistä. Samalla kun Zöllnerin johtama kirkollistoimikunta hajosi, hävisi myös Kirchliches Aussenamtin kiinnostus pohjoismaisia yhteyksiä kohtaan entisessä merkityksessä. Kirkollistoimikuntien aikaan kuuluneet pyrkimykset suhteiden normalisoimiseksi Pohjoismaihin olivat näin ajautuneet lopullisesti karille.

¹¹⁸ Günther Heckelille 11. 1. ja 8. 2. 1937, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 2

¹¹⁹ Heckel Güntherille 21. 1. 1937, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 2.

VI ERISTETTY SAKSAN KIRKKO

1. SAKSAN KIRKON YHTEYDET EKUMEENISEEN LIIKKEESEEN KATKEAVAT

Zöllnerin ja hänen johtamansa valtakunnan kirkollistoimikunnan eroaminen 12. 2. 1937 merkitsi lähes puolitoista vuotta kestäneen sovitelukauden päättymistä kirkon ja kansallissosialistisen valtiovallan välillä. Zöllnerin eron syynä oli paitsi hänen ja kirkollisministeri Kerrlin välillä ilmenneet ristiriidat, jotka tekivät kirkollistoimikunnalle annetun tehtävän hoitamisen mahdottomaksi, myös kesästä 1936 lähtien koko valtakunnan alueella lisääntynyt uusgermaanisen pakanuuden säilyttämä kristinuskonvastainen propaganda, jonka vastustamiseksi Zöllner sai turhaan etsiä Kerrlin tukea.¹

Zöllnerin kirkkohallituksen kaatuminen synnytti epä tietoisuutta ja epävarmuutta sekä Saksassa että ulkomailla. Miten tuli käymään Lutherin maan ja Lutherin kirkon sen jälkeen, kun Kerrl oli epäonnistunut yrityksessään järjestellä kirkon asioita kirkon omien miesten avulla, kuten Svensk Kyrkotidning kysyi huolestuneena Zöllnerin kirkollistoimikunnan hajoomisen jälkeen.² Svensk Kyrkotidningin lausunnossa kuvastui oikeutettu pelko, että Zöllnerin kirkkohallituksen hajoominen saattoi johtaa kirkon entistä suurempiin vaikeuksiin.

Toisaalta taas eräät Zöllnerin sovittelupolitiikkaan kriittisesti asennoituneet ulkomaiset kirkonmiehet, kuten prof. Frederik Torm, pitivät Zöllnerin kirkollistoimikunnan eroa todistuksena siitä, että komp-

¹ Brunotte, Der kirchenpolitische Kurs der Deutschen Evangelischen Kirchenkanzlei s. 92—93.

² Svensk Kyrkotidning 1937 s. 109.

romissi totalitaarisen valtion kanssa oli mahdollon. Kirkkoa, jonka olemassaolo perustui Jeesukseen Kristukseen, ei voitu sovittaa yhteen valtion kultin kanssa, joka sävytti yhä selvemmin kansallissosialistisen Saksan toimintaa. Niin ikään Zöllnerin kirkollistoimikunnan eroamisen jälkeen syntynyt tilanne nähtiin sikäli positiivisessa valossa, että tunnustuskirkon dahlemilainen suunta ja Zöllneriä tukeneet luterilaiset saattoivat jälleen löytää toisensa.³

Yhtä ristiriitaiseksi kuin ulkomaisten kirkkojen arviot Zöllnerin eron vaikutuksista muodostuivat myös kansallissosialistisen valtiovalan toimenpiteet välittömästi tapahtuman jälkeen. Jo Zöllnerin eroa seuranneena päivänä kirkollisministeri Kerrl piti Berliiniin kokoon-tuneille kirkonjohtajille puheen, jossa hän antoi ymmärtää, että uusia kirkollisia vaaleja ei tulaisi järjestämään, vaan valtio ottaisi johdon omiin käsiinsä ja nujertaisi pakkokeinoin kirkollisen vastustuksen. Vain kaksi päivää tämän jälkeen puuttui kuitenkin Hitler Berchtesgadenista käsin henkilökohtaisesti asiaan ja julkaisi sensaatiomaisen tiedonannon, että kirkko saisi — sen jälkeen kun valtakunnan kirkollistoimikunta oli epäonnistunut yhdistämistehtävässään — järjestää täysin vapaasti vaalit ja päättää itse niiden perusteella uudesta kirkollisesta järjestyksestä. Samalla Hitler valtuutti valtakunnan kirkollisministerin ryhtymään tarvittaviin toimenpiteisiin valtakunnan synodin vaalien toimeenpanemiseksi.⁴

Hitlerin tiedonanto herätti suurta toiveikkautta sekä Saksassa että ulkomailla ja eri kirkolliset suunnat kiiruhtivat valmistautumaan kirkollisiin vaaleihin. Niinpä Birger Forell kertoi kirjeessään Eidemille vain viikkoa Hitlerin tiedonannon jälkeen, että luterilaiset kirkonjohtajat, heidän joukossaan piispat Meiser ja Wurm, olivat saapuneet Berliiniin neuvottelemaan dahlemilaisen suunnan kanssa yhteisestä esiintymisestä kirkollisissa vaaleissa. Samalla Forell viittasi kui-

³ Praesteforeningens Blad 1937 s. 477—482. Luthersk Kirketidende 1937 s. 205—209.

⁴ Beckmann, Evangelische Kirche im Dritten Reich s. 162. Brunotte s. 94—95.

tenkin Saksassa yleisesti vallalle päässeeseen käsitykseen, että vaalit olivat vain ansa, joka oli tarkoitettu lähinnä ulkomaita varten. Yleinen tilanne ja senhetkinen ulkopoliittinen konstellatio vaati sekä sisään- että ulospäin kirkkostaistelun rauhoittumista ja pakotti Hitlerin tähän päätökseen.⁵

Forellin viittaus vaaleja koskevan lupauksen ulkopoliittisiin syihin oli ilmeisen oikea. Olihan Hitler syksyllä 1936 tehdyn Saksan ja Italian välisen liiton sekä Japanin kanssa solmimansa antikomintern-sopimuksen jälkeen pyrkinyt esiintymään nimenomaan Euroopan suojelijana »bolševistista tuhotulvaa» vastaan ja saamaan tällä kommunistista »maailmansalaliittoa» vastustavalla politiikallaan muiden maiden hyväksymisen. »Ehkä pikemmin kuin luulemmekaan tulee aika, jolloin muu Eurooppa pitää Saksaamme tosi eurooppalaisena, tosi inhimillisen kulttuurin ja sivilisaation lujimpana turvana», kuten Hitler marraskuussa 1936 julisti vedoten kansallissosialistisen Saksan asemaan suojavarustuksena bolševismia vastaan.⁶ Näin ollen kirkkostaistelun uudelleenpuhkeaminen ja sen ulkomailla mahdollisesti nostattama kohu soveltui varsin huonosti Hitlerin tuonhetkisen mieltenvaltauspolitiikan tavoitteisiin ja pakotti hänet tyyntymään ainakin tilapäisesti mielialoja lupauksellaan vapaista vaaleista.

Tällaista menettelyä tukivat myös eräät Saksan ulkomaanedustustojen tiedonannot. Niinpä esim. Saksan Tukholman lähettiläs, prinssi zu Wied totesi vuoden 1937 alussa *Auswärtiges Amt*ille lähettämässään tiedonannossa, että antikristilliset ilmiöt Saksassa, joiden edustajana esiintyi valtakunnanjohtaja Alfred Rosenberg, herättivät suurta huolestumista myös Saksaan myönteisesti asennoituissa piireissä Ruotsissa. zu Wied huomautti, että Saksan taisteluhaaste jumalatonta kominternia vastaan saattoi saada yhä laajemmissa ruotsalaisissa piireissä osakseen vastakaikua vasta silloin, kun määrääviltä paikoilta Saksassa korostettiin kristinuskoa. Silloin Saksan asenne tuli saamaan arvostusta osakseen ja sen taistelu nähtiin hyvyyden taisteluna pahaa

⁵ Forell Eidemille 22. 2. 1937, BFA, Bd 8.

⁶ Ballock, Hitler s. 232—233. Baynes II s. 1331—32.

vastaan.^{6a} Ministeri zu Wied katsoi täysin aiheellisesti, että kansallissosialistien julistama taistelu bolševismia vastaan ja antikristilliset germaanisen pakanuuden korostukset olivat pohjoismaisten kansojen näkökulmasta ristiriitaisia käsitteitä.

Tosiasiallisesti Hitlerin kirkollisia vaaleja koskeva tiedonanto jäi pelkäksi lupaukseksi, joka ei koskaan toteutunut. Sen sijaan kansallissosialistinen valtiovalta pyrki määrätietoisesti alistamaan kirkon hallinnollisesti alaisuuteensa. Jo 20. 3. 1937 kirkollisministeri Kerrl antoi uuden asetuksen, jolla hän määräsi, että Saksan evankelisen kirkon kirkkokanslian päällikkö (tri Werner) huolehtisi vaalien toimeenpanoon saakka kirkon hallinnollisesta johdosta sekä kirkkokanslian yhteyteen aiemmin muodostettu valtiollinen talousosasto kirkon varainhoidosta, kun taas maakirkkojen kirkkohallitusten tuli rajoittua pelkästään juoksevien asioiden hoitamiseen.⁷

Mainittu asetus, jota vastaan niin tunnustuskirkko kuin Marahrensin johdolla toiminut kirkonjohtajien kokouskin esitti välittömästi vastalauseensa, oli ensimmäinen askel kirkon alistamiseksi kirkkokanslian johtajan, lakit. tri Wernerin ja kirkollisministeriön määräysvaltaan.⁸ Kyseistä toimenpidettä seurasi kevään 1937 kuluessa yhä avoimemmaksi käynyt taistelu kirkkoa, etenkin tunnustuskirkkoa vastaan. Samalla kun puolueen jo vuonna 1936 aloittama suunnitelmallinen maailmankatsomuksellinen taistelu kirkon ja kristinuskon vaikutuksen vähentämiseksi sai yhä näkyvämpiä muotoja puolueen lehdistössä ja puolueen johto kielsi mm. pappien ja teologian ylioppilaiden ottamisen puolueen jäseniksi, suuntasivat valtiollinen poliisi ja kirkollisministeriö toimenpiteensä tunnustuskirkon toiminnan rajoittamiseen ja estämiseen. Jo toukokuussa 1937 valtiollinen poliisi suoritti joukon pidätyksiä tunnustuskirkkoon lukeutuvien pappien keskuudessa tai puuttui muulla tavoin tunnustuskirkon toimintaan. Pi-

^{6a} zu Wied AA:lle 5. 1. 1937, Reichskanzlei R 43 II/165a, BA.

⁷ Beckmann s. 165—166.

⁸ Beckmann s. 166—171. Brunotte s. 95—97. Klügel, Die lutherische Landeskirche Hannovers ... s. 242—245.

dätysten syynä oli mm. se, että eräät papit lukivat kielloista huolimatta saarnatuoleista kirkosta eronneiden henkilöiden nimet. Vaikeuttaakseen tunnustuskirkon taloutta kirkollisministeri kielsi kolehtien kantamisen erikoisjumalanpalvelusten yhteydessä sekä antoi vihdoin 25. 6. 1937 asetuksen valtiollisten talousosastojen perustamiseksi kaikkiin maakirkkoihin, joiden tietä koko kirkollinen organisaatio joutui valtion täydellisen kontrollin alaiseksi. Tunnustuskirkon vastainen taistelu huipentui valtiollisen poliisin kesäkuun lopulla 1937 suorittamiin lukuisiin pidätyksiin sekä 1. 7. toimeenpanemaan tunnustuskirkon dahlemilaisen suunnan johtajan Martin Niemöllerin pidättämiseen, joka tapaus herätti suunnatonta huomiota kaikkialla länsimaaisessa lehdistössä.⁹

Kansallissosialistisen puolueen ja valtiollisen poliisin toiminta ei kuitenkaan rajoittunut vain tunnustuskirkon äänen väkivaltaiseen tukahduttamiseen Saksan rajojen sisällä. Tunnustuskirkon vastaisen taistelun kiihtyessä ja siihen oleellisesti liittyen hyökkäykset kohdistuivat myös ekumeenista liikettä vastaan, joka Fanøn kokouksesta alkaen oli antanut moraalisen tukensa tunnustuskirkolle. Erityisen syyn hyökkäyksiin ekumeenista liikettä vastaan antoi kesällä 1937 pidettävä Oxfordin maailmankokous ja sen teema »kirkko, yhteiskunta ja valtio», jonka teeman voitiin katsoa kohdistuvan juuri Kolmannen valtakunnan silloiseen tilanteeseen. Niinpä Alfred Rosenbergin työtovereihin kuulunut W. Brachmann kohdisti toukokuussa 1937 julkaisemassaan lentokirjasessa arvostelunsa kesällä 1937 järjestettäviä Oxfordin ja Edinburghin ekumeenisia kokouksia vastaan, joihin myös Saksan kirkon oli määrä osallistua. Brachmann selitti, ettei ekumeenisella liikkeellä, joka oli hyväksynyt vastalauseita Versaillesin rauhan vääryydet ja Saksan päälle sälytetyn sotasyllisyyden, ollut mitään oikeutta arvostella kirkon ja valtion suhteita silloisessa Saksassa tai sekaantua Saksan sisäisiin asioihin.¹⁰

⁹ Ks. esim. *Zipfel*, *Kirchenkampf in Deutschland* s. 97—110. *Niemöller*, *Kampf und Zeugnis* s. 393—402.

¹⁰ *Boyens*, *Kirchenkampf und Ökumene* s. 152.

Brachmannin kirjoitus oli ikään kuin alkumerkkinä totalitaarisen valtion kohdistamalle taistelulle kirkon ylikansallisia yhteyksiä vastaan, jotka eivät soveltuneet sen omiin ideologisiin päämääriin. Jo ennen tätä oli kirkollisministeriö aloittanut kuitenkin taistelunsa Saksan kirkon suunnitteleman yhteisen delegaation osallistumista vastaan kesän suuriin ekumeenisiin kokouksiin. Niinpä salainen poliisi sai jo huhtikuun lopulla kirkollisministeriöltä käskyn huolehtia siitä, ettei papeille annettaisi passeja ko. kokouksiin matkustamista varten. Kerrlin apulaisena kirkollisministeriössä toimineen valtiosih-teeri Muhs'in ilmoituksen mukaan tämä määräys oli sopusoinnussa sekä valtakunnankanslian että ulkoministeriön käsitysten kanssa.¹¹

Vaikka myös valtiollinen poliisi piti viimeksi mainittua määräystä arveluttavana sen vuoksi, että se pelkäsi poliisin kirkkoon kohdistamien toimenpiteiden nostattavan reaktion koko Kolmatta valtakuntaa vastaan ulkomailla, se suoritti jo toukokuun puolivälissä viiden Saksan delegaatioon nimetyn tunnustuskirkon jäsenen passien takavarikoinnin. Ekumeenisen liikkeen presidentti, piispa Bell yritti turhaan taistella asian saamaa kielteistä kehitystä vastaan. Eri tahoilta saamiensa suositusten mukaisesti Saksan korkein poliittinen johto päätti jo kesäkuun alussa kieltää niin Saksan evankelisen kirkon virallisen delegaation kuin yksityishenkilöidenkin osallistumisen Oxfordin ja Edinburghin ekumeenisiin kokouksiin. Poikkeuksen muodostivat vain Saksan vapaakirkkojen ja vanhakatolisen kirkon edustajat, jotka kirkollisministeriön Hitlerin päätökselle antaman tulkinnan mukaisesti saivat oikeuden lähettää edustajansa ekumeenisiin suurenkokouksiin.¹² Saksan evankelinen kirkko oli joutunut näin ekumeenisesti eristetyksi.

Tunnustuskirkkoa vastaan kohdistetut poliisitoimet ja Saksan kirkon eristäminen herättivät tyrmistyneen reaktion myös pohjoismaisissa kirkoissa, joiden piirissä oli seurattu Saksan kirkollisen tilanteen

¹¹ Kerri salaiselle valtionpoliisille 23. 4. 1937 ja Salainen valtionpolisi valtakunnankanslialle 26. 4. 1937, Reichskanzlei R 43 II/165, BA.

¹² *Boyens* s. 152—156.

kehitystä jo kevään 1937 aikana varsin levottomana.¹³ Kristikunta eli uuden marttyyrikauden kynnyksellä, kuten tri Manfred Björkqvist totesi ilmeisesti monien pohjoismaisten kirkonmiesten silloisia mielialoja kuvaavasti heti Niemöllerin pidätyksen jälkeen. Björkqvistin mielestä Niemöllerin pidätystä oli kyllä osattu jo ennakolta odottaa. Hänen ja useiden muiden tunnustuskirkon johtajien pidättäminen merkitsi kuitenkin sitä, että kirkon vastarinta haluttiin Saksassa lopullisesti murtaa. Totalitaarisessa valtiossa ei saanut olla mitään muuta inhimillistä eikä jumalallista tahtoa kuin johtajan tahto. Björkqvist viittasi kirjoituksessaan myös siihen, että uusi Saksa haki mielellään yhteyttä Pohjolaan ja tunnustautui pohjoismaisen hengen vaalijaksi. Väkivaltaiset toimenpiteet, jotka järkyttivät suunnattomasti kaikkia Pohjolan kansoja, eivät kuitenkaan voineet tätä yhteyttä edistää. Suurella vaivalla rakennettu ymmärtämys valui päinvastoin hiekkään tällaisten tapahtumien myötä.^{13a}

Pohjoismaisen kirkollisen lehdistön ja päivälehtien runsaslukuiset kannanotot, jotka noudattivat edellä mainitun Björkqvistin kirjoituksen henkeä, herättivät levottomuutta myös Pohjoismaissa olleiden saksalaisten tarkkailijain keskuudessa. Niinpä mm. Pohjoismaihin suuntautuvasta propagandasta huolehtiva Nordische Verbindungsstelle ja Saksan Oslon lähetystö valittivat kirkollisministeriölle ja ulkoministeriölle lähettämissään raporteissa, että kirkon ja valtion välillä vallinnut jännitys sekä erityisesti Niemöllerin pidättäminen olivat herättäneet sensaatiomaista huomiota koko pohjoismaisessa lehdistössä. Varsinkin saksalaisvihamielinen lehdistö käytti Saksan kirkkoa koskevia tietoja hyväkseen luodakseen lukijoihinsa Kolmannen valtakunnan vastaista mielialaa.¹⁴ Saksan Helsingin lähettiläs von Blücher

¹³ Ks. esim. Kristeligt Dagblad 10. 3. 1937. Praesteforeningens Blad 1937 s. 537, 568—569. Politiken, 3. 4. 1937. Norsk Kirkeblad 1937 s. 268—273, 315—320. Kristen Gemenskap 1937 s. 88—89. Kotimaa 19. 3., 31. 3. ja 6. 7. 1937.

^{13a} Svenska Dagbladet 5. 7. 1937.

¹⁴ Nordische Verbindungsstelle valtiosihtööri Muhs'ille 5. 7. 1937, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 2. Oslon lähetystö AA:lle 11. 8. 1937, AA, Kult.A, Gesandschaft Oslo, Bd 4.

totesi niin ikään kirkkotaistelun uusimman vaiheen herättäneen Suomessa enemmän kiinnostusta kuin minkään muun ulkomaisen tapahtuman noina aikoina. Kun Suomen kirkko oli sangen merkittävä voimatekijä maassa, oli suomalaisen papiston asenne Saksan kirkollisiin kysymyksiin v. Blücherin mielestä ongelma, joka ansaitsi erityistä huomiota, varsinkin kun oli pelättävissä, että suomalainen papisto joutui Saksan kirkon asemesta sidotuksi Englannin kirkkoon.¹⁵

Ulkomaisten kirkkojen protestit enempiä kuin Saksan virallisten edustajistojen varoituksetkaan eivät kuitenkaan enää tehonneet Kolmannen valtakunnan poliittiseen johtoon, jonka maailmankatsomukselliseksi suunnannäyttäjäksi oli noussut Alfred Rosenberg. Tämä ilmeni erityisesti kansallissosialistisen johdon asenteessa ekumeeniseen liikkeeseen sekä sen Oxfordin kokouksessa kesällä 1937 tekemiin päätöksiin.

Vaikka Oxfordin maailmankokous ei halunnut varovaisuussyistä puuttua suoranaisesti Saksan kirkolliseen tilanteeseen, Saksan kysymyksen vuoksi ajankohtaiseksi muodostunut totalitaarisen valtion ongelma sävytti selvästi kokouksen kirkko ja valtio -teemasta käymää keskustelua sekä sen samasta aiheesta antamaa julkilausumaa, jossa korostettiin kirkon velvollisuutta pysyä kaikissa tilanteissa kirkkona ja julistaa Jumalan tahtoa ylimpänä mittapuuna antoipa valtio tähän luvan tai ei.¹⁶ Piispa Bellin aloitteesta Oxfordin kokous päätti niin ikään ilmaista solidaarisuutensa Saksan kirkkoa kohtaan ja lähettää delegaation esittämään sille kokouksen tervehdyksen sekä informoimaan sitä kokouksen kulusta ja päätöksistä. Tervehdyksensä kokous ilmaisi syvän osanottonsa niihin kärsimyksiin, jotka olivat kohdanneet monia tunnustuskirkon maallikoita ja pappeja heidän taistellessa Kristuksen herruuden ja hänen kirkkonsa julistuksen vapauden puolesta, sekä vakuutti kristillistä yhteydentunnetta kärsi-

¹⁵ von Blücher AA:lle 22. 7. 1937, Archiv KA, C I Finnland, Bd 2. Ministeri W. v Blücherin päiväkirja (mikrofilmi) 22. 7. 1937, VA.

¹⁶ Ks. Kirche und Welt in ökumenischer Sicht s. 153—156. Oxford och Edinburgh s. 40—42, 92—94. Boyens s. 158—164. Ehrenström, Die Bewegungen für Internationale Freundschaftsarbeit ... s. 249—251.

viä saksalaisia uskonveljiä kohtaan. »Jos nyt yksi jäsen kärsii, niin kärsivät kaikki muut jäsenet sen kanssa.»¹⁷

Varsin sovinnollisesta luonteestaan huolimatta Oxfordin kokouksen julkilausuma sekä sen Saksan kirkolle esittämä tervehdys herättivät kiivaan reaktion kansallissosialistisen puolueen taholta. Puolueen päälehden *Völkischer Beobachterin* johdolla kansallissosialistiset lehdet sekä näitä myötäillen myös osa Saksan kirkollista lehdistöä kohdistivat välittömästi parjauskampanjansa Oxfordin kokousta vastaan ja syyttivät sitä ekumeeniselle liikkeelle kuuluvien toimivaltuuksien ylittämisestä. Pääarvostelijana esiintyi itse Alfred Rosenberg, joka elokuussa 1937 julkaisemassaan lentokirjassaan »*Protestantische Rompilger*» suuntasi kiivaan hyökkäyksensä Oxfordin kokousta vastaan ja leimasi sen Saksan kirkolle esittämän tervehdyksen ja delegaation lähettämistä koskevan päätöksen törkeäksi sekaantumiseksi Saksan sisäisiin asioihin.¹⁸

Rosenbergin ja hänen hengenheimolaistensa Oxfordin kokouksen päätöksiin kohdistama hyökkäys oli merkinä totalitaarisen valtion kiristyneestä asenteesta kirkkoon sekä sen pyrkimyksestä tehdä tyhjäksi »epämiellyttäväksi» koetut kirkon ekumeeniset yhteydet. Olihan ekumeeninen liike aiheuttanut pysyvästi harmia kansallissosialistiselle johdolle sekaantumalla Saksan kirkkوتاisteluun. Kun Rosenbergin ryhmän ja lehdistön taistelu ekumeenista liikettä ja muita kirkon ylikansallisia yhteyksiä vastaan sai syksyn 1937 kuluessa varsin laajat mittasuhteet, pyysivät eräät saksalaiset kirkonmiehet apua mm. pohjoismaisilta virkaveljiltään. Mm. Luterilaisen Maailmankonventin silloinen pääsihteeri tri Hans Lilje esitti syksyllä 1937 tri Alf. T. Jørgensenille pyynnön, että tämä kääntyisi Luterilaisen Maailmankonventin nimissä sikäläisen Saksan lähetystön puoleen ja esittäisi vastalauseensa Rosenbergin kirjasen johdosta, jossa ekumeenisen liikkeen ohella oli hyökätty myös Luterilaisen Maailmankonventin toimintaa

¹⁷ Oxford och Edinburgh s. 32—35. Kirche und Welt s. 267—268. *Boyens* s. 166—167. Kristen Gemenskap 1937 s. 137—138.

¹⁸ *Boyens* s. 169. Rosenberg, Protestantische Rempilger s. 73—75.

vastaan. Yritettyään turhaan aluksi suostutella arkkipiispa Eidemiä ryhtymään toimenpiteisiin ko. asiassa Jørgensen kävikin Liljen kehoituksen mukaisesti Saksan Kööpenhaminan lähettilään von Renthe-Fink'in puheilla ja esitti hänelle Luterilaisen Maailmankonventin tanskalaisten jäsenten nimissä hämmästyksensä Rosenbergin hyökkäyksen johdosta Luterilaista Maailmankonventtia vastaan. Varovaisuutta osoittaen Jørgensen tähdensi kuitenkin samalla, että hänen huomautuksensa ei koskenut Saksan hallituksen muuta toimintaa. Lähettiläs lupasikin — kuten Jørgensen kirjeessään Eidemille kertoi — kiinnittää ulkoministeriönsä huomiota ko. asiaan.¹⁹

Samassa tarkoituksessa kääntyi myös ekumeenisen instituutin palveluksessa Genevessä toiminut saksalainen tri Hans Schönfeld myöhemmin syksyllä arkkipiispa Eidemin puoleen ja pyysi häneltä vastaavantapaista palvelusta. Schönfeld valitti, että Rosenbergin ryhmän taholta tulleiden jatkuvien hyökkäyksien vuoksi ekumeenista liikettä ja eräitä johtavia saksalaisia kirkonmiehiä vastaan Saksan kirkko oli joutunut sängen tukalaan asemaan. SA:n, työväestön ja kansan keskuuteen oli levitetty mitä mielikuvituksellisimpia ja kiihottavimpia valheita eräistä saksalaisista ja ulkomaisista kirkonmiehistä ja yritetty saattaa heidät epäilyksenalaisiksi kansan silmissä samanaikaisesti, kun kansallissosialistiset poliitikot pyrkivät toisaalla rakentamaan hyviä suhteita muihin kansoihin ja järjestivät tässä tarkoituksessa lähes kuukausittain kansainvälisiä kokouksia ja näyttelyjä. Schönfeld toivoi, että eräiden ulkomaisten kirkkojen edustajat (Ruotsi, Englanti, Tanska, Sveitsi) kääntyisivät sikäläisten Saksan lähetystöjen puoleen ja tiedustelisivat, miksi tällaisia totuudenvastaisia huhuja levitettiin kirkosta ja kirkkojenvälisestä työstä kansan keskuuteen. Oli mieleттöntä yrittää rakentaa hyviä suhteita toisiin kansoihin ja lyödä samanaikaisesti niitä liikkeitä ja miehiä, jotka toimivat sekä Saksassa että muualla aidon ymmärtämyksen aikaansaamiseksi kansojen välillä.²⁰

¹⁹ Ks. Jørgensen Eidemille 19.10.1937 ja Eidem Jørgensenille 13.11.1937, EEA, B I a:34. Jørgensen Eidemille 30.12.1937, EEA, B I a:39.

²⁰ Schönfeld Eidemille 22.11.1937, SENA.

Schönfeldin toivomus ei tiettävästi johtanut Eidemin osalta tulokseen. Sen sijaan Ruotsin arkkipiispa joutui samanaikaisesti ottamaan keskeisellä tavalla osaa ponnisteluihin, joita Oxfordin kokouksen päätös delegaation lähettämiseksi Saksaan aiheutti. Kun delegaation lähettäminen kohtasi Rosenbergin ryhmän ja kansallissosialistisen lehdistön kiihtyvien hyökkäysten vuoksi voittamattomia vaikeuksia, kääntyivät Life and Work -liikkeen johtajien katseet arkkipiispa Eide-miin, jolla katsottiin olevan parhaat edellytykset päästä Birger Fo-rellin välityksellä neuvottelukosketukseen Saksan luterilaisten johta-jien, lähinnä Marahrensin kanssa sekä toimia suunnitellun lähetystön johtajana. Sveitsin evankelisen kirkkoliiton presidentin tri Koechlinin kehotuksesta piispa Bell kääntyikin jo syyskuun lopulla 1937 tässä tarkoituksessa Eidemin puoleen ja esitti hänelle pyynnön, että tämä pyrki Forellin välityksellä saamaan yhteyden eräisiin Saksan kirkon johtajiin Oxfordin delegaation matkan järjestämiseksi.²¹

Suunnitelma Eidemin johtaman Oxfordin delegaation matkasta, johon osallistuisivat hänen lisäksi piispa Bell, tri Koechlin, orto-doksinen arkkipiispa Germanos sekä Novi Sad'in ja Kööpenhaminan piispat sai osakseen Marahrensin ja muidenkin saksalaisten kirkon-johtajien hyväksymisen, kuten Marahrensin toivomuksesta Baseliin neuvottelemaan matkustanut tri Lilje Koechlinille ilmoitti. Saksan kirkko ei kuitenkaan voinut vallitsevassa tilanteessa esittää delegaa-tiolle mitään kutsua ja toivoi, että delegaation matkan yhteydessä vältettäisiin kaikkea demonstraatioon viittaavaa. Niin ikään sekä tri Lilje että muut tunnustuskirkon edustajat katsoivat, että delegaation vierailun suunniteltu ajankohta, marraskuun alku 1937, oli liian aikai-nen Rosenbergin ryhmän hyökkäysten luoman kielteisen ilmapiirin vuoksi Saksassa.²²

Kysymys Oxfordin delegaation matkasta Saksaan joutui uuteen vai-heeseen, kun Eidem tapasi henkilökohtaisesti Marahrensin marras-

²¹ George Bell — Alphons Koechlin, Briefwechsel 1933—1954 s. 302—306.

²² Sama s. 309—317.

kuun alussa Lützeniin Kustaa Aadolfin muistojuhlaan tekemänsä matkan yhteydessä. Eidem ja Marahrens sopivat tällöin, että delegaatio matkustaisi Saksaan joulukuun alussa. Niin ikään päätettiin, että Eidem esittäisi kotimaahan palattuaan Marahrensille delegaation vastaanottamista koskevan virallisuonteisen pyynnön. Pian matkansa jälkeen Eidem kääntyikin Marahrensin puoleen ja esitti hänelle pyynnön eräiden ulkomaisten kirkonjohtajien muodostaman lähetystön ja saksalaisten kirkonjohtajien henkilökohtaisesta tapaamisesta Saksassa. Eidem viittasi kirjeessään siihen huolestumiseen, mitä Saksan kirkon yhä kasvava eristyminen oli synnyttänyt toisten kirkkojen keskuudessa samalla hetkellä, jolloin kirkkojen olisi tullut seistä yhteisrintamassa kaikkialla maailmassa voimistuvia antikristillisiä virtauksia vastaan. Martti Lutherin kirkon eristyminen merkitsi katastrofaalista menetystä myös muiden kirkkojen kannalta. Eidem korosti kirjeessään edelleen, että ulkomaisten kirkkojen lähetystö ei halunnut tulla Saksaan rauhanhäiritsijänä vaan rauhantuojaana. Tapaamisessa oli kysymys kaikkia kirkkoja syvästi koskevista kristillisistä eikä poliittisista kysymyksistä.²³

Eidem in pyyntökirje, joka oli kirjoitettu selvästi Saksan poliittisia viranomaisia varten ja vastasi Marahrensin omaksumaa varovaista kirkkopoliittista kantaa, ei tuottanut kuitenkaan tulosta. Marahrensin kanssa ennakkoon käymästään keskustelusta huolimatta. Eidem ei saanut toivottua vastausta. Tähän oli syynä valtakunnanjohtaja Heinrich Himmlerin marraskuun alussa julkituoma kielteinen kanta ulkomaisten kirkkojen lähetystöön, mikä aiheutti pitkällisen keskustelun Saksan luterilaisten johtajien kesken Luterilaisen neuvoston kokouksessa Würzburgissa pian Eidemin ja Marahrensin tapaamisen jälkeen.²⁴ Kun Eidem vastausta turhaan odotettuaan tiedusteli asiaa toistami-

²³ Eidem Marahrensille 15.11.1937, SENA. Ks. myös Eidem Bellille 19.11.1937 ja Eidem Fuglsang-Damgaardille 19.12.1937, EEA, BI a:37. George Bell — *Alphons Koechlin*, Briefwechsel s. 330—331.

²⁴ *Boyens* s. 169, 180—181.

seen sähköitse, ehdotti Marahrens delegaation vierailukäynnin siirtämistä seuraavan vuoden alkupuolelle.²⁵

Oxfordin delegaation »ystävyyssvierailun» uusi lykkääminen kansallissosialistisen johdon vastustavan asenteen vuoksi aiheutti pettymystä niin Saksan kirkon sisällä kuin delegaatioon nimettyjen ulkomaisten edustajienkin keskuudessa. Useiden Saksan tunnustuskirkon ja Luterilaisen neuvoston johtomiesten tavoin mm. piispa Bell ja tri Koechlin pitivät delegaation matkan siirtämistä sekä Saksan kirkon että ekumeenisen liikkeen kannalta suurena onnettomuutena ja katsoivat, että lähetystön olisi ehkä kaikista varovaisuussyistä piittaamatta pitänyt matkustaa Saksaan rohkaistakseen Saksan kirkkoa ja täyttääkseen Oxfordin kokoukselta saamansa tehtävän.²⁶ Eidem oli kuitenkin valmis osoittamaan jossain määrin enemmän ymmärtämystä Marahrensin varovaista asennetta kohtaan ja arveli kirjeessään Kööpenhaminan piispa Fuglsang-Damgaardille, että delegaation oli silloisessa tilanteessa mahdotonta matkustaa Saksaan. Niin ikään matka saattoi Eidemin mielestä tapahtua vain yhteisymmärryksessä Marahrensin kanssa.²⁷ — Näin Eidem halusi tässä tilanteessa osoittaa entistä enemmän ymmärtämystä Saksan luterilaisten johtajien varovaista kirkkopoliittikkaa kohtaan. Ilmeisesti henkilökohtainen tapaaminen Marahrensin kanssa sekä tutustuminen paikanpäällä tilanteeseen olivat osaltaan vaikuttaneet asiaan.

Seuraavan vuoden alussa Eidem jatkoi omalla tahollaan ponnisteluja ystävyyssvierailun toteuttamiseksi, vaikka ei katsonutkaan voitavansa itse sairautensa vuoksi tällöin osallistua matkaan. Tammikuussa 1938 Marahrensille lähettämässään kirjeessä hän ehdotti delegaation vierailuajankohdaksi helmikuun jälkipuoliskoa sekä suosittelee itsensä tilalle lähetystöön piispa Ysanderia. Marahrens asennoitui

²⁵ Eidem Fuglsang-Damgaardille 19. 12. 1937, EEA, B I a:37. *George Bell — Alphons Koechlin*, Briefwechsel s. 333—334.

²⁶ *Boyens* s. 180—181. *George Bell — Alphons Koechlin*, Briefwechsel s. 336—337.

²⁷ Eidem Fuglsang-Damgaardille 19. 12. 1937, EEA, B I a:37.

tällä kertaa myönteisesti ystävyysvierailuun, mutta ehdotti sen siirtämistä maaliskuuhun.²⁸ Kun tämäkin ajankohta osoittautui myöhemmin Niemöllerii vastaan aloitetun virallisen oikeudenkäynnin vuoksi sopimattomaksi, päättivät piispa Bell, tri Koechlin ja tri Lilje maaliskuussa Lontoossa käymissään neuvonpidoissa, että delegaatio matkustaisi Saksaan huhtikuun 20 päivänä.²⁹ Vain muutamaa päivää ennen sovittua vierailupäivää Marahrens ilmoitti kuitenkin kirjeitse Eidemille, Fuglsang-Damgaardille ja Ysanderille, että suunnitellusta tapaamisesta olisi eräiden sattuneiden esteiden vuoksi tälläkin kertaa luovuttava.³⁰ Marahrensin viime hetkellä ilmaisema epäily ystävyysvierailua kohtaan aiheutti sen, että suunnitellun delegaation pohjoismaiset jäsenet eivät katsoneet voivansa lähteä matkalle. Vain piispa Bell ja tri Koechlin matkustivat Marahrensin epäilyistä huolimatta sovittuna ajankohtana Berliiniin.³¹

Näin kauan vireillä ollut ekumeeninen ystävyysvierailu kutistui lopulta pelkäksi muodolliseksi tynkävierailuksi, joka ei vastannut Oxfordin kokouksen delegaation vierailulle asettamaa tavoitetta, todistusta kirkon ykseydestä. Sen sijaan kansallissosialistinen valtiovalta oli toimenpiteillään saavuttanut toivomansa päämäärän, Saksan kirkon ja ekumeenisen liikkeen välisten yhteyksien katkaisemisen. Saksan kirkko oli joutunut eristetyksi ekumeenisesta liikkeestä, jonka kansallissosialistinen valtiomahti koki omien pyrkimystensä vastaiseksi.

Organisatoristen yhteyksien halvaantumisesta huolimatta ulkomaiset kirkot pyrkivät kuitenkin muilla tavoin osoittamaan solidaarisuuttaan Saksan kirkkoa, erityisesti vainottua tunnustuskirkkoa kohtaan. Tästä oli osoituksena mm. viiden tunnetun kirkonjohtajan — Canterburyn arkkipiispa, arkkipiispa Germanos, arkkipiispa Eidem, Ranskan protstanttisen kirkkoliiton johtaja tri Boegner ja

²⁸ Eidem Marahrensille 26. 1. 1938 ja Marahrens Eidemille 28. 1. 1938, EEA, B I a:38.

²⁹ *Boyens* s. 182.

³⁰ Marahrens Eidemille, Fuglsang-Damgaardille ja Ysanderille 18. 4. 1938, EEA, B I a:38.

³¹ *Boyens* s. 182.

johtava amerikkalainen ekumeenikko professori William Brown — Hitlerille, kirkollisministeri Kerrille ja oikeusministeri Gürtnerille maaliskuussa 1938 osoittama vetoamus Niemöllerin puolesta, josta oli muodostunut Saksan taistelevan kirkon symboli. Vaikka vetoamus jäi vallitsevassa tilanteessa tuloksettomaksi, se oli osoituksena siitä kirkon ylikansallisesta yhteydestä, josta Oxfordin kokous oli pyrkinyt antamaan todistuksen delegaation lähettämisen muodossa, ja jonka absoluuttista kuuliaisuutta vaativa kansallissosialistinen valtiomahti koki yhä selvemmin oman toimintansa kannalta vaaralliseksi.

2. "LUTERILAISET" YHTEYDET SAKSAN JA POHJOISMAIDEN VÄLILLÄ JATKUVAT

Elokuussa 1937 Amsterdamissa pidetyn Luterilaisen Maailmankonventin eksekutiivikomitean kokouksessa Amerikan yhtyneiden luterilaisten kirkkojen presidentti tri Knubel totesi keskustelussa prof. Sommerlathin kanssa mm.: »Saksalla ei ole ketään parempaa ystävää kuin maailman luterilaiset kirkot. Saksa on meille Lutherin maa ja Lutherin tähden me emme halua luopua yhteydestä Lutherin Saksan kanssa.»³²

Knubelin sanoissa kuvastui se yhteiseen luterilaiseen perintöön pohjautuva pieteetti uskonpuhdistuksen emämaata kohtaan, mikä oli sävyttänyt Luterilaisen Maailmankonventin johtomiesten asennetta Saksan kysymykseen läpi Kolmannen valtakunnan ajan. Yhteydestä uskonpuhdistuksen äitikirkkoon haluttiin pitää kiinni siitäkin huolimatta, että se vaati ummistamaan silmät erältä Saksaa ja Saksan kirkkoa koskevilta tosiasioilta. Niinpä esim. tri Jørgensen, joka toimi eräänlaisena Luterilaisen Maailmankonventin Saksan ulkopuolella olevien johtajien yhdysmiehenä, kehotti vuoden 1937 aikana pohjoismaisia ja amerikkalaisia kollegojaan toistuvasti mitä suurimpaan

³² Sommerlath Leipzigin yliopiston rehtorille 4. 10. 1937, AA, KultA, Deutsches Kirchenwesen. Bd 16, DZA.

varovaisuuteen Saksaa ja saksalaisia virkaveljiä koskevilla lausunnoissaan. Jørgensenin mielestä Saksan luterilaiset olivat vain luterilaisen opin mukaisesti kuuliaisia esivallalleen pitäen samalla kiinni tunnustuksestaan. Niin ikään Jørgensen tähdensi eri yhteyksissä, että Luterilaisen Maailmankonventin tuli välttää puuttumista Saksan politiisiin kysymyksiin ekumeenisen liikkeen tavoin.³³

Ulkomaisten luterilaisten johtajien pidättyvä asenne Saksan kysymykseen sekä Saksan luterilaisten vetoaminen näiden yhteyksien yleispoliittiseen merkitykseen vaikuttikin sen, että Saksan kirkon ekumeenisten yhteyksien katketessa tunnustuksellinen luterilainen yhteistyö Saksan ja ulkomaisten kirkkojen kesken sai edelleen määrättyissä puitteissa jatkaa. Tämä koski mm. kansainvälisen luterilaisen kurssikeskuksen Luther-akatemian toimintaa. Pyytäessään ulkoministeriön taloudellista avustusta Luther-akatemialle prof. Carl Stange vetosi jo vuosien 1935/1936 vaihteessa siihen, että vaikeista kirkkopoliittisista suhteista huolimatta Luther-akatemia oli onnistunut koamaan kurseilleen joukon tunnettuja luterilaisia kirkonmiehiä ja teologeja eri maista. Kun nämä ulkomaiset ystävät saivat samalla myönteistä informaatiota Saksan oloista, oli Luther-akatemian toimintaa syytä pitää myös ulkopoliittisista syistä merkitsevä.³⁴

Pyytäessään eri ministeriöiltä avustusta kesällä 1937 järjestettäviä Luther-akatemian kesäkursseja varten Stange korosti, että tällöin pidettävillä kursseilla oli erityisen tärkeä merkitys pian tämän jälkeen Englannissa pidettävien suurten ekumeenisten kokousten vastapainona. Kun ekumeeninen liike oli yhä selvemmin joutunut anglikaanisen kirkon vaikutuksen alaiseksi ja tuolloin pidettävät ekumeeniset kokoukset pyrkivät propagandallaan eristämään Saksan, oli luterilaisen

³³ Jørgensen herroille Knubel, Long, Wenz, von Bonsdorff, Moe ja Pehrsson 10. 3., 27. 5., 29. 12. 1937, Handl.rör. LV och dess eksekutivkommitté 1937, Svenska Landskommitténs av LV arkiv. Jørgensen Eidemille 30. 12. 1937, EEA, B I a:39. Jørgensen LM:n eksekutiivikomitean jäsenille 13. 3. 1936, Archiv LKA Nürnberg, Meiser Nr. 176.

³⁴ Stange propagandaministeriölle 29. 11. 1935 ja kirkollisministeriölle 10. 3. 1936, Archiv RKM, Gen.a. 17 G, DZA.

»ekumenian» ylläpitäminen tämän vastapainoksi välttämätöntä. Liäksi oli otettava Stangen mielestä huomioon, että ne maat, jotka saivat Luther-akatemiaa välityksellä vastavaikutusta ekumeenisen liikkeen saksalaisvastaisille pyrkimyksille, olivat samoja maita, joihin Saksalla oli myös poliittisesti läheiset suhteet, kuten Pohjoismaat, Baltian maat, Unkari ja Romania.³⁵

Stangen tarkoituksellisen voimakas vetoaminen Luther-akatemiaa poliittiseen merkitykseen herätti vastakaikua kansallissosialististen vallanpitäjien taholla. Niinpä ulkoministeriön kulttuuripoliittinen osasto asettui erään Luther-akatemiaa vuokratustannuksia koskevan asian yhteydessä syksyllä 1937 varsin määrätietoisesti puolustamaan akatemian tukemista ulkopoliittisista syistä. Kun Luther-akatemian tukemista vuosittain merkittäviä ulkomaisia kirkonjohtajia ja tarjosi tilaisuuden vaikuttaa heihin, sen ylläpitäminen ei ollut Saksan yleisten etujen kannalta arvotonta, kuten tri Fleissner kirjeessään kirkollisministeriölle totesi. Jos Luther-akatemiaa annettaisiin Sondershausenissa lopettaa toimintansa, se johtaisi ilmeisesti vastaavanlaisen laitoksen perustamiseen johonkin pohjoismaahan, jolloin osanottajat jäisivät Saksan välittömän vaikutuksen ulkopuolelle.³⁶ — Näin Saksan ulkoministeriö oli valmis tukemaan Luther-akatemiaa säilyttämistä sen toimintaan sisältyvän poliittisen propaganda-arvon vuoksi samanlaisesti, kun Saksan kirkon yhteydet ekumeeniseen liikkeeseen haluttiin lopullisesti katkaista.

Eräät pohjoismaiset kirkonjohtajat ja teologit halusivat puolestaan ylläpitää yhteyksiä Luther-akatemiaan paitsi sen aseman vuoksi luterilaisten teologien perinteisenä kokoontumispaikkana myös siitä syystä, että se tarjosi uudessa tilanteessa mahdollisuuden kosketuksen säilyttämiseksi yhä eristetyimmäksi joutuneisiin saksalaisiin virkaveljiin. Viimeksi mainitusta syystä kehotti mm. arkkipiispa Eidein kesäl-

³⁵ Stange kirkollisministeriölle 31. 12. 1936 ja 3. 7. 1937, Archiv RKM, Gen.a. 17 G, DZA. Stange AA:lle 28. 12. 1936 ja 19. 2. 1937, AA, Inland II C, Bd 42/5.

³⁶ Fleisner kirkollisministeriölle 7. 10. 1937, Archiv RKM, Gen.a. 17 G, DZA.

lä 1937 prof. Frederik Tormia, joka oli uhannut vastalauseeksi Saksan tapahtumille erota Luther-akatemian hallituksesta, pysymään kaikista vaikeuksista huolimatta edelleen hallituksessa. Eidem vetosi siihen, että Luther-akatemialla oli täytettävänä entistä tärkeämpi tehtävä silloisessa tilanteessa, jolloin Saksan kirkko oli joutumassa muuten kirkollisesti eristetyksi.³⁷

Luther-akatemian riippuvuus poliittisista vallanpitäjistä johti kuitenkin kasvaviin ristiriitoihin laitoksen johdon ja sen ulkomaisten osanottajien välillä. Samalla kun kirkollisministeriö vaati Kolmannen valtakunnan yleisiä tarkoituspäriä palvelevan propaganda-aineiston lisäämistä Luther-akatemian kurssien ohjelmaan ja Carl Stange pyrki poliittisista syistä kaikin tavoin välttämään ajankohtaisten Saksan kysymysten käsittelemistä Luther-akatemian piirissä³⁸, eräät Luther-akatemian ulkomaiset osanottajat katsoivat moraaliseksi velvollisuudekseen puuttua myös ajankohtaiseen Saksan tilanteeseen ja poiketa siten Luther-akatemian toiminnan edellyttämästä »epäpoliittisen ekuumenian» vaatimuksesta. Jo syksyllä 1937 Stange valitti kirjeessään Eidemille, että akatemian hallituksen jäsenenä toiminut prof. Frederik Torm oli esittänyt sekä Luther-akatemian kurseilla että sen jälkeen julkisuudessa Saksan poliittisista ja kirkollisista oloista kielteistä arvostelua, joka saattoi vahingoittaa Luther-akatemian toimintaa.³⁹ Vuoden 1938 aikana Stangen ja Tormin väliset suhteet kärjistyivät siinä määrin, että Torm uhkasi lopullisesti jättää paikkansa Luther-akatemian hallituksessa. Vaikka kiista koski muodollisesti vain eräiden tanskalaisten kirkonmiesten kutsumista Luther-akatemian kesäkurseille⁴⁰, siihen sisältyi myös periaatteellinen erimielisyys, joka

³⁷ Eidem Tormille 17. 6. 1937, FTA. Ks. myös *Nygren*, Sanningen om "kyrkonazismen" s. 14.

³⁸ Ks. Muhs salaiselle valtionpoliisille, ulkoministeriölle ja propagandaministeriölle 12. 10. 1938 sekä Stange propagandaministeriölle 19. 8. 1938, Archiv RKM, Gen.a. 17 G, DZA. *Nygren* s. 12.

³⁹ Stange Eidemille 19. 8. 1938, EEA, B I b:6. *Praesteforeningens Blad* 1937 s. 640—645.

⁴⁰ Torm Stangelle 10. 12. 1938, Stange Tormille 12. 12. 1938 ja Torm Eidemille 11. 3. 1939, FTA.

koski asennetta kansallissosialistiseen valtiovaltaan ja sen Luther-akatemian toiminnalle asettamiin poliittisiin rajoituksiin. Kun Stange turvatakseen Luther-akatemian jatkuvuuden oli pakotettu ottamaan jossain määrin huomioon kirkollisministeriön esittämät vaatimukset, asettui Torm sekä Luther-akatemian hallituksessa että julkisuudessa päättävästi vastustamaan näitä.⁴¹ Yhteistoiminta Kolmannen valtakunnan asettamin ehdoin oli näin käymässä mahdottomaksi.

Kirkonvastaisen taistelun kärjistyessä Saksassa joutui myös Eidemin asema Luther-akatemian hallituksen puheenjohtajana arvostelun kohteeksi. Eidemin vastaisen hyökkäyksen lähtökohdaksi muodostui Saksasta v. 1933 paenneen juutalaisen vasemmistoradikaalin kirjailijan Ernst Tollerin syksyllä 1938 tekemä matka Ruotsiin, josta hän etsi tukea Espanjan tasavaltalaisen rintaman nälkäänäkevien hyväksi suoritettavalle avustustyölle. Kun myös Eidem otti Tollerin vastaan ja osoitti ymmärtämystä hänen humanitaarisia pyrkimyksiään kohtaan, saivat kansallissosialistiset lehdet tervetulleen aiheen kohdistaa arvostelunsa Eidemiin, joka oli esiintynyt eri yhteyksissä tunnustuskirkon puolustajana. Mm. kansallissosialistinen Angriff -lehti suuntasi tässä yhteydessä hyökkäyksensä Eidemiä vastaan ja syytti häntä myötätunnonosoituksesta kommunistista rikollista Tolleria kohtaan, joka liikkui punaisen Espanjan asialla.⁴²

Kansallissosialististen lehtien hyökkäys Eidemiä vastaan, johon myös hänen saksalaiset tuttavansa kiinnittivät huomiota⁴³, laajeni

⁴¹ Kesällä 1938 Torm joutui ristiriitaan Stangen kanssa mm. sen vuoksi, että Stange yritti kirkollisministeriön painostuksesta erottaa Marahrensin Luther-akatemian hallinnosta. Niin ikään Torm paheksui julkisesti sitä, että kesäkursien ohjelmaan sisältyi kansallissosialistista propagandaa. Ks. Torm Eidemille 22. 8. 1938, EEA, B I a:41. Praesteforeningens Blad 1938 s. 640—645.

⁴² Angriff 29. 10. 1938. Ks. myös zu Wied AA:lle 31. 10. 1938, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4.

⁴³ Ks. esim. Vilhelm Keller Eidemille 1. 11. 1938 ja Eidem Kellerille 10. 11. 1938, EEA, B I a:39. Forell Eidemille 4. 11. 1938, EEA, B I a:38. Eidem Jorgensenille 11. 11. 1938, EEA, B I a:39.

koskemaan myös Eidemin asemaa Luther-akatemian hallituksen puheenjohtajana. Mainittuun tapahtumaan viitaten mm. Hannoverin maakirkon talousosaston johtaja tiedusteli Saksan kirkollisministeriöltä, oliko syytä enää antaa taloudellista tukea Luther-akatemialle, joka toimi Eidemin kaltaisen miehen vaikutuksen alaisena ja piti yllä yhteyksiä tunnustuskirkkoon.⁴⁴ Kirkollisministeriön tiedusteltua asiaa edelleen Luther-akatemian johdolta Stange asettui kuitenkin päättävästi puolustamaan Eidemin säilyttämistä edelleen Luther-akatemian hallituksen puheenjohtajana ja vetosi siihen, että hänen nimensä oli tehokas vastapaino ulkomaisten kirkkojen piirissä esitetylle saksalais-vihamieliselle propagandalle. Jos Eidem jättäisi paikkansa laitoksen puheenjohtajana, se johtaisi ilmeisesti uuden Luther-akatemian tapaisen laitoksen perustamiseen johonkin muualle, joka laitos toimisi kenties saksalais-vihamielisessä hengessä.⁴⁵

Stangen taitava vetoaminen Saksan yleisiin ulkopoliittisiin etuihin Luther-akatemian asiassa sai tälläkin kertaa kritiikin vaikenemaan. Kun Stange saattoi lisäksi viitata eräiden Luther-akatemian kävijäin esittämiin myönteisiin lausuntoihin Saksasta ja kirkollisministeriön Luther-akatemian kesäkurseille vuonna 1938 lähettämä tarkkailija yhtyi osaltaan Stangen esittämään käsitykseen Luther-akatemian myönteisestä vaikutuksesta Kolmannen valtakunnan kansainväliselle maineelle⁴⁶, sai Luther-akatemia kaikista siihen kohdistetuista epäilyistä huolimatta jatkaa toimintaansa luterilaisten teologiensa kansainvälisenä kokouspaikkana. Sen puitteissa tapahtuva yhteistyö oli kuitenkin yhä suuremmassa määrin valvottua ja edellytti, että ajan-kohtaisesta Saksan kysymyksestä ainakin julkisuudessa vaiettiin. Täs-

⁴⁴ Hannoverin maakirkon talousosaston johtaja kirkollisministeriölle 5.1.1939, Archiv RKM, Gen.a. 17 G, DZA.

⁴⁵ Stange oikeusneuvos Haugg'ille 28.11.1938, Archiv RKM, Gen.a. 17 G, DZA.

⁴⁶ Ks. oikeusneuvos Haug valtiosihteeri Muhs'ille 16.8.1938, Archiv RKM, Gen.a. 17 G, DZA. Muhs salaiselle valtionpoliisille ja ulkoministeriölle 12.10.1938, Archiv RKM, Gen.a. 17 G, DZA. Stange lähetystösihteeri von Friesille 6.8.1937, AA, Finland II C, Bd 42/5.

tä syystä Stange halusi myös pidättäyä kutsumasta Luther-akatemian kurssille ulkomaisia teologeja, joiden asenne kansallissosialistiseen Saksaan oli tunnetusti kriittinen, ja syytti Luterilaisen Maailmankonventin saksalaisia johtajia anglosaksisen »poliittisen ekumenian» suosimisesta Luther-akatemian kustannuksella.⁴⁷

Sama varovaisuus, mikä oli luonteenomaista Luther-akatemian puitteissa tapahtuvalle yhteistyölle, sävytti myös muita saksalais-pohjoismaisia »luterilaisia» suhteita tänä kautena. Mm. keväällä 1938 Upsalassa pidetty Luterilaisen Maailmankonventin eksekutiivikomitean kokous, johon osallistuivat Saksasta Marahrens, Meiser, Lilje, Sommerlath ja Ihmels, vaikenen tyystin Saksan silloista tilannetta koskevista kysymyksistä. Myös Saksan delegaation yksityiset jäsenet pidättäytyivät kaikista tätä asiaa koskevista julkisista kannanotoista. Niinpä piispa Meiser kieltäytyi antamasta eräälle ruotsalaislehden reporterille hänen pyytämäänsä lausuntoa Saksan kirkon silloisesta tilanteesta ja Saksan luterilaisten asenteesta siihen. Rovasti Pehrsson kiiruhti sen sijaan selittämään Meiserin puolesta haastattelijalle, että Saksan luterilaiset asennoituivat lojaalisti hallitusvaltaansa, mutta pitivät samalla määrätietoisesti kiinni kirkon sisäisestä vapaudesta.⁴⁸ — Yhteyksien ylläpitämisen hintana oli siten vaikeneminen Saksaa koskevista arkaluonteisista kysymyksistä.

Yhteyksien muodollisesta jatkumisesta huolimatta Saksan kirkollisen tilanteen kiristyminen vuoden 1937 aikana aiheutti myös pohjoismaisten kirkkojen piirissä Saksan vastaisten mielialojen selvää voimistumista. Tämä tuli ilmi ennen muuta suomalaisten kirkonmiesten kannanotoissa, jotka siihen saakka olivat skandinaavisia virkaveljiään pidättävämmän arvostelleet Saksan kirkollista tilannetta. Niinpä suomalaiset piispat Kaila, Lehtonen, v. Bonsdorff ja Loimaranta kiinnittivät syksyllä 1937 pidetyissä synodaalikokouksissa varsin runsaasti

⁴⁷ Nygren s. 12—13. Jørgensen ei-saksalaisille LM:n eksekutiivikomitean jäsenille 13.4.1939, MBA.

⁴⁸ Uppsala Nya Tidning 23.5.1938. Protokoll vid Svenska landskommitténs årssammanträde 8.12.1938 196 §, Svenska landskommitténs av LV arkiv. Marahrens Rundbrief, Archiv LKA Hannover, R. Labi M V 20/1.6.1938.

kriittistä huomiota Saksan kirkkopoliittiseen tilanteeseen.⁴⁹ Saksan kirkkostaistelusta julkaisemassaan laajassa historiallisessa katsauksessa piispa Lehtonen kiinnitti huomiota mm. siihen, että kansallissosialistinen Saksa julisti yhtäältä käyvänsä leppymätöntä taistelua kristinuskon puolesta ateistista kommunismia vastaan mutta tuki toisaalta itse entistä avoimemmin kristinuskon vastaisia, uuspakanallisia virtauksia mm. Rosenbergin esittämissä muodoissa. Niin ikään Lehtonen antoi tunnustusta Kirchliches Aussenamtin epäluterilaiseksi leimaamalle Karl Barthille ja katsoi hänen taistelleen miehekkäästi kirkon oikean olemuksen puolesta Saksan kirkon sisäistä sekularisoitumista vastaan.⁵⁰ — Näin suomalaisen kirkkonjohtajan toimesta kansallissosialistisen Saksan harjoittamaa kirkkopoliitiikkaa verrattiin ensi kerran julkisuudessa bolševistisen Venäjän käymään kirkonvastaiseen taisteluun. Vaikka Neuvostoliitosta samanaikaisesti kantautuneet tiedot kirkon- ja uskonnonvastaisesta taistelusta hillitsivät edelleen selvästi Saksaan kohdistettua kritiikkiä⁵¹, suomalaisten kirkkonjohtajien mainituissa katsauksissa esittämät kannanotot olivat aikaisempaan verrattuna selvästi kriittisempiä.

Viimeksi mainittuun seikkaan kiinnitti huomiota myös Saksan Helsingin lähettiläs von Blücher. Mm. piispojen synodaalikokouksissa esittämiin kannanottoihin viitaten v. Blücher totesi raportissaan Saksan ulkoministeriölle, että Suomen kirkko oli aiemmin kuulunut suomalais-saksalaisten suhteiden lujimpiin pilareihin. Tilanne oli kuitenkin tässä suhteessa ratkaisevasti muuttumassa. Kirkonmiesten aiemmin osoittama kunnioitus ja ihailu Lutherin kirkkoa ja saksalaista teologiaa kohtaan oli vaihtumassa kriittiseksi asenteeksi.⁵²

Kansallissosialistien kirkon vastainen taistelu ja etenkin uuspakanalliset virtaukset, joita hallitusvalta vuodesta 1936 lähtien selvästi

⁴⁹ Ks. *Kaila*, Kristilliset kirkot nykyisessä henkien taistelussa s. 19—26. *Lehtonen*, Eräitä havaintoja muusta kristikunnasta s. 60—66. v. *Bonsdorff*, Drag av det kyrkliga ... tidsläget s. 20—26.

⁵⁰ *Lehtonen*, Kirkon taistelurintamalta s. 63—65, 88—89, 95—96, 118—122.

⁵¹ Sentzke KA:lle 2. 5. 1938, Archiv KA, C I Finnland, Bd 2.

⁵² von Blücher AA:lle 11. 12. 1937, AA, Kult A, Gen. Bd 1/1.

tuki, herättivät myös poliittis-ideologisista syistä Saksaan myönteisesti asennoituneiden suomalaisten kirkonmiesten keskuudessa pelästystä. Vaikka eräät tähän ryhmään lukeutuvat papit olivat valmiit pitämään kiistanalaisia kesän 1937 ekumeenisia suurokokouksia pelkkänä humbugina, myös saksalainen uuspakanuus ja juutalaisiin kohdistettu vaino koettiin siinä määrin uhkaavina, että niistä katsottiin tarpeelliseksi sanoutua julkisesti irti.⁵³

Sama kehityssuunta, mikä oli havaittavissa Suomessa, koski epäilemättä vieläkin suuremssa määrin muita pohjoismaita.⁵⁴ Kunnioitus Lutherin maata ja kirkkoa kohtaan oli auttamattomasti horjumassa.

3. TOISEN MAAILMANSODAN VARJOSSA

a) Tšekkoslovakian kriisin ja Kristallnacht'in herättämä tyrmistys

Vuoden 1938 aikana Euroopan poliittinen tilanne kärjisty i äärimilleen. Sen jälkeen kun Hitlerin haave Itävallan liittämiseksi Saksaan oli maaliskuussa 1938 toteutunut, hän suuntasi katseensa Saksan kannalta pelottavan Tšekkoslovakian linnoitusvyöhykkeen murtamiseen. Käyttäen hyväkseen Tšekkoslovakian sudettisaksalaisen vähemmistön vanhaa vihamielisyyttä tšekkejä kohtaan Hitler kohdisti rai-vokkaan hyökkäyksensä Tšekkoslovakiaa ja sen hallitusta vastaan sekä vaati vihdoin sudettialueiden liittämistä Saksaan sekä niiden välitöntä miehittämistä. Kun Ranskan ja Englannin hallitukset olivat jo keväällä 1938 varoittaneet Kolmannen valtakunnan johtoa maailmansodan vaarasta, mikäli saksalaiset toimisivat aggressiivisesti tšekkejä

⁵³ Ks. esim. Herää Valvomaan 1937 s. 248—251. Sinimusta 1936 s. 248. Herättäjä 16. 4. ja 29. 9. 1937. Kotimaa 6. 7., 30. 7. 1937. Sentzke KA:lle 2. 5. 1938, Archiv KA, C I Finland, Bd 2.

⁵⁴ Ks. esim. lähetystö AA:lle 10. 1. 1938, AA, KultA, Gesandschaft Oslo, Bd 4.

vastaan, kriisi huipentui syyskuussa 1938 välittömäksi sodan vaaraksi. Englannin pääministeri Chamberlain yritti turhaan Bad Godesbergissä käydyissä neuvotteluissa taivutella Hitleriä kriisin rauhanomaiseen ratkaisuun. Kun Hitler kaikesta piittaamatta antoi syyskuun lopulla joukoilleen käskyn valmistautua hyökkäykseen Tšekkoslovakiaa vastaan, näkivät sotaan valmistautumattomat länsivallat viisaimmaksi taipua Hitlerin vaatimuksiin. Münchenissä 29.—30. 9. käyttyjen neuvottelujen tuloksena Ranskan ja Englannin pääministerit sekä Italian Mussolini päättivät suostua siihen, että Saksan joukot saivat kymmenen päivän kuluessa miehittää Tšekkoslovakian saksankieliset sudettialueet, jotka liitettäisiin Saksaan. Tšekkoslovakian hallitus joutui poissaolevana tyytymään suurvaltojen päätökseen. Vaikka Englanti ja Ranska takasivat aikaisemman lupauksensa mukaisesti Tšekkoslovakian udet rajat, Münchenin sopimus merkitsi Tšekkoslovakian jäämistä puolustuskyvyttömänä Kolmannen valtakunnan armoille.

Tšekkoslovakian kriisin vaikutus heijastui varsin voimakkaana myös pohjoismaisiin kirkkoihin, vaikka Kolmannen valtakunnan kasvava poliittinen mahti oli omiaan vaientamaan julkista arvostelua lehdistössä. Mm. kirkkoherra Ohly valitti kirjeessään Kirchliches Aussenamttille pian Münchenin sopimuksen jälkeen, että Tšekkoslovakian kriisi oli aiheuttanut Ruotsin papiston mielialoissa käänteeseen, jonka seuraukset saattoivat olla arvaamattomat. Papisto samoin kuin kansakin osoitti sympatiaansa Englannin pääministerille ja näki hänessä maailmanrauhan pelastajan.⁵⁵

Pian Münchenin kokouksen jälkeen Ruotsin ja Norjan kirkot panivat alulle myös keräyksen Tšekkoslovakian pakolaisten hyväksi. Vedotessaan seurakuntalaisiin keräyksen puolesta Norjan piispainkokous totesi, että tšekkipakolaiset olivat joutuneet uhraamaan kotinsa ja omaisuutensa Euroopan rauhan säilymisen puolesta.⁵⁶

Kun pohjoismaiset kirkot osoittivat näin sympatioitaan Hitlerin

⁵⁵ Ohly KA:lle 23. 10. 1938, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4.

⁵⁶ Kristen Gemenskap 1938 s. 202—203.

aggressiivisen politiikan kohteeksi joutuneita tšekkejä kohtaan, yritti Kirchliches Aussenamt Saksan kirkon »virallisen ulkopoliitiikan» edustajana puolustaa Kolmannen valtakunnan näkökantoja. Niinpä Heckel huomautti vastaussähkeessään piispa Berggraville, joka oli ilmaissut hänelle huolensa maailmanrauhan säilymisestä Tšekkoslovakian kriisin aikana, että vuosia jatkuneen vainon jälkeen tapahtuisi vain oikeus ja Jumalan tahto, jos sudettisaksalaisia koskeva ongelma voitaisiin saada rauhanomaiseen ratkaisuun.⁵⁷

Kirchliches Aussenamtin Kolmannen valtakunnan propagandaa myötäilevät käsitykset saivat osakseen ymmärtämystä myös eräiden pohjoismaisten teologien taholta. Viitaten Versaillesin rauhan Saksan kansalle aiheuttamiin suuriin kärsimyksiin mm. Saksassa stipendiaattina ollut norjalainen teologi Leiv Aalen huomautti Dagen-lehdessä julkaisemassaan kirjoitussarjassa, että luonnollinen oikeudenmukaisuuden tarve näytteli merkitsevää osaa kansallissosialistien harjoittamassa suursaksalaisessa politiikassa. Eräiden saksalaisten teologien lausuntoihin vedoten Aalen ilmaisi myös ihailunsa Hitleriä kohtaan ja luonnehti hänet moraalisesti korkeaksi persoonallisuudeksi, joka halusi uhrata kaikkensa Saksan kansan puolesta.⁵⁸

Saksasta vaikutteita saanut Aalen halusi ilmeisen tarkoituksellisesti protestoida Dagen-lehden Saksan kysymyksessä usein edustamaa sangen kriittistä kantaa vastaan. Hän näki myös kansallissosialistien korostaman itsensä uhraamisen ajatuksen vastaavan pitkälle kristinuskon moraalikäsitystä.

Samalla kun Aalen osoitti ymmärtämystään Kolmannen valtakunnan harjoittamaa aggressiivista politiikkaa kohtaan, hän eräiden saksalaisten uskonveljiensä käsityksiin yhtyen kohdisti arvostelunsa tunnustuskirkon äärimmäistä suuntaa vastaan. Prof. Paul Althausin käsityksiin vedoten Aalen arveli mm, että tunnustuskirkon taistelua oli pidettävä sinänsä oikeana, mutta sen nouseminen valtiovaltaa vastaan

⁵⁷ Berggrav Heckelille 19.9.1938 ja Heckel Berggraville 20.9.1938, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 2.

⁵⁸ Dagen 15. 10. ja 18. 10. 1938.

vaikutti provokatoriselta eikä ollut luterilaisen opinkäsityksen mukaista.⁵⁹

Viimeksi mainittu Aalenin viittaus tunnustuskirkon provokatoriseen toimintaan tarkoitti ns. rukousliturgiaa koskevaa kiistaa, joka tuli ajankohtaiseksi pian Münchenin sopimuksen jälkeen. Kun eräät tunnustuskirkon johtajat olivat Tšekkoslovakian kriisin aikana lähettäneet seurakunnilleen vetoomuksen erityisten esirukousten pitämiseksi kirkkoissa rauhan puolesta, herätti erityisesti rukousliturgiaan sisältynyt synnintunnustus, jossa viitattiin myös Saksan kansan synteihin, ärtymystä kansallissosialististen vallanpitäjien taholla. Tilanteen rauhoituttua Münchenin sopimuksen jälkeen kohdisti SS:n äänenkannattaja »Das Schwarze Korps» rukousliturgian vuoksi hyökkäyksensä tunnustuskirkkoa vastaan ja syytti sitä maanpetoksellisesta toiminnasta ja sabotaasista omaa kansaansa vastaan sen vakavalla kohtalohetkellä. Lisäpontta hyökkäyksilleen kansallissosialistiset vallanpitäjät saivat Karl Barthin niin ikään Tšekkoslovakian kriisin aikana professori Hromádkalle Prahaan lähettämästä kirjeestä, jossa hän totesi jokaisen tšekkiläisen sotilaan taistelevan ja kärsivän ei vain itsensä ja maansa vaan myös Kristuksen kirkon puolesta, joka Hitlerin ja Mussolinin ilmapiiriissä oli tuomittu joutumaan rappiolle.⁶⁰

Kun rukousliturgiaa koskeva kiista johti neljän tunnustuskirkon johtajan pidättämiseen ja Saksan johtavat luterilaiset piispat joutuivat kirkollisministeri Kerrlin nimenomaisesta vaatimuksesta sanoutumaan irti rukousliturgiasta ja tunnustamaan sen eräät kohdat uskonnollista ja isänmaallista tunnettaan loukkaaviksi, herätti tapaus ansaittua huomiota myös pohjoismaisten kirkkojen taholla. Kun eräät sikäläiset kirkonmiehet ilmaisivat ihmettelynsä paitsi kansallissosialistisen valtiiovallan toimenpiteiden myös luterilaisten piispojen menettelyn johdosta⁶¹, asettui mm. tri Jørgensen päättävästi puolustamaan Saksan

⁵⁹ Dagen 28.10.1938. Ks. myös Dagen 29.10., 14.11., 17.11. ja 18.11. 1938.

⁶⁰ *Kupisch*, Durch den Zaun der Geschichte s. 519—524. *Boyens* s. 188—189.

⁶¹ Ks. Kristen Gemenskap 1938 s. 197. Praesteforeningens Blad 1938 s. 487—490. Forell Eidemille 4.11.1938, EEA, B I a:38.

luterilaisten kirkonjohtajien toimintaa. Viitaten piispa Marahrensin Itävallan Saksaan liittämisen yhteydessä kansallissosialistiselle johdolle esittämään onnitteluun sekä hänen rukousliturgian johdosta maakirkkonsa papistolle esittämään selvitykseen Jørgensen katsoi hänen osoittaneen vain oikean luterilaisen opin mukaista alamaisuutta esivallalle ja toimineen kirkkopoliittisesti viisaasti. Sen sijaan Jørgensen arvosteli Aalenin tavoin tunnustuskirkon »radikaalin siiven» toimintaa ja katsoi sen kohdistaneen epäviisasta arvostelua Saksan poliittiseen johtoon. Erityisen taitamattomana Jørgensen piti Barthin Hromádkalle lähettämää kirjettä ja katsoi hänen olevan dogmaattisesta neroudestaan huolimatta kirkkopoliittikkona vaarallinen.⁶²

Vaikka Jørgensenin »luterilaiset» perustelut eivät ilmeisesti saaneet sellaisenaan esim. pohjoismaisten kirkonjohtajien kannatusta, Saksan tilanteen aste asteelta tapahtunut kiristyminen lisäsi ymmärtämystä Saksan luterilaisten harjoittamaa varovaista, valtiomyönteistä kirkkopoliittikkaa kohtaan. Katsottiin, että toisenlainen menettely tuskin oli siinä tilanteessa mahdollista. Tämä ilmeni mm. Eidemin asenteessa rukousliturgiaa koskevaan skismaan. Kun tanskalainen piispa Noack kääntyi tämän asian vuoksi marraskuun lopulla 1938 Eidemin puoleen ja arveli, että asia vaatisi kenties pohjoismaisten kirkkojen julkista kannanottoa, asennoitui Eidem asiaan sangen pidättyvästi. Vaikka syytös maanpetoksellisesta toiminnasta rukousliturgian vuoksi oli hänen mielestään kauhistuttava, ulkopuolisten sekaantuminen asiaan siinä tilanteessa ei hänen mielestään korjannut asiaa. Samalla Eidem ilmaisi luottamuksensa siihen, että Saksan luterilaisten piispojen omaksuma varovainen asenne tämän asian jälkiselvittelyn yhteydessä tuottaisi kenties parhaan tuloksen, kun taas tunnustuskirkon äärimmäisen ryhmän toiminta oli hänenkin mielestään ollut liian omahyväistä ja uhkarohkeaa.⁶³

⁶² Jørgensen ei-saksalaisille LM:n johtomiehille 9.11.1938 ja 31.1.1939, EEA, B I a:39.

⁶³ Noack Eidemille 30.11.1938 ja Eidem Noackille 1.12.1938, EEA, B I a:40.

Vaikka Eidemin asenteeseen vaikutti epäilemättä kansallissosialistien häneen samanaikaisesti kohdistamat hyökkäykset Tollerin vierailun johdosta, hän näki vallitsevassa tilanteessa myös Saksan luterilaisten johtajien varovaisen politiikan entistä oikeutetumpana ja halusi myös tästä syystä pidättäytyä sekaantumasta Saksan kysymykseen. Julkisen kannanoton asemesta Eidem ja Noack päättivätkin vain julkaista kiistanalaisen rukousliturgian eräissä pohjoismaisissa kirkollisissa lehdissä.⁶⁴

Kun pohjoismaiset kirkot pyrkivät varovaisuussyistä ohittamaan Tšekkoslovakian kriisin ja siihen kytkeytyneen kiistan rukousliturgiasta vaieten, antoi Saksan juutalaiskysymys sitäkin enemmän aiheutta julkisiin kannanottoihin. Jo syyskesällä 1938 Larvikissa Norjassa pidetty Kirkkojen kansainvälisen ystävyyden edistämisen maailmanliiton (WA) kokous samoin kuin eräät yksityishenkilöt ja järjestöt kiinnittivät vakavaa huomiota juutalaisvastaisen taistelun kiihtymiseen Saksassa ja siihen äskettäin liitettyssä Itävallassa.⁶⁵ Varsinaisen aiheen antoi kuitenkin marraskuun 10. päivän vastaisena yönä 1938 eri puolilla Saksaa toimeenpantu, huolellisesti valmisteltu pogromi juutalaista väestöä, sen synagoogia, liikkeitä ja asuntoja vastaan koskiksi siitä, että muuan nuori juutalainen oli Pariisissa murhannut erään natsidiplomaatin.⁶⁶

Tämä ns. kristalliyö (Kristallnacht), jonka johdosta mm. presidentti Roosevelt kutsui Amerikan lähettilään pois Berliinistä ja Englannin

⁶⁴ Ks. Kristeligt Dagblad 4.12.1938. Kristen Gemenskap 1938 s. 166. Svenska Morgonbladet 6.12.1938.

⁶⁵ Aufruf des Internationalen Rates an die Nationalverbände betreffs nicht-arische Flüchtlinge aus Deutschland. Larvik August 1938. Saksan kirkon edustajina kokouksessa mukana olleet superintendentti Diestel ja prof. Richter joutuivat kokouksen Saksaa koskevan kannanoton vuoksi myöhemmin vaikeuksiin. Ks. Diesteliä ja Richteriä koskevat asiakirjat, Archiv der Ev. Kirche der Union (Berlin), Generalia XII Abt n:o 142, Bd 5 ja AA, KultA, Deutsches Kirchenwesen Bd 16, DZA. Ks. myös Eidem Berggraville 18.8.1938, EEA, B I a:36. Praesteforeningens Blad 1938 s. 467—469. Församlingsbladet (S) 27. 1. ja 22. 9. 1938.

⁶⁶ Ks. Meier, Kirche und Judentum s. 13.

lehdistö ilmaisi yksimielisen tuomionsa, herätti tyrmistystä pohjoismaisten kirkkojen piirissä ja aiheutti suoranaisten vastalauseiden myrskyn. Kristallnachtin herättämiä kauhistuksen tunteita kuvaavasti ruotsalainen piispa Torsten Bohlin totesi Kristen Gemenskap-lehdessä, että marraskuun 10. päivä 1938 oli häpeän päivä koko eurooppalaiselle sivistykselle. »Jos me ihmiset vaikenemme, kivet huutavat.» Passiivisen vaikenemisen tietä me joudumme itse moraalisesti vastuullisiksi tästä häpeästä. Siksi meidän on saatava ilmaista harmimme ja surumme tapahtuneen väkivallan johdosta sekä myötätuntomme kidutettuja kohtaan.⁶⁷

Norsk Kirkeblad kirjoitti puolestaan saman asian johdosta, että juutalaisten käsittely uudessa Saksassa painoi raskaana kaikkien Saksan ystävien mieltä Pohjolassa. Pohjolan kansat, jotka olivat ainakin yhtäläillä germaaneja kuin saksalaiset, eivät voineet käsittää, että myös juutalaisten liikkeet ja asunnot täytyi hävittää. Tämä oli vääryys, joka ei voinut koskaan muuttua oikeaksi ja kunnialliseksi.⁶⁸

Myös eräät aiemmin Kolmatta valtakuntaa kohtaan ymmärtämystä osoittaneet pohjoismaiset kirkonmiehet kokivat Kristallnachtin tapahtumat viimeisenä pisarana, joka ylitti heidän sietokykynsä rajat. Mm. ruotsalainen pastori John Nilsson, joka oli aiemmin asennoitunut myönteisesti Saksan nousuun, totesi Kristallnachtin tapahtumien johdosta, että ei mikään lähetystöapulaisen murha, juutalaisten harjoittama boikotti ja lehdistökampanja Kolmatta valtakuntaa vastaan voinut antaa perusteita juutalaisiin kohdistetuille väkivaltaisuuksille. Ne olivat vastoin luonnollisen oikeustietouden vaatimuksia. Erityisesti kristityt tunsivat myötätuntoa juutalaisia kohtaan, joiden synagoogat paloivat. Palavat synagoogat koskivat heitä yhtä paljon ja kipeästi kuin sekularisoituneiden kirkkojen palo Espanjassa ja Venäjällä. Nilsson viittasi myös siihen, että hän ei ollut halunnut aiemmin kohdistaa tuomiotaan Kolmanteen valtakuntaan, koska hän oli nähnyt Saksan kansan piinattuna ja voittajien saappaiden polkmana maailman-

⁶⁷ *Bohlin*, Stenarna ropa s. 173.

⁶⁸ Norsk Kirkeblad 1938 s. 556—558.

sodan jälkeen. Hänen täytyi kuitenkin nyt pettyneenä todeta, että Saksan kansa veti näillä teoillaan syyn päällensä.⁶⁹

Lukuisten yksityisten kirjoitusten ohella, joissa Kristallnachtin tapahtumat nähtiin vakaviksi loukkauksiksi kristillisen lähimmäisenrakkauden periaatetta ja kristinuskon universaalista luonnetta vastaan⁷⁰, myös eräät kirkolliset yhteisöt kiiruhtivat ilmaisemaan solidaarisuutensa väkivallan kohteeksi joutuneita juutalaisia kohtaan. Julkisten tiedotusvälineiden välityksellä Kööpenhaminan papisto ilmaisi piispa Fuglsang-Damgaardin johdolla syvän myötätuntonsa juutalaisia maanmiehiään kohtaan niiden kärsimysten johdosta, jotka olivat kohdistuneet heidän rotunsa edustajiin Saksassa.⁷¹ Norjan piispat antoivat puolestaan kehotuksen yleisen esirukouksen pitämiseksi maan kaikissa kirkkoissa juutalaisten puolesta.⁷² Ruotsin ekumeeninen neuvosto päätti taas lähettää kaikille maan papeille, seurakuntien esimiehille ja saarnaajille vetoomuksen, jossa se juutalaisten järkyttävään kohtaloon viitaten varoitti lisääntyvästä antisemitismistä ja kehotti seurakuntien työntekijöitä korostamaan kaiken rotuvihan epäkristillistä luonnetta.⁷³

Pohjoismaiset kirkot eivät kuitenkaan tyytyneet vain myötätunnonosoituksiin vainon kohteeksi joutuneita kohtaan vaan aloittivat varsin laajasuuntaisen avustustyön sekä Tšekkoslovakian että Saksan juutalaisten pakolaisten auttamistoiminnan hyväksi. Humanitaaristen avustusjärjestöjen rinnalla tai yhdessä näiden kanssa lukuisat kirkolliset järjestöt ja niiden asettamat pakolaiskomiteat osallistuivat Tanskassa, Ruotsissa ja Norjassa pakolaisten auttamistoimintaan ja sitä varten suoritettujen keräysten toimeenpanemiseen. Myös Suomen kir-

⁶⁹ Församlingsbladet (R) 17. 11. 1938. Ks. myös Jørgensen Eidemille 17. 11. 1938, EEA, B I a:39.

⁷⁰ Ks. Praesteforeningens Blad 1938 s. 598—599. Missions-bladet for Israel 10. 11. ja 25. 11. 1938 s. 251, 260. Herättäjä 18. 11. 1938. Kotimaa 15. 11. ja 9. 12. 1938. *Torm*, Kirkekampen i Tyskland 1933—1939 s. 141—142.

⁷¹ Kristen Gemenskap 1938 s. 208.

⁷² Ihlen Norjan piispoille 15. 11. 1938, Den norske israelmisjons arkiv.

⁷³ Svenska Ekumeniska Nämndens protokoll 14. 11. 1938, SENA.

kossa, joka oli toisia pohjoismaisia kirkkoja hitaammin lähtenyt liikkeelle ko. asiassa, elokuussa 1938 maahan tullut juutalaispakolaisten ryhmä aiheutti varsin vilkkaan keskustelun. Hetkeä myöhemmin muodostetun juutalaispakolaisten auttamiskomitean työhön osallistuivat julkisuuden henkilöiden ja vasemmistopoliitikkojen ohella lähinnä eräät ruotsinkieliset kirkolliset piirit, kun taas Israel-lähetys esitti oman vetoomuksensa pakolaisten auttamiseksi.⁷⁴

Suurimman henkilökohtaisen panoksen juutalaispakolaisten auttamistyössä antoi epäilemättä Birger Forell, joka toimi aktiivisessa yhteistyössä mm. tunnustuskirkon syyskuussa 1938 perustaman ei-arjalaisten kristittyjen auttamiskeskuksen kanssa Berliinissä. Lukuisilla henkilökohtaisilla vetoomuksillaan Forell herätti varsinkin Ruotsin kirkon piirissä myötätuntoa juutalaisten pakolaisten auttamistyötä kohtaan. Berliinin ruotsalaisen Viktoria-seurakunnan pappila, joka jo sitä ennen oli tarjonnut apua lukuisille pakolaisille, muuttui tässä vaiheessa erääksi keskeisistä ei-arjalaisten pakolaisten auttamiskeskuksista.⁷⁵

Pohjoismaisten kirkkojen aktiivinen osallistuminen Saksan juutalaispakolaisten auttamistoimintaan sekä niiden tämän asian vuoksi esittämät lukuisat julkiset vetoomukset herättivät ärtymystä kansallissosialistisen johdon taholla. Niinpä kansallissosialistinen aikakauslehti »Die Judenfrage» puuttui Ruotsin ekumeenisen neuvoston ja etenkin arkkipiispa Eidemin juutalaispakolaisten puolesta esittämiin vetoomuksiin. Kun Eidem oli yhdessä useiden julkisuuden henkilöiden kanssa esittänyt hallitukselleen vetoomuksen ovien avaamiseksi entistä suuremmassa määrin juutalaispakolaisille⁷⁶, mainittu lehti huomautti

⁷⁴ Ks. Kristen Gemenskap 1938 s. 204—209; 1939 s. 26—27, 32—33, 36—37, 51—52. Missions-bladet for Israel 1938 s. 260; 1939 s. 29, 47, 93. Kotimaa 23. 8., 30. 8. ja 29. 11. 1938. Församlingsbladet (S) 1. 9. ja 1. 12. 1938, 5. 1. 1939. *Kilpi*, Sörnäisten tyttö politiikan pyörteissä s. 208—213.

⁷⁵ Ks. *von Koenigswald*, Birger Forell s. 146—153.

⁷⁶ Pohjoismaisten hallitusten asenne juutalaispakolaisten vastaanottamiskysymyksessä oli yleensä varsin pidättyvä, josta syystä useat julkisuudenhenkilöt, heidän joukossaan Eidem, vetosivat tässä asiassa hallitukseensa.

ivallisesti, että Eidem oli osoittanut suopeuttaan bolševistiselle erikoislähettiläälle Ernst Tollerille samanaikaisesti, kun hän oli allekirjoittanut anomuksen, jossa vaadittiin Ruotsin porttien avaamista juutalaisille maahanmuuttajille. Samassa yhteydessä lehti kiinnitti huomiota myös Ruotsin ekumeenisen neuvoston tekemään periaatepäätökseen yhteispohjoismaisen ekumeenisen instituutin perustamiseksi Ruotsiin. Lehti leimasi tällaisen laitoksen jo ennakolta propagandakeskukseksi, joka tulisi ilmeisesti toimimaan juutalais-marxilaisessa hengessä.⁷⁷ — Lehden kannanottoa sävytti selvästi katkeruus kirkkojen suorittamaa juutalaisten auttamistoimintaa kohtaan, joka teki samalla Saksan juutalaiskysymyksestä julkisen ja vaikutti ulkomaiseen mielipiteeseen kielteisesti.

Myös Ruotsin konsulina Kölnissä toiminut tri Wilhelm Keller kääntyi saman asian vuoksi henkilökohtaisesti Eidemin puoleen ja lähetti hänelle joukon leikkeleitä Länsi-Saksan sanomalehdistä, joissa paheksuttiin Ruotsin omaksumaa asennetta Saksan juutalaisiin. Keller huomautti ko. lehtitietoihin viitaten, että Saksassa ei voitu ymmärtää johtavien ruotsalaisten henkilöiden omaksumaa asennetta juutalaisiin maahanmuuttajiin eikä punaisen Espanjan edustajana toimineen Ernst Tollerin saamaa myönteistä vastaanottoa Ruotsissa.⁷⁸

Vastauskirjeessään Kellerille Eidem totesi, että hänen ja muiden julkisuuden henkilöiden Ruotsin hallitukselle lähettämä esitys juutalaispakolaisten vastaanottamisesta maahan oli koskenut ensisijaisesti heidän tilapäistä oleskelulupaansa maassa. Vain rajoitettu joukko saattoi jäädä pysyvästi asumaan Ruotsiin. Samalla Eidem valitti, että Saksan lehdistö oli halunnut kylvää epäluuloa häntä vastaan tämän ja Tollerin käyntiä koskevan asian vuoksi. Hän oli pyrkinyt kaiken aikaa välttämään sekaantumista Saksan sisäisiin asioihin. Kaikkia Saksan ystäviä Ruotsissa suretti kuitenkin se, että vastenmielisyys toista rotua kohtaan oli muuttunut sellaiseksi katkeruudeksi, josta marraskuun 10. päivän tapahtumat olivat todisteena.⁷⁹

⁷⁷ Die Judenfrage 3. 12. 1938.

⁷⁸ Keller Eidemille 10. 11. 1938, EEA, B I a:39.

⁷⁹ Eidem Kellerille 16. 12. 1938, EEA, B I a:39.

Myös eräät saksalais-kansallista suuntausta edustaneet kirkonmiehet näkivät pohjoismaisten kirkkojen aktiivisen esiintymisen Saksan juutalaispakolaisten puolesta kirkkojenvälisiä suhteita häiritseväksi. Jouduttuaan ristiriitoihin Frederik Tormin kanssa mm. Carl Stange viittasi siihen, että Torm oli Tanskan juutalaislähetyksen puheenjohtajana antanut Saksan juutalaiskysymyksen vaikuttaa itseensä ja ilmaissut sen pohjalta eri yhteyksissä poliittisen vastenmielisyytensä Saksaa kohtaan tavalla, joka oli vastoin yhdessäolon ekumeenista luonnetta. Stange huomautti Tormille, ettei hän ollut koskaan Tanskassa ollessaan puuttunut Tanskan politiikkaan ja odotti samaa myös vierailtaan Saksassa.⁸⁰ Näin Saksan juutalaiskysymys ja juutalaispakolaisten auttamistyö muodostui myös Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteita kärjistäväksi ongelmaksi.

b) Pohjolan kirkot Saksan ja Englannin kirkkojen välisessä ristikkäispaineessa

Maaliskuun puolivälissä 1939 Hitler antoi joukoilleen käskyn marsia Tšekkoslovakiaan ja päätti ottaa Böömin ja Määrin »Saksan valtakunnan suojelukseen». Tämä toimenpide, joka loukkasi räikeästi vain puoli vuotta aiemmin tehtyä Münchenin sopimusta, ei herättänyt vain ärtymystä Lontoossa ja Pariisissa vaan johti myös länsivaltojen Saksan-politiikan täydelliseen muuttumiseen. Münchenin sopimuksen »petetty osapuoli» heitti toivonsa Hitlerin rauhoittamisesta ja tyydyttämisestä ja ryhtyi organisoimaan entistä määrätietoisemmin yhteisrintamaa Hitlerin seuraavia aggressioita vastaan.

Länsivaltojen politiikan muutos heijastui välittömästi myös sikkäläisten kirkkojen kannanottoihin ja toimintaan. Pian Tšekkoslovakian miehityksen jälkeen 20. 3. 1939 Canterburyn arkkipiispa piti parlamentin ylähuoneessa puheen, jossa hän totesi, että Hitler oli loukannut kaikkia länsimaisen sivistyksen periaatteita ja syylistynyt

⁸⁰ Stange Tormille 12. 12. 1938, FTA.

tekoihin, jotka olivat selvästi ristiriidassa kristinuskon periaatteiden kanssa. Sen vuoksi hänen toimintaansa oli vastattava voimatoimien keinoin. Arkkipiispa huomautti edelleen, että monet näkivät Neuvostoliiton avun epäilyttävänä. Jos suuret intressit olivat kysymyksessä, apu täytyi hänen mielestään ottaa vastaan, tulipa se miltä taholta hyvänsä. Niin ikään arkkipiispa esitti puheessaan vetoomuksen, että kaikki kristilliset kirkot esittäisivät yhteisen vastalauseen Hitlerin oikeudenloukkausten johdosta. Mikäli roomalaiskatolisen kirkon päätyhtyisi tähän, arkkipiispa katsoi voivansa luvata, että kaikki ortodoksisen, anglikaanisten ja protestanttisten kirkkojen johtajat asettuivat tukemaan häntä tässä asiassa.⁸¹

Canterburyn arkkipiispan puheessa kuvastui Tšekkoslovakian miehityksen aiheuttama moraalinen närkästys. Niin kuin länsivaltojen poliitikot ryhtyivät Tšekkoslovakian miehityksen havahduttamina organisoimaan yhteisrintamaa Hitlerin yhä kasvavia valtapyrkimyksiä vastaan, niin Canterburyn arkkipiispa halusi koota kristilliset kirkot yhteisen moraalisen tuomion esittämiseksi Kolmannen valtakunnan harjoittamasta »ryöstöpolitiikasta».

Canterburyn arkkipiispan lausuntoon sisältyneet poliittiset korostukset tarjosivat Saksan niin poliittisille kuin kirkollisillekin johtajille kiitollisen aiheen puuttua arkkipiispan puheeseen ja syyttää Englannin kirkkoa poliittisten päämäärien ajamisesta kristillisen kirkon kustannuksella. Saksan evankelisen kirkon nimissä esittämässään vastalauseessa, joka toimitettiin mm. ulkomailla toimineille saksalaisille seurakunnille, ulkomaanpiispa Heckel kohdisti voimakkaan arvostelunsa Canterburyn arkkipiispan puheeseen ja huomautti pistävästi, että arkkipiispa oli yrittänyt tehdä Englannin poliittisista päämääristä kristillisen kirkon asian ja korottaa sen kristilliseksi maailmanohjelmaksi. Jos anglikaaninen kirkko seurasi Canterburyn arkkipiispan ohjelmaa, Saksan kirkon täytyi kulkea toista tietä. Se ei halunnut mitään politisoitua kristinuskoa vaan tahtoi säilyttää evankeliumin aidon olemuksen ja sisällön. Niin ikään Heckel leimasi Canter-

⁸¹ Times 21. 3. 1939. *Boyens* s. 256.

buryn arkkipiispan viittauksen Neuvostoliiton apuun kauhistusta herättäväksi ja katsoi sen noudattavan ohjetta »tarkoitus pyhittää keinot», kun taas arkkipiispan roomalaiskatoliselle kirkolle osoittama vetoomus ei hänen mielestään voinut herättää vastakaikua paavin enempää kuin protestanttisen kristikunnankaan taholla.⁸²

Heckel pyrki siis tietoisesti leimaamaan Canterburyn arkkipiispan kaavaileman kirkkojen moraalisen yhteisrintaman Saksaa vastaan kestämättömäksi ja osoittamaan hänen käsityksensä reformatoriselle perinteelle vieraaksi »poliittiseksi uskonnollisuudeksi», josta seikasta Saksan virallinen kirkko oli toistuvasti syyttänyt ekumeenista liikettä. Lähes samanaikaisesti julkaistiin Saksassa eräiden Saksalaisten kristittyjen johtomiesten ja »neutraalin keskustan» toimesta myös ns. Godesbergin julistus, joka oli luonteeltaan voimakkaasti antiekumeeninen ja myötäili kansallissosialistisia katsomuksia. Julistuksessa todettiin mm., 1) että kaikki ylikansallinen kirkollisuus merkitsi kristinuskon politisoimista; kristinuskko saattoi hedelmällisellä tavalla kehittyä ja vaikuttaa vain luomisjärjestyksen asettamissa rajoissa, 2) että kristillinen usko oli juutalaisuuden sovittamaton vastakohta ja 3) että kansallissosialismin taistelu kaikkia kirkon poliittisia pyrkimyksiä vastaan sekä sen taistelu Saksan kansalle soveltuvan maailmankatsomuksen luomiseksi oli sen työn jatkamista ja täydentämistä, jonka saksalainen uskonpuhdistaja Martti Luther oli pannut alulle.⁸³

Godesbergin julistukseen liittämässään lisäselvityksessä asianomaiset kirkonjohtajat ilmaisivat edelleen syvän paheksumisensa Canterburyn arkkipiispan puheen johdosta ja leimasivat sen yritykseksi vahvistaa vihan rintamaa vapaaksi, suureksi ja mahtavaksi muodostunutta Saksaa vastaan. Kysymyksessä ei heidän mielestään ollut taistelu kristinuskon puolesta. Mikäli asia olisi koskenut tätä, arkkipiispa ei olisi voinut suositella liittoutumista kristinuskon ja kaiken uskonnon periviholliseksi julistautuneen bolševistisen Venäjän kanssa.⁸⁴

⁸² Deutsch-Evangelische Korrespondenz 5. 4. 1939. Deutscher Bote in Norwegen 1939 s. 34.

⁸³ Beckmann s. 293—295. Boyens s. 257.

⁸⁴ Ks. Beckmann s. 295—296.

Canterburyn arkkipiispan puhe ja Godesbergin julistus, joissa kummassakin kansalliset ja uskonnolliset käsitykset identifioituivat, saattoivat myös pohjoismaiset kirkot varsin ristiriitaiseen tilanteeseen. Kun Canterburyn arkkipiispa oli lisäksi vedonnut puheessaan toisten protestanttisten kirkkojen kannatukseen, pakotti tämä myös ulkomaiset kirkot määrittelemään kantansa hänen esittämänsä lausuntoon.

Jo maaliskuun lopulla norjalainen Dagen-lehti katsoikin aiheelliseksi puuttua Canterburyn arkkipiispan lausuntoon ja pyytää asiasta Bergenin piispa Fleischerin ja Stavangerin piispa Pedersenin lausunnot. Lehti samoin kuin mainitut piispatkin asennoituivat Canterburyn arkkipiispan kannanottoon torjuvasti ja katsoivat hänen suunnitelmansa sisältävän pyrkimyksen mobilisoida kirkko länsivaltojen palvelukseen. Kysymyksessä oli kristilliselle kirkolle vieras poliittinen aktio. Tästä oli todisteena mm. se, että arkkipiispa oli vedonnut puheessaan Neuvostoliiton apuun. Kirkon tehtävänä oli toimia Jumalan valtakunnan toteuttamisen hyväksi ja julistaa evankeliumia eikä eräänlaista entente-politiikkaa. Niin ikään mainitut piispat esittivät epäilynsä, että katolinen kirkko ei ryhtyisi yhteistyöhön toisten kirkkokuntien kanssa tässäkin asiassa.⁸⁵

Myös Norjan kansallissosialistisen puolueen »Nasjonal Samlingen» johtaja Vidkun Quisling käytti syntynyttä tilannetta hyväkseen ja esitti piispa Berggraville avoimen kysymyksen, oliko Norjan kirkko päättänyt yhtyä Canterburyn arkkipiispan mainitsemaan Saksan vastaiseen liittoutumaan ja antanut hyväksymisensä kristinuskon vetämiseksi sotapolitiikan välineeksi. Kun Norjan kansallissosialistien äänenkannattaja »Fritt Folk» vaati toistamiseen Oslon piispan vastauستا, ilmoitti Berggrav, ettei häneltä ollut koskaan kysytty puheessa mainittua tukea eikä hän ollut koskaan sellaista luvannut tai edes ajatellut.⁸⁶

⁸⁵ Dagen 21. 3. 1939. Ks. myös Dr. Bischof AA:lle 23. 3. 1939, AA, Gesandtschaft Oslo, KultA 4, Bd 1—4.

⁸⁶ Fritt Folk 1. 4. 1939. Ks. myös Dr. Sahm AA:lle 25. 4. 1939, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 2.

Norjan piispojen lausunnot olivat osoituksena siitä, että he monien puolueettomien maiden kirkonjohtajien tavoin kokivat joutuneensa Canterburyn arkkipiispan lausunnon vuoksi varsin ikävään välikäteen. Vaikka ko. kirkonjohtajat saattoivat kenties ymmärtää englantilaisen virkaveljensä moraalisen närkästyksen vallassa esittämät ajatukset, he eivät voineet hyväksyä puheen poliittisluonteisia korostuksia, eikä varsinkaan viittausta Neuvostoliiton apuun, joka seikka oli Pohjolan kirkkojen kannalta erityisen arka asia. Viimeksi mainitun seikan vuoksi myös yhteispohjoismainen, ekumeeninen Kristen Gemenskap -lehti asennoitui Canterburyn arkkipiispan lausuntoon varsin pidättyvästi ja piti sitä »onnettomasti valittuna». Lehti valitti myös sitä, että tämä lausunto oli omiaan vaikeuttamaan ekumeenisen työn asemaa Saksassa pitkiksi ajoiksi eteenpäin, kuten Godesbergin julistus oli jo osoittanut.⁸⁷

Norjalaisten virkaveljiensä tavoin myös Ruotsin kirkon johtajat asennoituivat Canterburyn arkkipiispan vetoomukseen viileän torjuvasti. Kun Chichesterin piispa Bell kääntyi hetkeä myöhemmin arkkipiispa Eidemin puoleen ja tiedusteli luottamuksellisesti hänen kantansa protestanttisten kirkonjohtajien ja paavin yhteiseen vetoomukseen, Eidem asennoitui asiaan sangen pidättyvästi. Kirjeessään Edv. Rodhelle Eidem epäili ensiksikin sitä, että paavi ei suostuisi yhteiseen julistukseen. Toisaalta Eidem valitti, että Canterburyn arkkipiispan epäonnistunut lausunto oli tehnyt koko asiasta poliittisen. Hän oli kytkenyt uskonnon ja politiikan väärällä tavalla toisiinsa ja aiheuttanut asialle suuren vahingon.⁸⁸

Rodhe yhtyi omasta puolestaan Eidemin käsitykseen ja katsoi varsinkin arkkipiispan vetoamisen Neuvostoliiton apuun antaneen asialle poliittisen leiman. Toisaalta Ruotsin kirkon yleinen mielipide ei Rodhen mielestä voinut hyväksyä yhteyttä Rooman kirkon kanssa.

⁸⁷ Kristen Gemenskap 1939 s. 78. Godesbergin julistus ja sen antiekumeeninen luonne aiheutti pitkällisen kiistan tri Visser't Hooftin ja Heckelin välillä. Tästä kiistasta ks. *Beckmann* s. 330—331. *Boyens* s. 258—259.

⁸⁸ Eidem Rodhelle 25. 4. 1939, ERA, Bd 14.

Edellä mainittuihin syihin vedoten Eidem ilmoittikin mielipiteensä piispa Bellille, ettei hän ollut valmis ilman muuta suostumaan kirkonjohtajien yhteiseen julkilausumaan, mikäli sellainen saataisiin aikaan.⁸⁹

Edellä mainitut lausunnot olivat osoituksena siitä, että Pohjolan kirkot eivät olleet valmiit hyväksymään Canterburyn arkkipiispan lausuntoa, jossa kristinuskon ja poliittiset tapahtumat kytkettiin toisiinsa sikäläisten kirkkojen luterilaiselle perinteelle vieraalla tavalla. Asia oli toisaalta myös poliittisesti arkaluonteinen. Ehdotonta puolueettomuutta korostavien pohjoismaiden kirkolliset johtajat eivät voineet osallistua kirkolliseen liittoutumaan, jolla oli varsin selvästi Kolmannen valtakunnan vastainen poliittinen sävy. Ilmeisesti Eidemin pidettyvä vastaus vaikutti osaltaan siihen, että myös piispa Bell alkoi pitää Canterburyn arkkipiispan lausuntoa epäonnistuneena ja selitti mm. kirjeessään Berggraville sen väsymystilassa sattuneeksi lipsahdukseksi.⁹⁰

Kun Canterburyn arkkipiispa teki hetkeä myöhemmin ehdotuksen kirkkojen yhteisen rukouksen pitämiseksi helluntaina maailmanrauhan säilymisen puolesta, asennoituivat pohjoismaiset kirkonjohtajat myös tähän aluksi pidättyvästi peläten sen saavan poliittisen luonteen. Kun Englannin arkkipiispa uudisti ehdotuksensa, pohjoismaiset piispat antoivat hyväksymisensä asialle.⁹¹

Toisaalta pohjoismaiset kirkot halusivat torjua yhtä päättävästi myös Godesbergin julistuksen, jonka ne kokivat syystä kristinuskon ja kansallissosialistisen ideologian välillä tehdyksi epäilyttäväksi kompromissiksi. Merkitsevänä voidaan pitää, että Godesbergin julistus herätti voimakasta arvostelua myös Suomessa, missä edellisten vuosien dramaattiset tapahtumat oli monesti sivuutettu varsin vähäisin kommentein. Niinpä maan ruotsinkielinen kirkollinen lehti *Församlingsbladet* kohdisti keväällä 1939 kärkeväen arvostelunsa Helsin-

⁸⁹ Rodhe Eidemille 26. 4. 1939, ERA, Bd 14. Eidem Bellille ja Rodhelle 27. 4. 1939, ERA, Bd 14.

⁹⁰ Ks. *Boyens* s. 263.

⁹¹ Eidem Berggraville, Kailalle ja Fuglsang-Damgaardille 27. 4. ja 13. 5. 1939, EEA, B I a:37.

gissä ilmestynyttä saksalaista seurakuntalehteä vastaan, joka Kirchliches Aussenamtin kannanottoja lainaten oli syyttänyt Canterburyn arkkipiispaa ja ekumeenista liikettä kristinuskon ja politiikan kytkemisestä toisiinsa.⁹² Församlingsbladet totesi, että nämä syytökset oli kohdistettava ainakin yhtä suuressa määrin saksalaisiin kirkonjohtajiin itseensä. Samalla kun Heckel syytti Englannin kirkon johtajaa »tarkoitus pyhittää keinot-ajattelusta», hän vetosi itse Saksan toimenpiteiden puolesta Saksan kansan historiallisiin elinehtoihin ja oikeuksiin. Lehti viittasi samassa yhteydessä Saksin maakirkon helmikuussa 1939 antamaan säädökseen ei-arjalaisten sulkemiseksi kirkon yhteydestä ja totesi, että kirkko, joka kielsi ei-arjalaisilta Jumalan sanan lohdutuksen ja sulki heidät sakramenttiyhteydestä, toimi Kristuksen omien sanojen vastaisesti ja asetti kirkon elämälle poliittiset mittapuut. Näin ollen Saksan valtakunnankirkon omia kannanottoja ei voitu pitää protestanttisina enempää kuin kristillisinäkään. Kristinuskko oli sen piirissä joutunut päinvastoin valinkauhaan.⁹³

Församlingsbladetin terävä kannanotto, jota mm. lis. Sentzke piti valitettavana osoituksena perinteisten suomalais-saksalaisten hyvien suhteiden heikkenemisestä⁹⁴, osoitti, että Kirchliches Aussenamtin esiintyminen aidon reformatorisen katsomuksen puolustajana nähtiin pohjoismaisten kirkkojen taholla pelkäksi »hurskasteluksi». Kuvaavana voidaan pitää, että Församlingsbladetin ohella, joka monissa kirjoituksissaan kevään 1939 aikana kohdisti kritiikkiä Saksan kirkon juutalaispolitiikkaan, myös rovasti Kares yhtyi Herättäjä lehdessä Saksan kirkon arvostelijoihin. Kun eräät Saksan evankeliset maakirkot olivat päättäneet erottaa juutalaiset kristityt seurakuntayhteydestä, katsoi myös Kares tällaisen päätöksen merkitsevän Kristuksen kieltämistä ja vääryä myöntymistä hallitusvallan tahtoon.^{94a}

Erityistä huolestumista herätti kuitenkin ulkomaisten kirkkojen

⁹² Deutsch-evangelisch in Finnland 1939 s. 47—48.

⁹³ Församlingsbladet (S) 25. 5. 1939.

⁹⁴ Sentzke kreivi Adelmannelle 4. 6. 1939, Archiv KA, C I Finnland, Bd 2.

^{94a} Ks. Församlingsbladet 5. 4., 13. 4. ja 4. 5. 1939. Herättäjä 21. 4. 1939.

piirissä se, että myös Saksan johtava luterilainen piispa ja Luterilaisen Maailmankonventin presidentti Marahrens päätyi kesällä 1939 kirkollisministeri Kerrlin painostuksesta antamaan hyväksymisensä Godesbergin julistukselle, joskin alkuperäisestä lievennetyssä muodossa. Marahrensin tekemä myönnytys, joka herätti voimakasta arvostelua myös Saksassa⁹⁵, koettiin suurena pettymyksenä varsinkin ekumeenisen liikkeen piirissä. Niinpä Genevessä toiminut ruotsalainen pastori Nils Ehrenström valitti kirjeessään Eidemille heinäkuussa 1939, että Saksan luterilaisten johtajien asenne oli herättänyt siellä suurta levottomuutta ja antanut aiheen johtopäätökseen, että nämä hyväksyivät käsityksen valtiollisen elämän jäämisestä täysin kristillisen etiikan ja Kristuksen herruuden ulkopuolelle. Kun Saksan katsottiin edustavan nimenomaan luterilaista maailmaa, tämä vahvisti Ehrenströmin mielestä sitä käsitystä, että luterilaisuus kaikesta Raamattu-uskollisuudestaan huolimatta kavensi evankeliumin universaalista luonnetta joutuessaan konfliktiin valtion valtapyrkimysten kanssa. Ehrenström viittasi lopuksi monien sikkäläisten kirkonmiesten toivomukseen, että Pohjolan luterilaisten tulisi luterilaisuuden nimessä ja uskollisuudesta evankeliumin sanomaa kohtaan sanoutua avoimesti irti Saksan luterilaisten omaksumasta tiestä ja osoittaa luterilaisuudelle oikeaa suuntaa.⁹⁶

Vaikka myös eräät muut pohjoismaiset teologit — kuten esim. Frederik Torm — katsoivat Marahrensin myönnytyksen merkitsevän kansallissosialistisen maailmankatsomuksen ja rotupolitiikan hyväksymistä⁹⁷, Ehrenströmin välittämä vetoamus ei johtanut sellaisenaan tulokseen. Ottaen huomioon Saksan kirkon vaikean aseman pohjoismaiset kirkonjohtajat eivät halunneet ryhtyä julkisesti arvostelemaan saksalaisten virkaveljiensä kannanottoja. Kirjeessään saksalaiselle lähetysjohtaja A. W. Schreiberille mm. Eidem ilmaisi kyllä epäilynsä Marahrensin kannanoton johdosta, mutta arveli samalla, ettei hän

⁹⁵ Ks. *Beckmann* s. 299—307.

⁹⁶ Ehrenström Eidemille 11. 7. 1939, EEA, B I a:44.

⁹⁷ Kristeligt Dagblad 9. 9. 1939. *Kristen Gemenskap* 1940 s. 39—40.

rojhennut tuomita Marahrensia tämän johdosta. Hän ymmärsi Marahrensin vaikean aseman ja luotti hänen rehellisyyteensä ja kristilliseen mielenlaatuunsa.⁹⁸

Siitä huolimatta, että pohjoismaiset kirkonjohtajat halusivat pidättyä Saksan luterilaisten julkisesta arvostelemisesta, Marahrensin ja eräiden muiden Saksan luterilaisten johtajien harjoittama kompromissipolitiikka lisäsi jännitystä heidän ja Pohjolan luterilaisten välillä. Tämä ilmeni mm. Luterilaisen Maailmankonventin keväällä 1939 Waldenburgissa Saksassa pitämässä kokouksessa, missä kokouksen pohjoismaiset osanottajat (Rodhe, v. Bonsdorff, Jørgensen, Moe) ilmaisivat tyytymättömyytensä seuraavana kesänä pidettäväksi aiotun Philadelphian yleiskokouksen ohjelmaluonnoksesta ja katsoivat, että se heijasteli liiaksi Saksan kirkon sisäisiä oloja. Pohjoismaisten edustajien nimissä piispa Rodhe esitti kokouksen jälkeen myös julkisuudessa toivomuksen, että pohjoismaiset kirkot lähettäisivät mahdollisimman runsaslukuisen edustuksen Philadelphiassa pidettävään kokoukseen seuraavana vuonna, jotta kokous antaisi mahdollisimman monipuolisen kuvan maailman luterilaisuudesta.⁹⁹ Viimeksi mainittu vetoamus sisälsi selvän viittauksen siihen, että Saksan luterilaisuuden ei saanut antaa painaa yleislemää koko maailman luterilaisuutta edustavaan kokoukseen, koska sen käsitykset eivät saaneet enää jakamattomaa hyväksymistä maailman luterilaisten kirkkojen keskuudessa.

Saksan kirkon ja sikäläisen luterilaisuuden sekava tilanne johti myös pohjoismaisen kirkollisen yhteyden ja omaluonteisuuden entistä voimakkaampaan korostamiseen. Eräänä merkinä tästä oli epäilemättä jo maaliskuussa 1939 Roskildessa Tanskassa pidetty yhteispohjoismaisen ekumeeninen kokous, jossa sovittiin pohjoismaisen ekumeenisen instituutin perustamisesta Sigtunaan Ruotsiin.¹⁰⁰ Vaikka yhteispohjoismaisen ekumeenisen instituutin perustamishanke oli

⁹⁸ Eidem Schreiberille 26. 8. 1939, EEA, B I b:16.

⁹⁹ Kristen Gemenskap 1939 s. 126.

¹⁰⁰ *Sparring-Petersen*, Det nordisk-ökumenisk Möde i Roskilde s. 82—84. *Björkqvist*, Ett nordiskt-ekumenisk institut i Sigtuna s. 73—74.

ollut jo aiemmin vireillä ja kytkeytyi lähinnä ekumeenisen liikkeen uudelleenjärjestäytymiseen, siinä kuvastui myös Pohjoismaiden kirkkojen pyrkimys entistä suurempaan keskinäiseen yhteistyöhön, jota tarvetta Saksan kirkon sisäinen tilanne ja perinteisten yhteyksien heikkeneminen Saksaan olivat entisestään lisänneet.

Vieläkin selvempänä kuin Roskilden ekumeenisessa kokouksessa ja sen pohjoismaista ekumeenista instituuttia koskevassa päätöksessä Saksan tilanteen vaikutus ilmeni toisen maailmansodan kynnyksellä 30. 8. — 1. 9. 1939 niin ikään Roskildessa pidetyssä yhteispohjoismaisessa pappeinkokouksessa, jossa kosketeltiin mm. Pohjolan luterilaisten kirkkojen asemaa ja tehtäviä silloisessa kansainvälisessä tilanteessa. Eräissä kokouksessa käytetyissä puheenvuoroissa ilmeni selvästi ajatus, että Pohjolan luterilaisten kirkkojen oli otettava vastuuta luterilaisen perinteen säilyttämisestä Euroopassa uskonpuhdistuksen äitikirkon jouduttua yhä sekasortoisempaan tilaan. Mm. tri Jørgensen, joka oli aiemmin osoittanut suurta pieteettiä Lutherin maata ja kirkkoa kohtaan, tähdensi eräässä puheenvuorossaan, että Pohjolasta oli luotava luterilaiselle teologialle kotipaikka, josta mannermaan tulevat papit saattoivat etsiä luterilaisuuden oikeita viittamerkkejä.¹⁰¹ Tanskalainen professori N. H. Søe varoitti puolestaan kokouksessa pitämässään esitelmässä pohjoismaisia kirkkoja liitosta nationalismin kanssa ja arveli, että luterilaisuus joutui tilittämään suhteensa kansallisuuskysymykseen samoin kuin poliittiseen elämäänkin tulevaisuudessa. Lutherista ei ollut lupa tehdä kansallista symbolia, jonka työ oli vain kansallisen omalaatuisuuden ilmausta.¹⁰²

Huoli Saksan kirkon ulkonaisesta, sekasortoisesta asemasta ja sen opinsisällön sekularisoitumisesta kansallissosialistisen valtion kanssa tehtyjen kompromissien vuoksi johti näin pohjoismaiset kirkot korostamaan entistä enemmän Pohjolan luterilaisuuden omaluonteisuutta Saksan luterilaisuuden rinnalla sekä tämän pohjalta nousevaa kes-

¹⁰¹ Det 6. nordiske Praestemøde i Roskilde s. 23—24.

¹⁰² Sama s. 94—98.

kinäistä pohjoismaista yhteyttä. Pohjoismaiset kirkot eivät olleet enää vain eräs osa mannermaista luterilaisuutta, vaan oma kirkollinen kokonaisuus, joka sijoittui Saksan ja läntisten kirkkojen välille.

Pohjolan kirkollisen omaluonteisuuden korostaminen ei kuitenkaan merkinnyt yhteyksien katkaisemista Saksan luterilaisiin. Päinvastoin katsottiin, että Pohjolan luterilaisten kirkkojen tuli säilyttämänsä aidon luterilaisen perinteen pohjalta koettaa edelleen tukea Saksan luterilaisia heidän vaikeassa sisäisessä taistelussaan. Tätä korosti erityisesti suomalainen piispa Lehtonen Roskilden pappeinkokouksessa pitämässään esitelmässä. Viitattuaan siihen, että pohjoismaisten kirkkojen oli pidettävä huoli siitä, ettei tulevana vuonna pidettävä Philadelphian kokous loisi virheellistä kuvaa luterilaisuudesta pelkkänä nationalistisena saksalaisena ilmiönä, Lehtonen tähdensi toisaalta pohjoismais-saksalaisten suhteiden ylläpidon tarpeellisuutta. Pohjoismaisten kirkkojen oli koetettava kaikin keinoin ylläpitää kosketusta saksalaisiin uskonveljiin, jotta Saksan kirkko ei suistuisi kokonaan sekularismin pyörteisiin. Jäljellä olevina yhdyskanavina Lehtonen mainitsi mm. Sondershausenin Luther-akatemia, Gustaf Adolf-Verein ja Martin Luther-Bundin sekä erilaiset satunnaiset kosketukset saksalaisten kanssa.¹⁰³

Yhteydet Saksaan jatkuivatkin Lehtosen mainitsemisissa puitteissa ja mm. joukko johtavia pohjoismaisia teologeja osallistui aikaisempaan tapaansa elokuussa 1939 Luther-akatemia kesäkursseille. Myös eräät kurseille osallistuneet ilmaisivat tyytyväisyytensä Luther-akatemia toimintaan. Niinpä suomalainen professori Rafael Gyllenberg, joka oli osallistunut aktiivisesti Luther-akatemia toimintaan läpi 30-luvun, korosti lehdistölle antamassaan matkaselostuksessa Luther-akatemia merkitystä luterilaisten kirkkojen yhteisen teologisen työskentelyn kannalta ja arveli, että akatemialla tulisi tässä työssään olemaan valoisa tulevaisuus. Lehtosen tavoin Gyllenberg suositteli myös virkaveljilleen osallistumista Luther-akatemia toimintaan ja totesi,

¹⁰³ Det 6. Nordiske Praestemøde s. 99—98.

että useimmat Sondershausenin kävijöistä edustivat samansuuntaista teologista näkemystä kuin suomalaisetkin.¹⁰⁴

Luther-akatemian senaatin jäsenenä ja Stangen läheisenä tuttavana Gyllenberg halusi näin määrätietoisesti tukea maailman luterilaisen tutkimuksen keskuspaikaksi perustetun Luther-akatemian toimintaa ja samalla yhteyksien ylläpitämistä eristetyksi joutuneisiin saksalaisiin virkaveljiin. Myös toinen Luther-akatemian suomalainen osanottaja, tri Yrjö J. E. Alanen halusi julkisuudessa antaa myönteisen kuvan kursseista, vaikka viittasikin samassa yhteydessä eräisiin huolestuttaviin piirteisiin Saksan kirkossa.¹⁰⁵

Vilpittömistä yrityksistä huolimatta yhteistyö Luther-akatemian puitteissakaan ei sujunut kuitenkaan kitkattomasti. Niinpä Stangen kurssien avajaispuheessaan esittämä ”pakollinen” Hitlerin ja hänen rauhantahtonsa ylistys herätti kielteistä huomiota ja kritiikkiä eräiden pohjoismaisten osanottajien keskuudessa.¹⁰⁶ Kun Frederik Torm julkaisi syksyllä 1939 kirjansa »Kirkekampen i Tyskland», paheksui Stange voimakkaasti sitä, että Torm oli käyttänyt kuluneita yhteistyön vuosia hyväkseen kootakseen aineistoa Saksaa arvostelevaa kirjaansa varten. Stange ilmaisi pelkonsa, että Tormin sangen kriittinen esitys saattaisi koitua vahingoksi koko Luther-akatemian toiminnalle.¹⁰⁷ Stangen pelko oli luonnollisesti aiheellinen.

Pohjoismaisten kirkkojen yhä ilmeisemmäksi käynyt loittoneminen Saksasta ja uskonpuhdistuksen äitikirkosta synnytti toisaalta tiettyä vastavaikutusta eräissä perinteisesti saksalaismyönteisissä piireissä Pohjoismaissa. Hampurilainen pastori A. Clausen, joka teki kesällä 1939 Kirchliches Aussenamtin tuella pitkäkhön opintomatkan Skandinaviaan, selitti matkaraportissaan, että niin Tanskan kuin Norjankin papiston keskuudessa ilmeni sikäläisten kirkonjohtajien käsityksistä poiketen myötätuntoa Saksaa kohtaan. Erityistä huomiota Clau-

¹⁰⁴ Hufvudstadsbladet 21. 8. 1939.

¹⁰⁵ Kotimaa 22. 8. 1939.

¹⁰⁶ *Nygren*, Sanningen om ”kyrkonazismen” s. 14—15. Ks. myös Gyllenberg Heckelille 3. 8. 1939, Archiv KA, C I Finland, Bd 2.

¹⁰⁷ Stange Eidemille 21. 3. 1940, EEA, B I b:17.

sen kiinnitti kuitenkin eräiden Göteborgin seudun pappien ja heidän äänenkannattajansa »Göteborgs Stifts-Tidningin» saksalaismyönteiseen asennoitumiseen. Ruotsin kirkollisen johdon käsityksistä poiketen monet sikäläiset papit edustivat Clausenin mukaan »ankarasti» luterilaista ja tietoisesti saksalaisystävällistä kantaa. Viitaten Göteborgs Stifts-Tidningin ja sen päätoimittajan rovasti Ivar Rhedinin myönteisiin kannanottoihin Kolmatta valtakuntaa kohtaan Clausen arveli, että Kirchliches Aussenamtin tulisi solmia suhteita näihin teologisesti ja poliittisesti läheisiin ruotsalaisiin ystäviinsä.¹⁰⁸

Clausenin ehdotus herättikin vastakaikua Kirchliches Aussenamtissa. Clausenin välityksellä Kirchliches Aussenamt ryhtyi jo syksyn 1939 aikana etsimään kosketusta Göteborgs Stifts-Tidningin toimitukseen ja eräisiin sitä lähellä olleisiin henkilöihin sekä alkoi toimittaa lehdelle saksalaista aineistoa.¹⁰⁹ Mainitut yhteydet vaikuttivat epäilemättä osaltaan siihen, että Göteborgs Stifts-Tidningistä muodostui eräs voimakkaimmin saksalaisia näkökantoja puolustava lehti seuraavien vuosien aikana.

Kaikkein selvimpänä reaktionomainen Saksan puolustelu ilmeni kuitenkin eräissä suomalaisissa kirkollisissa piireissä. Niinpä Turussa ilmestynyt Herättäjä-lehti julkaisi elokuussa 1939 erään tuntemattoman »Berliinin kirjeenvaihtajan» lähettämän kirjoituksen, jossa pyrittiin vakuuttamaan, että »paluu evankeliumiin» oli leimaa antava piirre koko Saksan kirkon toiminnassa. Tämä johtui kirjoittajan mielestä siitä, että papistolta oli kielletty oikeus politikoidmiseen, josta syystä sen oli pitädyttävä entistä suuremmassa määrin Lutheriin ja vanhaan evankeliumiin. Kirjoittajan mielestä monet kiinnittivät aivan liian paljon huomiota Saksassa ilmeneviin uusiin piirteisiin huomamatta asian todellista luonnetta.¹¹⁰

¹⁰⁸ Clausenin matkakertomus KA:lle 10. 8. 1939, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4.

¹⁰⁹ Ks. Clausen Heckelille 3. 10. ja 27. 11. 1939 ja Heckel Clausenille 25. 10. ja 5. 12. 1939, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4.

¹¹⁰ Herättäjä 11. 9. 1939.

Myös suomalainen kirkkoherra Toivo Immonen, joka oli ollut opintomatalla Saksassa, asettui Kotimaa-lehdessä samantapaisin perustein puolustelemaan Saksan kirkollisia oloja. Immonen vetosi mm. siihen, että hallitusvalta piti kirkkoa pyhänä ja halusi tämän vuoksi suojella sitä joutumasta politiikan temmellyskentäksi. Saksan kirkon piirissä ilmeni kukoistavaa elämää ja kirkko saattoi harjoittaa vapaasti julistustyötä, mikäli se ei sekaantunut politiikkaan. Kirchliches Aussenamtin esittämän propagandistisen käsityksen mukaisesti mainittu kirjoittaja katsoi niin ikään, että tunnustuskirkon taistelussa oli ensisijaisesti kysymys spiritualistisesta liikehännästä kirkon piirissä.¹¹¹

Viimeksi mainitut kirjoitukset olivat siinä määrin saksalaisen propagandan sokaisemia, että ne herättivät välittömiä reaktioita myös Suomessa. Viitaten eräisiin Saksan kirkollista tilannetta koskeviin tosiasioihin ruotsinkielinen *Församlingsbladet* kysyi Herättäjän kirjoituksen johdosta ihmetellen, eikö kysymyksessä ollut todella vanhan evankeliumin sanoman kieltäminen.¹¹² Suomen Kristillisen Ylioppilasliiton palveluksessa toiminut pastori Martti Lujanen paheksui puolestaan yksityiskirjeessään kirkkoherra Immosen kirjoitusta ja vaati Kotimaa-lehden toimituksen puhdistamista eräiden sokeasti saksalaisystävällisten toimittajien vaikutukselta.¹¹³

¹¹¹ Kotimaa 1. 9. 1939.

¹¹² *Församlingsbladet* 14. 9. 1939.

¹¹³ Lujanen Alaselle 2. 9. 1939, YAA. *Klemelä*, Suomen kirkko ja kirkot 1939—1941 s. 62.

VII SODAN PUHKEAMINEN JA POHJOLAN KIRKKOJEN RAUHANAKTIO

1. SODAN LUOMA UUSI TILANNE JA BERGGRAVIN RAUHANVÄLITYSSUUNNITELMA

Maaliskuussa 1939 tapahtuneen Tšekkoslovakian miehityksen jälkeen Euroopan diplomaattisen toiminnan painopiste siirtyi hetkeksi Berliinistä Moskovaan. Kesän 1939 aikana Englanti ja Ranska yrittivät kaikki keinoin päästä sopimukseen Moskovan kanssa. Stalinin esittämien vaatimusten vuoksi neuvottelut eivät kuitenkaan johtaneet tulokseen. Se, missä länsivallat epäonnistuivat, onnistui sen sijaan Hitlerille ja hänen ulkoministerilleen von Ribbentropille. Kesän lopulla yllätti maailman tieto, että Saksa ja Neuvostoliitto olivat lyhyiden neuvottelujen jälkeen allekirjoittaneet 23. 8. hyökkäämättömyyssopimuksen. Sopimuksessa todettiin, että jos jompikumpi osapuoli joutui sotaan, toinen ei auttaisi toisen vihollista. Niin ikään kumpikaan sopimuspuoli ei osallistuisi sellaiseen valtaryhmittymään, joka välittömästi tai välillisesti suuntautuisi toista vastaan.

Julkiseen sopimusasiakirjaan liittyi tuolloin maailmalle salaisuudeksi jäänyt erillinen pöytäkirja, jossa Saksa ja Neuvostoliitto sopivat Itä-Euroopan vaikutuspiirijaosta. Sen mukaan Viro, Latvia ja Suomi kuuluivat Neuvostoliiton sekä Liettua ja Vilna Saksan etupiiriin, kun taas Puola päätettiin käytännöllisesti katsoen jo tällöin jakaa Saksan ja Neuvostoliiton kesken, vaikka tämä kysymys muodollisesti jäikin tulevan poliittisen kehityksen varaan. Hyökkäämättömyyssopimuksen

tietä Hitler saavutti sen, mitä hän tuolloin tarvitsi. Hänelle oli tärkeintä, että Neuvostoliitto irtaantuisi länsivalloista ja suostuisi pysymään puolueettomana hänen Puolaan suunnittelemansa sotaretkien aikana. Stalin saavutti puolestaan ne tavoitteet, joihin hän oli neuvotteluissa länsivaltojen kanssa turhaan pyrkinyt. Hänelle oli tärkeintä strategisen erikoisaseman varmistaminen läntisissä rajamaissa, erityisesti Itämeren piirissä maailmansodan puhkeamisen ja Saksan mahdollisen hyökkäyksen varalta.

Jo viikon kuluttua hyökkäämättömyyssopimuksen allekirjoittamisesta maailma sai ensimmäisen näytön sopimuksen käytännöllisistä seurauksista. Syyskuun 1. päivänä Hitler antoi joukoilleen käskyn marssia Puolaan. Syyskuun 17. päivänä Stalin seurasi esimerkkiä ja miehitti sopimuksessa Neuvostoliitolle jääneet Veikselin itäpuoliset alueet. Länsivallat, Englanti ja Ranska, jotka olivat taanneet Puolan koskemattomuuden, esittivät välittömästi Hitlerille uhkavaatimukset, joka merkitsi käytännössä sodanjulistusta. Toinen maailmansota oli alkanut, joskin aluksi rajoitettuna ja paikallisena selkkauksena.

Berliinin-Moskovan sopimus merkitsi suurta järkytystä etenkin poliittisten ideologiain maailmassa. Maailman kommunistisen liikkeen oli pakko unohtaa läpi 30-luvun toistamansa fasismin vastaiset tunnukset ja yhtyä Moskovan pakottamana ylistämään Hitlerin kanssa solmittua liittoa, mikä ei ollut suinkaan helppoa monille vakaumusellisille liikkeen kannattajille, jotka tunsivat myös kommunistien Kolmannessa valtakunnassa kokeman kovan kohtalon.¹ Kansallissosialistit joutuivat puolestaan hylkäämään hetkeksi kenties runsaimmin käyttämänsä ja tehokkaimman propagandanastonsa taistelusta »aasialaista barbarismia» ja »juutalais-bolševistista maailmansalaliittoa» vastaan, jotka iskusanat olivat herättäneet tiettyä vastakaikua laajoissa bolševismin pelkoa tunteneissa piireissä. Kansallissosialismi lakkasi olemasta ristiretki ihmiskunnan ja Euroopan pelastamiseksi

¹ Ks. esim. *Tuominen*, *Myrskyn aikaa* s. 27—36.

sitä uhkaavalta kommunismin tuholta ja osoittautui vain Hitlerin aggressiivisen valtopolitiikan välikappaleeksi.²

Mutta Neuvostoliiton ja Saksan välinen sopimus ei johtanut vain tiettyjen kansallissosialismia ja kommunismia koskevien illuusioiden särkymiseen. Se merkitsi samalla myös Euroopan poliittisen tasapainon järkkymistä, jonka vaikutus heijastui myös Pohjoismaiden, etenkin Suomen poliittiseen asemaan. Vaikka Berliinin-Moskovan sopimuksen salainen pöytäkirja jäi tässä vaiheessa tuntemattomaksi ja viralliselta saksalaiselta taholta uskoteltiin, että sopimuksella ei olisi vaikutusta Suomen asemaan, entisten vihollisten, Saksan ja Neuvostoliiton nopea ystäväystyminen herätti pian epäilyjä Suomessa. Aavisteltiin, että Saksa oli kenties sopimuksessa suostunut Suomen osalta niihin Neuvostoliiton turvallisuutensa takeeksi esittämiin vaatimuksiin, joihin länsivallat eivät olleet halunneet hetkeä aiemmin Moskovan kanssa käymissään neuvotteluissa suostua. Näin ollen Berliinin-Moskovan sopimus riisti pohjan myös siltä varsinkin Suomessa esiintyneeltä toiveajattelulta, että Saksa Itämeren piirin toisena suurvaltana voisi määrättyssä tilanteessa asettaa sulun Neuvostoliiton ekspansiolle Suomen ja Pohjolan suunnalla.³ Suomi, mutta myös muu Pohjola tunsii näin Berliinin-Moskovan sopimuksen seurauksena olevansa jäämässä eristettyyn asemaan, Euroopan diktaattorien armoille.

Edellä mainittu poliittis-ideologisen tilanteen muutos kosketti läheisesti myös pohjoismaisia kirkkoja. Vaikka pohjoismaiset kirkonjohtajat ja ekumeenikot olivat jo kauan sitten menettäneet uskonsa kansallissosialismiin Euroopan pelastajana ja nähneet sen päinvastoin uhkaksi kristinuskon asemalle, ateistisen bolševismin pelko sekä Saksan taholta harjoitettu propaganda olivat pitäneet jatkuvasti määrättyissä kirkollisissa piireissä yllä uskoa kansallissosialistiseen Saksaan

² Jakobson, Diplomaattien talvisota s. 195. v. *Blücher*, Suomen kohtalon-aikoja s. 149—153.

³ Jakobson s. 197—198. v. *Blücher* s. 153—154. *Jutikkala*, Die deutsch-finnischen Beziehungen von 1933 bis 1945 s. 20.

läntisen kristikunnan suojana itää vastaan. Berliinin-Moskovan sopimus repi lopullisesti rikki kansallissosialismia koskevat illuusiot ja osoitti kestäättömäksi käsityksen, että bolševistisen Venäjän ja kansallissosialistisen Saksan välillä vallitsi sovittamaton ristiriita. Kansallissosialistit, jotka olivat pääargumenttinaan vedonneet kommunisminvastaiseen taisteluun ja syyttäneet Ranskaa ja Englantia veljeydestä bolševistisen Venäjän kanssa, olivat nyt itse liittoutuneet kommunistisen Venäjän kanssa, kuten Frederik Torm huomautti syyttävästi pian sopimuksen jälkeen.⁴ Torm samoin kuin eräät muutkin pohjoismaiset kirkonmiehet ilmaisivat niin ikään pelkonsa, että Saksan liittoutuminen ateistisen Neuvostoliiton kanssa kärjistäisi kenties entisestään valtion ja kirkon suhteita Saksassa.⁵

Toisaalta Berliinin-Moskovan sopimuksen ja sodan aiheuttama poliittinen järkytys lisäsi entisestään pohjoismaisten kirkkojen keskinäistä yhteydentunnetta ja yhteyspyrkimyksiä. Samoin kuin 18.—19. 9. Kööpenhaminassa pidetty Pohjoismaiden pää- ja ulkoministerien kokous korosti antamansa yhteisen puolueettomuusvakuutuksen ohella pohjoismaista yhteenkuuluvuuden tunnetta ja läheisen yhteistoisinnan välttämättömyyttä silloisessa maailman tilanteessa⁶, niin myös pohjoismaiset kirkot pyrkivät ikään kuin etsimään turvaa toisistaan ja korostivat keskinäisen yhteistyön merkitystä lähestyvän myrskyn keskellä. Tämä ilmeni varsin selvästi jo aikaisemmin mainitun Roskilden pohjoismaisen pappeinkokouksen kannanotoissa sekä tätä ja Norjassa pidettyä pohjoismaista piispainkokousta koskeneissa jälkikommenteissa. Koettiin, että kansojen- ja kirkkojenvälisten ristiriitojen kasvaessa pohjoismaisia kirkkoja yhdisti toisiinsa sama usko ja samanlaiset perusnäkemykset. Pohjoismaisen yhteyden korostus sai näkyvästi tilaa myös aiemmin varsin eristyneessä ja saksalaisuuden teoisessa Suomen kirkossa, jonka piirissä yleispoliittisen tilanteenmuu-

⁴ Kristeligt Dagblad 9. 9. 1939. Praesteforeningens Blad 1939 s. 541.

⁵ Ks. esim. Kotimaa 29. 8. 1939 (Yrjö J. E. Alanen).

⁶ *Jakobson* s. 208.

toksen aiheuttama turvattomuudentunne koettiin luonnollisesti kaikkein voimakkaimpana.⁷

Euroopan poliittis-ideologinen kriisi ja sen Pohjolan neutraaleille valtioille aiheuttama omakohtainen uhka eivät kuitenkaan johtaneet vain Pohjolan kirkkojen keskinäisen yhteydentunteen lisääntymiseen. Ne herättivät myös ajatuksen Pohjoismaiden kirkkojen velvollisuudesta toimia aktiivisena välittäjänä sovinnon aikaansaamiseksi sotaan joutuneiden Saksan ja länsivaltojen välillä maailmanpalon estämiseksi. Sovitteluajatuksen esikuvana oli Ruotsin arkkipiispa Nathan Söderblomin ensimmäisen maailmansodan aikana suorittama vastavankaltainen rauhanaktio⁸, kun taas ns. Oslo-valtioiden ulkoministerikokouksen 22. 8. 1939 Belgian kuninkaan Leopoldin johdolla suurvaltojen päämiehille esittämä vetoamus rauhan säilyttämiseksi Euroopassa loi tämäntapaiselle yritykselle asiallista taustaa.

Sovitteluajatuksen keskeisenä »sieluna» oli Oslon piispa Eivind Berggrav, joka toimi vuoden 1939 alussa uudelleen järjestäytyneen Kirkkojen kansainvälisen ystävyyden maailmanliiton eksekutiivikomitean varapuheenjohtajana. Berggrav lähti siitä, että Pohjolan neutraalien valtioiden hallitusten ja kirkkojen tulisi tehdä konkreettinen yritys jo syntyneen kansainvälisen konfliktin ratkaisemiseksi rauhanomaisin keinoin ja toimia välittäjänä sotaakäyvien länsivaltojen ja Saksan välillä sodan laajenemisen estämiseksi. Tässä tarkoituksessa Berggrav kääntyi yhdessä parin norjalaisen ystävänsä kanssa pian sodan puhkeamisen jälkeen Norjan kruununprinssin puoleen ja pyysi hänen välityksellään sikäläisen kuningashuoneen tukea rauhanasian hyväksi. Kruununprinssi asennoituikin asiaan myönteisesti ja lupasi ottaa yhteyttä Ruotsin kruununprinssiin yhteisen rauhanaloitteen aikaansaamiseksi.⁹

⁷ Ks. esim. Det 6. nordiske Praestemøde i Roskilde s. 15—28. Kristen Gemenskap 1939 s. 197—198. Kotimaa 5. 9. 1939. Herättäjä 8. 9. 1939. Ks. myös Oslon lähetystö AA:lle 28. 8. 1939, AA Gesandtschaft Oslo, Kirch. Ang. 1 B I

⁸ *Karlström*, Kristna samförståndssträvanden under världskriget 1914—1918 s. 473—521, 578—581.

⁹ *Berggrav*, Forgjeves for fred s. 14—18.

Samanaikaisesti Berggrav kääntyi myös toisten pohjoismaisten kirkonjohtajien puoleen ja ehdotti eräänlaisen pohjoismaisten kirkkojen ekumeenisen »rauhanneuvoston» perustamista. Berggrav perusteli ehdotustaan sillä, että suurten ekumeenisten yhteiselinten halvaantuessa vastuu jäi entistä suuremmassa määrin paikallisille elimille. Kun Pohjola muodosti yhden kokonaisuuden, se saattoi yhteisen ekumeenisen keskustelimen välityksellä auttaa myös kansainvälisen rauhan rakennustyössä. Samalla Berggrav ehdotti, että Pohjoismaiden kirkot lähettäisivät yhteisen tervehdyksen sotaikäyville maille.¹⁰

Kansainvälisen tilanteen kärjistyessä syyskuun aikana Berggrav piti Oslossa myös kaksi puhetta, joissa hän Oslo-valtioiden ja Kööpenhaminan pohjoismaisen ulkoministerikokouksen rauhanvetoomuksiin viitaten hahmotteli puolueettoman Pohjolan tehtäviä kansainvälisen sovinnon aikaansaamiseksi. Berggrav korosti, että vaikka pohjoismaiset kansat olivat julistaneet pysyvänsä suurvaltojen välisen sodan ulkopuolella, ne eivät voineet olla sivussa koko ihmiskuntaa koskevasta kysymyksestä. Puolueettomina maina niiden tehtävänä oli toimia nimenomaisesti sovittelijan osassa ja tehdä konkreettinen ehdotus kansainvälisen konfliktin laukaisemiseksi. Tässä tehtävässä pohjoismaisilla hallituksilla oli takanaan kansojensa tuki. Sovittelijan tehtävä koski kuitenkin ennen muuta kristillisiä kirkkoja, joita evankeliumin sana velvoitti olemaan suolana ja valona kansojen elämässä.¹¹

Berggravin vetoomukset Pohjolan poliittisille ja kirkollisille johtajille aktiivisen rauhanpolitiikan puolesta olivat ikään kuin hätähuuto uhkaamassa olevan rajumyrskyn edessä, jonka pilvet heittivät varjonsa myös Pohjolan ylle. Berggravin puheet samoin kuin hänen ja Norjan sisälähetysten johtajan professori Hallesbyn Norjan kansalle osoittama yhteinen vetoomus¹² herättivätkin huomiota paitsi Pohjoismaissa myös sotaikäyvien valtioiden taholla.

¹⁰ Berggrav Eidemille, Kailalle ja Fuglsang-Damgaardille 13.9.1939, EBA.

¹¹ Berggrav piti puheensa Oslossa 13.9. aiheesta »Forbered freden» ja 27.9. aiheesta »Nordens opgave idag overfor freden». Puheet julkaistu mm. *Morgenbladet* 14.9. ja 28.9.1939.

¹² Ks. *Berggrav* s. 161—162.

2. SAKSAN OSOITTAMA KIINNOSTUS POHJOLAN KIRKKOJEN RAUHANVÄLITYSSUUNNITELMAA KOHTAAN

Berggravin julkisuudessa esittämät sovinnonvetoomukset herättivät huomiota paitsi pohjoismaisten kirkkojen piirissä myös Saksan virallisen kirkon taholla. Saatuaan Güntherin välityksellä kuulla Berggravin ja Hallesbyn esittämästä yhteisestä vetoomuksesta Heckel kääntyi välittömästi Saksan ulkoministeriön puoleen ja huomautti, että vaikka ko. vetoomus kohdistui ensisijaisesti Norjan kansaan, sitä oli pidettävä myös kansainvälisten suhteiden kannalta huomioonotettavana.¹³ Kun Saksan poliittinen johto tähdensi samanaikaisesti rauhantahtoaan ja vakuutti, ettei Puolan sortumisen jälkeen ollut Saksan ja länsivaltojen välillä olemassa mitään todellista sodan syytä, Berggravin vetoomus herätti kiinnostusta myös Saksan ulkoministeriössä, missä tunnettiin osaksi aitoa pelkoa sodan laajenemista kohtaan maailmansodaksi. Berggravin sovinnonvetoomuksen inspiroimana lähettiiläs von Twardowski Saksan ulkoministeriöstä esittikin toivomuksen, että Kirchliches Aussenamtissa tuolloin toiminut konsistoriaalineuvos Eugen Gerstenmeier matkustaisi rauhanvälityshankkeen edistämiseksi Pohjolaan.¹⁴

Lähettiiläs von Twardowskin toivomuksesta Gerstenmeier matkustikin jo syyskuun lopulla yhdessä Geneven ekumeenisen tutkimuslaitoksen palveluksessa olleiden tri Hans Schönfeldin ja hänen ruotsalaisen työtoverinsa Nils Ehrenströmin kanssa Skandinaviaan. Matka suuntautui aluksi Kööpenhaminaan sekä sieltä edelleen Lundiin, Tukholmaan, Upsalaan, Sigtunaan ja Osloon sekä paluumatkalla jälleen Kööpenhaminaan. Noin kolme viikkoa kestäneen matkansa aikana Gerstenmeier ja Schönfeld neuvottelivat paitsi johtavien skandinaavisten piispojen ja yliopistoteologien myös eri yhdistysten ja kansain-

¹³ Heckel AA:lle 23. 9. 1939, AA, Gesandtschaft Oslo, Kirch. Ang. 1 B I.

¹⁴ Ks. von Schlabrendorff, Eugen Gerstenmeier im Dritten Reich s. 25.

välisten avustusjärjestöjen paikallisten edustajien, lehtimiesten, pap-
pien jne. kanssa.¹⁵

Matkan päähuomio kohdistui rauhanvälityskysymykseen, josta
asiasta Gerstenmeier ja Schönfeld neuvottelivat lähinnä johtavien
pohjoismaisten piispojen ja eräiden yliopistoteologien sekä paikallisten
Saksan edustajien kanssa. Vaikka pohjoismaisten kirkonjohtajien
ja teologiiden asenne rauhanvälityssuunnitelmiin oli yleensä myönteinen,
Kirchliches Aussenamtin asiaa kohtaan osoittama kiinnostus he-
rätti myös epäilyjä. Mm. kansallissosialismin vastaisista mielipiteis-
tään tunnettu prof. Frederik Torm, jonka kanssa Gerstenmeier ja
Schönfeld keskustelivat asiasta jo menomatallaan Kööpenhaminassa,
asennoitui välityssuunnitelmaan täysin torjuvasti. Gerstenmeierin
kertomuksen mukaan Torm ei salannut myötätuntoaan länsivaltoja
kohtaan ja piti näiden voittoa sodan pitkittyessä itsestään selvänä.
Tästä syystä Torm halusi myös kieltäytyä osallistumasta rauhanväli-
tysuunnitelmiin, koska hänen mielestään vain sota saattoi tuoda lo-
pullisesti selvyyttä tilanteeseen. Tormin kielteisen asenteen johdosta
Gerstenmeier totesi, että Saksan kirkon tehtävänä oli pyrkiä eliminoi-
maan Tormin kielteinen vaikutus Tanskan kirkossa. Tähän tarjoutui
myös mahdollisuuksia, koska eräät Tanskan kirkon toiset edustajat
(Fuglsang-Damgaard, Jørgensen) olivat luottamuksellisessa keskuste-
lussa ilmaisseet epäilynsä Tormin yksipuolista asennetta kohtaan.¹⁶

Myös arkkipiispa Eidemin asenne pohjoismaisten kirkkojen toi-
mesta mahdollisesti suoritettavaan rauhanvälitystoimintaan oli Ger-
stenmeierin mukaan jossainmäärin pidättyvä. Arkkipiispa selitti kyllä
olevansa valmis kaikkeen kirkollisluonteiseen sovittelutyöhön Saksan
ja länsivaltojen kesken, mikäli kysymyksessä oli humanitaarinen tms.

¹⁵ Gerstenmeier, Bericht über die von 27. sept.—20. okt. 39. durchgeführte
Besuchreise skandinavischer Kirchenführer, kirchlicher Verbände und Fakul-
täten, 11. 11. 1939, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1; Schweden, Bd 4; Nor-
wegen, Bd 2.

¹⁶ Gerstenmeier, Bericht über die ... 11. 11. 1939, Archiv KA, C I Däne-
mark, Bd 1.

apu. Sen sijaan hän epäili kirkkojen mahdollisuutta toimia välittäjänä poliittisessa konfliktissa.¹⁷

Suopeimman vastaanoton Gerstenmeierin rauhanvälitystä koskevat tunnustelut saivat piispa Berggravin taholta, joka oli välittömästi sodan puhkeamisen jälkeen tehnyt oman kirkkonsa piirissä kaikkensa sovintomielialan vahvistamiseksi ja osoittanut myös toisille pohjoismaisille kirkkonjohtajille vetoomuksen tässä asiassa. Vaikka myös Berggrav asennoitui Gerstenmeierin myöhemmin sodan jälkeen esittämän kertomuksen mukaan Saksan taholta tulevaan samantapaiseen välityspyyntöön aluksi jossainmäärin pidättyvästi¹⁸, välitystoiminta suursodan estämiseksi sai hänen taholtaan osakseen suurta ymmärtämystä. Niinpä Gerstenmeier sai Berggravin kanssa käymissään keskusteluissa jo tietää, että Berggrav oli rauhanvälitystä koskevissa suunnitelmissaan ollut yhteydessä myös Englantiin ja Valkoiseen Taloon sekä suunnitteli pohjoismaisen kirkkonjohtajien kokouksen koollekutsumista, joka keskustelisi rauhanvälityskysymyksestä ja kirkkojenvälisestä avustustoiminnasta. Gerstenmeierin mielestä Berggrav oli myös henkilönä erittäin sopiva tällaiseen tehtävään, koska hänellä oli oman kirkkonsa lisäksi runsaasti yhteyksiä Norjan ja koko Skandinavian johtaviin poliitikkoihin ja kulttuuripiireihin sekä arvovaltaisia suhteita sekä Englannin valtiokirkkoon että Amerikan poliittisiin ja kirkollisiin piireihin.¹⁹

Samalla kun Gerstenmeier pyrki kannustamaan pohjoismaisia kirkkonjohtajia, erityisesti Berggravia, rauhanvälitysaloitteen toimeenpanemiseksi, hänen huolensa kohdistui erityisesti siihen, että mahdollinen rauhanaloite saisi länsivaltojen näkökohtia suosivan luonteen. Tämän vuoksi Gerstenmeier alleviivasi niin Berggravin kuin paluumatkalla Kööpenhaminassa Fuglsang-Damgaardin kanssa käymissään

¹⁷ Gerstenmeier, Bericht über die ... 11.11.1939, Archiv KA, C I Schweden, Bd 4.

¹⁸ v. Schlabrendorff s. 26.

¹⁹ Gerstenmeier, Bericht über die ... 11.11.1939, Archiv KA, C I Norwegen, Bd 2.

keskusteluissa poliittisesti lojaalin asennoitumisen välttämättömyyttä aloitteen tekijöiden puolelta. Niin ikään Gerstenmeier korosti matkansa jälkeen ulkoministeriölle antamassaan raportissa, että saksalaisten tulisi löytää keinot voidakseen jatkuvasti vaikuttaa ko. rauhanpyrkimysten suunnitteluun ja ohjautumiseen poliittisten etujensa varmistamiseksi. Eristyminen myös tässä asiassa kirkkojen välisestä toiminnasta merkitsi kentän jättämistä avoimeksi Englannin ja Ranskan sekä paavin kuurian vaikutukselle.²⁰ Näin Gerstenmeier halusi samalla tähdentää, että hallitusvallan Saksan kirkkoon kohdistama eristämispoliitikka ei ollut Saksan etujen mukaista.

Viimeksi mainitun vaaran torjumiseksi Kirchliches Aussenamt ryhtyi yhdessä Saksan lähetystön kanssa erikoistoimenpiteisiin. Niinpä tri Günther, joka vaimonsa juutalaisen syntyperän vuoksi oli joutunut eroamaan Oslon saksalaisen seurakunnan papin virasta, sai Gerstenmeierin välityksellä tehtäväkseen toimia »näkymättömänä» ekumeenisena yhdysmiehenä Saksan ja pohjoismaisten kirkkojen välillä rauhanpyrkimyksiä koskevilla suunnitelmissa. Jotta asia ei herättäisi länsivaltojen taholla epäilyjä kirkollista rauhanvälityshanketta kohtaan, oli Güntherin määrä esiintyä ulkonaisesti täysin riippumattomana yksityishenkilönä sekaantumatta näkyvästi pohjoismaisten kirkkojen hankkeeseen. Pohjolan täytyi esiintyä ulospäin ekumeenisessa välitystehtävässä täysin itsenäisesti.²¹

Toisaalta Gerstenmeier ja Kirchliches Aussenamt pyrkivät mahdollisuuksiensa mukaan eliminoimaan pohjoismaisten kirkkojen piirissä ilmenneet epäilykset kirkollista rauhanvälityssuunnitelmaa kohtaan ja estämään kaikin tavoin tällaisten käsitysten vahvistumisen. Tämä tuli ilmi mm. Gerstenmeierin kielteisessä asenteessa tuolloin Sveitsissä pakolaisena oleskelleen saksalaisen ekumeenikon professori Siegmund-Schultzen Ruotsin matkaan, johon hänet oli kutsuttu Olaus Petri-säätiön toimesta vierailevaksi luennoitsijaksi talvella 1940.

²⁰ Gerstenmeier, Sonderbericht an das AA 11. 11. 1939, AA, Gesandtschaft Oslo, Kirch. Ang. 1 B I.

²¹ Günther KA:lle 18. 10. 1939, AA, Gesandtschaft Oslo, Kirch. Ang. 1 B I.

Peläten, että kansallissosialismin ja Kirchliches Aussenamtin vastaisista mielipiteistään tunnettu Siegmund-Schultze voisi vakavasti häiritä vireillä olevaa rauhanvälityshanketta ja vahingoittaa Saksan etuja tässä asiassa, Gerstenmeier esitti ulkoministeriölle jättämässään raportissa toivomuksen, että se tekisi kaiken voitavansa estääkseen Siegmund-Schultzen matkan Ruotsiin.²²

Kuten Gerstenmeierin kertomuksesta ilmenee, tunsikin Kirchliches Aussenamt tässä vaiheessa varsin suurta kiinnostusta pohjoismaista kirkollista rauhanvälityssuunnitelmaa kohtaan ja pyrki yhdessä Saksan ulkoministeriön kanssa ohjaamaan sitä tietoisesti toivomaansa suuntaan. Tämä olikin luonnollista Hitlerin Puolan sodan jälkeen omaksuman »hymy-kampanjan» luomaa taustaa vasten. Pohjoismaiset kirkonjohtajat tunsivat puolestaan samasta syystä pidättyvyyttä rauhanaloitetta kohtaan peläten joutuvansa välitystehtävässä vain Hitlerin aggressiivisen politiikan aseenkantajiksi. Tämä pelko ei ollutkaan aiheeton, vaikka »suostuttelujen» takana olivat vain Kirchliches Aussenamt ja eräät Auswärtiges Amtin »rauhantahtoiset» virkamiehet.

Rauhanvälityskysymyksen ohella Gerstenmeier neuvotteli Skandinavian matkansa aikana myös ekumeenisen työn jatkumismahdollisuuksista ja kirkollisesta avustustoiminnasta sodan aikana sekä pyrki pääsemään selville pohjoismaisten kirkollisten ja muidenkin piirien senhetkisistä asenteista Saksaan ja Saksan kirkkoon. Skandinaaviset kirkonjohtajat samoin kuin hänen tapaamansa eri järjestöjen ja tiedekuntien edustajat (Jørgensen, Sparring-Petersen, Nygren, Björkqvist, Lindström, Christie, Koren jne.) ilmaisivat olevansa valmiit osallistumaan kaikinpuoliseen humanitaariseen avustustoimintaan sodan aikana yhteistyössä Punaisen ristin kanssa sekä toimimaan mm. Englannissa internoituina olleiden saksalaisten pappien vapauttamiseksi. Niin ikään monet johtavat skandinaaviset kirkonmiehet osoittivat

²² Gerstenmeier, Sonderbericht an das AA 11. 11. 1939, AA, Gesandtschaft Oslo, Kirch. Ang. 1 B I. Ks. myös v. *Schlabrendorff* s. 26. Prof. Siegmund-Schultzen haastattelulausunto 12. 5. 1966.

ymmärtämystä Saksan kirkkoa kohtaan toivoen kirkkojenvälisen toiminnan Saksan ja Pohjolan kirkkojen kesken edelleen jatkuvan. Erityistä kiinnostusta monet osoittivat myös jaetun Puolan evankelisten seurakuntien auttamistyötä kohtaan yhteistyössä Saksan kirkon kanssa.²³

Kirkkojenvälisen toiminnan osakseensaamasta ymmärtämyksestä huolimatta yleinen ilmiö oli Gerstenmeierin ulkoministeriölleen antaman matkakertomuksen mukaan Saksan kannalta huolestuttava. Käymiinsä keskusteluihin viitaten Gerstenmeier totesi, että ellei pelkän propagandamateriaalin levittämisen lisäksi voitu tehdä saksalais-skandinaavisten suhteitten hyväksi jotain konkreettista, oli olemassa vaara, että Saksan kulttuurivaikutus Pohjolassa menettäisi asemansa ja häviäisi ennen pitkää merkityksettömänä. Varsinkin nuorempi teologipolvi ja nuorempi oppineisto yleensä oli vanhempaa polvea selvemmin Englannin ja anglosaksisen kulttuurivaikutuksen alaista ja asennoitui torjuvasti kansallissosialismiin, joka sen mielestä kaiken muun arveluttavan lisäksi oli liittoutunut bolševismin kanssa Euroopan turmioksi. Propagandakirjoitusten asemesta, jotka olivat tuomitut jäämään vaikutuksettomiksi, oli Gerstenmeierin mukaan pyritävä kaikin keinoin lisäämään Saksan kulttuuripanosta Pohjolassa esim. professori- ja teologivaihdon muodossa, koska saksalainen tutkimus nautti edelleen arvonttoa Pohjolassa.²⁴

Gerstenmeierin sanoissa kuvastui syvä huoli pohjoismaisen mielipiteen kehityksen johdosta. Niin määrätietoisesti kuin Gerstenmeier pyrki ajamaan kansallissosialistisen Saksan etuja rauhanaloitetta koskevassa kysymyksessä, hän koki toisaalta pohjoismaisessa mielipiteessä tapahtuneen muutoksen pelottavana ja näki kansallissosialistien harjoittaman ulkomaisen propagandan epätarkoituksenmukaiseksi. Oikeutetusti Gerstenmeier katsoi, että varsinkin Berliinin-Moskovan

²³ Gerstenmeier, Bericht über die... 11.11.1939, Archiv KA, C I Dänemark, Bd 1; Norwegen, Bd 2; Schweden, Bd 4.

²⁴ Gerstenmeier, Sonderbericht an das AA 11.11.1939, AA, Gesandtschaft Oslo, Kirch.Ang. 1 B I.

sopimus oli oleellisesti vahvistanut Saksan vastaisia mielialoja Pohjoismaissa, missä ei voitu ymmärtää Saksan liittoutumista bolševistisen Venäjän kanssa.

3. SUOMEN UHANALAINEN ASEMA JA POHJOLAN KIRKKOJEN RAUHANALOITE

Välittömästi Puolan sortumisen jälkeen Neuvostoliitto ryhtyi toimenpiteisiin toteuttaakseen Moskovan sopimuksen salaisen pöytäkirjan sille suomat oikeudet Itämeren piirissä. Jo syys-lokakuun vaihteessa Baltian valtiot saivat kukin vuorollaan kutsun lähettää edustajansa Moskovaan neuvottelemaan keskinäisen avunantosopimuksen solmimisesta Neuvostoliiton kanssa sekä eräiden laivasto- ja lentotukikohtien luovuttamisesta Neuvostoliitolle. Poliittisesti eristettyinä Baltian maat olivat pakotetut suostumaan Neuvostoliiton esittämiin vaatimuksiin. Baltian maiden kanssa käytyjen neuvottelujen jälkeen seurasi välittömästi Suomen vuoro. Jo samana päivänä 5. 10. 1939, jolloin Latvian oli allekirjoitettava keskinäinen avunantosopimus Neuvostoliiton kanssa, Suomen hallitus sai Molotovilta kutsun lähettää edustajansa Moskovaan neuvottelemaan maiden välisistä »konkreettisista poliittisista kysymyksistä». Vaikka Neuvostoliiton suunnitelma ei Suomen osalta ollut sama kuin Baltiassa, jo neuvottelujen perättäisyys Baltian ja Suomen suunnalla antoi aiheen olettaukseen, että myös Suomi joutuisi jakamaan Baltian maiden kohtalon.

Neuvostoliiton toimenpiteet Baltiassa sekä Suomelle esitetty neuvottelukutsu ei herättänyt vain voimakasta pelkoa kaikkialla Pohjoismaissa vaan lisäsi samalla myös entisestään kiinnostusta vireillä ollutta rauhanvälityssuunnitelmaa kohtaan. Niinpä piispa Berggrav kääntyi kohta Suomen valtuuskunnan Moskovaan matkustamisen jälkeen huolestuneena Hänen Majesteettinsa Norjan kuninkaan puoleen ja viittasi tapahtumien huolestuttavaan kehitykseen Itämeren piirissä. Berggrav totesi, että Neuvostoliitto otti valtion toisensa jälkeen ilman mitään

näkyvää protestia länsivaltojen hallitusten taholta. Nyt oli Suomen kohtalonhetki käsillä. Jos sota jatkui lännessä, Neuvostoliitto saattoi tehdä, mitä se halusi. Neuvostoliiton aktio Suomea kohtaan tapahtui todennäköisesti Saksan antaman hyväksymisen turvin, eikä Pohjola voinut taistella samalla kertaa sekä Venäjää että Saksaa vastaan.²⁵ Samanaikaisesti Berggrav kirjoitti myös Eidemille ja totesi, että Pohjolan oli osoitettava kiinnostusta rauhanaloitetta kohtaan jo senkin vuoksi, että pitkälinen ja suuri sota heikensi Saksaa ja länsivaltoja ja antoi Neuvostoliitolle lähes vapaat kädet toimintaan Pohjolan suunnalla.²⁶

Berggravin kirjeessä kuvastui voimakkaana pelko, että Saksan ja länsivaltojen välisen selkkauksen jatkuessa Pohjola oli kokonaisuudessaan jäämässä Neuvostoliiton armoille. Tästä syystä rauhanaloite ja pyrkimys sovinnon aikaansaamiseksi Saksan ja länsivaltojen kesken oli mitä suurimmassa määrin myös Pohjolan omaa turvallisuutta koskeva kysymys.

Pohjoismaiden oman turvallisuuden kannalta yhä uhkaavammaksi muuttuneessa tilanteessa Berggravin vetoamus herättikin entistä enemmän vastakaikua pohjoismaisten kirkkojen piirissä. Kun pohjoismaisten valtionpäämiesten ja ulkoministerien oli määrä kokoontua 18.—19. 10. yhteiseen neuvottelukokoukseen Tukholmaan antaakseen moraalista tukea Suomelle neuvotteluissa Neuvostoliiton kanssa, panivat pohjoismaiset kirkonjohtajat toivonsa tähän kokoukseen. Arkipiispa Eidemin aloitteesta Pohjoismaiden johtavat piispat päättivät kääntyä hallitsijoittensa puoleen ja ehdottaa, että kokous harkitsisi Pohjolan valtioiden mahdollisuutta toimia aktiivisena rauhanvälittäjänä suurvaltojen välillä ja esittäisi tätä koskevan kannanoton. Niin ikään päätettiin pohjoismaisten kirkonjohtajien kesken, että kaikissa Pohjoismaiden pääkaupungeissa järjestettäisiin rauhanjuma-lanpalvelukset samanaikaisesti Tukholman kokouksen kanssa.²⁷

²⁵ Berggrav Hänen kuninkaalliselle korkeudelleen 11. 10. 1939, EBA.

²⁶ Berggrav Eidemille 11. 10. 1939, EBA.

²⁷ Eidem Kailalle, Berggraville ja Fuglsang-Damgaardille 14. 10. 1939, EBA. *Berggrav, Forgive for fred* s. 61—62.

Kun valtionpäämiesten kokouksen tulokset jäivät sekä aktiivisen rauhanpolitiikan että Suomen auttamiskysymyksen osalta varsin laihoiksi ²⁸, päättivät pohjoismaiset kirkonjohtajat kulkea omaa tietänsä. Lähtien siitä käsityksestä, että Englannin ja Saksan välisen rauhanneuvottelujen käyntiinsaaminen voisi ratkaisevasti helpottaa myös Suomen asemaa, piispa Berggrav ryhtyi arkkipiispa Eidemin ja piispa Fuglsang-Damgaardin tukemana aktiiviseen toimintaan pohjoismaisen kirkonjohtajain kokouksen koollekutsumiseksi ja kirkollisen rauhanaloitteen toteuttamiseksi. Viimeksi mainittua tarkoitusta silmälläpitäen Berggrav neuvotteli paitsi norjalaisten myös eräiden muiden johtavien pohjoismaisten poliitikkojen kanssa päästäkseen selville niistä konkreettisista kiistakysymyksistä, jotka olivat Saksan ja Englannin mahdollisen sovinnon tiellä.²⁹

Berggravin ja toisten pohjoismaisten kirkonjohtajien rauhanvälityshanke kiinnosti paitsi Kirchliches Aussenamtia myös eräitä englantilaisia kirkonjohtajia, jotka lokakuussa 1939 Skandinaviassa vierailleen tri William Patonin välityksellä olivat saaneet lähemmin tutustua sikkäläisten kirkonjohtajien rauhanvälityshanketta koskeviin suunnitelmiin.³⁰ Toisin kuin vielä kuukautta aiemmin Gerstenmeierin matkan aikana Kirchliches Aussenamt asennoitui kuitenkin rauhanvälitysuunnitelmaan tällä kertaa vähemmän toiveikkaasti. Kun tri Günther pyysi saamansa yhdysmiehen tehtävän perusteella Kirchliches Aussenamtilta ohjeita saksalaisten näkökohtien esittämiseksi Berggraville suunniteltua pohjoismaista kirkonjohtajien kokousta varten³¹, kehotti Heckel vastauskirjeessään häntä kaikin käytettävissä olevin keinoin saattamaan kokouksen osanottajien tietoon, että länsivaltojen siihen mennessä esittämiltä rauhanehdoilta ei puuttunut vain suun-

²⁸ Ks. esim. *Wahlbäck*, *Finlandsfrågan i svensk politik 1937—1940* s. 227—230.

²⁹ *Berggrav* s. 63—65.

³⁰ *Berggrav* s. 62—63.

³¹ Günther Heckelille 21. 10. ja 9. 11. 1939, EBA.

nitelmallinen luonne, vaan ne sisälsivät kauttaaltaan myös Saksan kansaa loukkaavia piirteitä. Heckel korosti, että kaiken pahan syvimpänä syynä oli nähtävä Versaillesin rauha ja länsivaltojen harjoittama status quo -politiikka. Uudelleen järjestetyn Euroopan konkreettisten kysymysten käsittely saattoi olla mielekästä vain sillä edellytyksellä, että tästä politiikasta lopullisesti luovuttiin. Tämä oli myös Keski-Euroopan pienten valtioiden elämisen mahdollisuuksien edellytyksenä. Edelleen Heckel katsoi, että pohjoismainen kokous menetteli viisaasti, jos se pyrki kääntymään ensisijaisesti Englannin puoleen, koska Hitlerin lokakuun alussa julkisesti esittämän rauhantarjouksen jälkeen oli katsottava, että länsivallat olivat hylänneet rauhan. Rauhanpyrkimykset oli tämän vuoksi aloitettava sieltäpäin.³²

Heckelin kirjeessä kuvastui sekä voitonvarmuus että haluttomuus kaikkiin kompromisseihin. Heckel tahtoi myös Güntherin välityksellä alistaa pohjoismaisten kirkkojen rauhanaloitteen palvelemaan selvästi saksalaisten tarkoituksiperiä.

Berggraville lähettämässään henkilökohtaisessa kirjeessä Heckel ilmaisi puolestaan kiittolisuutensa pohjoismaisten kirkkojen saksalaisten sotavankien ja internoitujen hyväksi suorittamasta työstä sekä lausui toivovansa, että kristillisen rakkauden henki vallitsisi aseiden erottamista muureista huolimatta. Samalla Heckel ilmoitti, että pohjoismaiset kirkot saattoivat kääntyä Kirchliches Aussenamtin puoleen, mikäli ne toivoivat yhteyksiä Saksan kirkkoon. Vain sen välityksellä oli Heckelin kirjeen mukaan mahdollista levittää esim. painotuotteita Saksaan.³³ — Viimeksi mainittu Heckelin viittaus oli ilmeisesti tarkoitettu varoitukseksi, että yhteyksien pitäminen Saksaan ohii Kirchliches Aussenamtin oli mahdotonta.

Sodan alkamisesta lähtien vireillä ollut suunnitelma pohjoismaisen kokouksen järjestämiseksi rauhanaloitteen tekemistä varten toteutui vihdoinkin marraskuun lopulla 1939. Muodollisesti ekumeenisen liik-

³² Heckel Güntherille 21. 11. 1939, AA, KultA, Ev. Ang. 1 B I, DZA.

³³ Heckel Berggraville 28. 10. 1939, EBA.

keen (WA) alueellisena konferenssina pidettiin Oslon piispankartanossa 22.—23. 11. pohjoismaisten kirkonjohtajien kokous, johon osallistui 20 edustajaa neljästä pohjoismaasta.³⁴ Sotaa käyvistä maista hankkimansa informaation pohjalta kokous käsitteli aihetta, miten pohjoismaiset kirkot voisivat vallitsevassa tilanteessa toimia kansainvälisen sovinnon aikaansaamiseksi. Neuvottelujen tuloksena kokous päätti 1) esittää vetoomuksen Pohjolan kristityille solidaarisuuden ja vastuun osoittamiseksi Eurooppaa uhkaavan katastrofin keskellä, 2) lähettää Pohjolan kristittyjen nimissä tervehdyksen sotaikäyvien maiden kristityille sekä 3) esittää tarjouksen neuvottelujen järjestämiseksi toisaalta Saksan ja Pohjolan kirkkojen sekä toisaalta länsivaltojen ja Pohjolan kirkkojen edustajien välillä. Ensiksi mainittu vetoamus päätettiin saattaa välittömästi julkisuuteen ja kolmas lähettää ekumeenisen liikkeen (WA) Englannin, Ranskan ja Saksan kansalliskomiteoille, kun taas sotaikäyvien maiden kristityille osoitettu tervehdys päätettiin toistaiseksi saattaa vain luottamuksellisesti asianomaisten maiden kirkkojen tietoon.³⁵

Pohjoismaisten kirkonjohtajien kokouksen neuvotteluille ja päätöksille loi taustaa paitsi yleinen maailmansodan uhka myös Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden samanaikaisesti tapahtunut kärjistyminen. Kun aseellisen selkkauksen uhka Suomen ja Neuvostoliiton välillä oli käynyt yhä ilmeisemmäksi Suomen torjuttua Neuvostoliiton sille esittämät aluevaatimukset, näkivät monet kirkonmiehet rauhan-tunnustelut Saksan ja länsivaltojen kesken Suomen uhanalaisen aseman vuoksi entistäkin tärkeämmäksi. Varsinkin Suomen ja Neuvostoliiton välisen sodan puhjettua 30. 11. viimeksi mainittu seikka sai entistä enemmän painoa.

³⁴ Kokoukseen osallistuivat mm. piispat Berggrav ja Støren Norjasta, piispa Fuglsang-Damgaard Tanskasta, arkkipiispa Eidem, piispa Runestam ja tri Björkqvist Ruotsista. Suomen kirkkoa edusti prof. Gulin suomalaisten kirkonjohtajien ollessa poliittisen tilanteen vuoksi estyneitä matkustamasta Osloon. Ks. Kristen Gemenskap 1939 s. 183—185. *Gulin*, Elämän lahjat I s. 336.

³⁵ *Berggrav* s. 66—67, 163—167. *Gulin* I s. 336—337. Kirke og Kultur 1939 s. 631—632.

Samanaikaisesti kun arkkipiispa Kaila esitti sodan alettua Suomen kirkon nimissä vetoomuksensa länsimaiden kristillisille kirkkoille sekä aineellisen että henkisen tuen saamiseksi Suomelle taistelussa kristinuskon ja länsimaisen sivistyksen puolesta bolševismia vastaan ³⁶, kääntyi mm. ruotsalainen professori Ragnar Bring ³⁷ arkkipiispa Eidemin puoleen ja esitti suomalaisen virkaveljensä G. O. Rosenqvistin nimissä vetoomuksen rauhanaloitteen kiirehtimiseksi Suomen aseman vuoksi. Rosenqvistin sanoihin vedoten Bring tähdensi, että pohjoismaisten kirkkojen olisi pyrittävä mahdollisimman nopeasti yhteyksiin Englannin kirkollisten ja poliittisten piirien kanssa rauhan aikaansaamiseksi Saksan ja länsivaltojen välillä. Vaikka viimeksi mainittu tehtävä näyttikin mahdottomalta, saksalaisen ja englantilaisen kulttuurin välillä olevien Pohjolan kirkkojen velvollisuus oli pyrkiä sovitteluun. Englantilaiset näkivät natsismin peruspahana maailmassa. Pohjoismaisten kirkkojen oli pyrittävä opettamaan heille, että suurin paha ei ollut suinkaan natsismi vaan bolševismi.³⁸

Kuten Bringin kirjeestä ilmenee, lisäsi Neuvostoliiton taholta koettu akuuttinen uhka entisestään tarvetta sovinnon etsimiseksi Saksan ja länsivaltojen välillä. Samalla konkreettisena koettu Idän uhka lievensi kansallissosialismia ja kansallissosialistista Saksaa kohtaan tunnettua antipatiaa ja sai sen näyttämään vain »pienemmältä pahalta», jonka kanssa oli mahdollista ainakin pyrkiä sovintoon.

Jo ennen kuin Bring esitti vetoomuksensa Eidemille, Berggrav olikin matkustanut rauhanaloitetta koskevassa asiassa Englantiin. Kuten Berggrav on teoksessaan »Forgjeves for fred» kertonut, esittivät Canterburyn ja Yorkin arkkipiispat jo marras-joulukuun vaihteessa hänelle sähköitse pyynnön saapua Englantiin neuvottelemaan kirkon asenteesta ja tehtävistä rauhanasiassa. Kun Berggrav sai samanaikaisesti pitkällisten ponnistelujen jälkeen tanskalaisen professori

³⁶ Ks. Kotimaa 13. 12. 1939. Kristen Gemenskap 1939 s. 157.

³⁷ Ragnar Bring oli toiminut aiemmin Åbo Akademin professorina, josta syystä hänellä oli läheiset suhteet Suomeen.

³⁸ Bring Eidemille 15. 12. 1939, EEA B I a:43. Ks. myös Kristen Gemenskap 1940 s. 19—24.

Noackin välityksellä myös Saksan ulkoministeriön taholta esityksen niistä näkökohdista, joita voitiin pitää sovintoneuvottelujen mahdollisena lähtökohtana Saksan taholta ³⁹, hän matkusti jo joulukuun alkupuolella Englantiin.

Englannin matkansa aikana Berggrav neuvotteli rauhanaloitteeseen liittyvistä kysymyksistä paitsi sikeläisten kirkonjohtajien ja ekumeenikkojen myös ulkoministeri, lordi Edward Halifaxin kanssa ja esitti heille Berliinistä saamansa muistion. Vaikka englantilaiset poliitikot, erityisesti lordi Halifax, asennoituivat sangen epäilevästi Hitlerin rauhantahtoon ja ilmaisivat pelkonsa, että sovintoneuvottelut antaisivat vain Hitlerille aseet jatkaa entistä toimintalinjaansa, Berggravin välityshehdotus sai Englannin kirkollisen johdon taholta varsin myönteisen vastaanoton. Merkitsevintä oli, että pohjoismaisen kirkonjohtajain kokouksen esittämä tarjous neuvottelukokouksen järjestämiseksi toisaalta Pohjolan sekä toisaalta Englannin ja Ranskan kirkkojen edustajien kesken sai Englannin kirkollisen johdon taholta varsin varauksettoman hyväksymisen.⁴⁰

Berggravin Englannin kirkonjohtajien kanssa käymissä keskusteluissa saavuttamat tulokset rohkaisivat rauhanaloitteen tekijöitä jatkamaan välittömästi toimintaansa. Jo tammikuun alkupuolella 8.—9. 1. 1940 järjestettiin Hollannissa Apeldoornin lähellä sijaitsevassa Zilven turistihotellissa kokous, johon osallistuivat pohjoismaisten kirkkojen edustajien ohella toisen sotaakäyvän osapuolen, Ranskan ja Englannin edustajat sekä eräitä ekumeenisen liikkeen toiminnassa mukana olleita hollantilaisia ja sveitsiläisiä kirkonmiehiä. Pohjoismaisia kirkkoja edustivat kokouksessa arkkipiispa Eidem, piispa Berggrav, piispa Noack ja prof. Gulin, kun taas Englannin ja Ranskan kirkkojen puolesta osallistuivat neuvotteluihin mm. Yorkin arkkipiispa William Temple, Chichesterin piispa Bell ja Ranskan protestanttisen liiton johtaja Marc Boegner. Kokouksessa oli lisäksi paikalla saksalainen tri Schönfeld Genevestä.

³⁹ Berggrav s. 71—72, 173—175.

⁴⁰ Berggrav s. 71—72, 78—83, 92—97.

Zilvenin kokous näytti muodostuvan rauhanaloitteen tekijäin suureksi riemuvoitoksi. Oman maansa laajojen kristillisten piirien mieliteeseen vedoten kokouksen englantilaiset (ja ranskalaiset) osanottajat hyväksyivät myöhemmin Times'issäkin julkaistun raportin, jossa he tunnustivat veljeytensä Saksan kristittyjä kohtaan pyhän yhteisen kirkon jäsenenä ja ilmaisivat pyrkivänsä rauhaan, joka rakentuisi kansojen väliseen sovintoon. Niin ikään kokousedustajat lausuiivat uskovansa hallitustensa ja kansojensa olevan valmiit aloittamaan rauhanneuvottelut, mikäli tšekien, slovakien ja Puolan kansan riippumattomuus ja suvereniteetti tunnustettaisiin ja tästä saataisiin myös käytännölliset vakuudet, ja mikäli lopullinen rauha pyritäisiin järjestämään Euroopan kansojen yhteisessä konferenssissa, johon myös tšekit, slovakit ja puolalaiset saisivat täysivaltaisina osallistua. Edelleen kokouksen osanottajat lausuiivat olevansa yksimielisiä siitä, että kaikki olivat osaltaan syällisiä alkaneeseen sotaan, ja että liittoutuneiden toimenpiteet ensimmäisen maailmansodan jälkeen olivat olleet osasyynä Euroopan vaikeaan tilanteeseen.⁴¹ Ilmeisesti myös Suomen uhanalainen asema, johon kokouksessa mukana ollut prof. Gulin kiinnitti huomiota, herätti osaltaan myötätuntoa pohjoismaisten kirkkojen rauhanaloitetta kohtaan.^{41a} Olivathan länsivallat juuri samanaikaisesti aloittaneet poliittisen kampanjansa Suomen auttamiseksi.

Zilvenin kokouksen raportti, joka saatettiin välittömästi Berliinin tietoon, merkitsi varsin pitkälle menevää saksalaisten näkökohtien huomioon ottamista. Olihan Heckel — ilmeisesti Saksan ulkoministeriön kanssa asiasta neuvoteltuaan — pitänyt sovintoneuvottelujen eräänä perusehtona luopumista Versaillesin rauhan politiikasta, josta länsivaltojen kirkkonjohtajat halusivat Zilvenin kokouksen raportissa sanoutua irti.

Zilvenin kokouksen jälkeen Pohjolan kirkkojen sovinnonaloitteen onnistuminen jäi riippumaan siitä, miten Berliini ja länsivaltojen poliittinen johto asennoituisivat tehtyyn sovintoehdotukseen.

⁴¹ *Berggrav* s. 112—119.

^{41a} *Gulin* I s. 345. Piispa Gulinin haastattelu 15.2.1971.

4. RAUHA JA SUOMEN ASIA EIVÄT KIINNOSTA BERLIINIÄ

Esitettyään vielä lokakuun alussa 1939 runsaasti mainostetun rauhantarjouksensa, jonka pääasiallisena tarkoituksena lienee ollut Saksan yleisen mielipiteen rauhoittaminen ja syyn vierittäminen sodan alkamisesta länsivaltojen tiliin, Hitler kohdisti syksyn 1939 aikana huomionsa sotaan länsivaltoja vastaan. Jo 23. 11. hän ilmoitti valtakunnankansliaan kutsumilleen maavoimien, laivaston ja ilmavoimien ylimmille upseereille peruuttamattomasta päätöksestään hyökätä Ranskan ja Englannin kimppuun suotuisimman hetken tullessa. Puheensa lopussa Hitler totesi hurmioituneena: »Sovintoratkaisun toivo on lapsellinen: voitto tai tappio!». ⁴²

Salaisesta luonteestaan huolimatta Hitlerin »peruuttamaton päätös» sodan aloittamisesta länsivaltoja vastaan vaikutti välittömästi myös Saksan ulkoministeriön ja Kirchliches Aussenamtin asenteeseen Pohjolan kirkkojen rauhanaloitetta kohtaan. Kun Gerstenmeier oli vielä lokakuussa Berggravin kanssa käymässä keskustelussa antanut ymmärtää, että pohjoismaisten ja saksalaisten kirkonmiesten välinen kokous saisi osakseen ymmärtämystä myös »korkeammalla taholla» Berliinissä ⁴³, muuttui Berliinin asenne syksyn kuluessa asiaa kohtaan pidättyvän kylmäkiskoiseksi. Kun pohjoismainen kirkonjohtajain kokous oli tehnyt ehdotuksen Zilven kokousta vastaavan kokouksen järjestämiseksi Saksan ja Pohjolan kirkkojen edustajien kesken, ilmoitti Saksan Oslon lähettiläs aluksi suullisesti Berggraville, että ajankohta ei olisi tuolloin sopiva tämäntapaisten kokouksen järjestämiselle. ⁴⁴ Samantapaisten vastauksen Berggrav sai pohjoismaisen kirkonjohtajain kokouksen lähettämään ehdotukseen joulukuussa myös piispa Marahrensilta, joka toimi sodan puhkeamisen jälkeen muodostetun Saksan kirkollisen »luottamusneuvoston» puheenjohtajana.

⁴² *Bullock* s. 366—367.

⁴³ Ks. Berggrav Güntherille 27. 11. 1939, EBA.

⁴⁴ *Berggrav* s. 70.

Berggraville lähettämässään henkilökohtaisessa kirjeessä Marahrens lausui olevansa vakuuttunut tällaisten keskustelujen välttämättömyydestä jonakin päivänä. Hänen mielestään näytti kuitenkin viisaamalta, että tapaamista siirrettäisiin vielä vähän tuonnemmaksi.⁴⁵

Oslon lähetystön ja Marahrensin antamissa vastauksissa kuvastui jo selvästi Saksan poliittisen johdon omaksuman asenteen vaikutukset. Lokakuun suojasää oli muuttunut kiristyneeksi pakkaseksi ja vienyt mukanaan kaiken neuvottelualttiuden.

Saksalaisten empivän asenteen havaittuaan Berggrav kääntyi välittömästi Englannin matkansa jälkeen Güntherin välityksellä Heckelin puoleen ja kertoi, miten englantilaiset kirkonmiehet olivat osoittaneet suurta valmiutta suunnitelmaa kohtaan pitää sodasta huolimatta yllä kirkollisia yhteyksiä Pohjolan kirkkojen välityksellä. Berggrav korosti sitä, että neuvotteluissa englantilaisten samoin kuin saksalaistenkin kirkonmiesten kanssa oli ensisijaisesti kysymys kirkollisten yhteyksien säilyttämisestä sotaikäyvien kansojen välillä. Millaisiin tuloksiin nämä persoonalliset ja yksityisluonteiset suhteet johtivat, se riippui täysin sotaikäyvistä osapuolista itsestään. Mikäli saksalaiset eivät halunneet suunnitelluissa neuvotteluissa puuttua lainkaan rauhankysymyseen, vaan tahtoivat rajoittua yksinomaan humanitaarisiin ja puhtaasti kirkollisiin teemoihin, tämä oli täysin mahdollista. Ei ollut olemassa mitään esteitä sillekään, että joku valtion tai puolueen edustaja olisi neuvotteluissa läsnä.⁴⁶

Peläten koko välityshankkeen ajautuvan Saksan osalta karille Berggrav halusi näin tinkiä alkuperäisestä rauhanaloitteeseen tähtäävästä suunnitelmasta, jonka hän aavisteli oikeutetusti herättävän epäilyjä Saksan poliittisissa piireissä. Heckelin asenne Berggravin uudistettuun neuvottelutarjoukseen oli kuitenkin pidättyvä. Tammikuun alussa Berggraville lähettämässään vastauksessa Heckel myönsi, että kirkkojen velvollisuus oli myös sodan aikana yrittää säilyttää tietoisuus keskinäisestä yhteydestään, ja kiitti pohjoismaisia kirkkoja ponnis-

⁴⁵ Marahrens Berggraville 21. 12. 1939, EBA. *Berggrav* s. 70.

⁴⁶ Günther Heckelille 22. 12. 1939, AA, Gesandtschaft Oslo, Kirch.Ang. 1 B I.

teluista tämän asian hyväksi. Samalla Heckel esitti kuitenkin epäilynsä, että Versaillesin rauhan aiheuttama vääryys kaikkine seuraamuksineen ei olisi tällä tavoin poistettavissa. Viitaten Hitlerin lokakuun alussa pitämään »rauhanpuheeseen» ja sen länsimaiden taholta saamaan kielteiseen vastaanottoon Heckel lausui pelkäävänsä, että pohjoismaisten ja saksalaisten kirkonmiesten välinen kokous tuottaisi sillä hetkellä pettymyksen ja saattaisi aiheuttaa suurelle yhteiselle asialle enemmän vahinkoa kuin hyötyä. Samasta syystä Heckel toivoi, että pohjoismaisen kokouksen sotaikäyvien maiden kristityille osoittamaa tervehdystä, jonka lähettämistä Berggrav oli tiedustellut Güntherin välityksellä, ei toimitettaisi Saksaan levitettäväksi.⁴⁷

Saksan korkeimman johdon muuttuneen käsityksen mukaisesti Heckel asennoitui siis jo tässä vaiheessa täysin torjuvasti neuvottelukokouksen järjestämiseen. Poliittisista syistä hän ei niin ikään katsonut voivansa antaa lupaa sovintomielialaa korostavan vetoomuksen levittämiseksi Saksassa.

Saksan kirkon taholta saamistaan epäävistä vastauksista huolimatta Berggrav ei kuitenkaan halunnut luopua alulle panemastaan hankkeesta. Jo samanaikaisesti Heckelille esittämänsä vetoomuksen kanssa hän kääntyi Saksan Oslon lähettilään, ministeri Bräuerin välityksellä myös Saksan ulkoministeriön valtiosihteeri von Weizsäckerin puoleen ja esitti pyynnön, että hän ekumeenisen liikkeen (WA) kokouksesta Genevestä palatessaan voisi tammikuun puolivälissä tavata tämän Berliinissä ja ottaa samalla yhteyttä siksäläisiin evankelisen kirkon johtajiin. Ministeri Bräuerin ilmoituksen mukaan Berggrav oli Berliinistä saamiensa välttelevien vastausten jälkeen luopunut alkuperäisestä suunnitelmastaan, jolla oli poliittinen luonne, ja pyrki yksinomaan kosketuksen ylläpitämiseen Saksan kirkon edustajiin. Bräuer toivoi omasta puolestaan, että von Weizsäcker ottaisi Berggravin vastaan, koska hän tahtoi vilpittömästi palvella rauhan asiaa ja oli kyllin taitava ymmärtääkseen saksalaisten näkökannat tässä asiassa.⁴⁸

⁴⁷ Heckel Berggraville 5. 1. 1940, AA, Gesandschaft Oslo, Kirch.Ang. 1 B I.

⁴⁸ Bräuer von Weizsäckerille 23. 12. 1939, AA, Gesandschaft Oslo, Kirch. Ang. 1 B I.

Oslon lähetystön välityksellä Berggrav saikin suullisen kutsun vierailulla Berliinissä paluumatkallaan Genevestä.⁴⁹

Ennen Berggravin Berliinin vierailua hänen vireillepanemansa rauhanaloite sai kuitenkin uuden lisäpiirteen. Poliittisen tilanteen kärjistyessä myös paavi osoitti kiinnostusta rauhanpyrkimyksiä kohtaan ja esitti viisi kohtaa käsittävän Encyklicansa ohella Tanskan roomalaiskatolisen piispa Suhrin välityksellä Skandinavian maiden hallituksille yhteistyötarjoituksensa rauhanasiassa. Luodakseen vaikutelman kaikkien kirkkokuntien yhteisestä rauhanrintamasta Berggrav laati yhdessä ortodoksisen piispa Irenaeuksen kanssa Genevessä paavin rauhanvetoomusta muistuttavan oman vetoomuksensa, johon sisältyi velvoitus, että kaikki kirkot saattaisivat hallitustensa tietoon toivomuksensa rauhan ja oikeudenmukaisen kansainvälisen järjestyksen toteuttamiseksi. Berggravin oli määrä neuvotella asiasta edelleen Berliinissä Luterilaisen Maailmankonventin presidentin, piispa Marahrensin kanssa ja saada hänet — mikäli mahdollista — yhtymään vetoomuksen allekirjoittajiin.⁵⁰

Pohjolan kirkkojen rauhanaloite ja Berggravin suunnitelma yhteisen kirkollisen rauhanrintaman luomiseksi herättivät vastakaikua myös Saksassa yksityisten kirkonmiesten ja poliitikkojen keskuudessa. Kun Berggrav Genevestä Berliiniin saavuttuaan sai tilaisuuden tavata useita sikäläisiä kirkonjohtajia ja poliitikkoja, osoittivat monet heistä (Marahrens, Lilje, Ohlenmüller, Diestel, von Weizsäcker jne.) yksityiskeskusteluissa vilpitöntä kiinnostusta rauhanaloitetta kohtaan.⁵¹ Sen sijaan aloite sai sekä viralliselta kirkolliselta että poliittiselta taholta varsin viileän vastaanoton. Niinpä Berggravin saapumisen kunniaksi järjestetyllä lounaalla, johon oli saapunut sekä kirkon että ulko- ja kirkollisministeriön edustajia, Heckel piti puheen, jossa hän toisti jo kirjeessään Berggraville esittämänsä ajatukset. Heckel huo-

⁴⁹ *Berggrav* s. 71.

⁵⁰ *Berggrav* s. 120—121.

⁵¹ Berggrav Joh. H. Andersenille 23. 1. 1940, EBA. Ohlenmüller Berggraville 18. 1. 1940, EBA. *Berggrav* s. 124.

mautti, että Saksan kirkko halusi myös sodan aikana pitää yllä veljellisiä suhteita varsinkin siihen ystävällisesti asennoituviin kirkkoihin. Samalla hän korosti kuitenkin voimakkaasti sitä, että Saksan kirkko ei ollut sodan ensimmäisestä hetkestä lähtien tuntenut mitään epäilyjä sen suhteen, että se tahtoi seurata kaikessa hädässä ja vaarassa kansaansa ja tunsi olevansa sen kohtaloihin sidottu.⁵²

Näin Heckel halusi valtion edustajien läsnäollessa tietoisesti torjua kaikki epäilyksetkin siitä, että Saksan kirkko lähtisi rauhankysymyksessä separatismiin tielle. Myös yksityiskeskusteluissaan Berggravin kanssa Heckel leimasi kirkkojen yhteistä rauhantunnetta koskevat kaavailut teologisista ja kirkkopoliittisista syistä epäilyttäviksi ja korosti, että puolueettomien maiden kirkkojen tulisi toimia ehdottoman neutraliteetin hengessä. Samalla Heckel osoitti kuitenkin mitä suurinta kiinnostusta Zilvenin kokouksesta Berggravin välityksellä saatuja tietoja kohtaan.⁵³

Yhtä pidättyvästi kuin Heckel asennoitui myös ministeri von Twardowski Berggravin esitykseen hänen vieraillessa Saksan ulkoministeriössä. Aiemmin välityshanketta kohtaan kiinnostusta osoittanut von Twardowski epäili, että kirkot eivät kykenisi luomaan kansainvälistä rauhan ilmapiiiriä, niin kuin englantilaiset kirkonmiehetkään eivät olleet kyenneet vaikuttamaan maansa yleiseen mielipiteeseen ja politiikkaan. Kun Berggrav viittasi Chichesterin piispan hetkeä aiemmin pitämään sovinnolliseen puheeseen parlamenttinsa ylähuoneessa ja erääseen Yorkin arkkipiispan vastaavanlaiseen kirjoitukseen, ministeri arveli, että myös Saksan kirkon rikkinäisyys oli rajoittamassa sen toimintamahdollisuuksia tässä asiassa. von Twardowski katsoi niin ikään, että Saksan kirkon edustajat eivät saisi siinä vaiheessa lupaa osallistua saksalais-pohjoismaiseen kirkolliseen kokoukseen. Myöhem-

⁵² Heckelin puhe 17. 1. 1940, AA, KultA, Ev. Ang. Norwegen, DZA. *Berggrav* s. 125.

⁵³ Heckel Bräuerille 19. 1. 1940, AA, Gesandtschaft Oslo, Kirch.Ang. 1 B I. Berggrav Joh. H. Andersenille 1. 2. 1940, EBA.

min, ehkä jo muutaman kuukauden kuluttua, pienehkö epävirallinen kokous Saksan maaperällä saattoi tulla kysymykseen.⁵⁴

Heckelin ja von Twardowskin kannanotoissa kuvastui — kuten Berggrav itsekin totesi — käsitys, että kirkolla ei ollut oikeutta sekaantua rauhankysymykseen. Sitä koskevat ratkaisut kuuluivat poliitikoille.⁵⁵ Aavistaen Saksan korkeimman poliittisen johdon käsitysten muutoksen varsinkin Heckel pelkäsi, että sekaantuminen rauhankysymykseen ja tätä koskevien neuvottelujen järjestäminen voisi lopullisesti kompromettoida Saksan kirkon kansallissosialististen valtanpitäjien silmissä ja antaa aiheen syytöksiin valtionvastaisesta toiminnasta. Korkein poliittinen johto ei puolestaan enää tässä vaiheessa tuntenut mitään kiinnostusta asiaan. Näin ollen Saksan kirkon oli viisainta pidättäytyä toistaiseksi kaikista tätä asiaa koskevista kannanotoista ja neuvotteluista.

Sama poliittisen johdon käsityksiä myötäilevä varovaisuus kuin rauhanaloitetta koskevassa kysymyksessä ilmeni Kirchliches Aussenamtin asenteessa Suomen kysymykseen. Kun suomalaiset kirkonjohtajat esittivät kohta sodan puhjettua lukuisia vetoomuksia kaikille länsimaisille kirkkoille aineellisen ja henkisen avun saamiseksi isänmaalleen, joka kävi taistelua länsimaisen kulttuurin ja kristinuskon säilymisen puolesta bolševismia vastaan⁵⁶, ne herättivät voimakasta vastakaikua varsinkin Pohjolan kirkkoissa, jotka arkipiispa Eidemin sanoja käyttäen tunsivat »syvää kohtalonyhteyttä» Suomen kansan ja kirkon kanssa.⁵⁷ Pohjoismaisten kirkkojen ohella kiiruhtivat myös useat muut länsimaiset kirkot vakuuttamaan solidaarisuuttaan Suo-

⁵⁴ Berggrav Joh. H. Andersenille 1. 2. 1940, EBA.

⁵⁵ Berggrav s. 125.

⁵⁶ Ks. esim. Suomen piispojen vetoamus 19. 12. 1939, EEA, B I a:52. Gulin Rodhelle 29. 12. 1939, ERA. v. Bonsdorff Jørgensenille 7. 1. 1940, MBA. Kotimaa 12. 12. 1939 ja 23. 1. ja 2. 2. 1940. Kristen Gemenskap 1940 s. 7—11. Vår Lösen 1939 s. 456—458.

⁵⁷ Pohjoismaisten kirkkojen myötätunnonosoituksista ks. Kotimaa 16. 12. ja 16. 12. 1939 sekä 9. 1. ja 26. 1. 1940. Församlingsbladet (S) 17. 12. 1939 ja 1. 2. 1940. Kristen Gemenskap 1939 s. 157—159.

mea ja sen kirkkoa kohtaan. Mm. Canterburyn arkkipiispa vaati helmikuun alussa Lontoon St. Paulin katedraalissa Suomen puolesta järjestetyn, radioidun rukoushetken yhteydessä Englannin hallitusta kii-rehtimään apuaan Suomelle, joka kävi taistelua »pahuuden valtaa vastaan».⁵⁸

Myös Saksan kirkon piirissä Suomen taistelu bolševistista Venäjää vastaan herätti myötätuntoa ja vaikutti osaltaan siihen, että monet saksalaiset kirkonmiehet asennoituivat myönteisesti Berggravin rauhanaloitteeseen.⁵⁹ Kolmannen valtakunnan virallisen ulkopolitiikan mukaisesti Saksan kirkon ulkomaansuhteita hoitanut Kirchliches Aus-senamt halusi kuitenkin pidättäytyä kaikista myötätunnonosoituksista Suomea ja sen kirkkoa kohtaan sekä rajoittaa myös muiden julkisia kannanottoja tässä kysymyksessä. Niinpä arkkipiispa Kailan länsi-maisille kirkkoille joulukussa 1939 esittämä julkinen vetoamus ei ai-heuttanut mitään toimenpiteitä Kirchliches Aussenamtin taholta. Vetoamuksen johdosta kirjoittamassaan lyhyessä muistiossa Heckel totesi vain, että monien saksalaisten piirien tuntema osanotto Suomen kohtaloon voitiin korkeintaan ilmaista henkilökohtaisessa keskuste-lussa joillekin luotetuille puolueettomille ulkomaalaisille, mikäli se osoittautui välttämättömäksi.⁶⁰ Tällä tavoin Heckel halusi tietoisesti rajoittaa kirkollista opinionia, joka oli ristiriidassa Berliinin—Mosko-van sopimuksen kanssa.

Muistiossa esittämänsä yleisohjeen mukaisesti Heckel pidättäyi myös käytännössä kaikista Suomen asemaa koskevista kannanotoista. Ilmoitettuaan Suomen—Neuvostoliiton välisen sodan kynnyksellä eräille suomalaisille kirkonjohtajille lis. Sentzken välityksellä salaisen myötätuntonsa olevan edelleen »germaanis-kristillisen Euroopan var-tijana» seisovan Suomen puolella⁶¹, Heckelin mielenkiinto kohdistui

⁵⁸ Ks. Kotimaa 2. 2. 1940.

⁵⁹ Berggrav Joh. H. Andersenille 23. 1. 1940, EBA. *Berggrav* s. 124.

⁶⁰ Heckelin muistio 18. 12. 1939, Archiv KA, C I Finland, Bd 2.

⁶¹ Sentzke Heckelille 30. 10. 1939, Archiv KA, C VII Finland, Bd 1. Sentz-ke v. Bonsdorffille 30. 10. 1939, MBA.

sodan puhjettua yksinomaan Suomessa oleskelevien valtakunnansaksalaisten ja sikäläisten saksalaisten seurakuntien evakuoimiskysymykseen.⁶² Saksan kirkollisen lehdistön oli puolestaan pakko noudattaa Kirchliches Aussenamtin esimerkkiä ja seurata vaieten varmalta näyttävää Suomen »kuolinkamppailua».

Saksan kirkon välinpitämätön asenne Suomen kohtalosta herätti luonnollisesti katkeruutta Suomen kirkossa, vaikka suomalaiset kirkonmiehet muiden suomalaisten tavoin halusivatkin pidättäytyä julkisesta Saksan arvostelusta tältä taholta mahdollisesti saatavan avun toivossa.⁶³ Olivathan monet suomalaiset kirkonmiehet panneet edellisinä vuosina nimenomaisesti toivonsa kansallissosialismin ja bolševismin välillä vallitsevaan sovittamattomaan ristiriitaan. Suomalaisten pettymyksentunteita kuvaavasti eräs Kotimaa-lehden kirjoittajista totesikin joulukuussa 1939, että Lutherin Saksan menettely ei ollut katkera pettymys vain suomalaisille vaan myös monille Saksassa. Moskovasta uhkaava pakanaus oli muuttunut entistäkin pelottavammaksi, kun Lutherin Saksa oli liittoutunut Moskovan kanssa.⁶⁴

Kun Saksan kirkko Suomen—Venäjän välisen sodan jatkuessa pysyi edelleen visusti vaiti, saivat myös ulkopuoliset aiheen kiinnittää huomiota tähän. Niinpä tanskalainen Kristeligt Dagblad huomautti eräässä kirjoituksessaan helmikuun lopulla 1940, että muiden protestanttisten kirkkokuntien ottaessa osaa suomalaisten uskonveljiensä taisteluun Saksan kirkko pysyi jatkuvasti vaiti. Viitaten pohjoismaisten kirkkojen sekä Unkarin, Sveitsin, Ranskan, Englannin ja Amerikan kirkkojen osoittamaan myötätuntoon Suomen kirkkoa kohtaan lehti totesi, että koko protestanttinen maailma oli halunnut näin sulkeutua myötätunnon, rukouksen ja auttamisen piiriksi Suomen kirkon ympärille. Uskonpuhdistuksen emämaan taholta ei sen sijaan ollut tullut mitään tällaista osanottoa. Lehti ihmetteli, että Saksan julkisessa sanassa ei ollut näkynyt sanaakaan suomalaisten uskonveljien

⁶² Ks. Sentzke Heckelille 7. 12. 1939, Heckel v. Twardowskille 19. 12. 1939, Heckel Ohlylle 29. 12. 1939, Archiv KA, C VII Finnland, Bd 1.

⁶³ Ks. *Jakobson* s. 304—305.

⁶⁴ Kotimaa 16. 12. 1939.

taistelusta ja että Saksan virallinen kirkko vältteli jatkuvasti ilmaisemasta myötätuntoaan Suomea kohtaan.⁶⁵ — Kristeligt Dagbladın ihmettely kohdistui tietenkin syvimmältään siihen, että Saksan kirkko, lähinnä Kirchliches Aussenamt, oli alistunut toiminnassaan pelkäksi Kolmannen valtakunnan politiikan myötäjouksoiksi.

Kaikkein kiusallisimpaan asemaan Suomen ja Neuvostoliiton välinen sota sekä Saksan kirkon siihen omaksuma ehdottoman pidätyvä asenne johti Suomessa toimineet saksalaiset papit, jotka joutuivat ikään kuin paikanpäällä edustamaan Saksan kirkkoa. Pian sodan puhkeamisen jälkeen suomalais-saksalaisten kirkollisten suhteiden suurimpana vaalijana esiintynyt lis. Sentzke kääntyikin suomalaisen kirkollisen esimiehensä piispa von Bonsdorffin puoleen ja valitti, että Suomen ja Saksan joutuminen eri leireihin oli vienyt kaiken pohjan niiden toiminnalta, jotka olivat pyrkineet syventämään Suomen ja Saksan kirkollisia suhteita. Sentzke vakuutti kuitenkin omasta puolestaan haluavansa edelleen hoitaa näitä suhteita parhaalla mahdollisella tavalla.⁶⁶ Samoihin aikoihin Heckelille lähettämässään kirjeessä Sentzke totesi niin ikään masentuneesti, että hän näki seurakuntansa tulevaisuuden Suomessa kaikissa tapauksissa varsin synkkänä. Jos suomalaiset voittivat, tuli saksalaisilla olemaan sängen vaikeaa Suomessa. Jos taas venäläiset voittivat, tuli Suomesta ilmeisesti kommunistinen valtio, jonka alaisuudessa valtakunnansaksalaisten oli mahdotonta elää. Mikäli saksalainen seurakunta säilyi, se täytyi ilmeisesti joka tapauksessa irrottaa Suomen kirkon organisaatiosta.⁶⁷

Sentzken kirjeessä kuvastui uuden tilanteen aiheuttama aito pettymys. Pyrittyään läpi 30-luvun ylläpitämään ja vahvistamaan suomalaisten kirkonmiesten keskuudessa uskoa Saksaan ja Saksan kirkkoon poliittisen tilanteen muuttuminen sekä Saksan täydellinen passiivisuus Suomen asiassa näyttivät yhdellä kertaa tekevän tyhjäksi kaikki hänen ponnistelunsa. Vaikka sota päättyisi Suomen kannalta onnelli-

⁶⁵ Kristeligt Dagblad 20. 2. 1940. Ks. myös Kotimaa 8. 3. 1940.

⁶⁶ Sentzke v. Bonsdorffille 12. 12. 1939, MBA.

⁶⁷ Sentzke Heckelille 7. 12. 1939, KAA, C VII Finland 1.

sestikin, mielialat Saksaa ja Saksan kirkkoa kohtaan olivat joka tapauksessa muuttuneet ratkaisevasti viileämmiksi.

Saksan virallisen politiikan ja Suomessa toimineiden saksalaisten pappien Suomea kohtaan tunteman myötätunnon aiheuttama ristiriita sai vihdoin konkreettisen ilmauksensa mainittujen pappien Hitlerille esittämässä henkilökohtaisessa vetoomuksessa Suomen puolesta. Saksan Helsingin lähetystön välityksellä 8. 2. 1940 Hitlerille osoittamaan vetoomuksessa saksalaisten seurakuntien papit Namenhauer (Helsinki), Siegfried (Viipuri) ja Sentzke (Turku) viittasivat aluksi siihen, miten saksankieli, saksalainen kulttuuri ja luterilainen uskonto olivat vuosisatojen ajan muodostaneet henkisen ja hengellisen yhdysiteen Saksan ja Suomen välillä. Tämä oli ollut molempien kansojen edun mukaista. Mm. saksalaiset seurakunnat, jotka toimivat Suomen kirkon suojeluksessa, olivat saaneet siihen saakka osakseen suopeutta Suomen sekä kirkollisten että valtion viranomaisten taholta. Tätä eurooppalaista kulttuurikansaa, jonka suojaton siviiliväestö oli jo lähes kolmen kuukauden ajan joutunut barbarismin ja epäinhimillisyyden kohteeksi, uhkasi kuitenkin nyt tuho, jonka vain Saksan poliittinen johto saattoi estää. Pitkäaikaiseen ja laajaan Suomen kansan tuntemukseensa vedoten kirjelmän lähettäjät vakuuttivat, että Suomen armeija tuns jakamatonta myötätuntoa Saksaa kohtaan ja että Suomen kansan laajat piirit kunnioittivat syvästi saksalaista kulttuuria. Eräiden lehtien ja poliittisten piirien esittämät käsitykset eivät vastanneet sitä, mitä kansan sydämessä liikkui. Yksinkertainen kansanihminen saattoi yhä vieläkin kadulla todeta: »Hitler tulee ja auttaa vielä meitä». Tämän vuoksi kirjeen lähettäjät lausuiivat rohkenevansa kääntyä valtakunnankanslerin puoleen ja pyytää, että hän auttaisi Suomen kansaa. He eivät voineet tietää, mitä mahdollisuuksia Saksalla oli olemassa Suomen ja Neuvostoliiton välisen selkkauksen välittämiseksi. Mutta he uskoivat, että Jumala, joka siihenkin saakka oli johtanut valtakunnankanslerin toimintaa, osoitti keinot myös tässä asiassa.⁶⁸

⁶⁸ Namenhauer, Siegfried ja Sentzke Hitlerille 8.2.1940, Reichskanzlei 4791 A, BA.

Saksalaisten pappien avunpyynnössä kuvastui paitsi heidän itsensä ilmeisesti myös monien muiden saksalaisten kirkonmiesten tuntema syvä pettymys Saksan harjoittaman »eiskalt»-politiikan johdosta, joka ei soveltunut lainkaan yhteen kansallissosialistien läpi 30-luvun harjoittaman bolševismin vastaisen propagandan ja perinteisen suomalais-saksalaisen aseveljeys-ajatuksen kanssa. Monien suomalaisten tavoin myös kirjelmän lähettäjät uskoivat naiivisti, että Saksan välinpitämättömyys johtui kenties eräiden suomalaisten piirien torjuvasta asenteesta Kolmanteen valtakuntaan, ja pyrkivät tästä syystä vakuuttamaan Johtajalle suomalaisten suopeutta Saksaa kohtaan.

Tietoisena siitä, ettei Saksan taholta ollut odotettavissa minkäänlaista tukea, ei edes diplomaattista sovittelua tai välitystä Suomen ja Neuvostoliiton välisessä konfliktissa⁶⁹, Saksan Helsingin lähetystö viivytti ilmeisesti vetoomuksen lähettämistä. Ennen kuin kirjelmä ehti perille valtakunnankansliaan 20. 3. 1940, Suomen ja Neuvostoliiton välinen sota oli päättynyt ja valtakunnankanslian päällikkö tri Lammers saattoi todeta asian vanhentuneeksi.

5. ”TURHAAN RAUHAN PUOLESTA”

Kirchliches Aussenamtin ja Auswärtiges Amtin torjuvasta asenteesta huolimatta Berggrav ei halunnut luopua ponnisteluistaan rauhanaloitteen hyväksi. Kun yritykset neuvottelukosketuksen aikaansaamiseksi edellä mainittujen virastojen tietä olivat osoittautuneet tuloksettomiksi, päätti Berggrav jo saman matkansa aikana etsiä kosketusta Saksan korkeimpaan poliittiseen johtoon. Eräiden vaikutusvaltaisten tuttaviansa välityksellä Berggrav onnistuikin pääsemään ennen Berliinin matkansa päättymistä valtakunnanministeri Göringin puheille, jonka hän tapasi 21. 1. 1940 tämän metsästysmajalla Karinhallissa.

Kuten Berggrav on kirjassaan »Forgeves for fred» kertonut, hän selosti parin tunnin mittaisen keskustelun kuluessa Göringille havain-

⁶⁹ Jakobson s. 223—225.

tojaan Englannista ja esitti ne ehdot, joita englantilaisten taholla pidettiin mahdollisten rauhanneuvottelujen edellytyksenä. Niin ikään hän otti keskustelun aikana esille Suomen kysymyksen ja tunnusteli Saksan asennetta tähän sekä Pohjolan puolueettomiin valtioihin. Göring osoitti suurta mielenkiintoa varsinkin Berggravin Englannista esittämiä havaintoja ja rauhanneuvottelujen mahdollisia edellytyksiä kohtaan sekä leimasi Saksan ja länsivaltojen välisen sodan mielettömyydeksi. Samalla Göring asennoitui kuitenkin rauhanneuvotteluja koskeviin mahdollisuuksiin varsin pidättyvästi ja vetosi propagandistisesti siihen, että saksalaiset olivat pyrkineet useaan otteeseen saamaan aikaan rauhanneuvottelut, mutta englantilaiset eivät olleet sellaisia tahtoneet. Mikäli saksalaiset ehdottivat uudelleen rauhanneuvotteluja, se tulkittiin heikkouden merkiksi. Samoin Göring katsoi, että englantilaisten oli käytävä neuvotteluihin ilman ennakkoehtoja. Puola ja Tšekkoslovakia olivat Saksalle ikään kuin pantteja, joista se ei halunnut ennakkoon luopua. Kun Berggrav esitti toivomuksen, että Göring ottaisi aloitteen käsiinsä mielettömän sodan estämiseksi, Göring vetosi Johtajalle tekemäänsä valaan sekä siihen, että lopullinen ratkaisuvälä kuului asiassa Hitlerille.

Myös Suomen kysymyksen osalta Göring vakuutti, että saksalaiset olisivat tahtoneet auttaa, mutta he olivat sidottuja. Suomi ei kuitenkaan saanut joutua tuhon omaksi. Saksan ulkoministeriön tavoin halusi myös Göring vierittää syyn Saksan välinpitämättömyydestä osittain suomalaisten tiliin toteamalla, että Suomi oli menetellyt heitä kohtaan typerästi esiintymällä Kansainliitossa Saksaa vastaan ja torjuessaan ehdotetun hyökkäämättömyyssopimuksen. Niin ikään Göring arveli, että Englanti ei halunnut tulla auttamaan Suomea Norjan ja Ruotsin kautta, koska se ei halunnut joutua sotaan Neuvostoliiton kanssa. Hän ei halunnut myöskään uskoa, että Neuvostoliitolla olisi ollut Pohjois-Norjaa koskevia suunnitelmia.⁷⁰

Göringin Berggraville antamat vastaukset olivat tietoisien vältteleviä ja propagandistisia. Kun valtakunnanministeri ei kuitenkaan

⁷⁰ *Berggrav* s. 128—141. Berggrav Joh. H. Andersenille 1. 2. 1940, EBA.

asennoitunut rauhanvälityskysymykseen täysin torjuvasti ja preussilainen pankki- ja valtiopäivämies von Strauss, joka oli välittänyt Berggraville pääsyn Göringin puheille, toivoi nimenomaisesti hänen matkustavan vielä Englantiin saman asian vuoksi, katsoi Berggrav velvollisuudekseen suunnata matkansa kotimaansa asemesta Lontoon. Englannin matkansa aikana Berggrav tapasi paitsi sikäläisiä kirkonjohtajia (Canterburyn ja Yorkin arkkipiispat sekä tri Patonin) myös lordi Halifaxin ja selosti heille Berliinissä käymiään neuvotteluja. Englantilaisten ja etenkin lordi Halifaxin asenne mahdollisiin rauhanneuvotteluihin oli kuitenkin entistä pidättyvämpi. Viimeksi mainittu katsoi, että neuvottelut saksalaisten kanssa olivat ilman Puolan ja Tšekkoslovakian asemasta saatuja ennakkovakuuksia aiemmin saatujen kokemusten perusteella hyödyttömiä. Saksalaisten täytyi ensin tyhjentää nämä alueet, ennen kuin neuvottelut voitiin aloittaa. Tämän Göring oli kuitenkin halunnut torjua.⁷¹

Sekä Berliinissä että Lontoossa käymiensä neuvottelujen tuloksena Berggrav joutui toteamaan, että toiveet rauhanneuvottelujen aikaansaamiseksi sotaikäyvien suurvaltojen kesken olivat hävinneet. Pian matkansa jälkeen oslolaiselle Aftenposten-lehdelle antamassaan haastattelussa Berggrav korosti, että vaikka Saksassa enempää kuin Englannissakaan ei ilmennyt vihaa toista osapuolta kohtaan, kärsimättömyys oli kasvamassa. Vaikka kumpikin osapuoli tunnusti sodan mielettömyyden, kumpikaan ei halunnut ryhtyä esittämään rauhantarojasta peläten, että se tulkittaisiin vastustajan taholta heikkouden osoitukseksi.⁷²

Samalla kun Berggrav katsoi pohjoismaisten kirkkojen rauhanaloitteen ajautuneen näin lopullisesti karille, hän joutui myös toteamaan tähän läheisesti kytkeytyneen Suomen auttamiskysymyksen äärimmäisen komplisoiduksi. Pian matkansa jälkeen ystävälleen Henrik Sørensenille lähettämässään kirjeessä Berggrav totesi matkalla käymiinsä keskusteluihin viitaten, että Englanti ei tuntenut

⁷¹ *Berggrav* s. 143—154.

⁷² Aftenposten 2. 2. 1940. *Berggrav* s. 176—181.

mitään poliittista mielenkiintoa Suomen asiaa kohtaan. Sen sijaan se halusi käyttää Suomea omien intressiensä palvelukseen ja toivoi Ruotsin ja Norjan asettuvan aktiivisesti tukemaan Suomea, jolloin ne joutuisivat selkkaukseen myös Saksan kanssa. Saksa näki puolestaan omien etujensa mukaiseksi, että Skandinavian maat pysyisivät puolueettomina. Se toivoi, ettei Englanti pakottaisi sitä toimenpiteillään sotaan Skandinaviassa, koska se aikoi lyödä Ranskan ja Englannin länsirintamalla. Mikäli Englanti asettuisi tukemaan aktiivisesti Suomea ja saisi samalla jalansijaa Skandinaviassa, Saksakaan ei voisi olla sekaantumatta Pohjolan puolueettomuuteen. Näin ollen Suomen auttaminen toisten Pohjolan valtioiden toimesta saattoi Berggravin saaman käsityksen mukaan tapahtua vain ehdottoman puolueettomuuden rajoissa, mikäli Pohjoismaat halusivat välttää suurvaltojen välisen selkkauksen siirtymisen Pohjolaan.⁷³

Kuten myöhempi tutkimus on osoittanut, Berggravin näkemys länsivaltojen interventiota koskevista suunnitelmista ja sen mahdollisista seurauksista oli oikea. Suunnittelemansa Skandinavian intervention avulla länsivallat toivoivat voivansa provosoida saksalaisten hyökkäyksen lännen sijasta pohjoiseen ja saada siten saksalaiset vetämään joukkoja länsirintamalta uudelle taistelunäyttämölle.⁷⁴ Kun Berggrav omaksui tästä syystä myös julkisesti varsin pidättyvän asenteen paitsi länsivaltojen interventioon myös toisten Pohjoismaiden sotilaalliseen apuun Suomelle peläten Skandinavian joutuvan sitä tietä sodan päänäyttämöksi, herätti tämä Berggravin asenne suurta katkeruutta hänen suomalaisten virkaveljiensä keskuudessa.⁷⁵ Asian kansainvälispoliittisista taustatekijöistä tietämättöminä monet suoma-

⁷³ Berggrav Sørensenille 13.2. 1940, EBA.

⁷⁴ Wahlbäck s. 316—318. Jakobson s. 360.

⁷⁵ Berggravin kanta tuli julkiseksi hänen tammikuun alussa 1940 Suomen arkkipiispalle lähettämässään avoimessa kirjeessä, joka oli vastaus arkkipiispa Kailan länsimaisille kirkkoille osoittamaan vetoomukseen. Berggravin kirje »Til Finnlands Erkebiskop» julkaistu mm. *Berggrav* s. 183—198.

⁷⁵ Suomalaisten reaktioista ks. *Klemelä*, Suomen kirkko ja kirkot 1939—1941 s. 98—103.

laiset kirkonmiehet olivat valmiit pitämään Berggravin kantaa vain osoituksena kylmäkiskoisuudesta Suomen asiaa kohtaan sekä pyrkimyksistä omien kansallisten etujen turvaamiseksi.⁷⁶

Kokemistaan pettymyksistä huolimatta Berggrav ei halunnut tyystin luopua ajamastaan rauhanaloitteesta. Vielä maaliskuussa 1940 hän teki tässä tarkoituksessa matkan Berliiniin. Sysäyksen uuteen yritykseen antoi eräs Tukholmaan saapunut englantilainen asiamies, joka toivoi yhteyttä Berliiniin ja esitti suunnitelman, että ulkoministeriötä lähellä oleva englantilainen toimittaja ja vastaava saksalainen toimittaja esittäisivät vielä yht'aikaisesti Lontoossa ja Berliinissä samansisältöisen vetoomuksen rauhan puolesta. Vaikka Berggrav aiemmin saamiensa kokemusten perusteella asennoitui suunnitelmaan epäilevästi, hän päätti matkustaa vielä kerran Berliiniin mm. Ruotsin ulkoministeri Güntherin kehotettua häntä tähän.

Berliinissä, jonne Berggrav saapui 16. 3., hän neuvotteli jo aiemmin tapaamansa ulkoministeriön valtiosihteerin von Weizsäckerin kanssa. Vaikka von Weizsäcker asennoitui henkilökohtaisesti myönteisesti Berggravin hänelle esittämään asiaan, hän ei katsonut voivansa ulkoministeriön puolesta antaa kenellekään tällaista tehtävää. Yksityshenkilön toimenpiteenä asia oli taas hyödytön. Yksityiskeskustelussaan Berggravin kanssa von Weizsäcker totesi niin ikään, että mitään ei ollut enää tehtävissä. Kello oli jo viisi minuuttia yli kahdentoista. Syttyi sota.⁷⁶ Jää arvoitukseksi, halusiko v. Weizsäcker mainituilla sanoillaan sodan syttymisestä vihjata saksalaisten suunnittelemiin sotatoimiin Skandinavian suunnalla.

Matkansa aikana Berggrav oli yhteydessä myös Kirchliches Ausenantiin, missä hän keskusteli Heckelin kanssa mm. Suomen kysymyksestä. Berggrav valitti, että myös pohjoismaisten kirkkojen suhteet Suomen kirkkoon olivat Suomen—Neuvostoliiton välisen sodan vuoksi pahasti häiriintyneet ja ilmoitti pyrkivänsä toimimaan näiden suhteiden korjaamiseksi. Tässä tarkoituksessa hän aikoi pian Berliinin matkansa jälkeen matkustaa Suomeen. Erityisesti Berggravia

⁷⁶ Berggrav s. 155—159.

ilahdutti se Heckelin hänelle antama tieto, että myös Saksan kirkko harkitsi eräänlaisen lahjan antamista kovia kokeneelle Suomen kirkolle.⁷⁷ — Kun Kirchliches Aussenamt oli ulkomaansuhteissaan noudattanut kaiken aikaa varsin tarkasti Kolmannen valtakunnan politiikan yleisiä suuntaviivoja, voitiin Heckelin Berggraville antamaa luotamuksellista tietoa lahjasta Suomen kirkolle pitää eräänlaisena oikeena myös Saksan politiikan yleisestä muuttumisesta Suomea kohtaan entistä suopeammaksi. Varsin tarkkanäköisenä »poliitikkona» myös Berggrav pani tämän ilmeisesti merkille.

Samanaikaisesti kun Kirchliches Aussenamt noudatti asenteessaan Suomen kysymykseen ja pohjoismaisten kirkkojen rauhanaloitteeseen tarkasti Saksan ulkopoliitiikan yleisiä suuntamerkkejä, se pyrki toisaalta käyttämään hyväkseen yhteyksiään Pohjolan puolueettomien maiden kirkkoihin taistelussa Kolmannen valtakunnan kirkollisia »vihollisia» vastaan. Tämä ilmeni mm. Heckelin toimenpiteissä Karl Barthin ranskalaisille uskonveljilleen jouluna 1939 lähettämän kirjeen johdosta. Kun Barth kohdisti kirjeessään voimakasta arvostelua Saksan luterilaisiin sekä puhui »Lutherin kristillistämistä pakanuudesta» ja Saksan »kurittamisesta» yleisen ihmisoikeuden nimessä, kääntyi Heckel jo tammikuun lopulla mainitun asian vuoksi Berggravin puoleen ja tuomitsi Barthin kirjoituksen epäystävällisimpänä lausuntona, mitä Barthin kynästä oli koskaan lähtenyt. Paheksuen Heckel totesi, että Barth oli ollut kyllin julkea antaakseen halventavan tuomion Martti Lutherista tukeakseen siten länsivaltojen harjoittamaa orjuutuspolitiikkaa. Lopuksi Heckel ehdotti, että myös ulkomaiset luterilaiset kirkot tuomitsisivat julkisesti Barthin luterilaiseen uskonpuhdistajaan kohdistaman loukkauksen ja esittäisivät sen johdosta päättävän vastalauseensa.⁷⁸

Heckelin toimenpiteet Barthin kirjoituksen johdosta eivät rajoituneet vain tähän. Kun Emmanuel Hirsch julkaisi Barthin kirjeen johdosta kirjallisen vastineensa, lähetti Kirchliches Aussenamt

⁷⁷ Heckelin muistio 27. 3. 1940, Archiv KA, C I Finland, Bd 2.

⁷⁸ Heckel Berggraville 26. 1. 1940, EBA.

Hirschin kirjoitusta suuren määrän puolueettomien maiden kirkollisille johtajille sekä toimitti samaa kirjoitusta Saksan ulkoministeriölle jaettavaksi puolueettomissa maissa.⁷⁹ — Näin Barthin sinänsä epäviisas hyökkäys Saksan luterilaisia vastaan tarjosi Heckelille oivallisen tilaisuuden ei vain epäilysten kohdistamiseksi Barthin persoonaan ja Saksan poliittisiin vihollisiin vaan myös yhteydentunteen herättämiseksi Saksan ja puolueettomien luterilaisten maiden kesken.

Heckelin toimeenpanema varsin laajasuuntainen aktio Barthin kirjoituksen johdosta tuottikin Pohjoismaiden osalta tuloksia. Niinpä Heckel ilmoitti maaliskuussa 1940 ilmeisen tyytyväisenä Saksan ulkoministeriölle, että piispa Berggrav, jonka puoleen hän oli asiassa kääntynyt, oli esittänyt pohjoismaisissa lehdissä vastalauseensa Barthin kirjoituksen johdosta.⁸⁰ — Rauhanaloitteen alullepanijana Berggrav katsoi ilmeisesti velvollisuudekseen asettua julkisesti vastustamaan Barthin harkitsematonta lausuntoa.

Mutta Barthin kirjoitus ja Hirschin sen johdosta julkaisema vastine herättivät myös spontaaneja reaktioita Pohjolan kirkkojen piirissä. Mm. Luterilaisen Maailmankonventin toimintaan aktiivisesti osallistunut Lundin komministeri, tri Lars Wollmer lähetti Hirschille henkilökohtaisen kiitoskirjeen hänen Barthia vastaan suuntaamansa kirjoituksen johdosta. Wollmer totesi kirjeessään, että hän ei ollut voinut koskaan ymmärtää ns. barthilaista teologiaa. Mutta erityisesti Barthin poliittinen esiintyminen Kolmatta valtakuntaa vastaan ja varsinkin hänen ranskalaisille uskonveljilleen osoittamansa kirje olivat tehneet häneen syvästi vastenmielisen vaikutuksen. Wollmer arveli, että englantilainen propaganda tulisi todennäköisesti pian ottamaan Barthin luterilaisuudesta esittämät tuomiot omaan käyttöönsä. Tämän vuoksi Hirschin Barthin persoonasta esittämä tuomio (»das Ende einer theologischen Existenz») oli Wollmerin mielestä täysin oi-

⁷⁹ Heckel AA:lle 21. 2. 1940, AA, KultA, Deutsches Kirchenwesen Bd 15, Ev.Ang. 1, DZA.

⁸⁰ Heckel AA:lle 19. 3. 1940, AA, Gesandschaft Oslo, Kirch.Ang. 1 B I.

keutettu. Esim. Ruotsissa Barthin käsitykset eivät voisi enää herättää vastakaikua.⁸¹

Wollmerin kirje, jonka Heckel toimitti Auswärtiges Amtille näytteeksi saavuttamastaan tuloksesta, oli osoituksena siitä, miten perinteiset uskonnollissisältöiset sympatiat saivat poliittisen myötätunnon luonteen Lutherin Saksaa kohtaan. Barthin kirjoituksen johdosta toimeenpanemallaan aktiolla Heckel pyrkiikin ilmeisesti juuri tähän.

Kuten Berggrav oli Berliinissä käydessään Heckelille kertonut, hän matkusti pian Berliinistä palattuaan Suomeen selostaakseen suomalaisille virkaveljilleen niitä vaikuttimia, joiden pohjalta hän oli asettunut vastustamaan länsivaltojen interventiota Suomen—Neuvostoliiton välisen sodan aikana. Berggravin matka Suomeen tuottiakin tuloksia ja hälvensi sitä katkeruudentunnetta, mikä oli väärinkäsitysten ja yleispoliittista tilannetta koskevien erilaisten arvioimisperusteiden vuoksi syntynyt Suomen kirkon piirissä pohjoismaisia sisarkirkkoja, erityisesti Norjan kirkkoa ja sen primasta kohtaan.⁸² Ennen kuin Berggravin sovintomatka Suomeen oli ehtinyt päättyä, hän sai kuitenkin ensimmäiset tiedot siitä, että operaatio »Weserübung» oli alkanut. Saksalaiset joukot olivat marssineet Tanskaan ja aloittaneet maihinnousun Norjassa. Berggrav sai omakohtaisesti kokea, että kaikki hänen yrityksensä rauhan puolesta olivat olleet turhia. Operaatio »Weserübung» merkitsi myös uuden vaiheen alkamista Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen välisten suhteiden historiassa.

⁸¹ Wollmer Hirschille 6. 3. 1940, AA, Gesandschaft Oslo, Kirch.Ang. 1 B I.

⁸² Ks. Kirke og Kultur 1940 s. 195—197. *Berggrav* s. 160.

LYHENTEET

AA	Auswärtiges Amt (Bonn)
AELK	Allgemeine Evangelisch-Lutherische Konferenz
ASP	Allmänna Svenska Prästföreningen (Stockholm)
BFA	Birger Forells Archiv (Koblenz)
DEK	Deutscher Evangelischer Kirchenbund
DZA	Deutsches Zentralarchiv (Potsdam)
EBA	Eivind Berggravs arkiv (Oslo)
EEA	Erling Eidems arkiv (Uppsala)
EGA	Eduard Geismars arkiv (København)
EKD	Evangelische Kirchenkanzlei Deutschland (Hannover)
ERA	Edv. Rodhes arkiv (Lund)
FTA	Frederik Torms arkiv (København)
GRA	G. O. Rosenqvists arkiv
JGA	Jaakko Gummeruksen arkisto (Helsinki)
KA	Kirchliches Aussenamt (Frankfurt)
KultA	Kulturpolitische Abteilung
LBA	Lyder Bruns arkiv (Oslo)
LIA	Lauri Ingmanin arkisto (Helsinki)
LKA	Landeskirchenamt
LM	Luterilainen Maailmankonventti
LV	Lutherska världskonvent
MBA	Max v. Bonsdorffs arkiv (Turku)
MLB	Martin Luther-Bund
NMKY	Nuorten Miesten Kristillinen Yhdistys
NNKY	Nuorten Naisten Kristillinen Yhdistys
PVA	PaaVo Virkkusen arkisto (Helsinki)
RGA	Rafael Gyllenbergs arkiv (Turku)
RKM	Reichskirchenministerium
SA	Sturmabteilung
SENA	Svenska Ekumeniska Nämndens arkiv (Uppsala)
SKHS	Suomen Kirkkohistoriallinen Seura
SMA	Simon Michelets arkiv (Oslo)
SS	Schutzstaffel
WA	World Alliance
VAA	Valdemar Ammundsens arkiv (København)
YAA	Yrjö J. E. Alasen arkisto (Helsinki)

LÄHDE- JA KIRJALLISUUSLUETTELO

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

BERLIINI

Archiv der Evangelischen Kirche der Union

Generalia XII Abt N:o 142

Archiv der Kirchlichen Hochschule in Berlin

KKA 308 b

BETHEL BEI BIELEFELD

Hauptarchiv der Bodelschwingschen Anstalten

Erzbischof Eidem an Bodelschwingh

BIELEFELD

Archiv der Evangelischen Kirche Westfalen (W. Niemöller)

Birger Forell: Kirchenkampf und Oekumene

BONN

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (AA)

Inland II g Bd 44

Inland II A/B Bd 63/1, 67/1

Inland II C Bd 42/5

Kult A Generalia Bd 1/1

Inland I D XII

Gesandtschaft Oslo Kult A 4 Bd 1—4

Gesandtschaft Oslo Kirch. Ang. 1 B I

Chef A O Norwegen 1937—40 1 B I

FRANKFURT

Archiv des Kirchlichen Aussenamtes (KA)

- C I Dänemark Bd 1—3
- C I Finnland Bd 1—3
- C I Norwegen Bd 1—3
- C I Schweden Bd 1—4
- C I 18 Luther-Akademie in Sondershausen Bd 1—2
- C VI 32a Konferenz der deutschen ev. Pfarrer in Norden
- C VII Finnland 10 Bd 2
- C VII Norwegen 11 Bd 1

HANNOVER

Archiv der Kirchenkanzlei der EKD

D 1/29 — D 1/38

Archiv der Hannoverschen Landeskirche

- E II 810, 814, 823
- R Labi M II 36, 37, 46, V 20

HELSINKI

Suomen Valtionarkisto

- Ministeri W. von Blücherin päiväkirja (mikrofilmi)
- Lauri Ingmanin arkisto (LIA)
- Kirjeenvaihto 1933—34
- Puheita 1933—34

Helsingin Yliopiston Kirjasto

- Jaakko Gummeruksen arkisto (JGA)
- Kirjeenvaihto 1933
- Paavo Virkkusen arkisto (PVA)
- Kirjeenvaihto 1936
- Puheita 1936
- Yrjö J. E. Alasen arkisto (YAA)
- Kirjeenvaihto

Ekumeeninen arkisto

- Suomen Yleiskirkollisen Toimikunnan pöytäkirjat

KOBLENZ

Bundesarchiv (BA)

- Akten der Reichskanzlei R 43 II/162; R 43 II/1493
- Birger Forells Archiv (BFA)
- Korrespondenz Bd 7—8

KÖÖPENHAMINA

Rigsarkivet

Valdemar Ammundsens arkiv (VAA)

Alm. Korrespondance 1933—37

Ökumeniske papire

Eduard Geismars arkiv (EGA)

Korrespondance 1933—39

Frederik Torms arkiv (FTA)

Korrespondance 1933—40

Beretning om Luther-Akademiet i Sønderhausen

LUND

Lunds Universitetsbibliotek

Edvard Rodhes arkiv (ERA)

Korrespondens 1933—39

NÜRNBERG

Archiv der Bayrischen Landeskirche

LKAN—Meiser Nr 175, 183, 184

OSLO

Oslo Universitetsbibliotek

Lyder Bruns arkiv (LBA)

Brevsamling

Simon Michelets arkiv (SMA)

Brevsamling

Utdag i offentlig straffesak og Eidsivatning

Lagbok mot Sigmund Feyling

Eivind Berggravs arkiv

Korrespondens 1933—40

Handlingar 1933—40

Den norske israelsmisjons arkiv

Brvsamling

POTSDAM

Deutsches Zentralarchiv Potsdam (DZA)

Auswärtiges Amt

Kult A Deutsches Kirchenwesen, Ev. Ang. 1, 15, 20

Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung
Bd Nr. 2966, 2895, 2872, 2931
Reichsministerium für die kirchlichen Angelegenheiten (RKM)
Generalakten Nr. 21909, 22415, 237448, 22543

TUKHOLMA

Riksarkivet

Allmänna svenska prästföreningens arkiv (ASP)
Centralstyrelsens protokoll m. bil. Vol. 17—23
Svenska landskommitténs av Lutherska världskonventet arkiv
Svenska landskommitténs protokoll 1933—40
Handlingar rörande Lutherska världskonvent och dess exekutivkommitté
1933—40

TURKU

Åbo Akademis Bibliotek

Max von Bonsdorffs arkiv (MBA)
Korrespondens 1933—40
Rafael Gyllenbergs arkiv (RGA)
Korrespondens 1934—39
G.O. Rosenqvists arkiv (GRA)
Korrespondens 1939—40

UPPSALA

Uppsala Universitetsbibliotek

Svenska Ekumeniska Nämndens arkiv (SENA)
Protokoll 1933—40
Korrespondens 1933—40
Knut B. Westmans arkiv
Korrespondens 1933—34

Uppsala landsarkiv

Erling Eidems arkiv (EEA)
Korrespondens, svensk B I a: 8—48
Korrespondens, utländsk B I b: 2—17
Handlingar rörande tyska kyrkokrisen C II c: 4—5
Eidems dagböcker A I:1

PAINETUT LÄHTEET

- Allmänna kyrkomötets protokoll 1934. Stockholm 1934
- Beckmann, Joachim*, Evangelische Kirche im Dritten Reich. Kirchliches Jahrbuch für die Evangelische Kirche in Deutschland 1933—1944. Gütersloh 1948.
- Bell, George — Koechlin, Alphons*, Briefwechsel 1933—1954. Hrsg. von Andreas Lindt. Zürich 1969.
- Berggrav, Eivind*, Det tyske hasardspill — og kirken. Kirke og Kultur 1933.
— Forgivees for fred vinteren 1939—40. Forsøk og samtaler i Norden, Berlin og London. Oslo 1960.
- Beyreuther, Erich*, Die Geschichte des Kirchenkampfes in Dokumenten 1933—45. Wuppertal 1966.
- Björkquist, Manfred*, Den kristne och nationalismen. Stockholm 1933.
— Ett nordiskt-ekumeniskt institut i Sigtuna. Kristen Gemenskap 1939.
- von Blücher, Wipert*, Suomen kohtalonaikojä. Muistelmia vuosilta 1935—44. Helsinki 1950.
- Boblin, Torsten*, Stenarna ropa. Kristen Gemenskap 1938.
- Bonhoeffer, Dietrich*, Gesammelte Schriften. I—II. Hrsg. von Eberhard Bethge. München 1958, 1959.
- von Bonsdorff, Max*, Drag av det kyrkliga och teologiska tidsläget. Tecknade för synodalmötet i Borgå den 19—22 oktober 1937. Borgå 1937.
- Christie, H. C.*, Det nordiske teologmöte i Haderslev og Fanø. Kristen Gemenskap 1934.
- Conrad, Walter*, Der Kampf um die Kanzeln. Erinnerungen und Dokumente aus der Hitlerzeit. Berlin 1957.
- Eeg-Olofson, Ansgar*, Nasjonalsocialisme og kristendom. Norsk Kirkeblad 1933.
- Englannin ja Suomen kirkkojen välisten neuvottelujen pöytäkirja vv. 1933—1934*. SKHS Vuosik. XXIV liite. Helsinki 1935.
- Die Evangelische Kirche in Deutschland und die Judenfrage. Ausgewählte Dokumente aus den Jahren des Kirchenkampfes 1933 bis 1943. Genf 1945.
- Forell, Birger*, Den tyska rikskyrkoförfattningen och ekumeniskt samarbete. Kristen Gemenskap 1933.
- Gauger, Joachim*, Chronik der Kirchenwirren. I—III. (Gotthard-Briefe. Hrsg. von Joseph Gauger). Elberfeld 1933—1935.
- Glenthøj, Jørgen*, Dokumente zur Bonhoeffer-Forschung 1928—1945. Die Müндige Welt V. München 1969.
- Gulin, Eelis*, Elämän lahat. Edellinen osa 1939—1945. Helsinki 1967.
- Heckel, Theodor*, Neue Ziele. Auslandsdeutschum und evangelische Kirche 1935.
- Hermelink, Heinrich*, Die Kirche im Kampf. Dokumente des Widerstands und des Aufbaus in der Evangelischen Kirche Deutschlands von 1933 bis 1945. Tübingen und Stuttgart 1950.
- Hofer, Walther*, Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933—1945. Frankfurt am Main 1957.
- Høgsbro, H.*, Teser til den tyske kirkestrid. Kristen Gemenskap 1934.
- IKL:n joulu 1933. Julk.: Isänmaallisen Kansanliikkeen Kannatusyhdistys r.y. Porvoo 1933.
- Jørgensen, Alfr. Th.*, Filantrop og skribent. Brogede minder fra et begivenhedsrigt liv i ind- og udland. København 1949.

- Lutherdommens geografi 1936. Teologisk Tidskrift for den danske folkekirke 1936.
- Nødhjælpen til Europas evangeliske Kirker. Vi danske og vore lidende trotsfaeller i Europa. København 1922.
- Kaila, Erkki*, Kristilliset kirkot nykyisessä henkien taistelussa. Kertomus arkikihiippakunnan synodaalikokousta varten lokakuun 19.—21. p. 1937. Helsinki 1937.
- Karlström, Nils*, Den tyska flyktningfrågan och kyrkan. Kristen Gemenskap 1936.
- Från den ekumeniska fronten. Kristen Gemenskap 1933.
- Kertomus Suomen Lutherilaisen Evankeliumiyhdistyksen 61. toimintavuodelta 1933. Helsinki 1934.
- Kilpi, Sylvi-Kyllikki*, Sörnäisten tyttö politiikan pyörteissä. Tapahtumia 1930-luvulla. Helsinki 1966.
- Kirche und Welt in ökumenischer Sicht. Bericht der Weltkirchenkonferenz von Oxford über Kirche, Volk und Staat. Kirche und Welt Studien und Dokumente. Genf 1938.
- Krummacker, F.-W.*, Kirkelige og teologiske problemer i den tyske evangeliske kirke. Luthersk Kirketidende 1934.
- Kupisch, Karl*, Quellen zur Geschichte des deutschen Protestantismus (1871—1945). Göttingen 1960.
- Kyrkans Självbesinning. Från förhandlingarna vid femte nordiska prästmötet i Visby den 1—3 september 1936. Stockholm 1937.
- Larsen, Holger*, Bekendelseskirken og Nazikirken. Kirkens smaaskrifter. 2 Raekke Nr 3. 1934.
- Hedninge-Kirken i det tredje Rige. Kirkens smaaskrifter. 2 Raekke Nr 1. 1934.
- Lehtonen, Aleksi*, Eräitä havaintoja muusta kristikunnasta. Suomen kirkon elämää. Helsinki 1937.
- Lutherischer Weltkonvent zu Eisenach von 19. bis 24. August 1923. Leipzig 1925.
- Lutherischer Weltkonvent zu Kopenhagen 26. Juni bis 4. Juli 1929. Leipzig 1929.
- Mielcke, K.*, Dokumente zur Geschichte der Weimarer Republik. München 1954.
- Minutes of the Universal Christian Council for Life and Work, Fanø, Denmark, August 24th — 30th, 1934.
- Minutes of the Meeting of the Executive Committee of the Universal Christian Council for Life and Work, Novi Sad (Yugoslavia) September 9.—12., 1933.
- Niemöller, Wilhelm*, Die Evangelische Kirche im Dritten Reich. Handbuch des Kirchenkampfes. Bielefeld 1958.
- Nygren, Anders*, Det kyrkliga läget i Tyskland. Svensk Teologisk Kvartalskrift 1933.
- Från den tyska kyrkostriden. Svensk Teologisk Kvartalskrift 1934.
- Oxford och Edinburgh. Aktstycken från världskyrkokonfrenserna i Oxford och Edinburgh år 1937. Red. Nils Karlström. Stockholm 1938.
- Pfannenstill, M.*, Den tyska evangeliska kyrkans återuppbyggande. Kyrkor under Korset 1936.
- Rosenberg, Alfred*, Protestantische Rombilger. Der Verrat an Luther und der Mythos des 20. Jahrhunderts. 9. Aufl. München 1938.
- Schmidt, K. D.*, Dokumente des Kirchenkampfes. II:1. Die Zeit des Reichs-

- kirchenausschusses 1935—1937. Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes 13. Göttingen 1963.
 — Die Bekenntnisse und grundsätzlichen Äusserungen zur Kirchenfrage 1933 bis 1935. Göttingen 1934—36.
 Det 6. nordiske Præstemøde i Roskilde 30. August — 1. September 1939. København 1939.
Sparring-Petersen, G., Det nordisk-ökumenisk Möde i Roskilde. Kristen Gemen-skap 1939.
Søe, N. H., Karl Barth og Nazikirken. Kirkens smaaskrifter. 1 Række Nr 4—5. København 1933.
Tuominen, Arvo, Myrskyn aikaa. Helsinki 1970.
 Universal Christian Council for Life and Work, Minutes of the Council Meeting, Chamby sur Montreux, August 21—25, 1936.

SANOMA- JA AIKAKAUSLEHDET

Aftenposten
 Ajan Suunta
 Arbeiderbladet
 Berlingske politiske og Avertisseruents Tidende
 Dagen
 Dagens Nyheder
 Dagens Nyheter
 Den indre Missions Tidende
 Deutscher Bote in Norwegen
 Deutsch-Evangelische Korrespondenz
 Deutsch-evangelisch in Finnland
 Fritt Folk
 Församlingsbladet (S=Suomi)
 Församlingsbladet (R=Ruotsi)
 Helsingin Sanomat
 Herättäjä
 Judenfrage
 Junge Kirche
 Jyllandsposten
 Kirke og Kultur
 Kirken og tiden
 Kotimaa
 Kristeligt Dagblad
 Kristen Gemenskap
 Kyrkor under Korset
 Luthersk Kirketidende
 Menighetsbladet
 Människovänner
 Missions-blad for Israel
 Morgenbladet

Norsk Kirkeblad
 Nya Dagligt Allehanda
 Politiken
 Prästeföreningens Blad
 Sinimusta
 Skånska Dagbladet Snällposten
 Stockholms Tidningen
 Svenska Dagbladet
 Svenska Morgonbladet
 Svensk Kyrkotidning
 Svensk Teologisk Kvartalskrift
 Teologinen Aikakauskirja
 Tidens Tegn
 Times
 Uppsala Nya Tidning
 Uusi Suomi
 Vartija
 Vecko Journalen
 Vår Lösen

KIRJALLISUUS

- Aulén, Gustaf*, Kyrkan och nationalsocialismen. Stockholm 1944.
- Aurola, Verner, J.*, Die ökumenische Arbeit der Kirche Finnlands und ihre Beziehungen zu den Kirchen anderer Länder. Die Kirche in Finnland. Ekklesia II. Hrsg. von F. Siegmund-Schulze. Leipzig 1938.
- Baumgärtel, Friedrich*, Wider die Kirchenkampf-Legenden. 2. Aufl. Neudettelsau 1959.
- Bell, K. A.*, Kirchliche Beziehungen zwischen Deutschland und England in zwei Weltkriegen. Bekennende Kirche. Martin Niemöller zum 60. Geburtstag. München 1952.
- Bethge, Eberhard*, Dietrich Bonhoeffer. Theologe, Christ, Zeitgenosse. München 1967.
- Boyens, Armin*, Kirchenkampf und Ökumene 1933—1939. Darstellung und Dokumentation. München 1969.
- Bolin, Sture*, Världskriget och Versaillesfreden. Stockholm 1964.
- Brilioth, Yngve — Karlström, Nils*, Die ökumenischen Beziehungen der Schwedischen Kirche. Die Kirche in Schweden. Ekklesia II. Hrsg. von F. Siegmund-Schulze. Leipzig 1935.
- Broms, Bengt*, Puolueettomuuskysymys ja Suomi Kansainliitossa. Itsenäisen Suomen ulkopoliittikan alkutaival. Porvoo—Helsinki 1962.
- Brun, Lyder*, Die ökumenische Mitarbeit der Norwegischen Kirche. Die Kirche von Norwegen. Ekklesia II. Hrsg. von F. Siegmund-Schulze. Leipzig 1936.
- Brunotte, H.*, Der Kirchenpolitische Kurs der Deutschen Evangelischen Kirchenkanzlei. Göttingen 1962.
- Buchheim, Hans*, Glaubenskrise im Dritten Reich. Drei Kapitel nationalsozialistischer Religionspolitik. Stuttgart 1953.

- Bullock, Alan*, Hitler. Tyrannin nousu ja kukistuminen. 2. p. Helsinki 1958.
- Carlsson, Sten — Rosen, Jerker*, Svensk historia II. Tiden efter 1718. Stockholm 1961.
- Conway, J. S.*, Nazi Persecution of the Churches 1933—45. London 1968.
- Curtiss, John S.*, The Russian Church and the Soviet State 1917—1950. Boston 1953.
- Dahm, Karl-Wilhelm*, Pfarrer und Politik. Soziale Position und politische Mentalität des deutschen evangelischen Pfarrerstandes zwischen 1918 und 1933. Dortmunder Schriften zur Sozialforschung 29. Köln und Opland 1935.
- Deissmann, Adolf*, Die Stockholmer Weltkirchenkonferenz. Berlin 1926.
- Dybdahl, Vagn*, Danmarks historie XII. De nye klasser 1870—1913. København 1965.
- Ehrenström, Nils*, Die Bewegung für Internationale Freundschaftsarbeit und für praktisches Christentum 1935—1948. Geschichte der Ökumenischen Bewegung 1917—1948 II. Ed. Rouse-Neill. Göttingen 1958.
- Fleisch, Paul*, Für Kirche und Bekenntnis. Geschichte der Allgemeinen Evangelische-Lutherischen Konferenz. Berlin 1956.
- Geismar, Eduard*, Religiøse Brydninger i det nuvaerende Tyskland. København 1934.
- Glentbøj, Jørgen*, Hindenburg, Göring und die evangelischen Kirchenführer. Zur Geschichte des Kirchenkampfes. Gesammelte Aufsätze. Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes 15. Göttingen 1965.
- Grebing, Helga*, Der Nationalsozialismus. Ursprung und Wesen. 14. Aufl. München 1964.
- Haestrup, Jørgen*, Die dänisch-deutschen Beziehungen von 1933 bis 1945. Deutschland und der Norden 1933—1945. Sonderdruck aus dem Internationalen Jahrbuch für Geschichtsunterricht 1961/62.
- Heinonen, Reijo*, Papiston osuus isänmaallisen kansanliikkeen alkuvaiheissa vuosina 1932—36. Painamaton pro gradu-työ. Helsingin Yliopiston teologinen kirjasto.
- Hyvämäki, Lauri*, Sinistä ja mustaa. Tutkielmia Suomen oikeistoradikalismista Helsinki 1971.
- Ilvessalo, Jaakko*, Suomi ja Saksa maailmansotien välisenä aikana. Itsenäisen Suomen ulkopoliitiikan alkutaival. Porvoo—Helsinki 1962.
- Suomi ja Weimarin Saksa. Helsinki 1959.
- Jacobsen, Hans-Adolf*, Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933—1938. Frankfurt am Main—Berlin 1968.
- Jakobson, Max*, Diplomaattien talvisota. Suomi maailmanpolitiikassa 1938—1940. Porvoo 1958.
- Jutikkala, Eino*, Die deutsch-finnischen Beziehungen von 1933 bis 1945. Deutschland und der Norden 1933—1945. Sonderdruck aus dem Internationalen Jahrbuch für Geschichtsunterricht 1961/62.
- Juva, Einar W. — Juva, Mikko*, Suomen kansan historia V. Helsinki 1967.
- Karlström, Nils*, Kristna samförståndssträvanden under världskriget 1914—1918. Uppsala 1947.
- Keller, A.*, Die Europäische Zentralstelle für Kirchliche Hilfsaktionen. Zürich 1928.
- Killinen, Kullervo*, Suomi ja länsivallat maailmansotien välisenä aikana. Itsenäisen Suomen ulkopoliitiikan alkutaival. Historian Aitta XV. Porvoo—Helsinki 1962.

- Klügel, Eberhard*, Die lutherische Landeskirche Hannovers und ihr Bischof 1933—1945. Berlin—Hamburg 1964.
- von Koenigswald, Harald*, Birger Forell. Leben und Wirken in den Jahren 1933—1958. Witten—Berlin 1962.
- Koht, H.*, Norsk utanrikspolitikk fram til 9. april 1940. Synspunkt fra Hendingstida. Oslo 1947.
- Kolarz, Walter*, Religion in the Soviet Union. London 1961.
- Korhonen, Keijo*, Naapurit vastoin tahtaan. Suomi neuvostodiplomatiassa Tartosta talvisotaan 1920—1932. Helsinki 1966.
- Kupisch, Karl*, Durch den Zaun der Geschichte. Berlin 1964.
- Källemark, Torsten*, Lutheraner och ekumener efter Söderblom. Nordisk lutherdom över gränserna. (Ilmestyy lähiaikoina).
- Lehtonen, Aleksi*, Kirkon taistelurintamalta. Helsinki 1937.
- Lindhardt, P. G.*, Tiden 1901—1965. Den danske kirkes historie VIII. Red. N. K. Andersen og P. G. Lindhardt. København 1966.
- Lönnroth, Erik*, Den svenska utrikespolitikens historia V. 1919—1939. Stockholm 1959.
- Malmeström, Elis*, Världslutherdom finner sin form. Lutherska enhetssträvanden och hjälpsatsar under hundra år 1868—1967. Stockholm 1967.
- Matthiesen, Carl*, Die deutsche Minderheit in Nordschleswig in Schule und Kirche. Kirche in Dänemark. Ekklesia II. Hrsg. F. Siegmund-Schultze. Leipzig 1937.
- Meier, Kurt*, Die Deutschen Christen. Das Bild einer Bewegung im Kirchenkampf des Dritten Reiches. Göttingen 1964.
- Kirche und Judentum. Die Haltung der evangelischen Kirche zur Judenpolitik des Dritten Reiches. Göttingen 1968.
- Molland, Einar*, Fra Hans Nielsen Hange til Eivind Berggrav, Hovedlinjer i Norges Kirkehistorie i det 19. og 20. århundre. 2. Uppl. Oslo 1968.
- Murtorinne, Eino*, Erzbischof Eidem zum deutschen Kirchenkampf 1933—1934. Missiologian ja Eukeniikan seuran julkaisuja XV. Helsinki 1968.
- Evankelinen kirkko ja kansallissosialismi Saksassa ennen Hitlerin valtaannousua. T.Aik. 1969.
- Norden och Lutherakademien i Sondershausen 1932—1943. Nordisk lutherdom över gränserna. (Ilmestyy lähiaikoina).
- Niemöller, Gerhard*, Die erste Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche zu Barmen I. Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes 5. Göttingen 1959.
- Niemöller, Wilhelm*, Hitler und die evangelische Kirchenführer. Zum 25. Januar 1934. Bielefeld 1959.
- Kampf und Zeugnis der Bekennenden Kirche. Bielefeld 1948.
- Die vierte Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche zu Bad Oeynhausen. Arbeiten zur Geschichte des Kirchenkampfes 7. Göttingen 1960.
- van Norden, Günter*, Kirche in der Krise. Die Stellung der Evangelischen Kirche zum nationalsozialistischen Staat im Jahre 1933. Düsseldorf 1963.
- Nygren, Anders*, Sanningen om "kyrkonazismen". En granskning av "svenska landskommitténs" verksamhet. Stockholm 1946.
- Den tyska kyrkostriden. Den evangeliska kyrkans ställning i "Det Tredje Riket". Lund 1934.
- Paasivirta, Juhani*, Suomen diplomaattiedustus ja ulkopoliittikan hoito itsenäistymisestä talvisotaan. Porvoo 1968.

- Pertiet, Martin*, Das Ringen um Wesen und Auftrag der Kirche in der national-sozialistischen Zeit. Göttingen 1968.
- Punttila, L. A.*, Suurvaltasodan pyörteissä talvisotaan. Itsenäisen Suomen ulkopolitiikan alkutaival. Historian Aitta XV. Toim. Päiviö Tommila. Helsinki—Porvoo 1962.
- Ruuth, Martti*, Kirkon elämää Kotimaan kuvastimessa. Vuosisatamme aatehistoriaa. Helsinki 1949.
— Puoli vuosisataa suomalaista teologiaa. Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura 1891—1941. Helsinki 1944.
- von Schlabrendorff, Fabian* (Hrsg), Eugen Gerstenmeier im Dritten Reich. Eine Dokumentation. Stuttgart 1965.
- Sentzke, Geert*, Die Kirche Finnlands. Göttingen 1963.
- Skodvin, Magne*, Die deutsch-norwegischen Beziehungen seit 1933 und der zweite Weltkrieg. Deutschland und der Norden 1933—1945. Sonderdruck aus dem Internationalen Jahrbuch für Geschichtsunterricht 1961/62.
- Sormunen, Eino*, Finland und Deutschland. Der Einfluss Deutschlands auf die finnische Kultur. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 7. Helsinki 1944.
- Sparring—Petersen, Gunnar*, Die ökumenische Mitarbeit der Dänischen Kirche. Die Kirche in Dänemark. Ekklesia II. Hrsg. F. Siegmund—Schultze. Leipzig 1937.
- Sundkler, Bengt*, Nathan Söderblom. His Life and Work. Lund 1968.
- Söderblom, Nathan*, Kristenhetens möte i Stockholm augusti nittonhundratjugofem. Stockholm 1926.
- Tallow, Tissington*, Die Weltkonferenz für Glauben und Kirchenverfassung. Geschichte der Ökumenischen Bewegung 1517—1948. II. Ed. Rouse—Neill. Göttingen 1958.
- Teinonen, Seppo A.*, Kirkkojen yhteistyö ja kansainvälinen politiikka. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julk. LXVIII. Helsinki 1960.
- Thulstrup, Åke*, Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933—45. Stockholm 1962.
- Tiililä, Osmo*, Sata vuotta suomalaista systemaattista teologiaa. Suomen kirkon pappisliiton vuosikirja III. 1948. Helsinki 1949.
- Tingsten, Herbert*, Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen. Skrifter utgivna av Utrikespolitiska Institutet 4. Stockholm 1944.
- Torm, Frederik*, Kirkekampen i Tyskland 1933—39. København 1939.
- Zipfel, Friedrich*, Kirchenkampf in Deutschland 1933—1945. Religionsverfolgung in der nationalsozialistischen Zeit. Berlin 1965.
- Wadensjö, Bengt*, Internationella förbundet till protestantismens värn. Nordisk lutherdom över gränserna. (Ilmestyy lähiaikoina).
— Romersk-katolska kyrkan i svensk opinion 1920—1923. Kyrkohistorisk årsskrift 1968.
— Toward a world Lutheran Communion. Developments in Lutheran Cooperation up to 1929. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 18. Uppsala 1970.
- Wahlbäck, Krister*, Finlandsfrågan i svensk politik 1937—1940. Stockholm 1964.
- Valkner, Kristen*, Kirkestriden i Norge beslyst ved Lyder Bruns brev till F. C. Krarup 1905—1931. Institutt for kirkehistorie Universitet i Oslo publikasjon 3. 1968.
- Wingren, Gustaf*, Svensk teologi efter 1900. Andra tider — samma tro 20. Stockholm 1958.

Wisloff, Carl Fr., Norsk kirkehistorie III. Oslo 1971.
Wolf, Ernst, Barmen. Kirche zwischen Versuchung und Gnade. München 1957.
Österlin, Lars, Lutherdomens möte i Lund 1901. Nordisk lutherdom över gränserna. (Ilmestyy lähiaikoina).

HAASTATTELUT

Gulin, E. G., piispa, 15. 2. 1971
Nygren, Anders, biskop 4. 4. 1970
Siegmond-Schultze, Fried., prof. 12. 5. 1966.

HENKILÖHAKEMISTO

- Aalen, Leiv*, norj. teologi 240, 242
Ahtola, A., suom. tuomiorov. 198
Alanen, Yrjö J. E., suom. prof. 29, 258
Althaus, Paul, saks. prof. 60, 240
Ammundsen, Valdemar, tansk. piispa 36, 47, 48, 51, 52, 67, 83, 96, 97, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 142, 143, 151, 152, 181, 186, 192, 206, 208
Anderson, A., ruots. lähetysjoht. 136.
Andrae, Tor, ruots. prof. 88, 120
Ansgar, arkkipiispa, "Pohjolan apostoli" 57
Assmussen, Hans, saks. past. 151, 152, 195
Aulén, Gustaf, ruots. piispa 108, 110, 136, 138, 181, 214
Aurelius, Erik, ruots. piispa 47, 48
Barth, Karl, saks.-sveits. prof. 93, 102, 121, 126, 171, 172, 173, 180, 191, 198, 208, 212, 237, 240, 242, 297, 298, 299
Bartholdy, Chr., tansk. pappi 128
Bauer, W., saks. prof. 61
Bell, George, engl. piispa, Life and Work -liikkeen presidentti 52, 83, 87, 98, 105, 107, 125, 132, 133, 134, 140, 142, 143, 147, 148, 149, 192, 209, 211, 221, 223, 226, 228, 229, 252, 253, 280, 286
Bentzen, Aage, tansk. prof. 195
Berggrav, Eivind, norj. piispa 48, 49, 50, 53, 54, 64, 67, 79, 87, 88, 125, 168, 179, 181, 192, 193, 204, 205, 206, 207, 213, 214, 215, 246, 251, 253, 262, 266, 267, 268, 270, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299
Bernadotte, Oscar, ruots. prinssi 82, 84, 186
Beskow, Natanael, ruots. teologi, rehtori 186
Birnbaum, Walter, saks. ylikirkkoneuvos 140
Björkqvist, Manfred, ruots. tri., rehtori 102, 108, 120, 136, 139, 149, 181, 186, 222, 272, 278
von Blücher, Wipert, Saksan Helsingin lähettiläs 196, 222, 223, 237
von Bodelschwingh, F., saks. teologi, Bethelin joht. 36, 37, 46
Boegner, Marc, Ranskan prot. kirkkoliiton joht. 148, 229, 280
Bohlin, Torsten, ruots. piispa 244
Bonhoeffer, Dietrich, saks. teologi 52, 135, 140, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 195, 197, 205
von Bonsdorff, Max, suom. piispa 139, 197, 199, 200, 236, 256, 290
Brachmann, W., saks. lehtimies 220, 221
Brilioth, Yngve, ruots. prof. ja piispa 136, 138, 181, 186, 211
Bring, Ragnar, ruots. prof. 278
Brodersen, Paul, tansk. teologi 117
Brown, William, amerikkal. prof. ja ekumeenikko 230

Brun, Lyder, norj. prof. 136, 139, 157
Brunner, Emil, sveitsi, prof. 198
Bräuer, Saksan Oslon lähettäjä 282, 284
Buttmann, Rudolf, saks. ministeriönpäällikkö 105, 106
von Bülow, Bernhard, saks. ulkom. valtiosiht. 55, 56
Calvin, Jean, uskonpuhdistaja 208
Canterburyn arkkipiispa 147, 149, 229, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 279, 288, 294
Chamberlain, Neville, Englannin pääministeri 239
Christie, H. C., norj. teologi 136, 272
Clausen, Armin, saks. pappi 259, 260
Deissmann, Adolf, saks. prof. 134, 135
Dibelius, Otto, saks. kenraalisuperintendentti 43, 44, 91, 92, 195
Diestel, Max, saks. superintendentti 243, 285
Eger, Johannes, saks. kenraalisuperintendentti 163
Ehrenström, Nils, ruots. pappi ja ekumeenikko 36, 106, 136, 181, 255, 268
Eidem, Erling, Ruotsin arkkipiispa 28, 31, 33, 37, 43, 47, 48, 50, 54, 55, 57, 58, 60, 62, 66, 73, 74, 75, 76, 77, 83, 84, 89, 91, 92, 93, 96, 97, 107, 110, 114, 115, 132, 135, 136, 142, 143, 146, 148, 170, 181, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 204, 205, 206, 207, 210, 217, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 235, 242, 243, 246, 247, 252, 253, 255, 256, 267, 269, 274, 276, 278, 279, 280, 287
Elert, Werner, saks. prof. 60
Feyling, Sigmund, norj. pappi 129
Fjellbu, Arne, norj. teologi 149
Fleischer, Andreas, norj. piispa 251
Fleischer, A. R., saks. ulkominist. virkailija 232
Fogelqvist, Torsten, ruots. sanomalehtimies ja kirjailija 108
Forell, Birger, Berliinin ruots. seurakunnan pappi 28, 33, 43, 47, 48, 50, 53, 59, 82, 83, 92, 106, 107, 114, 116, 146, 184, 185, 194, 207, 210, 217, 218, 226, 246
Forell, F. I., saks. juutalaislähet. pappi 169, 170
Frick, Wilhelm, Saksan valtakunnansisäministeri 124, 132, 142
Fuglsang-Damgaard, H., Kööpenhaminan tuomiorov. ja piispa 117, 228, 229, 245, 267, 269, 270, 276, 278
Geismar, Eduard, tansk. prof. 40, 139, 149, 150, 151, 195
Germanos, Lukas, ortod. arkkipiispa 226, 229
Gerstenmeier, Eugen, saks. konsistoriaalineuvos 268, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 282
Gisevius, Johannes, saks. ylikonsistoriaalineuvos 40
Giverholt, Arne, norj. ulkoministeriön lehdistösiht. 79, 93, 96
Gulin, Eelis, suom. prof. 278, 280, 281
Gummerus, Jaakko, piispa 21, 48, 56, 57, 58
Gustavs, Armin, saks. teologi 159
Gyllenberg, Rafael, suom. prof. 258, 259
Günther, Christian, Ruotsin ulkoministeri 296
Günther, V. H., Oslon saks. seurakunnan pappi, teol. tri 31, 41, 42, 53, 54, 55, 64, 67, 68, 69, 78, 79, 80, 93, 123, 124, 125, 157, 167, 168, 169, 179, 181, 193, 194, 203, 205, 207, 208, 213, 268, 271, 276, 277, 283, 284
Gürtner, Franz, Saksan valtakunnanoikeusministeri 230
Göring, Hermann, valtakunnanmarsalkka 90, 95, 292, 293, 294

Görndt, Werner, Kööpenhaminan saks. seurakunnan pappi 170, 206
Halifax, Edward, lordi, Englannin ulkoministeri 280, 294
Hallesby, Ole, norj. prof. 267, 268
von Harless, A. G., saks. lut. teologi 126
Heckel, Theodor, saks. ulkomaanpiispa 52, 69, 70, 77, 78, 79, 95, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 107, 126, 127, 132, 133, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 151, 152, 153, 154, 157, 166, 167, 187, 189, 190, 191, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 213, 214, 215, 219, 240, 249, 252, 254, 268, 276, 277, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 295, 296, 297, 298, 299
Hempel, Joh., saks. prof. 61, 62, 63, 64, 70
Hesse, Hermann, saks. reform. pappi 35
Himmler, Heinrich, SS:n valtakunnanjohtaja 227
von Hindenburg, Paul, Saksan valtakunnanpresidentti 24, 90, 133, 134, 144
Hinderer, August, Saksan ev. lehdistöyhd. joht. 167
Hirsch, Emanuel, saks. prof. 40, 61, 62, 63, 64, 150, 151, 297, 298
Hitler, Adolf, Saksan valtakunnankansleri 24, 26, 27, 29, 42, 46, 62, 63, 64, 65, 67, 83, 90, 91, 94, 95, 104, 107, 111, 114, 115, 123, 135, 143, 144, 148, 149, 155, 157, 159, 161, 194, 200, 204, 207, 217, 218, 221, 230, 238, 239, 240, 241, 248, 249, 262, 263, 264, 272, 277, 280, 282, 284, 291, 292, 293
Hoffmeyer, Henrik, tansk. tuomiorov. 136
Hold, Jens, tansk. pappi 178, 185
Holmström, F. O. C., ruots. teologi 136
Hosemann, Johannes, saks. ylikonsistoriaalineuvos 39
Hossenfelder, Joachim, Saksal. kristittyjen johtaja, piispa 73, 74, 75, 76, 77
Hromádka, Josef, tšekkil. prof. 241, 242
Høgsbro, Haltdan, tansk. teologi 136, 149
Ihmels, Carl, sak. lähetysjoht. 236
Ihmels, Ludwig, saks. lut. maapiispa 89
Immonen, Toivo, suom. kirkkoherra 261
Ingman, Lauri, Suomen arkkipiispa 48, 86, 121, 122, 135, 143, 153
Irenaeus, ortod. Novi Sadin piispa 285
Iwand, Hans, Joachim, saks. tunnustuskirkon pappi 195
Jacobi, Gerhard, saks. tunnustuskirkon pappi 195
Jalkanen, K. V. L., suom. teologi 121
von Jessen, Franz, tansk. lehtimies 119
Johansson, Gustaf, Suomen arkkipiispa 21
Johnson, Alex. L., norj. pappi 183, 184
Jäger, August, saks. oikeusneuvos 46, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149
Jørgensen, Alfred Th., tansk. teologi 13, 33, 75, 126, 127, 128, 157, 158, 181, 182, 224, 225, 230, 241, 242, 256, 257, 269, 272
Kaila, Erkki, arkkipiispa 153, 154, 181, 197, 200, 201, 236, 267, 279, 288, 295
Kapler, Hermann, Preussin ylikirkkoneuv. presidentti 35, 37, 38, 39, 45
Kares, K. R., suom. rovasti, asessori 29, 47, 68, 69, 93, 129, 154, 155, 254
Karlström, Nils, ruots. pastori, arkkipiispan siht. 33, 35, 36, 51, 52, 53, 54, 104, 112, 114, 136, 146, 185, 186
Kerrl, Hans, Saksan valtakunnankirkollisministeri 162, 163, 164, 165, 167, 170, 171, 173, 174, 177, 179, 180, 185, 197, 209, 216, 217, 219, 221, 230, 241, 255
Kierkegaard, Søren, tansk. teologi ja filosofi 150
Kirkebø, O., norj. lehtimies 167

Kittel, Gerhard, saks. prof. 40
Klaveness, Frederik, norj. pappi 136
Knubel, F. H., amerikkal. lut. kirkkopresidentti 230
Koch, Hal, tansk. teologi 118, 119
Koch, Karl, saks. tunnustuskirkon johtaja 132, 133, 140, 152
Koechlin, Alphons, Sveitsin ev. kirkkoliiton presidentti 82, 147, 226, 228, 255
Koren, L., norj. pappi 272
Kramm, Hans-Herbert, saks. tunnustuskirkon pappi 206, 207, 208
Krause, Reinhold, saks. lehtori 71, 72, 73, 75, 76
Krummacher, Friedrich-Wilhelm, saks. teologi, konsistoriaalineuvos 99, 100, 101, 102, 104, 106, 112, 115, 125, 146, 166, 169, 179, 180, 181, 194
Kustaa II Aadolf, Ruotsin kuningas 10, 14, 227
Källander, J., ruots. kirkkoherra 29, 32
Lammers, Hans-Heinrich, saks. valtakunnankanslian päällikkö 292
Larsen, Holger, tansk. toimittaja 149
Leffler, Siegfried, saks. pappi 66
Lehtonen, Aleksi, suom. piispa 122, 181, 197, 200, 201, 213, 214, 236, 237
Leopold, Belgian kuningas 266
Lietzmann, Hans, saks. prof. 102, 103, 191, 192
Lilje, Hanns, saks. teologi 107, 224, 225, 226, 229, 236, 285
Linderholm, Emanuel, ruots. prof. 158, 159
Lindström, Valter, ruots. teologi 272
Loimaranta, Yrjö, suom. piispa 236
Ludendorff, Erich, saks. kenraali 119
Lujanen, Martti, suom. pappi 261
Lunde, Johan, Oslon piispa 181
Luther, Martti, uskonpuhdistaja 25, 49, 50, 54, 76, 121, 208, 209, 216, 227, 230, 237, 238, 250, 260, 289, 297, 299
Marahrens, August, saks. lut. maapiispa, LM:n presidentti 35, 89, 148, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 184, 193, 206, 209, 210, 212, 219, 226, 227, 228, 229, 236, 242, 255, 256, 282, 283, 285
Marthinussen, Karl, norj. pappi 136, 138
Meiser, Hans, saks. lut. maapiispa 144, 147, 148, 176, 184, 217, 236
Meyer-Erlach, Wolf, saks. prof. 66
Michelet, Simon, norj. prof. 143
Moe, Olof, norj. prof. 141, 256
Molland, Einar, norj. teologi 59
Molotov, Vjatšeslav, Neuvostoliiton ulkoministeri 274
Morehead, John, amerikkal. lut. kirkonjoht., LM:n presidentti 12
Muhs, Hermann, saks. valtiosihtööri 221
Muroma, Urho, suom. pappi 29
Mussolini, Benito, ital. valtiomies 239, 241
Müller, Fritz, saks. tunnustuskirkon pappi 176
Müller, Hans-Michael, saks. prof. 55
Müller, Johannes, saks. uskonnonfilosofi 64, 65, 68, 72, 73
Müller, Ludwig, Saksan ev. valtakunnanpiispa 36, 46, 50, 54, 60, 61, 65, 66, 67, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 90, 91, 94, 95, 104, 105, 107, 108, 109, 114, 115, 116, 132, 138, 139, 140, 142, 144, 146, 147, 148, 149, 151, 158, 159, 161, 162, 163, 190, 191, 212
Nemenhauer, F., Helsingin saks. seurakunnan pappi 42, 291
Neander, Herman, ruots. kirkkoherra 208

von Neurath, Konstantin, Saksan valtakunnanulkoministeri 32, 124, 125
Nielsen, Ditlef, tansk. uskonnonhistorioitsija 118
Niemöller, Martin, 90, 108, 174, 177, 193, 195, 220, 222, 229, 230
Nilsson, John, ruots. pappi 110, 244
Noack, Bent, tansk. prof. 280
Noack, C. W., tansk. piispa 242, 243, 280
Norjan kruununprinssi 266
Nygren, Anders, ruots. prof. 61, 87, 91, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 120, 137, 139, 149, 158, 159, 186, 272
Nørregaard, Jens, tansk. prof. 87, 91, 181, 186
Oblenmüller, Gerhard, saks. teologi, pääsihteeri 285
Ohling, Bernhard, saks. propagandaministeriön virkailija 172, 198
Ohly, Emil, Tukholman saks. seurakunnan pappi 65, 66, 74, 75, 76, 93, 101, 107, 111, 112, 115, 116, 239
Olsen, G. H., tansk. lehtimies 155
Ostenfeld, Harald, Kööpenhaminan piispa 143
Paton, William, engl. ekumeenikko 276, 294
Petersen, Jacob Christian, norj. piispa 251
Pehrsson, Per, ruots. pappi ja valtiopäivämies 13, 32, 75, 93, 103, 157, 158, 210, 211, 236
Plannenstill, Magnus, ruots. prof., tuomiorov. 15, 178
Päivänsalo, B. H., suom. teologi ja valtiopäivämies 29
Quisling, Vidkun, norj. poliitikko 129, 251
von Reibnitz, F., saks. propagandaministeriön virkailija 37, 38
von Renthe-Fink, Cecil, Saksan Kööpenhaminan lähetti 212, 213, 225
Rhedin, Ivar, ruots. pappi ja lehtimies 260
von Ribbentrop, Joachim, saks. poliitikko ja valtakunnanulkoministeri 149, 262
Richter, Julius, saks. prof. 52, 243
Rodbe, Edv., ruots. piispa 47, 48, 54, 87, 214, 252, 256
Roosevelt, Franklin, Amerikan presidentti 243
Rosenberg, Alfred, saks. kansallissos. ideologi 108, 110, 111, 119, 200, 218, 220, 223, 224, 225, 226, 237
Rosenqvist, G. O., suom. prof. 279
Rothe, O., tansk. pappi 119
Runestam, Arvid, ruots. prof. 136, 139, 186, 278
Rust, Bernhard, Preussin kulttuuriministeri 142
Röhm, Ernst, saks. poliitikko 134
Scharling, C. I., tansk. tuomiorovasti 117, 118
von Schirach, Baldur, saks. valtakunnannuorisajoht. 82
Schomerus, Hans, saks. dekaani 76, 77
Schreiber, August Wilhelm, saks. ylikonsistoriaalineuvos 43, 255
Schubotz, saks. prof. 54
Schöffel, Simon, saks. lut. piispa 56, 57, 58, 60, 61
Schönfeld, Hans, saks. pappi ja ekumeenikko 225, 226, 268, 269, 280
Sentzke, Geert, Turun saks. seurakunnan pappi 58, 69, 78, 86, 119, 145, 146, 153, 154, 155, 156, 203, 210, 254, 288, 290, 291
Siegfried, A., Viipurin saks. seurakunnan pappi 291
Siegmund-Schultze, Friedrich, saks. prof. ja ekumeenikko 271, 272
Simojoki, Elias, suom. pappi 29, 156
Sivén, Bobi, suom. ylioppilas 156
Sommerlath, Ernst, saks. prof. 230, 236

Sparrring-Petersen, Gunnar, tansk. pappi ja ekumeenikko 117, 136, 186, 194, 272
Stadener, Sam, ruots. piispa 68, 93, 210, 211
Stalin, Josif, Neuvostoliiton johtaja, generalissimus 262, 263, 264
Stange, Carl, saks. prof. 61, 66, 89, 98, 212, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 248
Stange, Erich, saks. pappi ja nuorisajohtaja 86
von Strauss, A., saks. pankki- ja valtiopäivämies 294
Storen, J. N., norj. piispa 278
Subr, tansk. kat. piispa 285
Söderblom, Anna, ruots. arkkipiispan rouva 110, 136
Söderblom, Nathan, Ruotsin arkkipiispa 20, 21, 22, 93, 266
Søe, Nils Hansen, tansk. prof. 257
Sørensen, Henrik, norj. taidemaalari 294
Temple, William, Yorkin arkkipiispa 279, 280, 286, 294
Toller, Ernst, saks.-juutal. kirjailija 234, 243, 247
Torm, Frederik, tansk. prof. 31, 33, 89, 149, 170, 185, 186, 216, 233, 234, 248, 255, 265, 269
von Twardowski, Fritz, Saksan ulkoministeriön lähettiläs 187, 268, 286, 287
Ulmer, Fr., saks. prof., LMB:n esimies 28
Wahl, Hans, saks. ylikonsistoriaalineuvos 37, 38, 39, 112
von Weizsäcker, Ernst, Saksan ulkoministeriön valtiosiht. 274, 296
Werner, Friedrich, saks. juristi, kirkkokanslian päällikkö 219
Wessel, Horst, saks. kansallissosialistinen "marttyyri" 156
Westman, Knut B., ruots. prof. 34, 39, 47, 186
zu Wied, Viktor, prinssi, Saksan Tukholman lähettiläs 84, 85, 92, 93, 97, 101, 111, 112, 115, 138, 187, 218, 219
Virkkunen, Paavo, suom. teologi, rovasti 197, 199, 201
Visser't Hooft, Willem, hollant. teologi, ekumeenisen neuvoston pääsihteeri 252
Wobbermin, Georg, saks. prof. 61
Wollmer, Lars, ruots. teologi 15, 75, 210, 211, 288, 299
Wurm, Theophil, saks. lut. maapiispa 144, 147, 148, 176, 217
Ysander, Torsten, ruots. piispa 228, 229
Ziegler, Wilhelm, saks. propagandaministeriön virkailija 43
Zöllner, Wilhelm, saks. kenraalisuperintendentti 163, 165, 166, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 197, 198, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 216, 217

ZUSAMMENFASSUNG

DIE BEZIEHUNGEN DER DEUTSCHEN UND DER SKANDINAVISCHEN KIRCHEN IM DRITTEN REICH IN DEN JAHREN 1933—1940

(Übersetzer: Günter Schenk)

Die Beziehungen der lutherischen Kirchen Skandinaviens zur Deutschen Evangelischen Kirche waren seit der Reformation sehr eng gewesen. In den Kreisen der skandinavischen Kirchen hatte man die Deutsche Evangelische Kirche als die Mutterkirche der Reformation betrachtet, von der man sich die zentralen Motive holte. Für die deutschen Protestanten wiederum hatte Skandinavien vor allem die Bedeutung des lutherischen Nordens, der aufs engste zum deutschen Einflussbereich gehörte. Trotz der wachsenden Verbindungen zur angelsächsischen Welt, waren die Bindungen der skandinavischen Kirchen zur Deutschen Evangelischen Kirche noch zu Beginn des 20. Jahrhunderts und auch nach dem ersten Weltkrieg sehr eng.

Auf diesem Hintergrund war es nur natürlich, dass die nationalsozialistische Machtergreifung und die darauffolgenden Ereignisse in Deutschland auch die skandinavischen Kirchen eng berührten. Die Auffassung darüber, was in Deutschland wirklich geschah, war jedoch in Kreisen der skandinavischen Kirchen unklar. Wie ihre meisten deutschen Amtsbrüder, hielten auch viele skandinavische Geistliche den Sieg des Nationalsozialismus anfangs deshalb für bemerkenswert, weil er den Kommunismus geschlagen hatte, den man gewohnheitsmässig als die grösste Gefahr für die christliche Kirche betrachtet hatte. Diese Auffassung kam besonders stark in den Stellungnahmen finnischer Geistlicher zum Ausdruck, die von der Furcht vor dem bolschewistischen Grenznachbarn bestimmt waren. Gleichartige Auffassungen wurden auch in Kreisen der anderen skandinavischen Kirchen vertreten.

Auch die Versicherungen Hitlers und der übrigen nationalsozialistischen Führer über die "positive Einstellung" der Partei zum christlichen Glauben und zur Kirche, die die deutsche Propaganda wiederholte, wurden zuerst in naiven Vertrauen aufgenommen. Ebenso hoffte man, dass Deutschland mit Hilfe der Nationalsozialisten die schweren Fesseln des Versailler Friedensver-

trages ablegen könne, die viele Leute in Skandinavien für politisch masslos hielten.

Das erste ernste Alarmzeichen, das auch viele Leute in den Kreisen der skandinavischen Kirchen auffahren liess, war der Boykott, den die Nationalsozialisten am 1. 4. 1933 gegen jüdische Firmen und Geschäfte organisierten. Dieser Boykotttag erregte in allen westlichen Ländern Aufsehen. Das sichtbarste Zeichen der Besorgnis, welche durch dieses Ereignis in den skandinavischen Kirchen geweckt wurde, war das Schreiben des Schwedischen Ökumenischen Ausschusses einige Tage später an die deutsche Kirchenleitung. In diesem Brief warnte der Ausschuss vor dem Antisemitismus und appellierte an die christliche Nächstenliebe. Trotz des durch den Antisemitismus geweckten Misstrauens wünschten sich die skandinavischen Kirchenführer bis auf weiteres schroffer Stellungnahmen zu enthalten. Zwei Umstände wirkten dahin. Einerseits glaubte man, dass der Antisemitismus und der fanatische Nationalismus nur zeitweilige Erscheinungen seien, die mit der von der "Revolution" geschaffenen Anfangsbegeisterung verschwinden würden. Andererseits wurde man durch den Standpunkt der deutschen Geistlichen beeinflusst. Weil viele führende deutsche Geistliche ihre ausländischen Amtsbrüder vor falschem Verständnis der Situation öffentlich gewarnt hatten und die staatlichen Massnahmen verteidigten, wünschten sich die skandinavischen Geistlichen, bis auf weiteres, aller verurteilender Stellungnahmen zu enthalten.

Die gegen die Kirche gerichtete Gleichschaltungspolitik im Sommer 1933, besonders aber der Beschluss der Preussischen Synode vom September 1933 über die Durchführung des Arierparagraphen in der Kirche bewirkten in entschiedener Weise den Einstellungswandel der skandinavischen Kirchen. Besonders einige führende skandinavische Geistliche und "Ökumeniker" sahen in den erwähnten Ereignissen beängstigende Vorzeichen des Weges auf, dem die Deutsche Kirche im Begriff war abzugleiten. Da zu befürchten war, dass die erste Nationalsynode, die man Ende September abzuhalten gedachte, die Durchführung des Arierparagraphen in der ganzen Deutschen Kirche befürworten werde, begannen auch einige skandinavische Kirchenführer zu handeln, um diese Massnahme zu verhindern. In diesem Sinne wandte sich der schwedische Erzbischof, Erling Eidem, der Anfang September eine Reise nach Deutschland unternommen und dabei zahlreiche deutsche Kirchenführer getroffen hatte, unmittelbar nach seiner Reise brieflich an die Leitung der Deutschen Evangelischen Kirche und warnte sie vor der Durchführung des Arierparagraphen in der Kirche. Der dänische Bischof Ammundsen, der in Sofia an der im September abgehaltenen Versammlung des Exekutivkomitees der Life and Work-Bewegung teilnahm, wirkte dort seinerseits aktiv an der Abfassung und dem Versand eines Appells an die deutsche Kirchenleitung mit, in dem man im Namen der Versammlung ebenfalls zum Arierparagraphen Stellung bezog.

Die erregten Reaktionen der skandinavischen Kirchen, die auch in vielen Zeitungsartikeln zum Ausdruck kamen, weckten sowohl in politischen wie kirchlichen Kreisen Deutschlands Unruhe. Als einige in Skandinavien wirkende deutsche Beobachter in ihren Rapporten nach Deutschland darauf hinwiesen, dass die kirchlichen Ereignisse Deutschlands, besonders aber die Durchführung des Arierparagraphen in der Kirche, auch auf die traditionell guten deutsch-skandinavischen Kulturbeziehungen unvorteilhaft wirken und den englischen Einfluss in Skandinavien mehren, hielt auch das Auswärtige Amt es für notwendig, in die Angelegenheit einzugreifen. Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes, B. von Bülow, forderte die Kirchenleitung, Ende September, unter Hinweis auf die obigen Angaben in einem Schreiben zu der Überlegung auf, ob sie den Arierparagraphen nicht um des aussenpolitischen Vorteils Deutschlands willen auf andere Weise verwirklichen könne, als durch Verordnung eines entsprechenden Gesetzes in der Nationalsynode. Nachdem die deutsche Kirchenleitung auch von anderer Seite Warnungen entsprechender Art erhalten hatte, sah sie es für das Weiseste an, auf die Durchführung des Arierparagraphen auf der Wittenberger Nationalsynode zu verzichten.

Ebenso wie die Einstweilige Leitung der Deutschen Kirche es für das Beste ansah, auf die Durchführung des Arierparagraphen zu verzichten, war sie auch bewusst bemüht, jenes Misstrauen zu zerstreuen, welches durch die Gleichschaltungspolitik und besonders durch die Frage des Arierparagraphen in Kreisen der ausländischen Kirchen entstanden war. So wandte sich der Hamburger Bischof, Schöffel, der zur Einstweiligen Kirchenleitung gehörte, schon im September an einige Kirchenführer Skandinaviens und versicherte, dass die Deutsche Kirche weiterhin am Bekenntnis festzuhalten wünsche und die nahen Beziehungen zu den skandinavischen Schwesterkirchen erhalten möchte. Auch einige deutsche Theologen, die auf Besuchsreise in Skandinavien waren, strebten bewusst darnach, die entstehende Kluft zwischen der Deutschen Kirche und den Kirchen Skandinaviens, zu überbrücken. Die Göttinger Professoren Emanuel Hirsch und Johannes Hempel hielten im Herbst 1933 im Zusammenhang mit ihrer wissenschaftlichen Vorlesungsreise Vorträge über die kirchliche Situation Deutschlands in Schweden, Dänemark und Finnland und versuchten alles zum Besten zu klären. Der als Religionsphilosoph bekannte Johannes Müller, der zu einer Vortragsreise nach Norwegen geladen war, versicherte in seinen Vorträgen über die deutsche Situation, dass der Nationalsozialismus nicht nur auf Deutschlands politisches sondern auch auf das kirchliche Leben positiv gewirkt habe.

Obwohl die Versicherungen seitens der Deutschen Kirche in den skandinavischen Kirchen gewissen Widerhall fanden, und viele Leute auch aus traditionellen Gründen der Mutterkirche der Reformation Achtung erweisen wollten, konnten sie die meisten skandinavischen Kirchenoberen nicht überzeugen. Ein

Hinweis darauf war u.a., dass die führenden Bischöfe der skandinavischen Kirchen, auf Grund gemeinsamer Vereinbarung, im Spätherbst 1933 beschlossen, die Teilnahme an der geplanten Amtseinführung des Reichsbischofs Müller zu verweigern. Dadurch wünschte man den Eindruck zu vermeiden, als hieszen die skandinavischen Kirchen die neue Leitung der Deutschen Kirche gut.

Das Misstrauen, das die skandinavischen Kirchenführer der neuen Leitung der Deutschen Kirche gegenüber empfanden, wandelte sich im Winter und Frühling 1934 zu offenem Vertrauensmangel. Müllers Massnahmen zur Unterstellung der kirchlichen Jugendarbeit Deutschlands unter die Hitler-Jugend sowie seine gewalttätigen Zugriffe, um die ständig wachsende kirchliche Opposition zu unterdrücken, vergewiserte immer mehr führende skandinavische Geistliche, dass von der von Müller geführten Kirchenleitung nichts Gutes zu erwarten sei. Als einige deutsche Geistliche, die zum Pfarrernotbund gehörten, Hilfesuche auch an die skandinavischen Kirchen richteten, hielten sich einige schwedische Geistliche verpflichtet, aktiver in die kirchliche Lage Deutschlands einzugreifen. In diesem Sinne richtete Prof. Anders Nygren nach seiner Reise, die er im März 1934 als Beobachter des Schwedischen Ökumenischen Ausschusses nach Berlin unternommen hatte, in zahlreichen Vorträgen und Zeitungsartikeln scharfe Kritik gegen die neue Leitung der Deutschen Kirche. Er hielt sie nicht nur schwerer Rechtsverletzungen für schuldig, sondern sah auch, dass sie einen Rassen- und Blutsidealismus vertrat, der dem christlichen Glauben fremd ist. Der Stockholmer Pfarrerbund schloss sich dem Standpunkt Nygrens an. Im Mai 1934 veröffentlichte er ein Kommuniqué, in welchem er die Kirchenleitung Deutschlands verurteilte und sich offen für die Unterstützung der kirchlichen Opposition einsetzte. Erzbischof Eidem unternahm zu gleicher Zeit, da der Stockholmer Pfarrerbund seine Offensive vortrug, eine Reise nach Berlin, auf der er Hitler in Privataudienz traf und ihm unumwunden seine Auffassung über die kirchliche Situation Deutschlands vortrug.

Die offene Kritik, die in Kreisen der Schwedischen Kirche erwacht war, weitete sich bald auch auf die anderen skandinavischen Kirchen aus. Mehrere dänische Geistliche bekundeten öffentlich, dass sie sich dem Protest der Stockholmer Pfarrerschaft anschliessen. Das Kirchliche Aussenamt, welches im Februar 1934 gegründet worden war, betrachtete es als seine Aufgabe, auf die Stimmung der skandinavischen Kirchen durch die Vermittlung der dortigen deutschen Pfarren einzuwirken. Trotz allem gelang es dem Kirchlichen Aussenamt nicht, die Ausbreitung der kritischen Stimmung in den skandinavischen Kirchen zu verhindern. Obwohl einige skandinavische Geistliche, die an der konfessionell-lutherischen Zusammenarbeit teilgenommen hatten, der deutschen Kirchenleitung weiterhin ihre Solidarität bekundeten, war die Stimmung unter den führenden Kirchenoberen gegen sie.

Der offene Konflikt, der zwischen Müllers Kirchenregierung und den skandinavischen Kirchen ausgebrochen war, erhielt im Zusammenhang mit der Versammlung der Life and Work-Bewegung, die im August 1934 in Fano Dänemark abgehalten wurde, mehr öffentlichen Charakter. Die skandinavischen Teilnehmer, die sich schon im voraus versammelt hatten, um über die Lage Deutschlands zu diskutieren, setzten sich zielstrebig für eine öffentliche Verurteilung des Handelns der deutschen Kirchenleitung ein. Die verurteilende Verlautbarung wurde trotz des Widerstandes der deutschen Delegation befürwortet. Ebenso aktiv unterstützten die skandinavischen Teilnehmer die Entscheidung über die Aufnahme der Vertreter der 1934 gebildeten Bekennende Kirche Deutschlands als zusätzliche Mitglieder des Ökumenischen Rates. So traten die skandinavischen Kirchen offen für die kirchliche Opposition Deutschlands, der Bekennende Kirche, und gegen Müllers amtliche Kirchenverwaltung ein. Diese Lage wurde im Herbst 1934 von Monat zu Monat klarer. Anders als die amtliche Kirchenleitung der skandinavischen Kirchen und die ökumenischen Kreise stellten sich einige kirchliche Gruppen und einzelne Geistliche weiterhin positiv zur amtlichen Deutschen Kirche. Dies geschah entweder aus politisch-ideologischen Gründen oder aus traditioneller Achtung Deutschland gegenüber.

Ein neues Stadium der deutsch-skandinavischen Beziehungen begann durch das Reichskirchenministerium, das 1935 begründet wurde sowie mit der folgenden Periode des sog. Reichskirchenausschusses. Der Reichskirchenausschuss wurde unter Führung des lutherischen Generalsuperintendenten Zoellner gebildet. Sein Zweck war es als Vermittler zu wirken. Als er jedoch sowohl bei gemäßigten Deutschen Christen wie auch bei einigen Anhängern der Bekenntniskirche Rückhalt fand, führte dies zur Spaltung der Bekenntniskirche. Besonders problematisch wurde die Lage für die skandinavische Kirche deshalb, weil die lutherischen Bischöfe Marahrens, Meiser und Wurm, die sich früher zur Bekennende Kirche zählten, nun Zoellners Vermittlungsarbeit unterstützten, wogegen wiederum die Führung der Dahlemer Bekenntniskirche, die jede Zusammenarbeit ablehnte, in der Hauptsache zu den unierten und reformierten Kirchen zählte.

Das Kirchliche Aussenamt, welches die amtliche Deutsche Kirche vertrat, war bestrebt die neue Situation auszunutzen, um die deutsch-skandinavischen Beziehungen neu zu bauen. In dieser Absicht wollte es bewusst das Bild schaffen, dass der Friede in der Deutschen Kirche wieder hergestellt sei. Dem Kirchlichen Aussenamt zufolge war die Gewähr dafür, dass Zoellners Wirken rechtmässig sei, in der Unterstützung zu sehen, die lutherischen Bischöfe Deutschlands Zoellners Organ für Gemeinschaftsarbeit gewährten. Der nachgebliebene Teil der Bekenntniskirche vertrat — nach Auffassung des Kirchlichen Aussenamtes — nur einen "reformierten Separatismus". Die vom Kirchlichen Aussenamt vorgetragene Argumentation fand auch in den skandinavischen

Kirchen Widerhall und viele Geistliche hielten den nachgebliebenen Teil der Dahlemer Bekenntniskirche für einen Vertreter unlutherischer und dem Luthertum fremder Anschauungen. Als die schwedischen Kirchenführer jedoch Dietrich Bonhoeffer, der zur Dahlemer Bekenntniskirche gehörte, im Winter 1936 mit seinem Seminar zu einem Besuch einluden, bereitete dies dem Kirchlichen Aussenamt und der deutschen Kirchenleitung grosse Enttäuschung.

Um für den von Zoellner geführten Reichskirchenausschuss die Anerkennung von den skandinavischen Kirchen zu erlangen, richtete Auslandsbischof Heckel seine Aktivität auf die skandinavischen Länder. Zu diesem Zweck nahm er im Sommer 1936 in Helsinki an der Konferenz der deutschen Pfarrer Skandinaviens teil. Um des gleichen Zweckes willen war er bestrebt, mit dem norwegischen Bischof Berggrav in Verbindung zu kommen. Pläne zur Organisation von Gesprächen zwischen deutschen und skandinavischen Geistlichen scheiterten an der Haltung einiger skandinavischer Kirchenführer, besonders aber an Eidems zweifelnder Haltung über Möglichkeiten zur Zusammenarbeit mit der amtlichen Deutschen Kirche. Die Auflösung von Zoellners Reichskirchenausschuss im Winter 1937 machte schliesslich allen Brückenbaubestrebungen Heckels ein Ende.

Nach Abschluss der Periode des Reichskirchenausschusses geriet die Deutsche Kirche noch klarer in die Isolierung. Zu gleicher Zeit da die Verbindungen der Deutschen Kirche zur ökumenischen Bewegung wegen staatlicher Sanktionen abbrachen, durften die Verbindungen zwischen Deutschland und Skandinavien im Rahmen der lutherischen Gemeinschaftsbewegung dennoch weiterbestehen. Um ein "Atmungsloch" nach Deutschland offen zu halten, wünschten die skandinavischen Geistlichen u.a. weiterhin an der Arbeit der Luther-Akademie in Sondershausen teilzunehmen. Die bedingungslose Forderung "unpolitischen Verhaltens" machte jedoch alle Zusammenarbeit von Jahr zu Jahr schwieriger. Auch gewisse Ereignisse in Deutschland, wie die grausamere Verfolgung der Juden, machten die skandinavischen Geistlichen zur Zusammenarbeit immer unwilliger.

Ein Stadium für sich bildete, in den Beziehungen zwischen Deutschland und Skandinavien, die sog. Friedensaktion der skandinavischen Kirchen nach Ausbruch des Polenkrieges, in den Jahren 1939—1940. Eivind Berggrav, der Bischof Oslos, wirkte bei dieser Aktion als ausführende Kraft. Das Grundbestreben der Aktion war es, einen Ausgleich zwischen Deutschland und den Westmächten durch Vermittlung der politisch neutralen skandinavischen Kirchen zu finden. Um die Friedensinitiative zu realisieren, stand Berggrav sowohl mit den Westmächten in Verbindung, wie mit den kirchlichen und einigen politischen Führern Deutschlands. Auf Grund seiner Initiative wurden auch beratende Versammlungen zwischen den Kirchenführern organisiert. Die Pläne Berggravs weckten in Berlin auch anfangs Interesse. Nachdem Hitler

seinen endgültigen Beschluss gefasst hatte, den Krieg gegen die Westmächte zu beginnen, wandelte sich jedoch das Interesse am skandinavischen Friedensvermittlungsplan zur völligen Zurückhaltung. Berggrav versuchte für seine Pläne umsonst die Sympathie Berlins zu erlangen. Ebenso völlig zurückhaltend verhielten sich die kirchlichen wie die politischen Kreise Deutschlands — dem im August 1939 abgeschlossenen Berlin—Moskauer Vertrag gemäss — auf die Hilfesuche Finnlands, nach Beginn der sowjetrussischen Kriegshandlungen.

XX.	<i>Malin</i> , Der Heiligenkalender Finnlands	10:—
XXI—XXII.	<i>Takolander</i> , E. G. Melartin I—II, à 5:—	10:—
XXIII.	<i>Hallio</i> , Suomalaisen virsikirjan uudistus	3:—
XXIV.	<i>Cederberg</i> , Jaakko Stenius vanhempi	4:—
XXV.	<i>Perälä</i> , Eskil Petraeus	5:—
XXVI.	<i>Takala</i> , Suomen evankelisen liikkeen historia I	6:—
XXVII.	<i>Schmidt</i> , Die Pfingstbewegung in Finnland	5:—
XXVIII.	Juhlajulkaisu J. Gummerukselle ja M. Ruuthille	5:—
XXIX.	<i>Airas</i> , Kirkollista elämää ja hengellisiä liikkeitä Tornionjokilaakson alaosilla 1675—1809 (Loppuunmyyty)	
XXX.	<i>Jaakkola</i> , Vanhimmat historialliset kopiokirjamme	5:—
XXXI.	<i>Krook</i> , Väckelserörelserna i Österbottens svenska församlingar under 1800-talet	10:—
XXXII.	<i>Lehtonen</i> , Die livländische Kirchenordnung des Joh. Gezelius	5:—
XXXIII.	<i>Rinne</i> , Pyhä Henrik (Loppuunmyyty)	
XXXV, XXXVII.	<i>Österblad</i> , Pappissäätö Suomen valtiopäivillä 1809—1906 I—II (I 4:—, II 6:—)	10:—
XXXIV, XXXVI.	<i>Jonas Lagus</i> , Brev och skrifter I—II à 3:—	6:—
XXVIII: 1.	<i>Rosenqvist</i> , Det liturgiska arbetet i Finland I	5:—
XXXIX.	<i>Holmström</i> , Eerikki Eerikinpoika Sorolainen	5:—
XL.	<i>Hallio</i> , Suomalaisen virsikirjan virret (Suom. Kirj. Seura)	
XLI.	<i>Ur Alfr. Kihlman</i> s brevväxling	6:—
XLII.	<i>Björklund</i> , Suomen papisto 1800-luvulla	4:—
XLIII.	<i>Loimaranta</i> , Erikssonien mystillis-separatistinen liike (Loppuunmyyty)	
XLIV: 1—3.	<i>Gummerus</i> , Agricolan Rukouskirja I—III (I—II à 6:—, III 8:—)	20:—
XLV: 2.	<i>Maliniemi</i> , De Sancto Henrico II	10:—
XLVI.	Juhlakirja SKHS:n täyttäessä 50 v.	4:—
XLVII.	<i>Xenia</i> Ruuthiana	8:—
XLVIII.	<i>Newman</i> , Edvard Björkenheim I	5:—
XLIX.	<i>Krook</i> , Jonas Lagus (FSF)	
L: 1—3.	<i>Laestadius</i> , Därrhushjonet I—II à 10:—, III 15:—	35:—
51.	<i>Juva</i> , Suomen sivistysteistö uskonnollisen vapaamielisyyden murroksessa 1848—1869	6:—
52.	<i>Ramus</i> virens in honorem Aarno Maliniemi	6:—
53.	<i>Paunu</i> , Torsten Thure Renvall	5:—
54.	<i>Niemi</i> , Suomalaisen virsikirjan uudistaminen vuoden 1886 viralliseksi virsikirjaksi	5:—
55.	<i>Kansanaho</i> , Suomen ev.lut. kirkon itsehallinto (Loppuunmyyty)	
56.	Novella plantatio. Juhlakirja 1955	7:—
57.	<i>Juva</i> , Rajuilmalla (WSOY)	
58.	<i>Pirinen</i> , Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla	10:—
59.	<i>Nokkala</i> , Tolstoilaisuus Suomessa	12:—
60.	<i>Parvio</i> , Isaacus Rothovius	10:—
61.	<i>Juva</i> , Valtioirkosta kansankirkoksi (WSOY)	
62.	<i>Pirinen</i> , Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa	10:—
63.	<i>Näsman</i> , Baptisment i svenska Österbotten 1866—1905	10:—
64.	<i>Lempiäinen</i> , Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun	10:—
65.	<i>Kuoppala</i> , Suomen papisto ja työväenkysymys 1863—1899	10:—
66.	In arce et vigilia. In honorem Ilmari Salomies	8:—

67: 1.	<i>Blomstedt-Matinolli</i> , Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554—1809 (Ahlainen—Hailuoto)	7:—
68.	<i>Murtorinne</i> , Papisto ja esivalta routavuosina 1899—1906	10:—
69.	<i>Lempiäinen</i> , Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla	10:—
70.	<i>Parvio</i> , Canon Ecclesiasticus	10:—
71.	<i>Ojanen</i> , Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla	10:—
72.	<i>Laasonen</i> , Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri	15:—
73.	<i>Lempiäinen</i> , Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa	20:—
74.	<i>Raittila</i> , Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia	18:—
75.	<i>Tamminen</i> , Kansakoulun uskonnan opetussuunnitelma	15:—
76.	<i>Larkio</i> , Kirkon ja työväenliikkeen kohtaaminen Helsingissä	17:—
77.	<i>Widén</i> , Prästmöter i Åbo stift	20:—
78.	<i>Iisalo</i> , Suomen koulujen uskonnonopetus	20:—
79.	<i>Veikkola</i> , Teologinen lauantaiseura kirkon puolustajana	15:—
80.	<i>Virkkala</i> , Emil Teodor Gestrin ja satakuntalainen pyhä-liike (SLEY)	—
81.	<i>Salminen</i> , Johannes Raumannus	15:—
82.	<i>Setälä</i> , Suomalaista kirkollista idänpolitiikkaa 1917—1944	15:—
83.	<i>Laasonen</i> , Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa	18:—
84.	<i>Rimpiläinen</i> , Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa	25:—
85.	<i>Jääskinen</i> , The Icon of the Virgin of Konevitsa	30:—
86.	<i>Murtorinne</i> , Risti hakaristin varjossa	—

Yhteistoiminnassa WSOY:n kanssa ja siltä tilattavissa
Missale Aboense 1488 (näköispainos)

Näitä teoksia saadaan kirjakaupoista. Seuran jäsenet saavat julkaisut alennuksella. Kirjatilauksia ottaa vastaan Seuran sihteeri vt. prof. Eino Murtorinne (00 100 Helsinki 10, Auro-rankatu 17 A 1), jolle myös jäseneksi pyrkivät voivat ilmoittautua.
Samfundets publikationer erhållas genom alla boklädor. Samfundets sekreterare är t.f. prof. Eino Murtorinne (00 100 Helsingfors 10, Auroragatan 17 A 1).